

I. NAPOLEON ÉLETRAJZA

ÍRTA
FOURNIER ÁGOSTON.

A HARMADIK JAVÍTOTT KIADÁST
FORDÍTOTTA

SUPKA GÉZA..

ÁTNÉZTE UJHÁZY LÁSZLÓ.

III. KÖTET

A NÉPEK ÉBREDÉSE ÉS NAPOLEON ÉLETALKONYA

B U D A P E S T
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1920

I. NAPOLEON ÉLETRAJZA

III. KÖTET

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1917., 1918., 1920. CYCLUS

I. NAPOLEON ÉLETRAJZA

ÍRTA
FOURNIER ÁGOSTON

FORDÍTOTTA
SUPKA GÉZA.

III. KÖTET

AZ 1920-DIK ÉVI ILLETMÉNY

Hornyánszky Viktor m. kir. udvari könyvnyomdája Budapest.

ELSŐ FEJEZET.

A delelőponton.

I. Napoleon uralkodói pályafutásában döntő fontosságú mozzanat, hogy abban a pillanatban, a mikor már azt hihette, hogy Európa kormányait megtörte és a maga tervei dolgában ártalmatlanná tette, akkor az e kormányok alatt élő népekben újabb, eddig legyőzetlen ellenséggel került szembe. A mikor az államoknak hadat üzent, akkor a népeknek erre az utólagos ellenszegülésére nyilván nem számított, s ezzel ugyanabba a hibába esett, a melyet Franciaországban, a forradalmi kormányzás idejében már elődjei is elkövettek. Mert a minő kevésbé törődtek ezek — a conventio és a directorium — azzal a kérdéssel, hogy Európa népei valóban óhajtják-e, hogy fejedelmeik uralma alól a francziák fölszabadítsák s a franczia köztársaság vezetése alá gyűjtsék őket, épp oly kevésbé érdeklődött az imperátor az iránt, hogy óhajtának-e az ő főuralma alá kerülni és törvényeivel megajándékoztatni, a melyekről az volt a meggyőződése, hogy korszerű szellemük miatt felérnek a függetlenség föláldozásával. Úgy vélte, hogy dicsvágyó céljait tekintve, már azzal is elég nagy áldozatot hoz, ha az egyes országokat olyan alkotmányokkal és olyan kormányokkal látja el, a melyek néki megfelelnek, mert tőle függenek; nem-

zeti ösztönök iránt igen kevés volt az érzéke, anynyira kevés, hogy ez a kérdés még a francziáknál is elkerülte a figyelmét, a kikről azt remélte, hogy őket a hollandusokkal, a németekkel, az olaszokkal és spanyolokkal örök időkre egy birodalomba olvaszthatja össze. S ez természetes is volt nála. A mi efajta érzés fiatakorában élt benne, de hamarosan elhalványult, az csupán valamelyes nemzeti-ségi öntudat volt, olyan klan-önérfetfajta, a mely olaszt az olaszszal, korzikait a genovaival s az egyik tájszólást a másikkal szembeállítja. Azt az izzón forró hazafiasságot azonban, a mely hatalmas néptörzsek egynyelvű és egyerkölcsű tagjait szilárd egységbe forrasztja össze, ő nem ismerte. Ehhez ő tulbuzgó tanítványa volt a XVIII. század kozmopolita irányú fölvilágosodási mozgalmainak, a melyek épp oly kevésbé ismerték el a faji, mint a rendi különbségeket s eszményüknek a megkülönböztetések nélkül való szabad világpolgárságot tekintették. Ez volt az ő eszménye is eladdig, a míg csak azt az álmát álmodta, hogy az ilyenformán kiegyenlített emberiséget valamikor minden megkülönböztetés nélkül a maga igája alatt lássa. Reá nézve ezért nemzetek nem is voltak, csupán népségek, a melyekről azt hitte, hogy mihelyt jórészt idegen hadseregeiket leverte és kormányaikat megálázta, akkor már a népeket magukat is lenyűgözte. Megesett azonban, hogy a mikor olyan néphez mert nyúlui, a melyben a nemzeti érzés a szokottnál nagyobb mértékben volt kifejlődve — ezek a spanyolok voltak —, akkor ez a nép, lángoló haragra lobbanva, fölemelte az uralkodói kezéből kihullott fegyvert, s halálra szántan folytatta a küzdelmet. S a korlátokat nem ismerő emberrel szemben támadt ellentállásban

megnyilatkozó nemzeti szellem csakhamar mindenkit megszállott, s a francia császár ellenségei között a legmesszebbblátókat éppen az jellemzi, hogy e nemzeti mozgalmat méltányolva, a védekezés leghatásosabb fegyveréül a nép fölfegyverzését ismerték fel. Így Pitt Angliában már évekkel ezelőtt fölállította a maga önkéntes hadseregét, így sürgette Stadion is Ausztriában a honvédelem szervezését, így követelte Scharnhorst is Poroszországban az általános védkötelezettség kimondását. Mélységes értelme volt tehát, a mikor az utolsó háború előtt az osztrák miniszter az orosz meghatalmazott követhoz így szólott: „Megalakultunk mint nemzet“.¹

S e nemzeti elemekből minő új erő fakadt a további harcra! Spanyolországban, a melyről Napoleon azt hitte, hogy meghódítása sógorának Murat-nak egy kis madridi sétájába fog kerülni, az egyszer lángra lobbant tűz többé nem hamvadt el; Ausztria pedig, a mely már-már a tönk szélén állott, 1809-ben olyan erőket tudott felsorakoztatni, a melyek a nagy tábornoknak sokkal több gondot okoztak, semmint valaha is a bécsi udvar kabinet-hadseregei. Ezenfelül Tirolban és Észak-Németországban helyenként hatalmas lobbot vetett a fölkelések tüze, Oroszországban pedig egy népszerű áramlat a czárnak Ausztria ellen emelt kardját lekötve tartotta. Nem találta-e Napoleon valósággal végzetesnek, hogy épp abban az időpontban, a mikor a nemzeti gyűlölet a népeket Európa-szerte fegyverbe szólította, ugyanakkor a francziák soraiban is jelentkezni kezdett valamelyes hazafias áramlat uralkodójuk hazátlan dicsvágyával szemben s a nemzeti állam titkos, de czéltudatos munkát kezdett a nemzetközi empire-ral szemben? Abban a pillanatban,

a mikor 1808 tavaszán a spanyol fölkelés kitört, magában Párizsban a rendőrség köztársasági összeküvés nyomaira bukkant, melynek élén Malet, elbocsátott tábornok állott néhány bajtársával, s a melynek részesei között állítólag néhány szenátor — többek között Garat is — ott volt.

A nemzeteknek a császár politikájával szemben kitörő ellentállásához 1809-ben a szentatya is csatlakozott. Nem világi fejedelemsége fegyvereivel lépett a porondra; ezeket Napoleon már alaposan összezúzta volt; országát idegen helyőrségek tartották megszállva, közigazgatása idegen meghatalmazottak kezében volt, s csak a formális kijelentésre volt már szükség, a mely Szent Péter örökét hivatalosan is annak jelentse ki, a mi 1808 áprilisa óta tényleg volt: a francia császárság egyik provinciájának. Nem, az imperátor ellen használt fegyvereit egyházi tekintélyének szertárából vette, a mely viszont a legszélesebb néprétegek erejére támaszkodott. Alig hogy a spanyolok kibontották a fölkelés lobogóját, a pápa máris — és pedig a francia helyőrségi csapatok kellős közepén — tiltakozott a rajta elkövetett erőszak ellen, s azoknak a püspököknek, a kik a pápai államtól elrabolt legatiókhoz tartoztak, megtiltotta, hogy új uralkodójuk kezébe letegyék a hűségesküet. A mikor aztán a császár, bajorországi diadalai után, Bécsből 1809 május 17-ikéről kelt két decretumával válaszolt, a melyekben „Nagy Károly adományozását visszavonta“, s a pápát — Krisztus szavára való hivatkozással, hogy az ő országa nem e világról való — világi uralmától teljesen megfosztotta, egyúttal pedig az apostolfejedelem örökbirtokát a francia birodalom részének jelentette ki, ekkor — az asperni napnak

benyomása alatt — VII. Pius a maga részéről kibocsátotta a sanyargatója ellen immár hónapok óta készen álló kiközösítő bulláját. Ezzel a cselekedettel a császárság és pápaság között való összeütközésnek egész nagy, többszázados kérdése újra napirendre került s Napoleonnak most már valamelyes megoldást kellett találnia. Választása arra a módra esett, a mely úgy az ő támadó lelkiületének, mint az általa képviselt forradalom általános rendszerének a legjobban megfelelt. Alig vette hírért Schönbrunnban, hogy a szentatya Róma templomainak ajtain kiszögeztette a kiközösítést hirdető bullát, a nápolyi királyt, a ki terveibe be volt avatva s a Róma elleni vállalkozásnak fővezérletét elvállalta, titokban odautasította, hogy a pápát, ha lázadást szítana, fogassa el; ez nem is lenne valami hallatlan dolog, mert hiszen Szép Fülöp és V. Károly is így jártak el annak idején (június 19). Murat, a ki a császártól rövidesen újabb levélkét kapott, a mely Piusról röviden így emlékezett meg: „Többé nincs kímélet! Hisz ez őrzöngő bolond, akit be kell csukni“, ezt az üzenetet annak vette, a minek szánva volt: parancsnak, és július 6-ikán, éppen aznap, a mikor Wagramnál a koczka Francziaország javára fordult, a pápát a Quirinálisban elfogták, Rómából elvitték — előbb Grenoble-ba, onnan pedig a császár külön parancsára, a Rivierán levő Savonába, persze szüntelen a legszigorúbb őrizet alatt. Valamivel utóbb, még a bécsi béke megkötése előtt, Napoleon parancsot adott ki, a melynek értelmében az összes bíborosoknak és rendfőnököknek, az egész pápai irodának és a levéltáraknak Párisba kellett áthurczolkodniok, a hová — így tervezte — a szentatyát is el fogja vitetni,

hogy korlátlan akaratának eszközeképen, állandóan ott legyen a kezeügyében. Csupán Fouché ellenkezésének köszönhetette a pápa, hogy továbbra is Savonában maradhatott, a honnan csak 1812 júniusában kellett Fontainebleaubá átvinni. S mi lesz vajjon akkor, ha a tőle kívánt szolgálatokat megtagadná? A császár erre az eshetőségre is iparkodott már eleve megoldást találni. A háborúból való visszatérte után, s miután az osztrák hercegnővel való házassága tisztán állott, a mivel a pápának az utolsó még erőben lévő katolikus nagyhatalomban való reménykedését is dugába döntötte, 1810 február 17-ikén szenátusi határozattal nyíltan bekebelezte a császár az egyházi államot Franciaország testébe, állami törvény útján két kerületre osztatta, Rómát pedig a császári birodalom második fővárosának deklarálta. A szentatyának évi két millió franknyi járadékot biztosítottak; utódainak azonban mindenkor, trónralépésük alkalmával, a gallikánus egyház 1682-iki négy cikkelyére kell majd hitet tenniök, a mely cikkelyek a francia koronának bármely idegen lelki hatalmasságtól való függetlenségét, a pápának hitbéli dolgokban való tévedhetését s a zsinati határozatoktól való függését állapították meg, miként e tételket a constanzi zsinat leszögezte. A császárnak mindezzel való szándéka kézen feküdt: a makranczoskodó curiát egy néki engedelmeskedő zsinat által ekképen akarta megrendszabályozni és a maga hatalmának alávetni. Hiszen már 1807 júliusában azt írta Eugène-nek: egyáltalán nem fogja átallani, hogy Gallia, Németország, Itália és Lengyelország egyházait egy gyülekezetbe tömörítse s ott aztán akár pápa nélkül is elintézza az ügyeket.

A pápa pedig valóban ellene szegült. Nemcsak hogy megtagadta jóváhagyását akkor, a mikor a párisi érseki hatóság Napoleon és Josephine válását kimondotta, a minek az volt a következménye, hogy tizenhárom olasz bíboros — a „feketékné” nevezettek — a rákövetkező házasságkötési szertartáson tüntetően nem vett részt, hanem egyúttal megtagadta a császár által kinevezett püspököktől is az egyházi beiktatást, investitúrát, a mihez a concordatum értelmében joga volt. Mitse használt, hogy a pápától elvonták tanácsadóit, a mivel ezt a szelídlelkületű embert, a kinek a canonjogi kérdésekben való ismeretei nem voltak éppen túlságos mélyek, könnyebb szerrel iparkodtak letörni; az sem használt, hogy maga Ausztria is közbevetette magát a viszálykodás elintézése érdekében, és végül az sem, hogy Napoleon 1810 vége felé mind szigorúbb rendszabályokat léptetett életbe foglya helyzetének dolgában, hogy titkárától, papirjaitól, valamint a levélbeli érintkezés minden lehetőségétől, sőt végre még írószerszámától is megfosztotta: Pius szilárd maradt. Ha itt-ott egyes engedményekre már kaphatónak is látszott, a minő például Napoleonnak a Nyugat császárává való koronázása, a pápa világi uralmáról való esetleges későbbi megbeszélés, a bíborosi testületbe ötven százaléknyi idegen tagnak a fölvétele, — Napoleon szigorúsága, a mely hol a fekete bíborosok ellen irányult, a kiket javadalmaiktól megfosztott és keleti Franciaországba száműzött, hol meg azon bíborosok ellen, a kik Rómában visszamaradtak volt, az olasz kolostorok ellen, s végül maga a pápa ellen, ez a szigorúság mindig visszatértette a pápát az engesztelékenység útjáról. „A csá-

szár olyan ember“, mondotta volt az osztrák közbenjárónak, Lebzeltern bárónak, „a ki sohasem azt akarja, a mit szándékául hirdet; tulajdonképen való terveit sohasem árulja el. Hol van arra a kezesség, hogy holnap nem fogja megdönteni azt, a miben ma meg egyeztünk?“ Pius inkább választotta volna az egyházszakadást, semhogy Krisztus földi helytartóját világi fejedelem fönnhatósága alá rendelte volna.

Ilyen körülmények között — Franciaország és Itália egyházi ügyei mindjobban összekuszálódtak s. Napoleonnak, ha el akarta érni, a minek elérését óhajtott, immár meg kellett a döntő lépést tennie. Az eredetileg tervbe vett általános zsinatról egyházi tanácsa lebeszélte a császárt s e helyett inkább nemzeti zsinat megtartását javasolta. De már e conseil ecclésiastique alkalmával, a midőn egy ízben, 1811 márczius 16-ikán a császár elnöklete alatt és Cambacères, valamint Talleyrand jelenlétében tanácskozássra egybegyült, meg kellett hallgatnia a tudós Emery abbénak azt a kifogását, hogy a francia katekizmus is elismeri a pápát „az egyház látható fejének, a kinek az összes keresztények engedelmességgel tartoznak“, s hogy az egyház, ha nem akarja létét veszélyeztetni, erről a fejről soha le nem mondhat, és hogy maga Bossuet, a kire pedig mint az ultramontanizmus ellenségére Napoleon mindenkor szeretettel hivatkozik, kimondotta volt, hogy a szentatyának, egyházi hivatása szabad gyakorlása érdekében minden világi hatalomtól való függetlenségre van szüksége — a mely ellenvetésre ugyan a császár egyszerűen azt felelte, hogy ez az eset Bossuet korában, a XVII. században, valósággal helyénvaló lehetett, a mikor Európában egész sor elismert világi fejedelem uralkodott, a kiknek mindegyike iri-

gyelte volna a másiktól a pápa felett való állami felsőséget; most azonban, a mikor egész Európa egyetlen urául csakis őt ismeri el, ez a szempont teljesen semmisnek tekinthető. Mellesleg aztán még ki is fakadt Péter apostol utódjai ellen, „a kik egy kis római államocska érdekeiért, a mely mivel se nagyobb akármelyik legközelebbi herczegségnél, az egész kereszténységet minduntalan viszálykodásba kergetik“. A mikor aztán a császárhoz hű püspököknek egy újabb savonai kísérlete sem járt a pápának semmi kötelező engedményével s Franciaország és Itália főpapjai 1811 júniusában a Notre-Dame-templomban nemzeti zsinatra gyülekeztek, akkor itt is egészen váratlan ellenkezésre bukkant. Mindjárt első megnyilatkozásuk egy VII. Piushoz intézett hűségnyilatkozat volt, a mennyiben mindenekelőtt az ő beleegyezését kívánták megszerezni, mielőtt az investitúrát illető s a császártól követelt határozataikat meghozták volna, holott pedig a császár, éppen megfordítva, úgy tervezte volt, hogy e gyülekezet határozatai révén fog a pápára nyomást gyakorolni. Csak a mikor a császár a tanácskozásokat fölfüggesztette, három engedetlen főpapot bebörtönöztetett s a többi hasonló rendszabálylyal megfenyegette, csak akkor lehetett az újra megnyitott zsinatot arra bírni, hogy egy a császár által tollba mondott határozatot, mint a magáét hirdesse ki, a melynek értelmében, ha a pápa a császár által kinevezett püspök beiktatásával hat hónapon túl késlekednék, akkor az illetőt jövőendő egyházmegyéjének metropolitája is beiktathassa (1811 augusztus 5). Elérte végül azt is, hogy a Savonában raboskodó Pius ehhez a határozathoz beleegyezését adta, de csak annyiban, a mennyiben

Franciaország és az olasz királyság püspökei kerülnek szóba; az egyházi államéit a határozat jóváhagyása alól kivonta, mert még e közvetett úton sem akart ez állam jogtalan elfoglalásába belenyugodni; egyúttal pedig visszakövetelte a maga tanácsosait. Ezzel azonban a viszály nem fejeződött be. A pápa továbbra is a császár foglya maradt.

Még egészen bizonytalan volt, hogy Pius alul marad-e ebben a viszálykodásban. A ki azonban át tudta tekinteni az általános helyzetet, az könnyen gondolhatott ilyes befejezésre. A rossz bánásmód, a melyben a katolicismus feje részesült s annak a hívőkhöz intézett szózata nem járt azzal a mélységes, tette izgató hatással, a mit előző századokban okvetlenül kiváltott volna. A világ egész sajátságosan elvilágiasodott. Még a bécsi udvar is túltette magát a pápa kiközösítő bulláján, a mennyiben az osztrák főhercegnőt egészen nyugodtan engedte a párisi udvarba. „A katolikus trónusok felől egyetlen egy védő hang sem szólalt meg“, írja Pacca bíboros emlékirataiban. S ehhez járult még, hogy a császár ellenségeinek egy jó része: az angolok, az oroszok és poroszok, mint másvallásúak, egyáltalán nem is tartoztak a pápai fennhatóság körébe, viszont szigorúan katolikus népek, a minők például a lengyelek voltak, éppen a Napoleonnal való legszorosabb szövetségben remélhették csak vágyaik teljesülését. De mi több, még a szentatya saját alattvalói is, a kik eleinte s a látszat kedvéért ellenkeztek ugyan új urukkal, utóbb duzzogva bár, de annál nagyobb tetszéssel fogadták a katonásan czélszerű közigazgatást, az igazságszolgáltatás reformját, a közoktatásügy javulását, a folyók és utak rendezését, a

mocsarak kiszáritását s az istentelen kormány egyéb értékes újításait.

Csupán egy nemzetre — ha talán a tiroli parasztoktól eltekintünk — volt VII. Pius sorsa (még e nemzet politikai magatartására is) kiható befolyással: a spanyolokra. Papjaik fáradhatlan munkával iparkodtak a nép bátorságát megacézolni azzal szemben, a ki — szerintök — épp annyira veszedelme az oltároknak, mint a trónusoknak².

A forradalmár középponti junta, a mely a megfutamodott Ferdinánd király helyett a kormányt vitte, még az 1808. év végső napjaiban gerillaháborúra hívta föl a nemzetet, a melynek az leendett a formája, hogy egy-egy barát vagy kiszolgált tiszt vezeteése alatt mozgó hadcsapatok alakulnak, melyeknek az a föladatuk, hogy kisebb francia egységeket megtámadjanak, hírvivőket elfogdossanak, fegyver- és lőszerszállítmányokat elraboljanak, stb. És ez a fölhívás nyomban eredménnyel járt. A gerillák itt is, ott is föltünedeztek s ha valahonnan el is űzték őket, egyszeriben nyomuk veszett, kipusztítani nem lehetett őket, s így apránként valóságos csapássá nőttek ki magukat. E fölhívást rövidesen nyomon követte egy Európa népeihez intézett kiáltvány, a mely azt hirdette, hogy Spanyolországban az összes nemzetek szabadságáért folyik a harcz, s ezért támogatást kérnek. Az angolok, a kik eddig pusztán, mint Napoleon ellenségei jelentkeztek az ibériai félszigeten, most már nyílt baráti szövetségre léptek a spanyol fölkelőkkel s a végsőig menő erő kifejtésre kötelezték el magukat. S ha teljességgel nem állották is ezt az ígéretüket, — 30,000 angolnál több sohasem állott fegyverben a spanyolok oldalán —, az angol segítőcsapa-

tok vezére mégis föltétlenül lángeszű ember volt, és pedig nem más, mint Wellesley, lord Wellington, a hogyan a talaveraí ütközet óta hívták. „Ha a háború a spanyol félszigeten elhúzódik, akkor Európa megmenekült“, mondogatta volt több ízben, s ennek megfelelően cselekedett is. Okos számítással, inkább védekezve, semhogy kockázatos vállalkozásokban gyöngereit veszélyeztesse, sikerült a túlerős ellenséget lekötnie s ezzel elérte célját: a francia császárság testén ütött seb nyitva maradt. Ama 200,000 ember ellenére, a kiket Napoleon hadvezérei rendelkezésére hátrahagyott, azok még sem voltak az ország pacifikálására képesek. Egymás között egyenetlenkedtek, a kevés hasznotígérő, idegizgató küzdelmekbe belefáradtak, szüntelen zavarban aziránt, vajjon a Párisból, vagy pedig a Madridból érkező parancsoknak engedelmeskedjenek-e, végre is alig valami eredményt bírtak elérni, s a mikorra a császár Schönbrunnból Párisba visszaérkezett, a dél felől érkezett jelentések bizony nem valami biztatóan hangzottak.

Most aztán mindenki azt várta, hogy Napoleon ismét személyesen fog Spanyolországba menni, hogy az engedetlen tábornokokat megrendszabályozza lángeszének hatalmas erejével a döntő, végső győzelmet kieroszakolja. Ő maga gondolt is ilyesmire, s Clarke-hoz és Berthier-hez írott leveleiben ismételten szó is esik ilyféle tervéről, ámde még sem ment el Spanyolországba. Azok közül, a kik őt közelebbről ismerték, egyesek úgy mondták, hogy a császár ebben a vakdúhtól felkorbácsolt országban nem akarta az életét kockáztatni, mások inkább azon a nézeten voltak, hogy válópere és újránősülése tartotta légyen vissza az úttól; ez az utóbbi vélemény valószínűbbnek tet-

szik. Az sem lehetetlen, hogy az indítóok, a mely miatt 1809 kezdetén sietve visszatért Párisba, spanyolországi útja elmaradásában is közrejátszott: ez pedig a Talleyrand és Fouché iránt való bizalmatlanság érzése volt, a kikről az osztrák hadjárat kellős közepén — azt vette észre, hogy Murat-val, később pedig a hazaküldött Bernadotte-tal titkos összeköttetésben állanak. Annyi bizonyos, hogy már rövid idő múlva igen kicsinylően nyilatkozott az egész spanyolországi ügyről — nyilván azért, nehogy önmagának mondjon ellent, mert hiszen ő már napokkal ezelőtt kijelentette volt, hogy a spanyol események ránézve végleg befejeződtek — s megelégedett azzal, hogy tábornokai actióit Párisból irányítsa.

Eleinte valóban úgy festett a dolog, mintha ennyi elég is lenne. 1809 november 19-ikén a francziák Ocaña mellett megverték Spanyolország utolsó reguláris csapatait, s ezeknek futó maradványait Cadix felé vetették vissza, a mivel majd az egész andaluziai tartomány József király kezébe került. Most már csak a gerillák és a Portugáliában táborozó angol segítőcsapatok voltak hátra. Az előbbiekre kevés ügyet vetett a császár. Borzalmas jelentőségükről nem igen volt fogalma, s el sem igen hitte, a mikor azt mondták neki, hogy a velük való háborúskodás még sokkalta irtózatosabb, mint annak idején a vendéebeli. Az angolokról nagyobb véleménynyel volt. „Spanyolországban kizárólag az angolok a veszedelmesek“, ezt iratja 1810 januáriusa végén és aztán még több ízben Berthier által Józsefnek. De hiszen azzal a néhány ezer angollal csak könnyen el fog-nak önélküle is bánni, kivált ha, a mint most megtette, a félszigeten levő haderőket tetemesen fölsza-

porítja s tábornokai közül a legügyesebbiket, Massénát, küldi le és ígéretekkkel és hízeltéssel rábíja, hogy nekilásson a föladatnak: s kiragadja Portugáliát Wellington kezéből. A terv az volt, hogy Ney és Junot Massena főparancsnoksága alatt vezérkedik majd, Soult pedig, a ki az Andaluziában fekvő haderők parancsnoka volt, onnan fog Portugáliába Massénának segítségére menni. Napoleon annyira bízott a sikerben, hogy 1810 februárius 8-ikán rendeletet adott ki, a mely az Ebrótól északra fekvő biscayai, navarrai, arragóniai és kataloniai tartományokat kivonta a spanyol kormány hatalma alól, belőlük négy francia katonai kerületet alkotott és élükre a legnagyobb polgári és katonai hatalommal felruházott négy tábornokát: Suchet-t, Dufourt (később Reille-t), Augeraut és Thouvenot-t állította. Az alájuk rendelt csapatok szükségleteit e tartományok bevételeiből kellend majd fedezniök, mivel József kormányának aligha lesz rá módja, hogy az ország segélyforrásait oly erélyesen aknázza ki, hogy azokból a hadsereg költségeit fedezni lehessen; parancsokat pedig ezután kizárólag Párisból szabad elfogadniök. A spanyol zászlók helyét e területeken mindenütt a trikolor foglalta el. A Berthier-hez intézett s ugyanaz nappól kelt kísérlével pedig még általánosabb keretben a császárnak azt a szándékát tartalmazta, hogy a tábornokai által meghódítandó minden spanyol terület igazgatását az ő kezükön szándékozik hagyni; az adószedés jogát is rájuk óhajtja ruházni. De mi lesz már most, ha e hódítások tényleg tovább haladnak? Ha Suchet Katalónia felől mind mélyebben délnek hatol és Massénának tényleg sikerül Portugáliát az angolok kezéből kiragadni? Akkor végül nyilván

egész Spanyolország a francia igazgatás hatalmába kerül. S elvégre is, nem lesz-e ez jobb megoldás, semmint hogy a francia katonák százezreit és a francia pénz millióit tisztán csak a császár egyik dicsvágyó fivérének kedvéért áldozzák föl, a ki a maga erejéből mégsem tudja trónusát sohasem megvédeni? Egyes jelekből arra következtettek, hogy a császár akkoriban — 1810 tavaszán — átmenetileg újra azon gondolkozott, hogy ne küldje-e a fiatal Bourbon VII. Ferdinándot mégis vissza Spanyolországba, persze csak ha előbb hozzáadta unokahugát, Luczián leányát, s ha ugyancsak előbb arra kényszerítette, hogy országának már annectált részeiről lemondjon. Ám ez a hír sokkal kevésbé megbízható forrásból származik, semhogy okvetlen hitelt kellene néki adnunk. Biztosan csak annyit tudunk, hogy József, a kit a négy tartománynak a francziák által történt elszakítása még attól a kevéske hitelétől is megfosztott, a mit mérsékletével eddig az ország szabadelvű elemeinél megszereznie sikerült, miniszterét, Azanzát sietve Párisba küldte, hogy ott a februáriusi rendelkezés visszavonását iparkodják kieszaközölni és hogy a miniszter hosszas várakozás után végre is azt kapta válaszul, hogy a császár elhatározta Spanyolorzágnak, „a mely Francziországnak természetadta folytatása“, az utóbbiba való beolvasztását, királya tehát mondjon le, de ezzel várjon mindaddig, a míg az angolokat sikerül a félszigetről kiűldöznie.

Most tehát minden Massenán fordult meg, s azon, hogy hadjárata sikerül-e. Ez pedig nem sikerült. A várak, a melyek a Portugália felé vezető utat elzárták, csak nagysokára és kemény védekezés után

adták meg magukat, a mivel Wellington időt nyert, hogy rendszeres visszavonulása közben minden néven nevezendő segítőforrást a francziák elől elpusztítsa s hogy Lisszabontól északra a Tajo és a tengerpart között háromszoros erődgyűrűt vonjon. Torres vedras táján törött meg aztán ezen az erős álláson a franczia hadsereg ereje, annak ellenére is, hogy 1810 szeptemberében Busaco mellett már igen fontos sikert aratott; a franczia haderőt az előnyomulás nélkülözései is alaposan elgyöngítették már, s aztán sem Soulttól, sem Franciaországtól nem kapta meg a szükséges utánpótlásokat, úgy, hogy Massenának végül is 1811 tavaszán Spanyolországba kellett visszatérnie. Egy újabb kudarcza után, a melyet május elején szenvedett Fuentes de Oñoro táján, a császár elcsapta a főparancsnokságból s helyébe Marmont-ot tette.

Így hát Portugália meghódítása nem sikerült, az angolokat a szárazföldről kikergetni szintén nem tudták, sőt a francziák leghíresebb tábornokának legyőzése ugyancsak megnövelte a brit politika hitelét. Ezzel szemben a franczia hadsereg részei hihetetlen szenvedéseken mentek át, s velők együtt kényszerített szövetségeseik is. Számtalan emberélet esett a betegségeknek, az éhínségnek és az ellenség alattomos támadásainak áldozatul. „Kegyetlen egy hadjárat ez“, írja a rajnai szövetségbeli csapatok egyik tisztje a gerillákkal vívott folytonos küzdelmekről, „nincs itt másról szó, mint győzelemről vagy halálról és végül is — mindig csak a halálról“. A szász fejedelemségek-ből toborzott ezred például, a mely 1810 tavaszán 2300 embernyi létszámmal érkezett meg Spanyolországba, szeptemberre 1000 emberét már is elvesztette, 1200-nál több katonája pedig kórházakban

feküdt. Októberben már csak 27 embere volt szolgálatra alkalmas. A csapattesteknek, a melyeket a császár a határokon átküldött rendeltetésök helyére, mindig csak egy része, és pedig nem is nagy része érkezett meg. A katonák csüggedése szüntelen növekvőben volt s egészen 1812-ig csak az az egy remény éltette őket: császáruk, a hadak ura biztosan el fog majd jönni, hogy háborús nyomorúságuknak diadalmasan véget vessen.

A császár azonban még mindig nem jött, bár helyzetök mind siralmasabbá és veszedelmesebbé vált. S ennek is megvolt a maga oka. Azért nem jött, mert a félszigeten folyó hadakozást csak ama hatalmas küzdelem egyik mellékes jelenségének hitte, a mely küzdelmet az európai szárazföld minden sarkán Anglia ellen ő vezetett; másodlagos jelenségnek tartotta, a mely okvetlen minden jelentőségét elveszti abban a perczben, mihelyt ezt az óriási viaskodást másutt diadalmasan befejezheti. Mivel pedig ez a viaskodás minden munkaerejét lekötötte, azért — nyilván ez a mérlegelés vezette őt — a félszigeten folyó csetepaté minden apró részletébe nem volt szabad személyesen beleelegyednie, mert az túlságosan elvonná egész politikájának középpontjától s annak közvetetlen céljaitól. Szóval: számára a kereskedelmi háború volt a fődolog, ez volt egész rendszerének a lényeges része. A mikor 1810-ben, tehát azidőtájt, a midőn Massenát Lissabon felé küldte, újra fokozottabb erővel látott neki ennek a háborúnak, az volt a meggyőződése, hogy Anglia a blocád következtében pénzügyileg már annyira legyengült, hogy már csak néhány rövid évi kitartásra lesz szükség, és a szigetország erőforrásai teljesen ki-

merülnek. S valóban nem is hiányzottak olyas jelenségek, a melyek Napoleonnak e hiedelmét támogathatták. Az angol államkincstár súlyosan szenvedett a szárazföldi hatalmak czímére folytonosan küldözgetett segedelempénzek és a spanyolországi és hollandiai költséges expeditiók következtében; az angol bankpénzjegyei az adzsotázs következtében már is húsz százalékkal estek; a font sterlinget, a melyet egyébként 25 frankra váltottak be, most már csak 17 frankjával vásárolták a szárazföldön. 1807 óta úgy a yorki és wiltshirei gyapjúipar, mint a manchesteri és glasgowi gyapottelepek, valamint a scheffieldi és birminghami vasművek is ínséges helyzetbe kerültek. A közvetett adók, a melyekkel az állam a maga szükségleteit fedezni kívánta, ólomsúlylyal nehezedtek a gyárosokra és — talán még nagyobb — a munkásságra.³ Kereskedelmi válság volt ennek a természetes következménye s a bankrobbanások napirenden voltak. A parlamentben már is tekintélyes ellenzéke támadt a háború továbbfolytatásának. Pedig a szárazföldi zárlat még nem is lépett eddig teljes mértékben érvényre. Majd ha ez is bekövetkezik, Napoleon bizton úgy reménykedhetett, hogy Anglia végkép megtörik, beadja a derekát, békét fog kérni és lemond tengeri egyeduralmáról. Akkor persze majd a spanyol háború is magától véget ér. Ilyen körülmények között — bizonyára ez volt a számítása — nem ütközött volna-e minden józan meggondolásba, ha maga is lemegy a pyrenéi hegyek aljába, a helyett, hogy Párisból dirigálja mindazokat a szükséges rendszabályokat, a melyekkel a blokádot minél inkább kiélezhette. A spanyol földről, már csak a rossz közlekedés miatt is, lehetetlenné vált volna ez

az intézkedés. Nem, nem, Wellingtont nemcsak az ibériai félszigeten lehetett legyűzni. Mert a tulajdonképen való ellenfél itt nem az egyik vagy másik brit expedíciós hadtest physikai erejében rejtett, hanem az egész brit gazdaságnak anyagi erejében; mert ez tette lehetővé az expedíciók felszerelését, szövetségesek toborzását és fölkelések szítását. Azért ezt kellett mindennek előtt és gyökerében megsemmisíteni.

Így hát minden és minden ama nagy kérdés irányában csúcsosodott ki: vajjon sikerül-e majd a szárazföldi zárlatot abban a teljes, a brit nemzeti vagyonra annyira végzetes szigorúságában végrehajtani, mint a hogyan azt Napoleon lehetségesnek hitte? E kérdésre adandó válaszban rejtett a világ sorsáról való döntés.

Ennek az élettörténetnek folyamán már ismételten rámutattunk, hogy az az eszme, hogy az Angliával immár száz év óta folyó háborút úgy folytassák tovább, hogy a brit iparczikkék és gyarmatárúk elől elzárják a szárazföldi piacokat, nem Napoleon agyában fogamzott meg, hanem jóval korábbi eredetű. Való, hogy ez az eszme akkoriban szülemlett meg a franczia forradalmi kormány kebelében, a mikor Napoleon még mint fiatal tábornok első babérait aratgatta Itáliában. A köztársaság vezetőit áthatotta ennek a tervnek helyes volta s a császár hű maradt hozzá. Az egyes államokkal való érintkezésében szüntelenül e cél felé törekedett, a míg végül, az Ausztrián és Poroszországon aratott győzelme után, 1806 novemberében Berlinből kibocsátotta ismeretes blokádrendeletét, a mely minden olyan hajót, a mely közvetlenül Angliából, vagy annak gyarmataiból jött, kitiltott a szárazföldi partokról. Az angolok november 11. és 25-iki rendeletei,

valamint Napoleonnak 1807 november 23-iki és deczember 17-iki parancsai óta aztán a semleges hatalmak alattvalóinak egymás között való tengeri forgalma tényleg hihetetlenül megnehezült, és pedig olyan mértékben, hogy az amerikai Egyesült-Államok kormánya a maga polgárainak egyenesen megtiltotta az Európával való forgalmat s azt tanácsolta nekik, hogy gya-potukat — a Franciaországba és Angliába való szállítás helyett — inkább maguk dolgozzák föl; ezzel szemben az angol és francia hajókat az amerikai kikötőkben elkobzással fenyegette meg. Tilalmát azonban nem igen vették túlkomolyan. Az amerikai hajósok például a tilalom daczára tovább is vettek föl angol gyarmatárút és iparczikkeket, s azok eredetét eltitkolva, Hollandiában, a Hansavárosokban, porosz és orosz kikötőkben kereskedtek velük. A Földközi-tengeren a görög kereskedők hajóin a semleges török lobogó fődözte az angol dugárút, a melyet így símán bevihettek Triesztbe, Velenczébe, Genuába stb. Ez a kiterjedt lánczkereskedés persze érzékenyen megzavarta Napoleon szándékait, s most már teljes erejével azon volt, hogy ezt épp úgy lehetetlenné tegye, mint akár az Angliával való közvetlen forgalmat. 1810 márcziusában rendeletet bocsátott ki, a melynek éle valósággal a semlegesek ellen irányult, a mennyiben délen a görög hajókat szállítmányuk eredete dolgában a legszigorúbb vizsgálatnak vetette alá, az amerikaiakat viszont — s itt a washingtoni kormány előbb említett rendelete nagyszerűen a kezére játszott — minden francia s a francia fegyverek által elérhető, vagyis elfoglalt kikötőben lefoglalással fenyegette meg. Csak a mikor az Egyesült-Államok a francia kereskedelmi hajók ellen irányuló tilalmat

megszüntették, akkor jelentette ki Napoleon is készségét, hogy az amerikai hajókat újra beengedi a francia kikötőkbe, bár most is csak olyanokat, a melyek a maguk szállítmányát közvetlen a tengeren túlról hozzák be Franciaországba. Azokat a hajókat, a melyek előbb angol kikötőket érintettek, valamint olyanokat, a melyek a Keleti-tengeren való kereskedéssel foglalkoznak, ezután is ellenségnek fogja tekinteni.

De nemcsak a semlegesek kereskedelme volt az egymagában, a mi Napoleonnak Angliaellenes politikájában zavarokat okozott. Mögötte ugyanis hihetetlen kiterjedésű lánczkereskedelem burjánzott ki, a mely minden tilalom és rendelet ellenére és csúfjára a szárazföldet szüntelenül elárasztotta a tilalmas angol gyarmat- és szövetárúkkal (igaz, hogy magas árákon), míg a londoni raktárházakban a hazai készítmények értékcsökkenése egyre ijesztőbb mértéket öltött. A különbözet, vagyis a csempészésért járó tiszteletdíj 1810-ben az áraknak körülbelül 50 százaléka rágott. Hogy mármost ennek a csempészkedésnek egyszersmindenkorra végét szakítsa s egyúttal, hogy a spanyol háború következtében és a folyton apadó vámjövedelem miatt megromlott állami pénzügyeken lendítsen, a mondott év augusztus 5-én Trianonból keltezve rendeletet bocsátott ki a császár, a mely a gyapot-, a cukor- és egyéb gyarmatárúk után — „amelyek tudvalévően úgyis mind angol eredetűek” — az érték 50 és több százaléka rágó behozatali vámot állapított meg, s azonfelül azt is elrendelte, hogy az olyan árúk raktárai, a melyek a francia határvonalon kívül eső négy mérföldnyi körzetben elvámolatlanul találtnak, elkobzandók. Ezzel valójában a csempészek üzletét akarta lehetetlenné

tenni, de egyúttal arra is törekedett vele, hogy a saját külön kincstárát, a „rendkívüli javadalmat“ („domaine extraordinaire), a melyet egy 1810 januárius 30-ról kelt tanácsi határozat az államháztartástól és annak ellenőrzésétől függetlenül néki engedélyezett, s a melybe — a hadjáratok zsákmányain, s az idegen állambirtok bőséges jövedelmén kívül — a vámjövedelem is befolyt, tetemesen megduzzassza. Egy későbbi rendelet, a mely október 18-ról, Fontainebleauból kelt, azt parancsolta, hogy az angol iparczikkeket úgy Franciaországban, mint a vele szövetséges államokban, a hol csak kézre kerülnek, el kell égetni. A következő hetekben aztán tényleg látni lehetett, a mint szerte mindenütt francia katonák kivonultak a határokon s a vámosokkal együtt raktárakat törtek fel, az angol iparkodás gyümölcsseit halomra hordották és porrá égették, a czukrot és kávéét pedig munitiós szekerekre rakták és Antwerpenbe, Mainzba, Frankfurtba és Milanóba vitték, a hol nyilvánosan elárverelték. E mellett külön díjakat tűztek ki a besugók részére, míg a csempészek és orgazdák drákói szigorúságú büntetések alá estek, a melyeket egy 1810 novemberében külön e czélra felállított bíróság szabott ki rájuk. A continentalis rendszer ilyen szigorúvá fejlődött ki. Csupán magában Franciaországban lépett annyiban bizonyos enyhítés életbe, hogy ott egyes hajósoknak jó pénzért — a mely szintén a császári kincstárba folyt — megengedték, hogy az angol iparczikkeknek egynémely fajtáját, névszerint a nélkülözhetetlen anyagokat és festékárúkat behozhassák s viszont francia borokat és gabonát Angliába kivihessenek. S hogy az ipar se szenvedjen rövidülést, ezzel az

engedélylyel az a kötelezettség is járt, hogy mezőgazdasági terményekkel gyári árút is kellett kivinniök, a mely rendszabály kisebb értékű tömegcikkeknél, főként selyemárúnak a gyártására vezetett, s amelyeknél nem volt nagy kár, ha azokat az angolok, a kik csak terményeket vettek át, vissza is utasították, úgy-hogy a hajósok aztán útban visszafelé „ad usum delphinorum“, miként akkoriban megjegyezték, a tengerbe hajigálták. Az üzlet ennek daczára is igen jól fizetett s nem egy speculans sok pénzt fizetett egy-egy ilyen engedélyért.

Ilyen viszonyok között tagadhatatlan, hogy ez a „licenc“-rendszer áttörte azt a nagyszabású tervet, a melyet a császár a szárazföldi zárlattal czélul maga elé tűzött. Nemcsak hogy az angolokat, a kik ekkoriban, 1810-ben, a rossz termékek következtében az éhínség előtt állottak, mentette meg ez a rendszer egy végzetes fordulattól, hanem egyúttal Franciaországon kívül mindenütt, a hol Napoleon betű szerint ragaszkodott a zárlat szigorú végrehajtásához, rossz vért is szült. Hogy mi vihette őt ilyen, egész politikájával ellenkező lépésre, azt csak az értheti meg, a ki birodalmának akkori gazdasági helyzetére egy szempillantást vet.

A blokádrendszer a francia ipar egyes ágainak kétségtelenül hatalmas lendületet adott; piacukat pedig a birodalomnak diadalmas háborúi közben való kiterjeszkedése tetemesen megszorította. Így állott ez főként a gyapot- és selyemiparban, a gyapjú- és a fényűzési cikkekénél, valamint a vasiparban. Más ágazatok viszont — így pl. a vászonkészítés — a gyarmatok elveszte következtében egy ideig a legfontosabb piac híján maradtak ugyan, de utóbb a szá-

razföldi szomszédos államokba való kivitel által bősé-
 ges kárpótlást nyertek. Így hát a tengeri kereskede-
 lem leromlása daczára is, a császárság első öt esz-
 tendéjében a francia ipari termelés helyzete teljesen
 kielégítő volt.⁴ A földműves számára tehetős fogyasz-
 tót teremtett, az államnak készséges adófizetőket, a
 császárnak pedig a nép körében hűséges és odaadó
 híveket. Már pedig Napoleonnak mindenkor ez volt a
 legfontosabb vezető szempontja. Ezért zárta el már
 1806-ban a birodalmat a legfontosabb árucikkeknek
 (szövetárúk, szappanok stb.) *mindenféle* idegen beho-
 zatala elől, s ezért vágott akár fegyveres kézzel is
 utat a hazai iparcikkek kivitele számára messze
 Franciaország határain kívül a politikai befolyása
 alá került országok területére. Mert nagyon tévedne,
 a ki azt hinné, hogy Napoleonnak valaha is esze-
 ágában lett volna, hogy a Nagybritannia elől egysé-
 gesen elzárt szárazföldből aztán szabadkereskedelmű
 egységes gazdasági területet alakítson. Korántsem; ő
 is csak úgy, mint elődei, a convent és a directorium,
 teljesen védvamos gondolkozású volt s a szabad-
 kereskedelemnek annyira elszánt ellensége, hogy Jean
 Baptist Say nemzetgazdaságtanából, a mely 1803-ban
 jelent meg s a vámok megszüntetése mellett foglalt
 állást, újabb kiadást nem engedélyezett. S e mellett
 nem csupán Franciaországot zárta el mindenfajta
 behozatal elől — még a Rajnán át való olasz és
 német behozatal elől is —, hanem a többi országnak
 egymás közötti forgalmát is beszüntette, a hol csak
 szerét ejthette. Ilyen eset volt, a mikor pl. az 1810
 októberében kelt rendeletével az olasz királyságot
 kizáróan csak a francia portékák ki- és bevitele
 számára hagyta nyitva, a mivel az osztrák szövetárúk,

a svájci és a rajnavidéki gyapotholmik egyik legjobb piacát elvette; ilyen eset volt, a mikor pl. egy ugyanez időtájt kelt másik rendeletével az olasz nyersselymet a nagy kiviteli vámok következtében elzárta a Svájcba és az Alpok vidékeire való kivitel elől, hogy ezt az árút így kizárólagos joggal a lyoni gyárosok számára biztosítsa, a kik viszont hatalmas versenyükkel elnyomták a lombard ipart.

Ilyenformán mindenkor csak a francia iparnak kívánt szolgálatára lenni, a melynek érdekeit egy 1810 júniusában alakított „gyári és ipari tanács” volt hivatva szemmel kísérni; mindezt pedig csak azért tette, hogy az ipart a maga kormányzatának megnyerje és áldozatkészségét kihívja. Ezt a törekvését nyíltan is kifejezi egy 1810 augusztus 23-áról kelt, Eugène viczekirályhoz írott levelében, a ki a fent közölt rendelkezéssel szemben bizonyos aggodalmakat táplált: „Megjegyzéseit nem helyeselhetem. Az én elvem: Franciaország mindenekelőtt. Nem szabad figyelmen kívül hagynia, hogy — ha az angol kereskedelem ura a tengereknek — ez csak azért lehetséges, mert az angolok a legerősebbek a tengereken; azért tehát egészen rendjén van, hogy viszont Franciaország kereskedelme, a szárazföld leghatalmasabb államáé, ugyan úgy diadalmaskodjék az európai szárazföldön, mert hiszen különben minden el lenne veszve. Olaszországra nézve is helyesebb, ha az olyan fontos esetben, mint ez az érintett, Franciaországból máris egy-két milliónyi ember rohanna a zászlaim alá és mindenki pénztárczája nyitva állana előttem, Olaszország viszont símán a háttérbe húzódnék.” Ez az áldozatkészség, a mely Napoleonnak Európában való személyes hatalmi helyzetét

biztosította, jutalmat érdemelt: innen eredtek a többi állam termelésének terhére készült s a francia ipart védő vámok, innen eredt a Franciaországtól függő államokba való kivitel kedvezményes helyzete, ezért kellett e függő államoknak a finom angol portékák elől határaikat elzárniok, hogy helyettük kevésbbé jó és gyakran még drágább francia árukat vegyenek át; s ezért kellett ez államoknak — mint pl. a bergi nagyhercegségnek — tehetetlenül nézniök, miként omlik össze a maguk termelése az idegen bevitel súlya alatt. Nyílt gazdasági zsarnokság volt ez, méltó párja a politikainak és bizonyos az, hogy a nemzetek lázongó izgatottságához ez is nem kis mértékben hozzájárult.

Azonban mind e gondoskodás és pártfogás sem óvhatta meg a francia ipart attól, hogy szintén meg ne érezze a néki használni kívánó politikai rendszer hátrányait; 1810-ben és 1811-ben olyan válságon kellett átesnie, a mely minden néven nevezendő hitelt — még a császáráét is — alapjaiban megrengetett. Azok az előnyök, a melyeket a védvamos conjunctura nyújtott, mind több és több új ipartelep alapítására vezettek, s ezek már rövidesen a belföldi szükségleteket messze meghaladó tömegű czikkeket gyártottak. Ezzel a ténnyel a kiviteli lehetőségekről való gondoskodás elsőrendű kormányzati kötelességgé lett és Napoleonnak Spanyolországgal — a mikor megszerezte — bizonyára ugyanaz volt a szándéka, mint annak idején Német- és Olaszországgal: hogy t. i. a francia ipar számára még hozzáférhetőbbé és az angol versenytárs elől még elzárhatóbbá tegye, mint az már eddig is volt. Ekkor azonban az 1808-iki expeditió által kiváltott spanyol népfölkelés e tervnek éppen az ellenkező eredményét csiholta ki: a

közel hetven millióra becsült pyrenéi kivitel ebben az egy évben már a felére, azontúl pedig mind mélyebbre zuhant, mivel egyrészt a tartós háború a lakosság fogyasztóképességét csökkentette, másrészt pedig az angol segítő-actió az angol bevitel számára a Portugálián át való utat újra megnyitotta. Hozzájárult még, hogy a kereskedelmét veszített Hollandia felvevőképessége is megapadt s hogy épp így a német országok is, a melyek a háborúk által leszegényedtek, a francia kiviteli czégek reményeinek többé már nem feleltek meg.

Előállott tehát annak a szüksége, hogy a francia iparnak legalább magán a honi földön teremtsenek kielégítő piacot, vagyis, hogy mindenekelőtt a mezőgazdasági rétegek vásárlóerejét fenntartsák. Ezt úgy kívánták elérni, hogy megnyitották számukra az angol piacot — mert hiszen búzát és bort Anglia bármikor készséggel vett át. Innen eredt az engedmények rendszere, a mely politikailag öreg hiba volt, mert hiszen révükön Angliában a magas gabonaárak csökkentek s ezzel az angolok életviszonyai tetemesen megjavultak.⁵ Emellett pedig az engedményrendszer hatása elenyészően kicsiny maradt azzal a mérhetetlen nagy kárral szemben, a mely Francziország ipari életére az állam külpolitikai megatartásából kifolyólag elkövetkezett, s a mely kárt Napoleon trianoni várendelete, azáltal, hogy a nyersanyagok árát még föl emelte, még csak jobban kiélezte. E rendelettel különben még az a kár is együtt járt, hogy a gyarmatárúkkal való kereskedelmet a vadul burjánzó tiltott kereskedelemnek és speculációnak szolgáltatta ki, a mi persze megint igen kedvezőtlenül hatott a pénzpiacra. A mikor azután az ipar, a mely a korábbi

kedvező conjuncturára beállított számos új alapítását gyakran kölcsöntőkével tudta csak életrekeltetni és most e kölcsöntőke kamatterhét — a megcsökkentet kivitel miatt — többé már nem igen tudta előteremtteni, akkor aztán előállott a nagy összeomlás s a nagy bankházak egész sora széles rétegeket rántott magával a mélybe. Most aztán egyre-másra fölmondták a gyárosoknak a hiteleket, a mi megint számtalan iparvállalat bukását vonta maga után s ennek nyomában pedig számtalan üzem csökkentése és a munkások ezreinek munkátlansága járt. Ezzel meg aztán a mezőgazdaság jövedelmei is megapadtak, vele együtt annak vásárlóereje s így a válság végül is általánossá lett. Ezt a végzetes körfutást Napoleon végül azzal tette teljessé, hogy azokkal a szédületes pénzekkel, a miket a külföldtől hadseregei fenntartására és hadikincstárának gyarapítására elharácsol, megint csak azt a piacot tette szegényebbé, a melyet a hazai francia ipar számára szeretett volna meghódítani. Mi jelentősége lehetett ilyen körülmények között annak a nyomorúságos 18 milliónak, a melyet egyes vállalkozók felsegítésére átadott, hogy üzemeiket fenntarthassák; mi haszna lehetett annak, hogy új meg új közszükségleti épületeket emeltetett, hogy a munkátlan erőket foglalkoztassa; mit jelenthetett, ha egyes föltalálókat, mint pl. Jacquard-t, gazdagon megjutalmazott; ha milliós díjakat írt ki új eljárások föltalálására; ha a délfranciaországi és az olasz gyapottermelést elősegítette s ha a selyemiparon úgy iparkodott lendíteni, hogy palotáit lyoni selymekkel behúzott bútorokkal és falikárpitokkal szereltette föl? Mind e rendszabályok gyönyörű bizonyosságai voltak tetterős közigazgatásának, de mégis csak szükség-

szabta pótintézkedések, amelyek az ő dicsőséggel teljes államkormányzatának áldásaiban egyszer megrendült közbizalmat többé teljes egészében visszaállítani nem bírták.⁶

Igazán itt lett volna az ideje, hogy az Angliával kötendő végleges békét immár komolyabban vegye szemügyre. Az ide vezető út azonban éppen most, a mikor a válság a legjobban kiélesedett, egyszeriben járhatatlanná vált. A császár ugyan 1810 elején megkísérlette, hogy legújabb hadisikereit Londonban is értékesítse. Hiszen nem volt egészen kizárva, hogy az angol vezetők, a kiket az antwerpeni expedíció kudarcza talán már megpuhított, esetleg kaphatók lennének olyan békekötésre, a melyet ő óhajtott volna. Hogy e hangulatváltozás felől bizonyosságot szerezhessen, Hollandiát tolta előtérbe. Ez az állam már is azon volt, hogy a szárazföldi rendszer áldozatául essék. A generalis statusok a maguk tekintélyéhez és gazdaságához tisztán tengerhajózásuk, gyarmataik és kereskedelmük által jutottak, sorsuk ezekhez volt kötve s ha Napoleon törvényeit, a melyek mindenféle tengeri forgalmat megzsibbasztottak, szigorúan végrehajtották, akkor Hollandia romlása feltartóztatlan volt. A császár nagyon is jól tudta ezt. „Hollandia aligha fogja romlását elkerülhetni“, ezt írta már 1808 márciusában Lajos öccsének, a mikor a spanyol koronát ajánlotta föl neki, hogy, így aztán a Németalföldet Franciaországgal egyesíthesse. Ugyancsak jól tudta, hogy a hollandiak az amerikai hajókat s azoknak angol szállímanyát tárt karokkal fogadták mindenkor s hogy aztán ezt a portékát ügyesen továbbították az európai szárazföld belseje felé, ekként legalább egy kis töredékét megmentve a régebben oly virágzó fuva-

rozóüzletüknek. Lajos akkoriban visszautasította a spanyol tervet s Napoleon is felfüggesztette egyelőre a maga annexiós szándékát. Az osztrák háború után azonban nyomban visszatért hozzá. Ürügye most az volt, hogy a hollandusok képtelenek voltak rá, hogy az 1809-iki angol betörésnek kellő erővel ellentálljanak. És valóban úgy is volt a dolog, hogy az angolokat inkább a mocsárláz készítette a Walcheren szigetére való sürgős visszavonulásra, semmint az antwerpeni király haderői, a mely szigeten aztán egy kisebb hadcsoport még hónapokig fenn is tartotta magát. A mikor Lajos Párisba sietett, hogy magát és népét tisztára mossa a „Franciaországon elkövetett árulás“ vádja alól. Napoleon nyiltan tudtára adta azt a tervét, hogy Hollandiát bekebelezze a császárságba, a királyt magát pedig valamelyik német hercegséggel kárpótolja. Mi több, a rákövetkező napon, 1809 december 3-ikán, már maga a törvényhozó testület is meghallhatta a császár szájából: „Hollandia, a mely Franciaország és Anglia között fekszik, birodalmam legfontosabb vizereinek a torkolata. Ezért változtatásokra lesz szükség; határaink biztonsága és mindkét országnak jól megértett érdeke parancsolóan írják ezeket elénk“. És tíz napra rá már hivatalosan emlegette az egyik félhivatalos közlemény, hogy Hollandia „Franciaországnak csupán része“. Csak azt az egy engedményt tudta a király elérni, hogy egy holland bizalmi embere előbb fölkereshesse Angliát, ott titokban szorgalmazza az 1807-iki decretumok visszavonását s ennek a fejében megigérhesse Hollandiának és a Hansavárosoknak a franciáktól való kiürítését, ellenkező esetben azonban ezeknek Franciaországhoz való csatolását. De ez a küldetés, a melylyel Napoleonnak nyil-

ván csak az volt a szándéka, hogy Angliát a közlendő fenyegetéssel engedékenységre bírja, vagy pedig, ha ez nem sikerülne, Hollandia bekebelezését az angolok rovására írhasa, balsikerrel járt. Lajos ugyan Labouchère amsterdami bankárt, a londoni Baring egyik vejét küldötte el Wellesleyhez, az angol külügyminiszterhez, hogy ott megható szavakkal ecsetelje hazája függetlenségének elvesztését, ha Anglia vissza nem vonja azokat az edictumokat; a kiküldött azonban csak annyi választ kapott, hogy Hollandiának ezidőszert már nincs Angliára nézve az a jelentősége, mint régebben, most sokkal fontosabb Spanyolország, a hol tovább folyik a háború s különben is azok az edictumok pusztán csak védőintézkedések Napoleon blokádrendeleteivel szemben s nem lehet őket addig visszavonni, a míg csak érvényben vannak a blokádrendeletek. Fouchének, a mindenkor tevékeny rendőriminiszternek egyik ügynöke sem tudott külön választ szerezni, a kit pedig a miniszter — hogy Napoleon terveit előmozdítsa — a császár tudta nélkül ugyan, azonban olyan látszattal küldött Londonba, mintha Napoleon tudna erről a küldetésről. Úgy mondták, hogy a császár rendszabályaiban — Napoleon 1810 januárius 20-ikán elrendelte a Maas és Schelde közé eső hollandiai részek katonai megszállását — nyoma sincs a békülékenységnak s hogy egyébként bármikor készek *nyílt* ajánlatok átvételére.

A mikor ez az intézkedés Londonban hatást tévesztett, Napoleon témát változtatott. Hollandiát ugyan még mindig nem ejtette egészen Franciaország birtokába, mert az ilyen erőszakos cselekedetre nem igen kedvezett az a pillanat, a melyben a „czézároknak lányával“ való házasságától az egész világ békét és

nyugodalmat remélt; de azért Lajosra mégis olyan szerződést kényszerített, a melynek értelmében a Rajna baloldalán levő valamennyi németalföldi terület, ú. m. Seeland, Brabant és Gerderlandnak a Waal balfelén eső része Franciaországnak jutott, a mely továbbá az egész holland partvidék védelmét egy 6000 emberből álló francia megszálló contingensre és francia vámörökre bízta s ezenfelül a királyt tizenöt nagy hadihajó felszerelésére kötelezte, a mivel szemben a császár megígérte, hogy Hollandiának Franciaországgal való, évek óta szünetelő kereskedelmét újra szabaddá teszi (1810 március 16). Most aztán, a mikor a francia felügyeleti hatóságok Hollandia minden megközelítését lehetetlenné tették, most iparkodjék Hollandia kiküldöttje Angliában még egyszer szerencsét próbálni; az előzetes rendszabályok talán most már megtámogathatják a békeküldött kérését. Labouchèrenak azonban ezúttal is azt kellett tudomásul vennie, hogy a király és a minisztérium többsége az edictumok visszavonását ellenzi, mert ezek nem csekély javára vannak a brit iparnak; továbbá, hogy Hollandia függetlensége még távolról sem lehet a béke biztosítója, mert hiszen a főnehézség nem itt, hanem a spanyol kérdésben rejlik. Erre Napoleon fölhagyott azzal a gondolattal, hogy Angliát Hollandia útján készítse békére. A mikor öccse értesítette őt Fouché titkos üzelmeiről, ennek ott kellett hagynia miniszteri tárczáját s a „Moniteurnek“ a Nagybritániával való mindennemű tárgyalásokat kereken le kellett tagadnia, sőt azokat „örült rágalmaknak“ kellett minősítenie, a mi megint a londoni hangulatot, a hol a rendőrminiszter közléseit hiteleseknek gondolták, alaposan elkeserítette. A két ellenfél közeledéséről ezután sokáig nem lehetett többé

szó. Napoleon most már csak arra gondolt, hogy Angliát azzal a kardesapással puhítsa meg, a melyet Massenának kellett Portugáliában végrehajtania s még a hadifoglyoknak rá nézve kedvező kicserélését is visszatartotta, nehogy ezzel az ellenségnek a félszigeten a legkisebb pótlást is lehetővé tegye. Hollandiával szemben azonban most már mindenféle melléktekintet fölöslegessé vált. Az egyezmény megállapodásai papi-ron maradtak, viszont a vámsorompók is fennmaradtak; a megszálló francia hadtestet a megállapítottnál négyszerte nagyobb létszámra emelte, mely az idegen eredetű vámosokkal együtt hihetetlen zsarnokságra vetemedett; a felhangzó panaszokra Párisban csak sértő válasz volt a visszhang. Ekkor Lajos többé nem tartotta királyi becsületével összeférőnek, hogy a koronát továbbra is viselje; 1810 júliusában ifjabbik fia javára lemondott — az idősebbik 1809 márcziusában Berg nagyhercege lett — és titokban Ausztriába ment. Napoleont öccsének ez az önhatalmú lépése mindenesetre meglepte s kemény szavakban nyilatkozott hálátlanságáról. Alapjában véve pedig igen kényes helyzetbe sodorta ez a lépés, mert immár az egész világ előtt nyilvánvalóvá tette egyik legközelebbi rokonával való szakítását. A dolgokon magukon persze mit sem változtathatott ez a kellemetlenség. Mielőtt még Lajos lemondásának híre Párisba elérhetett volna, ott már készen feküdt a rendelet, a melynek első pontja ez volt: „Hollandia a birodalommal egyesül“. Most pedig (1810 július 9) közzé is tették. Lebrun, Napoleonnak egykori consultársa, mint a császár helytartója került az új provincia élére.

Figyeljük meg a rendszert, a mely ezekben a bitorlásokban megnyilatkozik. Mind Hollandia, mind

Spanyolország esetében a császár csatlakozik az öccseibe vetett reményében, mivel sem Lajos, sem József nem tud az erős nemzeti törekvésekkel szembeszállani. A helyett már most, hogy ezeket a törekvéseket és érdekeket méltányolná és tiszteletben tartaná, Napoleon a fivéreit tartja túlságosan gyöngéeknek, nagyra vágyóknak és túlságosan akaratosaknak arra, hogysem őt szolgálják. Mélységes bizalmatlansága azután már őket is éri; szakít tehát a családrendszerrel, hogy mostantól Európát úgyszólván saját ügykezelésébe vegye.⁷ Mind Hollandiában, mind Spanyolországban egyformán jár el. Amott 1810 márcziusában a Waal folyóig terjedő részt szállja meg és csatolja a birodalomhoz, emitt februáriusban az Ebróig terjedő országrészt, s amellet ott is, itt is készen feküdtek az okmányok, amelyekkel mindkét királyságnak egészében a birodalomhoz való hozzácsatolását akarta kimondani. Csak annyi hiányzott még, hogy Spanyolországban ez okmánynak szükségszerű föltétele, t. i. az angoloknak az országból való kiűzése nem volt végrehajtva. Ámde a dolog az annexióknál nem maradt annyiban.

„A brit minisztertanácsnak 1806-iki és 1807-iki határozatai Európa közjogát szerteszaggatták. A mindenségben a dolgok új rendje uralkodik.“ Napoleon e szavakkal ajánlotta a senatusnak, hogy Hollandiának Franciaországgal való egyesítését alkotmányos alaptörvényként mondja ki. E császári kéziratban azonban nemcsak erről esett szó, nem csupán a Schelde, a Maas és a Rajna torkolatait kívánta Anglia ellen irányuló „újabb biztosítékul“, ott szerepelt a kéziratban a Weser és az Elbe torkolata is és az engedelmes senatorok egy 1810 deczember 13-ikáról kelt határozatukban Hollandián kívül valóban még az

egész német északi partvidéket, vagyis Oldenburg, Lauenburg területét, a három Hansavárost: Brémát, Hamburgot, Lübecket, Aremberg és Salm fejedelemségeket Hannover egyes részeivel együtt (a mely pedig csak ez év januáriusában vált Jeromos birtokállományává), továbbá Westfália és Berg egyes részeivel együtt (a mely utóbbit Párisból kormányozták), szóval egészen 600 négyzetmérföldnél nagyobb területet a császárság alkotórészeiül jelentettek ki. Mindez pedig azért történt, „hogy — a mi politikájának mindenkor egyik főczélzata volt — a német szellemet még inkább kiirtsa“, a hogyan Napoleon ezt egy ízben Lajosnak megírta.⁸ Az új területekről úgy rendelkezett, hogy azok három megyét tegyenek, Osnabrückkel, Brémával és Hamburggal mint megyei székhelyekkel. Mindehhez pedig még csak a legkisebb jogcímet vagy ürügyet sem kereste, még csak látszat kedvéért sem, hanem egyszerűen önkényesen rendelkezett! S ugyanez az önkény uralkodott akkor is, a mikor 1810 novemberében Wallis svájczai köztársaságot bekebelezte be Napoleon a birodalomba, „mert hiszen Olaszország és Franciaország érdekeit csak nem lehet e nyomorúságos lakosság kedvéért feláldozni“ s ez az önkény vezette akkor is, a mikor a tesszini cantont katonailag megszállotta azzal a leplezetlen szándékkal, hogy az olasz királyságba bekebelezze. „Ezeket az átkapcsolásokat a körülmények parancsolják“, mondotta a császár minisztere a senatushoz írott jelentésében. Ámde mi mindent nem parancsolhattak hát még a körülmények? A körülmények parancsa következtében a Francziabirodalom megyéinek száma immár 130-ra emelkedett, ugyanebből az indító okból Napoleon immár nemcsak ennek a birodalomnak

volt a császára, a mely keleten egész a Száváig terjedt, hanem egyuttal Itália királya is, Svájcz mediátora, a rajnai szövetség védője, ugyanezen körülményeknél fogva fivérei és sógora trónra kerültek, a melyek persze csak addig állottak fenn, a míg Páris urainak úgy tetszett. Ugyanezekkel a körülményekkel adódó esetben épp így megokolhatta volna akár egész Európának a hatalma alatt való egyesítését, ha csak meg volt hozzá a hatalma. Gondolatai pedig tényleg ebben az irányban révedeztek.

Napoleon egyébként részben sem járt eredeti utakon, mert az Anglia ellen irányuló blokádrendszernek a német északi partvidékkel való egyesítése épp úgy benne volt már a directorium tervezetében és Sieyes már tizenkét évvel ezelőtt úgy nyilatkozott, hogy „ezek a területek az egész földgömbnek Franciaországra nézve legfontosabb részei”: ha azok egyszer francia kézen vannak, akkor az angolokat Gibraltártól egészen Holsteinig, vagy ha úgy tetszik, akár egészen az északi sarkig valamennyi szárazföldi kikötőből ki lehet zárni. Úgy tetszett, mintha ez a tervezet a megvalósulásához közelednék. Mert még Dánia is, a melynek birtokállománya ezidőszerint még Norvégiára is kiterjedt, Napoleon első fölszólítására engedelmesen kitiltotta a semleges hajók árúit. Kopenhágának 1807-iki bombázása óta végtelenig fokozott angol gyűlölete elvakította VI. Frigyest, a ki nem látta be, hogy a kitiltásból minő érzékeny károk fognak országára szükségkép és a dolog természeténél fogva háramlani; ezenkívül a dán uralkodóban még az a reménység is dolgozott, hogy Franciaország segítségével még valaha sikerülhetne a svéd trónra is kerülnie, a mely rövidesen betöltésre várt. Ebben a várakozá-

sában azonban csalódnia kellett. Mert Svédország politikai magatartásában szintén fordulat állott be. Még az orosz-francia szövetség ellen való háborúja közepette, a melynek eredményeképen Oroszország Finnországot, Franciaország pedig a svéd Pomerániát Stralsunddal és Rügennel együtt kapta meg, a svédek 1809 márcziusában IV. Gusztávot letették a trónról s helyébe nagybátyját, XIII. Károlyt ültették. Azt vetették a szemére, hogy a Napoleonnal szemben való meggondolatlan ellenséges érzülete és a megbízhatlan Angliához való konok ragaszkodása hozták az országot olyan keserves helyzetbe. A trónváltozás után a svédek békét kötöttek az oroszokkal és (1810 januáriusában) Franciaországgal, a mely békekötéssel visszakapták ugyan Pomerániát, egyúttal azonban elvállalták, hogy a szárazföldi zárlatot a legszigorúbban végre fogják a maguk részéről is hajtani. Mi több, XIII. Károly 1810 novemberében még az angolok ellen való hadüzenetre is kapható volt, miután kevéssel előbb — öreg és gyermektelen lévén, — Bernadotteot, a ki közvetlen modorával svéd Pomerániában megnyerte a lelkeket magának, trónörökössé fogadta; nyilván nem is sejtette, hogy ezzel a cselekedetével a francia császárnak éppenséggel nem benső barátját hívta maga mellé. Napoleon, a kinek véleményét svéd részről kikérték, szívesebben látta volna a dán Frigyest Svédország trónusán is, mivel kívánatosnak tartotta volna, hogy Oroszország terjeszkedésével szemben erős skandináv hatalom szolgáljon ellensúlyozóul; a mikor azonban azt látta, hogy Svédországban kevés hajlandóság mutatkozik erre a megoldásra, föladta ezt a tervét. Aztán mostohafia, Bauharnais előtt vetette fel az eszmét, a ki azonban nem volt rá kapható, mert a felesége az elűzött svéd

uralkodónak unokahuga volt s a mellett, mint hithű katolikus asszony, nem szándékozott a protestantismusra áttérni. S a mikor végül még Berthier sem vállalkozott rá, hogy Franciaországot a svéd korona fejében elhagyja, s a mellett Svédországban magában egy kicsinyke párt igen nagy ügyességgel dolgozott Bernadotte érdekében s annak jelöltsége helybenhagyásához a császár beleegyezését kérte, ekkor Napoleon sem erősködött tovább, de marsalljának szavát vette, hogy Svédország hadat fog Angliának üzeni, a mi utóbb valóban meg is történt.

S valamint földrészünk legészakibb részeit főelleniségétől elvonni igyekezett Napoleon, ép úgy akart a legszélső délvidéken is úrrá lenni. E tájon az angolok szilárdan ültek Sziciliában, a hol a Bourbon-családot szüntelen beavatkozásuk és atyáskodásuk nyomasztó súlya alatt tartották. 1809-ben innen indítottak Nápoly ellen egy támadást, igaz, hogy ugyanolyan siralmas eredménnyel, mint a minő északon, az Antwerpen elleni vállalkozásukban volt osztályrészük. Errepedig Napoleon azzal válaszolt, hogy sógorát, Joachim nápolyi királyt fölhatalmazta, hogy Sziciliát ragadja ki az angol uralom alól, vagy legalább is zárja körül az angol ottani csapategységeit, nehogy innen erősítéseket küldhessenek Spanyolországba és Portugáliába. Muratnak Szicilia ellen való ez az 1810-iki kísérlete meg hiúsult. Úgy tervezték, hogy a touloni hajóhad támogatásával a következő év nyarán megismétlik. Mivel azonban a hajók nem tudtak tengerre szállani, a vállalkozást elhalasztották. Alapjában ez is, csak úgy, mint Spanyolország és Portugália meghódítása, csupán mellékes föladat lehetett és Messinát, akár csak Lissabont, más úton is megszerezhették.

Ha az ember Napoleonnak ezidőtájt kifejtett végtelen nagy tevékenységét áttekinti, egy dolog egészen nyilvánvaló: az t. i., hogy mindenki igen nagyot csalódott, a ki azt remélte, hogy egy ősi uralkodócsaláddal való házassági összeköttetése a régi államok rendszerével való kibékülését is meghozza. És ugyanígy azok is csalódtak, a kik egy évvel utóbb fia születésében a béke zálogát vélték föltalálni. Mert éppen ezidőben, 1811 tavaszán szárnyaltak tervei legmerészebben: Spanyolország és Portugália előbb vagy utóbb, akár hódítás útján, — Massena még ott állott Lissabon előtt — akár pedig a nagyobb szabású események menete során, úgyis Franciaország tulajdonába jutnak; az olasz félsziget legdélibb csúcsától egészen föl a magas északig, a hol a szárazföld a Jeges-tengerrel ölelkezik, a kormányok — úgy látszott — immár akarát nélkül állanak a császár befolyása alatt s csupán a keleti szláv óriással kellett még bizonyos ügyeket tisztáznia. Mert hát miért is nyugózta volna le szolgástorba a fél földrészt, ha nem azért, hogy végre már az egésznek urává legyen?

S a mi új hírei Angliából jöttek, az mind csak arra volt jó, hogy a császárt eddigi útján megszilárdítsa. A brit sziget gazdasági viszonyai, a parti államoknak Franciaországgal való szövetkezése következtében és mielőtt még a brit kereskedelem új utakat nyitott volna magának a Kelet felé, mind aggasztóbbakká váltak. Britannia ugyan hatalmába kerítette Európa legtöbb oczeánontúli gyarmatát (s ezek között a franciákét is: Bourbont, Isle de Franceot és Cayennet), ámde csalatkozott abban a reményében, hogy itt majd bő haszonnal értékesítheti iparcikkeit, mert hiszen e helyekről viszont gyarmatárúkat kellett cserébe vennie,

a melyek elől Napoleon az európai piacot mind szigorúbban elzárta. Ezenfelül magukban az Egyesült Királyságokban is a gépek alkalmazása folytán bőséges túltermelés állott elő, a mely, miután már csak kizárólag a titkos kereskedelemre szorult, egyáltalán nem volt jövedelmező. A brit parlament arra kényszerült, hogy a megszorult gyárosoknak állami hitelt nyújtson. Igaz, hogy egyelőre még a francia ipar sem esett át a válságon, ámde itt a segítség, legalább a császár véleménye szerint, már csak rövid idő kérdése lehetett. A mikor néhány nappal fia születése után a kereskedelmi és iparkamarák küldöttségének szerencsekívánatait fogadta, teljes bizakodással szólott a kimaradhatlan végső győzelemről. A béke eszméjét most egész nyíltan messze dobta magától. „Látjátok“, mondotta, „hogy Anglia ma mennyire a tönk szélére került. XIV. és XV. Lajos annak idején békére kényszerült s én is már rég arra szorultam volna, ha még ma is a régi Franciaország fölött uralkodnám; én azonban nem a francia királyok utódja vagyok, hanem Nagy Károlyé s az én birodalmam a frank császárság jogutódja. Négy éven belül tengerészetem is lészen. S mihelyt hajórajaim három vagy négy évet átéltek a tengeren, bátran a szemébe nézhetünk az angoloknak. Jól tudom, hogy három vagy négy tengeri ütközetet el is veszthetek; jó, hát el fogom őket veszteni; de mi azért bátrak vagyunk, fölkészültségünk állandó és végül is győzni fogunk. Mielőtt még tíz esztendő letelnék, Anglia a sarkunk alatt leszen. Európának egyetlen állama sem fog vele többé érintkezni. Vámsorompóim azok, a melyek Angliával a legcsúnyábban elbántak. Hiszen a szigetország a maga blokádjával csak önmagának okozta a legnagyobb károkat, mert

hiszen megtanított bennünket arra, hogy az ő terményei, az ő czukorja és indigója nélkül is egészen jól meg tudunk élni. Még csak egy pár esztendő s akkor már meg is szoktuk ezt az állapotot. Rövidesen már annyi répaczukrom lesz, hogy egész Európát elláthatom vele. Az önök gyártmányai számára bőséges piac nyílik egész Franciaországon, Itáliában, Nápolyban, Németországon“. Ezután a francia államháztartásra tért rá a császár és többek között így szólott: „Én évente pusztán a magam országából 900 milliót szedek be és 300 millióm ott fekszik a Tuillériákban; a Francia Bank színültig tömve van ezüsttel, míg ezzel szemben az Angol Banknak egy rongyos fityingje sincsen. 1806 óta egy milliárdnál több hadisarczot hoztam magammal haza. Csupán nékem van pénzem. Ausztria már is csődbe jutott, Oroszország is bele fog kerülni, Anglia pedig nem kevésbbé.

A császárnak ezek az utóbbi, Franciaország pénzügyi helyzetére vonatkozó szavai némi megvilágításra szorulnak. Tény az, hogy Metternich, aki 1810-ben, amikor az üzleti válság még nem volt végkép kiélesedve, s amikor hosszabb időt töltött Párisban, hasonló meggyőződésre jutott: „Franciaország a continens leggazdagabb állama, s pénzügyi tekintetben bármelyik más állammal szemben fölveheti a versenyt“. Ámde ezért mégis jónak látta bizonyos megszorítással élni: „Az állam pénztárai üresek, a császárei telvék“. S ezzel meg is közelítette a valóságot, mert az 1810-iki esztendő 900 milliónyi bevételével, amiről a császár szólott, 954 milliónyi kiadás állott szemben és ha föl is lehetett tenni, hogy Róma, Illyria, Hollandia és a Hansavidék annexiója, valamint a trianoni új tarifa tetemesen meg is szaporítják az

állami bevételeket, viszont ezzel szemben a hadi büdzsé tételei is rohamosan megnövekedtek. A következő esztendő pénzügyi javaslata a hadügyminisztérium számára 506 milliónyi (1810:389), a tengerészeti minisztérium számára 157 milliónyi (1810:120) költséget irányzott elő, a bevételek 1056, a kiadások 1103 millióra rugtak. Hogy e különbözetre fedezetet találjon, Napoleon egy 1810 decemberéből kelt tervezetében teljesen elveti minden államkölcsön eszméjét, amelyet „erkölcstelennek tart, mert a jövőendő nemzedéket terheli meg“, ezzel szemben a közvetett adók (droits réunis) felemelését veszi tervbe, amelynek egy újabb formájául a dohányegyedárúságot fedezi föl. (Ebből 80 millió franknyi jövedelemre számít). Az adótervezet tévesnek bizonyult. Az előző év gazdasági válsága tovább is tartott, sőt a rossz termésév még csak kiélezte. Az 1811. esztendő borbán ugyan jól sikerült, ámde gabonában fölötte gyöngye volt. A szárazság, a mely a szőlőt emlékezetesen édessé érlelte, a kalászosokat agyonégette; a lisztárak majdnem a duplájukra emelkedtek; a fogyasztás ennek megfelelően összezsugorodott s ezzel együtt csökkent az adójövedelem is. A vámok, a melyeknek 1811 október 1-én 140 millióra kellett volna rugniok, csak 56 milliót hoztak, a közvetett adók, 122 millió frank helyett csak 60 milliót. Így ez az esztendő tetemes hiánnyal zárult. Teljesen megfelelt ugyan a valóságnak, ha Napoleon a maga kincsét 300 millióra tette — Mollien ezt az adatot még 100 millióval meg is toldja — de ennek körülbelül csak a fele volt készpénz; a többi államokra és magánosokra szóló, hosszulejáratú záloglevelekből állott. Látni tehát, hogy Franciaország pénzügyi helyzete távolról sem volt

olyan ragyogó, mint aminő képet a császár adott róla, főként ha szemmel tartjuk a spanyol háború végtelen nagy pénzügyi terheit, a melyeket még mindig nem sikerült lerázni s a melyek mégis mély nyomokat hagytak a császár „külön vagyonában“. Megítélhető már most, minő súlyos csapás volt az, hogy a mint erről még majd hallani fogunk, Oroszország a maga területét elzárta a francia kivitel elől, éppen abban a pillanatban, amikor Hollandia és északnyugati Németország annexiója egyáltalán nem váltották be azokat a nagy reményeket, a miket a pénzügyminiszter hozzájuk fűzött s a mikor a császárnak azon kellett iparkodnia, hogy bevételi forrásait s ezzel a francia adóalanyok adózóképességét emelje azáltal, hogy terményeik számára a keleti piacokat is megnyissa. Így hát úgy, miként már 1809-ben, három évvel utóbb is, országának pénzügyi helyzete tette számára a háborút ajánlatossá.

A ki a császárnak az iparosokhoz intézett ama fentidézett beszédjét összeveti parancsaival, a melyeket még ugyanabban a hónapban tengerészeti miniszterének küldött, az nagy vázlatában fölfedezi ezekben a szavakban az egész világ uralmára törtető készségének legmerészebb körvonalait. Többé már nem a Nagy Károly birodalmát és nem az európai szárazföldet, nem, most immár az egész földkerekséget kívánja vasjogara alá. Az a törekvése, hogy a következő három év multán két hatalmas flottája álljon készen: az egyik az Oczeánon, a másik a Földközi-tengeren; az egyik számára Sziciliát és Egiptomot, a másik számára mindenekelőtt Irországot veszi szemügyre. És ha a spanyol és portugál dolgok jól fordulnak, akkor még 1812-ben expedíciók fognak menni a Jó Remény-

ség fokához, Surinamba, Martiniquera és egyebüvé s „az ellenséges hajókat kikerülve“ 60—80,000 emberét fogja a földgömb két felén elosztani. Egyidejűen azonban már nekikészül az Oroszország ellen irányuló utolsó szárazföldi döntő háborúnak, hogy a czárt, ha az netalán vonakodnék a Napoleon főhatósága alatt álló szövetségi rendszernek magát föltétlenül alávetni, legyűrje és utat mutasson neki Ázsia felé.

A francziák császára egyetlen kapzsi szempillantással átfogta az egész világot és jövőendő mindenhatóságának gondolata annyira úrrá lett rajta, hogy most nem is iparkodott azt eltitkolni. „Tudni akarják, hogy merre megyünk“, mondotta. „Végezni fogunk Európával, s aztán rablók módjára, a magunknál kevésbbé merész rablókra fogjuk magunkat vetni és kezünkbe kerítjük Indiát, a melynek eddig ők a bitorló urai“. A mikor Wrede bajor tábornok, a ki 1811 koranyarán Párisban tartózkodott, ott alkalomszerűen elejtett szóval a béke gondolatát pendítette meg, arczában és hangjában megkeménykedve így válaszolt neki az Imperátor: „Csak még három esztendő, s akkor én vagyok a világegyetem ura“.

Mennél bizakodóbban számított Napoleon Anglia ellen irányuló szárazföldi politikája végső sikerére, annál inkább arra kellett törekednie, hogy a brit árucikkek utolsó menedékét, az orosz kikötőket is elzárja előlük. Mindenekelőtt tehát Oroszországgal kellett érintkezésbe lépnie, hogy a semleges zászló ellen irányuló rendszabályaihoz, a gyarmatárúk ellen védekező vámtarifájához és az angol iparcikkeket tartalmazó raktárak megsemmisítését elrendelő parancsaihoz való hozzájárulását megnyerje. Ezt pedig vagy békés

úton érhetette el, ha a czár beleegyezik, vagy pedig erőszakkal, ha ellenkezik. Az adott helyzetben az utóbbi eshetőség volt a valószínűbb.

A két szövetséges között fölmerült komolyabb hangulatváltozás kezdeteit már ismerjük. Az 1809-iki háború idejéből való az, a mikor Oroszország az Ausztria ellen irányuló támogatásban nem túlnagy igyekezetet tanúsított, a mire aztán Napoleon a varsói herczegség területét galicziai földekkel bővítette ki. A császárnak osztrák főherczegnővel való egybekelését esetleg már a czári uralom ellen irányuló sakkhúzásnak is lehetett beállítani; és az is szóbeszéd tárgyává válhatott, hogy ugyanama napon, a mikor Párisban Napoleon Schwarzenberg herczeget fölszólíttatta, hogy a házassági szerződést írja alá — vagyis 1810 februárius 6-ikán — a pétervári nagykövet olyan értelmű írást kapott, hogy az a szerződés, a melyet januárius negyedikén aláírt, nem nyerheti el az utólagos jóváhagyást. Ez a szerződés pedig Lengyelországra vonatkozott. I. Sándor czár, a kit bántott az aggodalom, hogy a varsói herczegség egy szép napon a francia császár védelme alatt régi nemzeti birodalmának egész területére kiterjeszkedhetnék, Franciaországtól ezirányban biztosítékokat kívánt és Caulaincourt, a ki előtt még mindig azok a régebbi utasításai feküdtek, hogy iparkodjék Oroszországot megnyugtani, belement ebbe s forma szerint is megígérte, hogy a lengyel királyságot soha többé föl nem állítják, sőt, hogy még a „Lengyelország“ szót is pontosan kerülni fogják ezután mindenfajta közokiratban. Ezt aláírnia azonban Napoleonra nézve egyértelmű volt azzal, hogy az Oroszország ellen irányuló legjobb fegyverét kiadja a kezéből, a melyet pedig 1806-ban és 1809-ben oly

gondosan kovácsolgatott, s azt is jelentette a császárra nézve, hogy mindezen felül még önmagának kell ezért is szavatosságot vállalnia, nehogy esetleg mások részéről kíséreltessék meg a lengyel királyság visszaállítása. S ha egyáltalában ezidétt valamelyes kényszerűség rászorította volna, hogy ezt az engedményt a czárnak megtegye! Szerencsére azonban, a mióta Napoleon házassága Ferencz császárt Francziaország pártjára vonta, azóta ilyen kényszerhelyzetről már nem lehetett szó. Szóval Napoleon a szerződést nem hagyta jóvá, s csak hogy szövetségesét meg ne bántsa, Szentpétervárott egy másik tervet mutatott be, a melyben csupán arra akarta magát elkötelezni, hogy a maga részéről semmi olyas tervet nem fog támogatni, a mely a régi Jagelló-birodalom újrafelállítását czélozza és hogy a „Lengyelország“ szót kerülni fogja. Ezeknek betartására titkos szerződést ajánlott föl. A czárt azonban ez nem elégítette ki. Közismert szerződést kívánt, a mely a francia császárt az egész világ színe előtt kötelezze, vagyis, a mely Lengyelországot tőle elidegenítse; megmaradt eredeti kívánsága mellett s azokra az ígéretekre hivatkozott, a melyeket röviddel a schönbrunni békekötés után kapott. „Hiszen a császár“, így szólt a francia követhoz, „akkoriban határozott biztosítékokat ígért nekem és akkor őket meg is akarta adni, miért nem akarja most már?“ Az igazságnak megfelelően a válasznak így kellett volna szólnia: Mert a francziák császára, a ki már most is „Európa egyetlen urának“ tartja magát, az Oroszországgal való szakítást máris szilárdul tervbe vette s most már csak azt az előnyt akarja elérni, hogy ezt a szakítást akkor hajthassa végre, a mikor ránézve elérkezik az alkalmas pillanat.

Champagny 1810 márczius 16-iki előterjesztésében elkerülhetetlennek tartja, hogy a czári birodalmat, gazdasági helyzete, főként a holland közbenső kereskedelem tönkrementése, előbb vagy utóbb Nagybritannia karjaiba fogja hajtani. Francziaországnak ezzel a nagyhatalommal való végérvényes és becsületes békéjére viszont gondolni sem lehet, mert Anglia sohasem fogja a spanyolországi, a nápolyi, a hollandiai és westfaliai (Hannover) változásokat elismerni, a gyarmatokat sem fogja visszaadni, minden egyéb pedig legföljebb csak rövidlejáratú fegyverszünetet jelentene és a francia kereskedelmet csalfa reménykedésre csábítaná. „A nélkül, hogy emiatt elvetnők magunktól az eszközöket, a melyekkel a kettős szövetséget, a melynek alapjai most összeomlóban vannak, esetleg még fenn lehessen tartani és a nélkül hogy, lemondanánk minden reményünkről a tekintetben, hogy az angol cabinettel való tárgyalások során mégis csak nyerhetnénk valamelyes biztonságot, mégis Oroszországot eleve Anglia természetes szövetségesének kell tekintenünk s e két nagyhatalom egymáshoz való közeledéséből származható eredmények ellen, amíg még valamennyire módunkban áll, a szárazföldön küzdenünk kell . . . A mennyiben Felségednek sikerülne Oroszországnak egyrészről és Angliának valamint Törökországnak a másik részről való békekötését föltartóztatnia, ezzel megszerzi magának annak a lehetőségét, hogy a spanyol háborút befejezhesse, az angolokat Portugáliából kikergethesse és Felséged uralmát nyugaton és délen megerősíthesse“. Az Oroszországban bekövetkező rendszerváltozásra való előkészülés legfontosabb eszköze, ha a lengyeleket sikerül teljesen megnyernie, akár úgy, hogy Poroszországtól — a melyet

egyáltalán fel kellene oszlatni — elveszik Sziléziát és így biztosítják Varsónak Szászországgal való összeköttetését, akár pedig úgy, hogy az összes hajdani lengyel tartományokat egyesítik és Ausztriát Galiczia fejében Sziléziával és Glatzczal kárpótolják. „A hátrányt, amely abból eredne, hogy Ausztria hatalmát Németországon belül öregbítettük, felmérné e tervnek számtalan egyéb előnye; e terv pedig Európa sorsát immár visszavonhatatlanul Felséged kezébe tenné le. Ez esetben tényleg újra felállítottuk volna Nagy Károly birodalmát, sőt egy évezred tapasztalataival megnagyobbítottuk és megerősítettük volna, mert így sikerülne Oroszországot a művelt Európától, Angliát pedig a szárazföldről elválasztanunk.“ Napoleont áthatotta e tételek helyes volta. Ezért Lengyelország dolgában a Sándor cár kívánta nyílt szerződést végérvényesen is megtagadta, „mert hiszen nem kötelezhetné magát arra, hogy adandó esetben netalán fegyvert kelljen olyan nép ellen emelnie, a mely iránta csak jó szolgálatokkal volt; valósággal Franciaország szégyenének kellene az ilyesmit éreznie“, s amikor Kurakin herczeg, a nagykövet fivére, a császárnak Napoleon házasságához való, de kissé megkésett jókívánatait átadta, akkor a császár már a háborút emlegette, a mely ugyan távol áll az ő szándékaitól, a melyet azonban, el van rá szánva, abban a perczben meg fog üzenni, mihelyt Oroszország Angliához közelednék. Összes engedménye abból állott, hogy a lengyeleket nyugalomra intette, nehogy a cár gyanuját fölkeltsé.

Az orosz uralkodó már régóta tudta, hogy hányadán van. Czartoryskival való megbeszélései során már 1810 márcziusában és áprilisában fölvetette a lengyelségnek az ő jogara alatt való nemzeti egységesítése eszméjét

ifjúkori barátja előtt gyakran hangsúlyozta, hogy a francia császárnak a legkisebb gondja is nagyobb annál, hogy Lengyelország jólétét a szíven viselje, czélja inkább az, „hogy ezt az országot abban a perczen használja föl eszközül, amikor Oroszország ellen háborúba kezd“. Ez a beszélgetés abban az időben folyt le, amikor a czár Párisban „Lengyelország“ nevének kiirtását szorgalmazta. A mikor pedig Czartoryski, a kinek a czár eme lépéséről tudomása volt, rámutatott erre a belső ellentmondásra, a czár azt hazudta neki, hogy nem ő, hanem Champagny követelte a lengyel név eltörlését. Sőt később még, a mikor Napoleon már végkép elutasítóan viselkedett, a czár titokban azt a hírt terjesztette Varsóban, hogy Párisban elfogadtak egy olyan szerződést, a mely a lengyel nemzet megsemmisítését mondotta ki s hogy így a császár mindörökké érdemetlenné vált a lengyelek rokonszenvére. Így a czár által a lengyel kérdésben megkezdett egész tárgyalás egy nagyszabású cselszövés képét mutatja, a melylyel Varsóban lehetetlenné akarta a francia befolyást tenni. Szemünk előtt áll az egyik eszköz, a melylyel a czár is felszerelődött a közelálló szakítás esetére. A míg azonban Napoleon vele szemben egyelőre még csak a fenyegetésnél maradt, a czár maga már 1810 januáriusában megkezdte a katonai készülődést úgy, hogy a következő év elején Czartoryski előtt már — persze erősen nagyizolva — a dunai fejedelemségek földjén álló katonáin kívül 300,000 embernyi haderőre mutathatott rá és azt a jótanácsot adhatta neki, hogy a lengyel hadsereg csatlakozzék hozzá a czárhoz, hogy így aztán, a poroszoktól támogatva, nyomban 100,000-nyi emberével előnyomulhasson az Oderáig. És a czár támogatást kért Bécestől is, a hol

még mindig erős francziaellenes párt is volt, a mely a kancellárral szemben sem viseltetett túlnagy hajlandósággal, a melynek befolyását azonban Metternich, mihelyt Párisból visszatért, könnyen ellensúlyozta. Ekkoriban — 1810 októberében — ilyenformában terjesztette I. Ferencz császár elébe Párisban nyert benyomásait: „Az európai szárazföld anyagi békéjét az 1811. esztendő folyamán Francziaország újabb hadrakelése nem fogja megzavarni. Ez esztendőben Napoleon, a maga haderőit is felszaporítva szövetségestársait arra igyekszik majd rábírní, hogy Oroszország ellen intézendő végcsapásra gyűjtsék föl ők is az erőiket. Csak 1812 tavaszán fogja Napoleon a háborút megkezdeni“.

Vajjon titokban maradhatott-e Napoleon előtt szövetségesének fentismertetett cselszövése és fegyverkezése? Aligha hihető s különben is tudjuk, hogy Varsóból értesítették őt az orosz határon túl lefolyó katonai mozdulatokról. Vajjon csupán fenyegetéseinek következményei voltak azok? vagy a háború mégis közelebb volt, semmint ő hitte? s vajjon kellett-e annak a lehetőségével számolnia, hogy a zivatar előbb tör ki, mielőtt sikerülne a spanyol „ügyet“ befejeznie? Ez komoly veszedelmet jelentett volna reánézve, mert java csapatai a Pyrenéeken túl táboroztak, s a mi serege német területen állott, az aránylag igen csekély volt. Most már komolyan kellett haderői szaporítására gondolnia. Eladdig pedig a diplomatiának kötelessége az időt kitölteni. A lengyel kérdésben való nézeteltérés egyébként csak egy szeme volt a viszálykodások egész lánczolatának, a melyek 1810-ben és 1811-ben a tilsi két szövetséges között lejátszódtak. Nem kevésbbé elidegenítő anyag rejtőzött ott is, a hol Napoleon

Oroszország ellen titokban szüntelen küzdött: Törökországban. Az oroszok diadalmasan léptek át az alsó Dunán és oly határozott győzelmeket arattak, hogy a Portával való békekötés immár a közeli lehetőségek sorába került. Napoleont ez a legkellemetlenebbül érintette, mert az ő terve és óhajta szerint az orosz haderőknek szüntelenül el kellett volna délen foglalva lenniök, főként abban a perczben, a mikor ő majd északon támad. Hogy ezt elérhesse, Ausztriát iparkodott előtérbe tolni, mivel nem akart önmaga a szövetségével szemben nyiltan fellépni. Metternichnek azt tanácsolta, hogy foglalja el Szerbiát, a mely országra tudvalevőleg Oroszország pályázott és megígérte, hogy nyugton fogja nézni, ha a bécsi udvar a dunai fejedelemségeket elragadná a czártól. Ferencz császár épp oly kevésbé ment ebbe bele, mint a mennyire nem ugrott be a czár csábító ígéreteinek sem. Napoleon azonban mégis elért annyit, hogy Törökország, a melynek tudomására jutott, hogy Franciaország és Ausztria milyen benső érdeklődéssel kíséri a sorsát, csökönyösen ragaszkodott az orosz követelésekkel szemben elfoglalt álláspontjához, s hogy így a háború tovább folyt.

Mindez azonban jelentéktelenné zsugorodott szemben ama főkérdéssel, t. i. Oroszországnak a szárazföldi zárlat dolgában elfoglalt álláspontjával. Ez a pont volt az, a mely elejétől fogva alapoka volt a két ország elidegenedésének, mert hiszen ez sértette a legérzékenyebben Oroszország létérdekeit, s végül is, ez vezetett aztán a nyílt szakadásra. Láttuk, hogy Párisban minő helyesen ítélték meg ezt a jelenséget. Nem találhattak volna alkalmasabbat, a melylyel a szentpétervári kormány valódi szándékait földeríthették volna. Ha a czár ebben a kérdésben elfogadja Francia-

ország kívánságait, akkor a háború még nem állott közvetlenül az ajtó előtt és akkor Napoleon bizton remélhette, hogy a spanyolokkal végezhet, mielőtt még összes erőit a szárazföldért való küzdelemre kellene fordítania; ha azonban a császár nemet mond, akkor felmerülhet az a sokkal kedvezőtlenebb helyzet, hogy Napoleonnak egyszerre két arczvonalon kell majd küzdenie. Majd megválnak.

1810 október közepén Napoleon felszólíttatta a császárt, hogy a semleges lobogó alatt érkező hajókat, „a melyek úgyis csak angol árút szállíthatnak“, foglaltassa le az orosz partokon, mint a hogy ez történik már május óta a francia és a francziával egy politikát követő kikötőkben. „Ha Oroszország lefoglalja a hajókat“, úgymond a francia követhez küldött sürgöny, „akkor ezzel Angliának megadja a kegyelem-döfést s egyszeriben véget ér a háború“. A császárhoz magához pedig így írt a császár: „Csupán Felségeden áll, vajjon tovább kívánja-e a háborút nyujtatni, avagy inkább segít az általános békét megteremtenünk“. Egyúttal fölkérte a császárt, hasson Svédországra, hogy a gothenburgi raktárházakban levő nagytömegű angol árúkat semmisítse meg. Hogy a császárnak bizalmat gerjessen, a fiatal Csernisef gróf, Sándor császár bizalmas segédtestje előtt egy őszinteségi jelenetet játszott le, s még azt a titkát is föláldozta, hogy Metternich erfurti ígéretei visszavonására csábította. Mindhiába. A császár visszautasította a tervet. Másként nem is tehetett. Angliával való közvetlen kereskedelmi összeköttetésének 1807-től tartó megszakítása óta, amióta az orosz nyerstermények legfontosabb kiviteli piacáról lemondott, Oroszország gazdasági helyzete szemlátomást rosszabbodott. A deficit már három év múlva az állami

bevételek magasságára emelkedett, a papirpénz pedig névértékének negyedére csökkent. És ha Napoleon 1811 márcziusában a párisi kereskedelmi kamara tagjai előtt oly határozottsággal meg tudta jósolni az északi nagy birodalom csődjét, akkor bizonyára már régóta jól tudta, hogy szövetségese anyagi szorultságának mi az oka. S a mikor Szentpétervárott még a semleges hajózás kizárását is indítványozta, emögött vajjon nem rejtett-e egyúttal az a titkos óhajlás is, vajha Oroszország szorultsága még csak fokozódna, s vajha így az összeomlást sikerülne meggyorsítania? Nem, a csárnak nem volt szabad ebbe belemennie. Honnan, a világ melyik szögletéből vegyen aztán még valamelyes segítséget Napoleon esetleges támadása ellen, ha most önmaga is elősegíti Anglia letörését? Franciaország fölszólítására ezt válaszolta: szíves készséggel ragaszkodik ezután is a tiltsi egyezmény angolelles rendszeréhez és kész minden hajót, a mely származását nem tudja kétségen felül igazolni, elkobozni, de nem tudja magát anra szánni, hogy ezen a rendszabályon túlmenjen, mert Oroszország nem mondhat le a gyarmatárúkról, a semlegesek behozatalán pedig létérdeke nyugszik. Az sem áll minden kétségen felül, hogy a semlegesek kizárólag angol árút hozhatnak-e. Viszont arra hajlandónak nyilatkozik, hogy Svédországra a kívánt nyomást gyakorolja, s e célból elrendeli, hogy Csernisef Párisból visszafelé Stockholmnak vegye útját. Persze a francia császárnak arról már nem kellett tudnia, hogy Stockholmban a czár követjére egészen más föladat várakozott. Itt t. i. Bernadotteot arról kellett biztosítania, hogy Oroszország sohasem lesz egy Svédország ellen irányuló kényszerítő rendszabályra kapható, a

mire aztán a „trónörökös“ csak úgy áradozott a czár iránt való odaadásának és Napoleon ellen érzett ellenszenvének kifejezéseitől.⁹⁾ A czár huzavonája Napoleon politikájának legérzékenyebb pontját találta. Mert mihelyt Oroszország a maga kikötőiben megtűri a semleges lobogót, abban a perczben a szárazföld nyitva maradt az angol bevitel számára és Anglia ebből új erőt és reményt meríthetett a további ellentállásra. Ha aztán netalán még valami hiányzott volna az imperátornak ama teljes meggyőződéséhez, hogy — ha Angliát tönkre akarja tenni és a világ urává akar lenni — akkor előbb Oroszországgal kell leszámolnia, akkor ezt a hiányzó valamit megtalálhatta Sándor czárnak egy olyan rendelkezésében, a mely Franciaországgal szemben már valósággal ellenséges színezetet viselt, bárha mentségét tulajdonképen szintén a czári birodalom szorult gazdasági helyzetében lelhetette. 1810 deczemberének végén ukáz jelent meg, a mely egyrészt megkönnyítette a semleges hajóknak az orosz kikötőkbe való befutását, úgy hogy ezután a gyarmati és ipari árukat bármely ürügy alatt partra rakhatták és Bródyn át dél felé meg más utakon is az ország belseje felé szabadon eladhatták; másrészt pedig bizonyos fényűzési czikkeknak, selyemárúknak és boroknak a behozatalát részben eltiltotta, részben pedig magas vámtételekkel egész a lehetetlenségig megnehezítette. Tudvalévően pedig a selyemárúk, a bor és a fényűzési czikkek Franciaország főtermékei sorába tartoztak, s kivitelének leglényegesebb tételei voltak. Így hát éppen e pillanatban, a mikor a francia ipar válságos helyzetben volt s jobban, mint bármikor máskor rászorult az Oroszországba való kivitelre, a czári edictum dupla súlylyal esett latba.

Orosz fegyverkezésről szóló újabb hírek is hozzájárultak még, a Dnyeper és a Dwina mentén épülő várakról érkeztek hírek, Spanyolországból pedig még egyre nem jött semmiféle diadalhír, hanem inkább Massenának erősítéseket kérő üzenetei, mert máskülönben nem bírja az angolok Lissabon előtt lévő erődítményeit megvenni: az 1811. esztendő igazán nem kecsegtetett valami nagyon öröndetes kilátásokkal.

De hát vajjon nem Napoleon maga volt-e az, a ki az események sorát olyan kényszerrendszabálylyal kezdette meg, a melynek Oroszországot szükségkép elevenjén kellett találnia? Az északi német parti államok között, a melyeknek bekebelezését Franciaországban deczember végén, röviddel az orosz visszautasítás hírének beérkezte után emelték törvényerőre, ott volt, mint említettük, Oldenburg is, a melynek uralkodója közeli rokonságban volt az orosz uralkodóházzal. Napoleon eleinte szabad választást engedett a fejedelemnek, vajjon országát — az Erfurttal való kárpótlás fejében — oda akarja-e adni, vagy pedig inkább francia katonaságot és vámőröket kíván-e oda befogadni. A mikor azonban a megszorult fejedelem, csak némi késedelmeskedés után, a második megoldást választotta, akkor, — íme megismétlődik a régi játék — azt mondták neki, hogy most már késő és országát már bekebelezték. Január 22-ikén — a szilveszternapi ukáz híre éppen abban a perczben érkezett meg Párisba — a melyben Napoleon aláírta azt a parancsot, a melylyel Oldenburgnak francia birtokba való vételét elrendelte, a hercegi családot pedig a maga követeléseivel Erfurtba utasította, a mely hajdanában a mainzi választófejedelemséghez tartozott, aztán porosz birtokba került, 1806 óta pedig a francia közigaz-

gatás alatt állott. Sok igazság volt benne, a mikor a czár a francia nagykövet előtt kijelentette) hogy Napoleonnak ez a tette arczulcsapás volt számára egész Európa szeme láttára, s egyúttal a tiltsi békeszerződés kiáltó megsértése, a melyben Napoleon Oldenburg sérthetlenségét ünnepélyesen elismerte. A czár körirattal fordult az európai hatalmakhoz, a melyben tiltakozott ama sérelmek ellen, a melyek a Holstein-Gottorp-családot az oldenburgi herczegsége formált jogaiban érték. „Mi értéke lehet még a szövetségeknek“ — így szólott a körlevél — ha a szerződések, a melyeken e szövetségek felépültek, elvesztették a maguk értékét? Szakadás volt-e ez máris? Még nem volt az. A tiltakozás végső szavai szívélyesebbek voltak és a szövetség fennmaradását mind-ezeknek ellenére is hangsúlyozták. Ezek azonban pusztá szavak voltak. Az orosz politika tettei viszont kevés kilátást nyújtottak a megegyezésre. A czár elsőbben is visszautasította Napoleonnak azt az óhaj-tását, hogy a deczember 31-iki ukázt vonja vissza, a mennyiben kijelentette, hogy az ukáz tisztára az ország nehéz pénzügyi helyzete következtében szükségessé vált, intern rendszabály; ezenfelül azonban egyidejűen csapatokat is vont össze a határon, hogy velük, miként ezt már korábban Czartoryskival is közölte, s most pedig a porosz követnek is tudomására hozta, a varsói herczegségbe benyomuljon, a lengyeleket magához vonja, az Oderáig előnyomuljon s így a háborút olyan időpontban kezdje meg, a mikor Napoleont teljesen lekötik a spanyol ügyek és így Németországban még nem lehet elég nagy ellenálló-ereje. Ez a számítása nem volt egészen helyes, mert először is semmi kezessége nem volt arra, hogy a

lengyelek nem fognak-e vele komolyan szembeszállani, másrészt pedig a német középhatalmak, első-sorban Ausztria sem nézhette tétlenül, nem hogy támogatta volna Oroszországnak ezt a feltűnő elhatalmasodását. S miután a czár készülődése nem maradhatott titokban, — ha nem kerül hamarosan sor a támadásra — csupán azzal a hátránnyal járhatott, hogy addig Napoleon csak annál nagyobb erőfeszítésre szánja el magát s már most minden erejét megfeszítve azon iparkodik, hogy a Németország földjén végbemenendő összecsapásra teljesen fölkészüljön. Napoleon már régebben számított erre az eshetőségre s már 1810 októberében e czélnek megfelelő rendszabályokat léptetett életbe — itteni haderejét 180,000 emberre és 400 ágyúra gyarapította, s elrendelte, hogy Lengyelországban újabb erődtímenyeket építsenek; fokozottabb fegyverkezésre azonban csak a deczemberi ukáz hírének vétele után szánta el magát. Massena most olyan értelmű utasítást kapott, hogy további pótlásokra ne számítson; Davout pedig, a kinek a hadserege az Elbánál állott, azt a hírt kapta, hogy haderejét 80,000 emberre fogják szaporítani. Ezzel a haderővel kell majd — így szólott egy 1811 márcziusáról kelt későbbi parancs — „ha netalán olyan helyzet állana elő, hogy Oroszország ellen kellene háborúskodnunk“, gyorsan Dancka alá vonulnia s azt a 90,000 embert, a ki felett majd ekkor rendelkezik, további 50,000 lengyel és szász katonával kiegészítenie. Napoleonra nézve nagyértékű támogatást jelentett az, hogy a lengyelek, mint ezt Czartoryski Napoleonnak megsugta, a czár csábításaival szemben hidegek maradtak s ezzel megfosztották az orosz támadás tervét leglényegesebb föltételeitől. Így a czár

le is mondott a támadásról s csupán birodalma határain belül folytatandó védelmi háborúra szánta el magát. Napoleonnak pedig elég ideje és alkalma nyílt ily módon, hogy katonailag teljesen fölkészüljön. Ezután mind a két császárság el van szánva a nagy leszármolásra, de mindakettő szorgosan ügyel rá, nehogy ezt a szándékát akár a világ, akár a másik előtt elárulja. Mindkettőnek egész fáradozása arra irányult, hogy szövetségeseket és segítőtársakat szerezzen magának, mellesleg pedig mindakettő az utolsó pillanatig meg nem szűnt a maga békeszeretetét és szövetségi hűségét hangoztatni. Mindehhez jókora mennyiségű politikai művészetre és bűvészkedésre volt szükség, s Napoleon erre a feladatra Champagnyt már nem találta eléggé alkalmasnak; ezért 1811 áprilisában megvonta tőle a külügyi tárczát s Maretra ruházta át, a ki sokkal jobban értett hozzá, miként kelljen a császár intéseit gyorsan és simulékonyan követnie. Caulaincourt-t is, a ki túlságos jóhiszeműséggel hitt a czár szép szavainak, a melyekkel a maga szándékait palástolta, visszahívták Szentpétervárról és Lauriston-nal helyettesítették, a ki nem leledzett az önálló vélemény hibájában. Ismerjük a tartalmát annak a hét órahosszat tartó beszélgetésnek, a melyet Napoleon a hazatért nagykövettel folytatott, a ki ekkor egész nyíltsággal képviselte azt a nézetét, hogy Oroszország gazdasági helyzetét tekintetbe kell venni s ezért meg kell néki engedni a semlegesekkel való kereskedelmi forgalmat, hiszen már a császár maga is áttörte a zárlati törvényt különböző behozatali engedélyeivel. A császár nem igen tudott mást mit válaszolni, mint hogy számára egyáltalán nem kívánatos az olyan béke, a minő az amiensi

volt, a mely tönkretette a kereskedelmét — ebben persze nem volt igaza — hanem hogy olyan szövetségre van szüksége, a mely hasznára van; az orosz szövetség pedig, a mióta a semlegeseket beengedik, többé már nem alkalmas erre a célra s egyébként sem volt tulajdonképen sohasem előnyére. Erre aztán Caulaincourt teljes őszinteséggel fejére olvasta a császárnak, hogy Európában mindenki tisztában van azzal, hogy Napoleon az európai államokat inkább a maga, semmint az illető államok javára használja föl.

Ez a beszélgetés 1811 június 5-ikén folyt le, 16-ikán — egy nappal a nemzetgyűlés megnyitása előtt — a törvényhozó testület színe előtt trónbeszédet mondott a császár, a melylyel a minden irányban való kiterjeszkedés rendszerét teljes kifejlésében akarta bemutatni. Az egyházi államot egyesítette a császári birodalommal és a pápának Párisban és Rómában palotákat utalt ki. „A pápák, ha vallásuk érdekét egyébként szívükön viselik, bizonyára gyakran fognak a kereszténység középpontjában tartózkodni, úgy, a miként egykor Szent Péter is Róma kedvéért otthagyta a Szentföldet“. Hollandiát is — így folytatta — bekebelezte a birodalomba, a mely a németalföldi terület nélkül hiányos lenne; ugyancsak idecsatolta a német partokat, hogy így belső kapcsolatot teremtsen a birodalom és a Keleti-tenger között s hogy tengeri erőit fokozza; a wallisi kanton megszerzése, annak függővététele óta, tervbe van véve és egyformán megfelel Svájc, Franciaország és Itália érdekeinek; a német rajnavidéki fejedelmekkel nagyon megvan elégedve. Spanyolországban most már végre maga Anglia is sorompóba állott. „Ha majd egyszer Anglia ott kimerítette erőit, s ha majd a

saját testén próbálja ki ott mindazokat a bajokat, a miket húsz esztendő óta Európára rázúdított, ha majd az angol családok fele gyászba borult, akkor a félszigeten folyó viaskodást egy villámcsapás fogja befejezni, a mely Británia hadseregeit végkép elpusztítja s Európát és Ázsiát megbosszulja ezért a második pun háborúért“.

„És Ázsiát!“ Tisztán látni, hogy a császár szeme egy percze sem tért el Indiától, vágyai eme büszke végcéljától. Hogy azt elérhesse, útja Egyiptomon át vitt, s tudjuk, hogy éppen ekkortájt is újra tervei közé iktatta egy ide vezetendő expedició előmunkálatait, bár egyáltalán nem titkolta el maga elől, hogy ehhez olyan tengeri haderőre lenne szüksége, a minőtől még igen-igen távol áll. Indiába azonban más útja is nyílt, az Oroszországon át vivő, a melyet tehát szárazföldi diadalokkal kellett megnyitnia. Ilyen diadalok előkészítésére pedig nem is kellett egyéb, mint hogy néhány hónapon át alaposan fölszerelkedjék. Az volt már most Napoleonnak legfőbb törekvése, hogy ezt a párhavi időközt megszerezze és pedig annál inkább, mert legjobb hadvezérének Portugáliából való visszavonulása nagyon megapasztotta azt a reményét, hogy a félszigeten küzdő csapatjai rövidesen felszabadulhassanak. Ezért az oldenburgi ügyet a czárral való újabb tárgyalások során napirenden tartotta, még pedig úgy, hogy a mikor az orosz uralkodó Erfurtot visszautasította, fölszólította őt, hogy kártérítésül valamely más területet jelöljön ki. A mikor azonban ennek folyományaképen csak a leg-halványabb czélzás is jelentkezett a varsói herczegség egy darabkájára, akkor a császár nyílt kihallgatáson, 1811 augusztus 15-ikén kijelentette Kurakin követ

előtt: senki a világon ne képzelje azt, hogy ő az oldenburgi herczeg javára valaha egy tenyérnyi földet is átenged a varsói herczegség területéből, a melynek sérthetetlenségére nézve kezességet vállalt, s még akkor sem, ha az egész orosz hadsereg már ott táborozna a Montmartre aljában. Nincs ugyan nagy kedve hozzá, — folytatta — hogy északvidéki háborúba keveredjék, de ha rákényszerítenék, akkor elibe fog állani és Oroszországtól, a mely nem fog szövetségeseket találni, el fogja szedni a lengyel tartományokat. Ugyanaz a hangnem volt ez, a melylyel egy ízben, 1803-ban, az angol háború kitörése előtt már találkoztunk; ezúttal arra volt szánva, hogy a lengyeleket megnyerje magának. Sándor császár természetesen kereken letagadta, mintha bárminő szándékai is lennének a lengyel területekre nézve, viszont semmiféle újabb kártérítési tárgyalásokba nem bocsátkozott, hanem inkább kihasználta az Oldenburg dolgában ért sérelmet arra, hogy a semlegesekkel való kereskedelem dolgában minél több engedményt csikarjon ki. Ezzel pedig a kettőjük közt tátongó szakadék még csak elmélyült; mert hiszen éppen ez a kérdés volt a döntő pont. „Újólág azt mondom Önnek“, így ír Maret 1811 novemberében Lauristonnak, „és csakis Önnek: az oldenburgi ügy mind ránk, mind Oroszországra nézve nagyon másodrangú fontosságú; a continentális rendszer az egyetlen fontos dolog. Csak-hogy Önnek ezt a kérdést még csak érintenie sem szabad s az Ön elé rajzolt vonaltól egy hajszálnyira sem szabad eltérnie“. A mi annyit jelentett, hogy a követnek az elhidegülés valódi okáról egy betűt sem volt szabad beszélnie, nehogy talán időnek előtte föl-idézzé a szakítást, annak az időnek előtte, a melyet

a császár az ellenségeskedések megkezdésére már is maga elé tűzött. Ez az időpont pedig 1812 júniusa volt. Azért választotta ezt az időt, mert ekkorra remélte, hogy előkészületeivel rendben lesz és mert úgy remélte, hogy ebben az időpontban a hadserege számára szükségessé váló bizonyos élelmezési és szállítási föltételek Oroszországban rendelkezésére fognak állani; úgy számított tehát, hogy eddig az időpontig minduntalan unszolni fogja a czárt, mondaná meg már, minő föltételek mellett egyeznék meg vele Oldenburg dolgában, s ha a czár nem válaszolna erre az unszolásra, akkor ország-világ előtt kikiáltaná, hogy ez a csökönyös hallgatás élő bizonyossága annak, hogy a czár ellenséges, harczias indulattal van iránta eltelve, s hogy a megindulandó háborúnak tisztára a czár az oka. S ezzel elérte, hogy széles körökben valóban ez a hiedelem vált az emberek meggyőződésévé.

Még nem mult el az 1811. esztendő, s Napoleon már emlegette a porosz követ előtt, hogy Oroszországban, úgy látszik, az a hit uralkodik, mintha őt túlságosan elfoglalná a spanyol háború ahhoz, hogy egyidejűen más oldal felé is tudjon egy hatalmas haderőt föllállítani. Ebben pedig tévedni fognak. Egészen nyugodtan tűrni fogja az angoloknak a félszigeten való tartózkodását, mert hiszen ott lévő hadseregeit elűzni még sem fogják tudni. Időközben aztán persze végig kell majd küzdenie az északvidéki háborút, s majd csak ennek a végével fordulhat újra dél felé. Ez a bejelentése pedig megfelelt a tényeknek. Mert mire ez az esztendő, békeszeretetének folytonos hangoztatása közben lejárt, akkorra nemcsak Davout hadseregét szaporította föl 100,000 emberre, nemcsak hogy Danckát és Magdeburgot 25—25,000-nyi helyőr-

séggel elsőrangú fontosságú erődítményekké avatta, nemcsak hogy rábirta a rajnai szövetséget 120,000 katona kiállítására, hanem ezen felül még két új francia hadtestet is fölállított 90,000 emberrel Oudinot és Ney parancsnoksága alatt a Felső- és Középső-Rajna mentén, Eugen útján 80,000-nyi olasz hadsereget toboroztatott, s mindezt a gárdán és a pótlásokon kívül s a Spanyolországban küzdő haderőktől teljesen függetlenül. Minde rendelkezései majdnem észrevétlenül mentek végbe, úgy hogy Oroszország aligha is nyelhetett volna róluk tiszta képet, ha Csernisefnek, a ki Párisban maradt volt, nem sikerült volna megvesztegetés útján a legfontosabb táblázatokat megszereznie. Ezek aztán végkép elvették a czár kedvét attól, hogy a Nyémenen innen átkeljen, annyira azonban mégse hatottak reá, hogy — amint Napoleon reménylette — abbeli bátorságát is szegjék, hogy az elkerülhetetlenné vált végső mérkőzésre kiálljon. Ha környezetében emelkedtek is hangok — az anyjái, fivére: Konstantiné, Rumjanzof cancellaré —, a melyek a békét kívánták, viszont voltak mások, a melyek kintartásra buzdították, főként a francia és porosz emigránsoké. A törökökön való dunamenti diadal és az arravaló kilátás, hogy az ott fekvő haderejét rövidesen már fölvonhatja maga mellé, öregbítették a czár bizakodását. Ezért és talán azért is, mert haderejét túlnagyra kellett becsülnie (hadseregei jórészt csak papiroson voltak meg), Napoleonnak minden további nyilatkozatára mély hallgatással válaszolt, s ugyancsak ez volt a válasza a császárnak arra az óhajtására, hogy a megegyezés további módjairól folytassanak eszmecserét, mert ebben — igen helyesen — csupán időt nyújtó huzavonát látott; de viszont

semmi ellenintézkedést nem tett, a mikor a francia császár az egyik hadsereget a másik után állította talpra és tolta előre Németország földjére.

Irtózatos nagy hadsereg volt az, melyet a császár fölvonultatni szándékozott. Négyszázezres szám volt az, a mit a porosz és félmilliós, a mit az osztrák követ előtt emlegetett, de igazában még ezek a számok is mögötte maradtak a valóságnak. Ilyen nagy tömegeket egykor már a köztársasági Franciaország is meg tudott mozgatni ellenségeivel szemben, de azzal a különbséggel, hogy akkoriban az ifjú szabadságért való lelkesedés és a haza veszedelme aczélozta az ország népének lelkét, míg most csak az uralkodó vasakarata parancsolta fegyver alá a vonakodókat. Uralma, utolsó hadjárata óta mind súlyosabb teherrel szakadt a francziák nyakába. A városokban az itt-ott mutatkozó elégedetlenség legkisebb jelét is bizalommegvonással, üldözéssel és büntetésekkel torolták meg és 1811 óta az állam védőereje ellen bűnöző tettesek száma harmadfélezerre emelkedett. A császárnak, vagy rendőrmiszterének, Savarynak pusztá parancsára fogdosták el és — a „lettres de cachet“ újabb kiadásaképen — minden tárgyalás nélkül fogva is tartották őket: itt egyet azért, mert „Napoleont gyűlöli“, ott a másikat, mert „1811 óta a fivéréhez írott levelekben kormányellenes nyilatkozatokat tett“, a harmadikat „hitbeli nézetei“ miatt, stb. Esküdtek, a kik nem a kormány kívánsága szerint szavaznak, maguk is törvényszék elé kerülnek. 1810 februáriusa óta Párisban külön főigazgató vezetése alatt több ülnökkel és 15—20 censorral ellátott külön cenzori hivatal létesült, hogy a censura, a császár akaratahoz képest, kikerüljön

a rendőrség kezéből. A könyvnyomdászokat és a könyvkereskedőket külön esküvel kötik le. Most aztán a legszolgáibb készséggel tiltanak be vagy változtatnak meg minden olyasmit, a mi csak a legtávolabbról is kihívhatná maga ellen a mindenható uralkodó nemtetszését. Emitt pl. az egyik könyvből ki kell hagyni egy részt, a mely dícsérő szóval emlékezik meg az angol alkotmányról, a másik könyvnek túlságosan egyszerű címét („Bonaparte története“) meg kell változtatni, mert nagyon kevésbé alázatosan hangzik; az új cím: „Nagy Napoleon haditörténetéről való emlékezések“. És a censura szorgossága kiterjed a császári birodalom legmesszibb eső határáig. A mióta a hanzavárosok francziákká lettek, azóta ott nem szabad többé Schiller „Rablóit“, „Stuart Máriáját“, „Tell Vilmosát“, vagy Göthe „Faustját“ előadni. Hát még az újságok! Az egykor független párisi lapok közül kettőt, a „Publicistet“ és a „Mercure de Fanceot“ egészen elnyomja a censura, a többiek elvesztik tőkéiket s teljesen a kormánytól való függőségbe kerülnek. 1811 végével már csak négy újság él: a „Moniteur“, a „Journal de l'Empire“, a „Gazette de France“ és a „Journal de Paris“. Külön hivatal (Bureau de l'Esprit public) látja el őket a Spanyolországból kelt diadalhírekkel, vagy az olasz és a francia zenéről szóló cikkekkkel, hogy így — mialatt a százazrek véres csatákra készülődnek — az unatkozó főváros figyelmét eltereljék a politikától. A sajtóval szemben tanusított ezt a szigorúságát persze más részről a tudósoknak és művészeknek juttatott kitüntetésekkel iparkodik Napoleon kiegyenlíteni. Földíszíti őket a becsületrend keresztjével, ellátja évjáradékokkal, Gros-, Gérard- és Guérinből bárót, Lagrange-,

Monge- és Laplaceból grófot csinál és azon panaszkodik, hogy Corneille már nem él s így nem tudja fejedelmi rangra emelni. Rémusat asszony közbenjárására még ellenfelének, Chateaubriandnak is segítségére siet és valamelyik alkalommal rosszalását fejezi ki azon, hogy Chateaubriandnak „A kereszténység szelleme” czímen ismert nagy művét az Institut még nem tüntette ki a „tizéves díjjal” (Prix décennaux), a melyet a császár 1804-ben a végett alapított, hogy Franciaországot megsegítse az irodalom világában elért első helyének megtartásában. Savary még abban is fáradozott, hogy az ünnepeelt költőt 1811-ben Chénier halála után beválasztassa az akadémiába, vagy a miként akkoriban nevezték, az Institut második osztályába. Azon mult a dolog, hogy Napoleon elébb elolvasta a költő székfoglalóját, s a mi benne nem tetszett, azt rövid úton kihúzta belőle; így aztán az egész abba-maradt. Egyébként pedig gondoskodott róla, hogy a nyilvános iskolákat, névszerint a lyceumokat a feletté megerősödött papi iskolák versenye vissza ne szoríthassa. Evégett 1811-ben rendeletet adott ki, a mely a papok által vezetett intézetek számát minden megyében egy intézetre korlátozta, s ezt is csak olyan városban volt szabad megnyitni, a melyben rajta kívül állami lyceum is volt, a mely rendelet megtartásán a praefectusoknak kellett őrködniök.

S a miként a városokban, úgy már rövidesen oda-künn a falun is erélyes rendszabályokkal kellett a kormánynak a maga tekintélyét alátámoogatnia. A francia paraszt eddigelé a császár legmegbízhatóbb támasztékának bizonyult. Jórészből bizonyára csak azért, mert a paraszt, a ki a polgárembernél jóval lassúbb mozgású, az egyszer kiválasztott párt mellett jobban is kitart s

mivelhogy a rendet teremtő tábornok egészen a kisbirtokosság szájaíze szerint való ember volt; másrészt talán a miatt is, mert a francia falusi népben a katonai szolgálat iránt bizonyos tagadhatlan hajlam uralkodott: ez a szolgálat mégis egy jó csomó embert keresethez segített és ha a katona — személyes bátorságán kívül — annyira a mennyire még ki is művelte magát, akkor még tekintélyes állásba is juttatta. Napoleon bátran elmondhatta, a minthogy el is mondotta: „Mit törődöm én a szalonok és a fecsegők véleményével! Oda se hallgatok. Csupán egy vélemény fontos reám: a parasztké. A többinek semmi jelentősége sincs“. Ámde a falusiak eme kegyes jóindulatának is megvolt a határa abban a pillanatban, a mikor a falvakban mind sűrűbb híre ment annak a számos áldozatnak, a mit a Pirenéusokon túli borzalmas háború követelt s a mikor köztudomásra jutott, hogy most pedig majd egy újabb háború következik, távol messzi országokban, a mely országok borzalmairól az 1807. esztendő hősei sokat tudtak mesélgetni. Nem csoda, ha az 1811-iki korosztály összeírását, a melyből a császár 120,000 katonát várt, nem valami túlságos lelkesedéssel fogadták. A tehetősebbek már 8000 frankot is szívesen fizettek egy-egy helyettesért, a szegények közül pedig sok ezer ember egyszerűen elmeneült. A szökevényekért — tehát részben olyanokért, a kik a sorozást megkerülték, részben pedig olyanokért, a kik később szöktek meg a katonasorból — utóbb azok családját, közösségét, mi több, az egész illetékes járást felelőssé tették s ezt az új „túsztörvényt“ repülőbizottságok (colonnes mobiles) útján a legnagyobb szigorúsággal végre is hajtották. A 60,000 szökevény közül ezek a bizottságok csak 30,000-et bírtak elő-

állítani; a többi erdőkben és hozzáférhetetlen hegyvidékeken rejtőzött el. Ezen okulva aztán az 1812-iki korosztály 120,000 emberét mindjárt az év elején a legnagyobb szigorral sorozták be. Az összes újoncokat Németország felé irányították, míg az országban magában az 1809—1812. évfolyamok nemzeti gárdistái feküdtek a helyőrségekben egészen Lübeck irányáig. A hazai földtől való elszakítást a katonák súlyosan megéreztek, s csak az utóbbi esztendő rossz termése tette sokuk számára a katonasorsot kissé elviselhetőbbé.

És egy pehelynyivel sem könnyebben, sőt — ha lehet — még súlyosabban nehezedett a „protector“ ökle a német rajnai szövetség országaira, a melyeknek uralkodói 1811 áprilisában azt a parancsot kapták, hogy emberanyagjárulékukat tartsák készen. Westfália, a mely királyának, Jeromosnak pazarlása következtében máris annyira a tönk szélére jutott, hogy sem az adóemelés, sem a kényszerkölcsön a csődöt többé föl nem tartóztathatta, ennek daczára is arra kényszerült, hogy haderejét 30,000 emberre fokozza s ezenfelül még 20,000 francziát, lovával együtt, el-tartson; a mi az egységes és czéltudatos adminis-tratio előnyeit, a mely pedig példája lett a többi rajnaszövetségi államnak és egyébként meg is hozta a maga jó gyümölcseit, majdnem teljesen lerombolta. A mikor Jeromos emiatt előterjesztéssel élt Párisban, onnan azt a választ kapta, hogy teljesen szabadságában áll trónjáról lemondania. Hasonló volt a helyzet Bajorországban is, a mely ugyan az 1809-iki háború után jutalmul a Dalberg-féle regensburgi püspökséget kapta meg, de viszont Déltirolt Olaszország és Illyria, Ulmot és egyéb kisebb területeket pedig Württemberg számára volt kénytelen átadni, most pedig a császári

kincstár javára óriási adósságterheket kellett vállalnia s ezenfelül az új háború számára 30,000 katonát kellett állítania. A jobb hírben álló Württemberg a Baden számára átengedendő 40,000 lakosa helyébe cseréül Bajorországtól 140,000-nyi lakosú területet kapott. Badennak viszont, a maga területnagyságának fejében, Hessen-Darmstadtot kellett megnagyobbítania. Mint a polyvát, úgy szórta-rázta a korzikai össze-vissza a német kormányokat és népeket! A hercegprímás államát, Regensburg elvesztése fejében, Fulda és Hanau területével kerekítették ki és a „frankfurti nagyhercegség” címével tüntették ki, persze azzal az ön-hatalmú fenntartással, hogy Dalberg halála után Eugén viczekirály, a ki a császár második házassága következtében az olasz trónra való reményeiben csalatkozott, ezt az új suverain nagyhercegséget fogja megkapni, „mivelhogy — a mint Napoleon mondotta — a papok világi uralma elveivel ellenkezik”. Úgy látszik, Dalberg alaposan tartott attól, hogy a Rajnán túl székelő türelmetlen nagyúr elvégre még az általa kiszabott határidő előtt is képes lenne fentmondott elveinek érvényt szerezni, s ezért a legszolgaibb alázatossággal iparkodott magát behízelegni, miközben népe nyomasztó adók terhe alatt nyögött, csapatait pedig a spanyolországi hadjárat számára sokkal nagyobb mértékben vette a francia hadvezetőség igénybe, semmint azt a szövetségi szerződés megkívánta volna. 1811-ben egy, minden bizonynyal Napoleon kedvét kereső munkálatot, „A rajnai szövetségről és annak szervezetéről szóló áttekintést” dolgozott ki, a melyben olyasfajta terv mellett emelt szót, hogy a szövetség Napoleonnak, mint örökös uralkodónak vezetése alatt álló s az egész németséget felölelő Német Szövetséggé bővítették ki. „Nálunk”

így szólt a hercegprimás államtitkárja, „a császár akarata a legfőbb törvény“. Valamennyit túlszárnyalva pedig, mintha láz kergette volna, úgy készülődött Szászország, főként a varsói hercegség területén, a hol Napoleon töméntelen mennyiségű hadianyagot halmozott volt fel. A hadköteleseket mind behívták, s ezenfelül nemzetőrséget is állítottak. Ilyenformán a rajnai szövetség kormányai, csapataikkal egyetemben föltétlenül rendelkezésére állottak a császárnak. Jaj nekik, ha ebben hanyagoknak mutatkoznának. „Ha a szövetségi fejedelmek“, így ír Napoleon 1811 áprilisában württembergi Frigyeshez intézett egyik levelében, „a közös védekezésre való hajlandóságuk dolgában csak a legkisebb kétséget is ébresztenék bennem, akkor — minek tagadjam — elvesztek. Mert sokkal szívesebben látok nyílt ellenséget, semmint megbízhatatlan barátot“.

Így hát már csak a két német középhatalmat, Poroszországot és Ausztriát, Jéna és Wagram legyőzötteit kellett előszednie. Poroszországot illetően Napoleon még nem felejtette el, hogy ezt a földet egy ízben már meghódította volt és csak éppen annak az Oroszországnak a kedvéért engedte ki a keze ügyéből, a mely ellen most éppen harczra készülődött és azt se felejtette még el, hogy egy ízben már-már mint győző táborozott volt a Niemen mentén. Most tehát minden törekvése arra irányult, hogy még a nyílt szakítást megelőzően újra elérje ezt a hadállást s vele együtt a hatékony támadás lehetőségét. Vajjon ezt a célját nem érhetné-e el olyanformán, ha Poroszországot is, csakúgy mint nemrégen Hollandiát, egyszerűen közvetlenül a hatalmába keríti? Úgy látszik, hogy egy pillanatig valóban ilyen tervet forgatott az agyában. Az 1810 márcziusában kelt ama hivatalos

emlékirat a porosz állam önállóságát máris kérdés tárgyává tette. Champagnynak ugyanezen év novemberében kelt és Esménard által hamisított jelentése, a melyben a miniszter Poroszországnak Szászország és Westfália között való fölosztását tanácsolja a császárnak, állítólag, a hamisítónak igen jó információin alapszik. 1811 kezdetén westfáliai Katalin királynő maga is följegyzi naplójában a hohenzollerni állam közeli felosztásáról szóló hírt. S ugyancsak ezidétt olyan hír is végigfut a spanyol sajtón, mintha a Poroszországból fennmaradó részt Berthier tábornok kapná meg. Ezzel az eszmével azonban nem sokára szakítottak. Mert talán mégis megeshetik, hogy Poroszországot épp úgy nem sikerül majd a nép ellentállása nélkül megsemmisíteni, mint a hogy ez Spanyolországban sem ment még simán, bárha a forróvérű délvidékiek és a „megfontolt, hideg, türelmes és minden kihágástól irtózó“ északi németek között — Napoleon így jellemezte a poroszokat — még oly nagy is a különbség. Éppen a spanyolok példája különös vonzóerővel lehetett ennek a „rossz nemzetnek“ minden elégtelen elemére, a melyet a császár „éppenséggel nem szeretett s a melynek elméiben hatalmas ellentállóerő szunnyadott“. „Az erény szövetségének titkos üzelmeiről — ez a név ragadt rá a francziákkal ellenséges érzületű németek összességére — a legtúlzóbb híradások érkeztek Párisba. Ne, ne, csak semmiféle erőszakos csíny! Sokkal politikusabb útnak látszott az, ha az idegen, vagy idegenkedő erőket szövetség útján iparkodik szolgálatára készíteni. Hiszen az Oroszországon aratandó győzelem után Poroszország amúgy is érett gyümölcsként hull majd Európa urának ölébe! Sokkal okosabb lesz, ha a

III. Frigyes Vilmosnak még mindig nem megvetendő haderőit békés úton iparkodik maga mellé lekötni és ilyen módon biztosítja a maga számára a Niémen menti állást. Napoleon végül is e mellett a terv mellett döntött. S a terv sikerült is. Sikerült, először is Poroszország szerencsétlen helyzete miatt, a melynek egyes részeit egy felől Daveut, másfelől a Varsó vidékén állomásozó katonaság, végül pedig a Stettinben, Küstrinben, Glogauban és Danczkában fekvő és gyorsan felszaporított haderő fenyegette; és másodszor sikerült azért is, mert ezúttal is, úgy mint már 1805-ben és 1809-ben, a hódító császár szándékainak leghívebb, bár akarata ellenére való segítőársává szegődött Frigyes Vilmos maga is, a népe iránt tanúsított bizalmatlanságával és az imperátor legyőzhetlenségébe vetett vak hitével.

Hogy a léteben fenyegetett államot megmentse, Hardenberg, a ki most egy éve vette át a birodalom kancellári székét, 1811 májusában szövetségi ajánlattal kopogtatott Páris kapuin. Erre még nem érkezett meg a válasz. Napoleon, a ki akkoriban még nem tartotta az Oroszország ellen való háborút kívánatosnak, az e nagyhatalomhoz való, látszólag békés viszonyát nem akarta diplomatiájának valamely elhamarkodott lépésével megzavarni; aztán előbb magában Németországban is jól föl akart szerezkedni, mielőtt Poroszország ajánlatára válaszolt volna. A császár hallgatása azonban Berlinben oly súlyos gondokat okozott, hogy Hardenberg máris közeledett a Scharnhorst vezetése alatt álló „hazafiak pártjához” s magát a királyt is fegyverkezésre készítette, a mit a nyár folyamán, lehetőség szerint titokban s olyan sikerrel vittek véghez, hogy az ország hadereje a

Napoleonnal kötött egyezségben megszabott 42,000 embernyi seregnek majdnem a duplájára emelkedett. Most a király, bár korábbi leveleire a czártól nem igen kapott kielégítő válaszokat, újólág Sándor czárhoz fordult és Scharnhorstot nagy titokban Pétervárra küldötte, hogy ott egy katonai egyezmény alapvonalait megbeszélje. Angliához is üzenet ment, anyagi támogatásért. Egyik lépés sem volt teljesen eredménytelen. A czár felhagyott ugyan a maga támadó tervével s most már beleélte magát abba a gondolatba, hogy adott esetben a saját országa területén keres majd védekezést, a mely a támadást föltartóztassa; ezúttal azonban — ha csak „általánosságban“ is — késznek nyilatkozott rá, hogy háború esetén hadseregét „olyan gyorsan, a hogyan csak lehet“, útnak indítja és „ha módjában lesz“, azt egészen a Visztuláig, sőt bizonyos különös kedvező eshetőségek mellett, „a melyekre persze nem szabad számítani“, még ezen a vonalon túl is előretolja, ezenközben pedig Poroszországra az a feladat hárulna, hogy az ellenségnek az e folyó felé való előnyomulását minden módon megakadályozza. Ez állott abban az egyezségben, a melyet Scharnhorts október 17-én a Néwa partján aláírt. És Anglia is engedélyezte a kívánt anyagi támogatást s ezenfelül hadianyagot is küldött Kolbergbe. De mielőtt ezek az események Berlinben ismertekké váltak volna, III. Frigyes Vilmos, a kinek nem sok bizalma volt Oroszország iránt, máris újabb elhatározásokat érlelt magában. Még augusztus hó folyamán, Napoleon készülődéseitől újra megrémülve, ismét érdeklődni kezdett Párisban.

Szabad-e — így gondolkozott magában bizonyára — az állam létét bizonytalan kísérletek kockázatának

kitenni a nélkül, hogy legalább meg ne kísérelnék valamely mentő kiegyezés lehetőségét? Hardenberg nem mondott ellent. És most aztán már Napoleon sem maradt néma. Természetesen. Mert hiszen e pillanatban az oderamenti várakban, Westfáliában és Lengyelországban már annyira előrehaladtak katonai készülődései, hogy Poroszországgal szemben megint olyan hangon beszélhetett, a minőt a berlini udvarral szemben használni már szokva volt. Minden további tárgyalást megelőzően mindenekelőtt a porosz fegyverkezések beszüntetését követelte. Ebbe belementek; a fegyverkezéseket beszüntették; mi több, Blücher, a kit a francia császár ki nem állhatott, parancsnoki állását veszítette. A továbbiakban pedig kereken a következőket követelte Napoleon: vagy lépjen be Poroszország a rajnai szövetségbe, vagy kössön Franciaországgal védő- és daczszövetséget s ebben az esetben állítson 20 000 katonát és három hadihajót, ha Oroszországgal való összeesapásra kerülne a sor, Anglia ellen pedig vonultasson fel kobzóhajókat s vállalja azt a kötelezettséget, hogy a parti zárlatot a legszigorúbban fogja végrehajtani. Kemény föltételek voltak ezek és nyomukban feltámadt a kérdés: szabad-e azokat minden ellentállás nélkül elfogadni? Hiszen ezidőtájt, október végével, már kész volt az orosz konvenczió s az angol pénzre is lehetett már számítani. Hardenberg még egyszer ellenszegült és azt tanácsolta a királynak, hagyja el Berlint és álljon a czár és Anglia oldalára. De Frigyes Vilmos, a kit a „hazafiak” ellenfelei, Ancillon, Albrecht, Grawert és mások láttak el tanácsokkal, ellentállott. 1809-ben azt kellett tapasztalnia, hogy nem azoknak lett igazuk, a kik akkoriban az állam összeomlását jósolgatták,

ha nem szegül ellene Napoleonnak. S vajjon most más volt-e a helyzet? A király józan szeme bizalmatlanul nézte a Scharnhorst-féle egyezményt s a benne foglalt különböző fenntartásokból nem tudott egyebet kiolvasni, minthogy „az orosz haderők részéről aligha várható valamely nagyobb fokú tevékenység, mert azok nyilvánvalóan már rövidesen arra szorítkoznának, hogy eredeti haditervükre térjenek vissza, a melytől csak nagyon kelletlenül és csak azért tértek el, hogy bennünket egészen biztosan megnyerjenek“. Bármennyire kedvezőtleneknek látszottak is a francia föltételek, mégis csak biztosították az állam életbenmaradását, míg Franciaországgal szemben addig, a míg császárájának hatalmas szelleme túlnyomó erőket tudott fölsorakoztatni, fegyvert fogni egyértelmű volt az állam „feltartóztatatlan, vagy legalább is felette valószínű pusztulásával“. Berlint elhagyni — gondolta a király — „sokkal több kárt jelent, semmint hasznót és pedig minden tekintetben“. Csupán egy engedményt tett Hardenberggel szemben, mielőtt a szentpétervári egyezményt egészen sutba dobta vonla: érdeklődjenek előbb Ausztria magatartása iránt. Mert csak ha ez az állam is erőteljesen odaszegődne Orosz- és Poroszország mellé, csak akkor lehetne némi kilátásuk a sikerre, a melyet a király persze végső értelemben még mindig csak a békétől várt. Egyebekben pedig semmiesetre se szakítsák meg a francziákkal folyó tárgyalásokat.

Erre Scharnhorst titokban Bécsbe utazott. A mi értesülést azonban ott beszerzett, egyáltalában nem szól a mellett, hogy a nagyúrral való megegyezést föltartóztassa s így került végre 1812 februárius 24-én a sor a védő- és támadószövetségre, mert a szerző-

dés megkötését maga Napoleon mindaddig halasztgatta, a míg a porosz királyságot végkép és minden oldalról bekerítette. Ebben a szerződésben Napoleon föltételei semmiben sem enyhültek, sőt, ha lehet, még szigorúbbak lettek. A mikor Hardenberg most egy éve szövetséget és porosz segéderőket ajánlott fel a császárnak, akkor a szerződés tervezetében különböző fenntartásokkal éltek, a melyeknek nemcsak az volt a hivatásuk, hogy az ország épségét és sérthetetlenségét biztosítsák, hanem egyúttal megnövelték volna a porosz haderők számát. Glogau várát is visszaszerzték volna s ezenfelül még bizonyos egyéb területi nyereségeket is biztosítottak volna. Minderről most már szó sem esett s a februáriusi szerződés Poroszországra nézve eddig példátlan megalázkodást jelentett. Poroszországnak — így szólott a szerződés — csupán Spanyol-, Olasz- és Törökországban nem kell Franciaország oldalán küzdenie, egyébként egész Európában mindenütt. Oroszországgal szemben 20,000 katonát és hatvan ágyút állított Napoleon parancsnokságának rendelkezésére, vagyis a Poroszország számára egyáltalában engedélyezett haderőknek közel a felét; a másik felének a sziléziai várakban, Potsdamban, főként pedig Kolbergben és Graudenzben kell állomásoznia, a hol e csapatok parancsnokai a francia vezérkartól veszik majd parancsaikat. A francziák az egész porosz állam területén, Szilézia egyik részének kivételével, akadálytalanul vonulhatnak át; tábornokaik ezen a területen requirálhatnak, eszközölhetik itt a hadseregszállításokat és a francia haderők érdekében ők gondoskodnak a rend és a közbiztonság fenntartásáról. Ezeket a hadseregszállításokat, a melyeket Poroszországnak minden ereje megfeszí-

tésével kell végeznie, majd leírják a régebbi hadiadósságból. Angliával szemben Frigyes Vilmos a legszigorúbb zárlati rendszabályokat ígéri meg s ezenfelül még a három hadihajót is. Az 1811. esztendő hazafias lendülete, a mely ez év tavaszán, a mikor Oroszország támadóháborúra készülődött, Napoleon pedig még nem volt kellőképpen felkészülve, talán sikerrel járhatott volna, így fulladt bele a megalázkodás posványába; ennek fejében pedig a király mást sem nyert, mint, holmi általánosságokban mozgó ígéreteket: hogyha majd győzni fognak, akkor majd új területekkel fogják kárpótolni — szóval napoleoni ígéreteket, a ki 1807 óta szüntelen sajnálkozva ismételtette: „hogy is tehettem olyant, hogy ennek az embernek még csak annyi földet is a kezén hagytam!”

A porosz királynak ahhoz az elhatározásához, hogy a közelgő háborúban Franciaországhoz csatlakozik, nyilván Ausztria magatartása is sokban hozzájárult. Scharnhorst 1811 deczemberében csak annyit tudott meg Bécsben, hogy Ferencz császár e perczben képtelen a legkisebb segítséget is nyújtani. Az igazság pedig ez volt: Ausztria maga is a francziák pártján állott. Azokból az iratokból, a melyeknek alapján akkoriban Metternich a maga uralkodóját tanácsokkal ellátta, kiviláglik, hogy a bécsi politika egész határozottsággal a czárral szemben foglalt állást. Már Oroszországnak az aldunai fejedelemségek területén Törökország ellen folytatott actiója is szakadást jelentett a két nagyhatalom között. Aztán tetemes elhidegülést okozott Bécsben Sándor czárnak az a terve is, hogy Lengyelországot újra egyesíti s mint egységes államot fogja Oroszország főhatósága alatt alkotmányosan kormányozni, mert hiszen ez a terv annyit jelentett,

hogy Ausztria föladja Galicziát, a minek fejében ugyan Oroszország fölkinálta Szerbiát és az aldunai fejedelemségek egy részét; ám hiszen ezeket a területeket még előbb fegyverrel meg kellett volna hódítani, erre pedig egy Napoleon ellen folytatandó háború esetén gondolni sem lehetett. Igaz, hogy Ausztria még abban az esetben is, ha csatlakozik a francia császár mellé, kockáztatja Galiczia elvesztését, mert hiszen — így gondolták Bécsben — a császár nyomban iparkodni fog az egységessé tett Lengyelországot Oroszország ellenében kijátszani s 1810 nyarán tényleg volt is már Párisban Napoleon és Metternich között ilyesmiről szó; ámde Napoleon az utolsó háborúk óta teljesen leszegényedett dunai birodalomnak, Lengyelorszáért cserébe egyszer már följánlotta az annyira fontos és tengerparttal bíró Illyriát és ezen felül, Ausztriának a háborúban való részvétele ára fejében további területi nyereséget is helyezett kilátásba, a melyet a bécsi udvar a maga kívánságlistájában körülbelül ígyen körvonalozott: Bajorország felé az Inn folyót határvonalul, északi irányban pedig Porosz-Sziléziát, „a mely provincia nemcsak hogy a kezünk ügyében fekszik, hanem a melyre Lengyelország helyreállítása esetén föltétlenül szükségünk is lesz”. Mert, hogy Poroszország darabokra fog omlani — bármelyik oldalra csatlakozzék is — az Metternich szemében épp annyira bevégzett dolognak látszott, mint, hogy az Oroszországgal való viaskodásban a francia fegyverek maradnak majd győztesek. S akkor aztán természetesen és szükségképen beáll az a helyzet hogy a bécsi politika elkerülhetetlenül a napoleon-politika befolyása alá kerül. Metternich azonban még ebben a függő helyzetben is ki akarta a conjuncturát

használni s legalább az alázas Ausztriát akarta megerősíteni, ha már a szabad Ausztriát megerősítnie nem állott módjában. Napoleon pedig nem szegült ipja kívánságainak ellene. „A sziléziai kérdés a legcsekélyebb hiba esetén, a melyet Poroszország elkövet, el van intézve“, mondja Napoleon 1811 deczemberében az osztrák követnek; mi több, még abban az esetben is, ha Poroszország egy hajszálnyira sem tántorodnék el az elébe szabott iránytól, Francziaországnak — sikeres háború esetén — mégis módjában lesz Szilézia felől Ausztria javára intézkednie, mert hiszen akkor nem lesz hiánya csereföldekben, Frigyes Vilmosnak pedig meg kell majd akármelyik másik provinciával is elégednie, míg ellenben Szilézia valóban az egyetlen olyan terület, a mely által Ausztria a maga területét kikerekíthetné.

Ezeknek folyamán Bécsben odáig érett a helyzet, hogy Francziaországgal szoros és tevékeny szövetségi viszony lehetősége előtérbe lépett, persze bizonyos előnyök reményében. Az elhatározó döntés ilyen irányban már megtörtént és Schwarzenberg herczeg is, a ki e döntést Párisból nagyon melegen pártolta, jelezte jövetelét, a mikor Scharnhorst Bécsbe érkezett. Így most már könnyen érthető, hogy az ő küldetése eredménytelen maradt, de még talán az is érthetővé válik — ha megbocsájtani nem is igen lehetne — hogy Metternich az ő véleménye szerint máris elveszett állam küldöttjének azt a tanácsot adta, hogy csatlakozzanak Oroszországhoz; tehát olyan tanácsot, a mely már magában foglalná azt a bizonyos „hibát“, a mely a sziléziai kérdést nyomban Ausztria javára intézné el. S mintha Sziléziának már pusztá neve is a nagy császárné korának emlékét idézte volna föl,

a ki ezért az elvesztett tartományáért három háborúba is belefogott: most is sürgősen előkeresték az 1756-iki osztrák-francia szerződés aktáját, hogy a Franciaországgal kötendő új védő- és támadószövetséget ama régi szerződés mintájára, sőt itt-ott annak szószerinti szövegében kössék meg. 1812 márczius 14-én írta alá Schwarzenberg Párisban a szerződés okmányt. Ausztria, a mely újólág elkötelezte magát a szárazföldi zárlat rendszere mellé, az Oroszország ellen irányuló háborúban 30,000-nyi sorkatonát ígért Franciaország támogatására, a melyek azonban — nem úgy, mint a porosz segédcsapatok — osztatlanul és osztrák vezetés alatt fognak maradni, francia tábornokoktól parancsokat nem kötelesek elfogadni s csupán Napoleon utasítását kötelesek követni. Lengyelország helyreállításánál Ausztria megtartja Galicziát s csak ha a maga jószántából kívánna annak egy részéről lemondani, akkor ennek fejében Illyriát kapná kárpótlásul. Törökország sértetlenségét garantálják, vagyis Oroszország abból semmi részt sem kaphat meg; az erfurti ígéretet semmisnek tekintik. Végül pedig így szól ez az okirat: „A háború sikeres lefolyása esetére a francziák császára kötelezi magát, hogy az osztrák császárnak olyan hadikárpótlást és területi megnagyobbodásokat juttat, a melyek nem csupán fölérnék a hozott áldozatokkal, hanem a melyek egyúttal örökké emlékezetessé tegyék azt a szoros és tartós összeköttetést, a mely a két uralkodót egymáshoz kapcsolja“. Mintán pedig Illyriáról a szerződés előző részében már szó volt, ez a passzus nem vonatkozhatott másra, mint Sziléziára, a mely tudvalevően „az egyetlen“ olyan tartomány volt, a mely Ausztria területét kike-rekíthette“. ¹⁰

Napoleon ilyenformán most már a német közép-hatalmak dolgában is biztonságot szerzett magának s az európai szárazföld immár, Kalabria legdélibb csücskétől egészen a Memelig és a Cap-Finister-raetől egészen Bukovináig az ő szeme intésének engedelmeskedett. Persze szívesen belevonta volna még a maga rendszerébe Svéd- és Törökországot, Oroszország e két ősi ellenfelét is — azaz, hogy szívesen benntartotta volna a rendszerben — hogy ezek majd északról és délről rontsanak az ellenségre abban a pillanatban, a mikor ő a középben fogja a döntő csapást rája mérni. Ebben az ügyben azonban kevésbbé volt szerencsés keze a császárnak. A mikor Stockholmban a francia meg az orosz követ egymással javában vetekedett, Bernadotte érkezettnek látta az időt, hogy a majdan uralma alá kerülő országnak valamelyes nagyobbacska területi szerzeménnyel járjon a kedvében. Ezért annak ajánlotta föl a szövetséget, a ki hozzásegítené őt Norvégia birtokához. Megfeledezett minden szent ígérteréről, a melylyel 1810 decemberében Cserniseffet elhalmozta volt s elsősorban Napoleonnál kopogtatott, miután Svédországban a közhangulat még egyre Bonaparte felé hajlott; a trónörökös felesége az 1795-iki Napoleon Desiréeje, Párisban erősen dolgozott e szövetség érdekében. A francziák császára azonban Norvégia annexiójáról mit sem akart tudni, mert Dánia híven kitartott az oldalán és arra is hajlandónak nyilatkozott, hogy az Északi- és a Keleti-tenger partjának fedezetére egy hadtestet fegyverben tart, a maga részéről azt ajánlotta, hogy az Oroszország felett aratandó diadal esetére Finnországot csatolják újra Svédországhoz, ha ez hajlandó volna 40,000 emberrel Sándor

czár ellen vonulni s egyszersmind az Anglia ellen folyó háborúban is erélyesen résztvenni. Ám éppen ez a kettős vállalkozás: egyrészt Oroszország, másrészt a brit birodalom ellen volt az a pont, a mely a korábbi tapasztalatok nyomán a svéd kormány szemében lehetetlennek látszott. „Nem lehetett az előtt a tény előtt szemet hunynunk” — mondja a svéd minisztériumnak XII. Károlyhoz egy 1813 januárius 7-ikén, utólag kelt jelentése — „hogy az Oroszországgal kezdendő háború, a mely az Angliával való ellenségeskedéseket is szükségkép maga után vonná, Svédország erejét messze meghaladná, hogy egy angol flotta a Balti-tengerben a nyár folyamán megbéníthatná Svédországnak Oroszországgal szemben indítandó minden vállalkozását, hogy ezalatt viszont Svédország partvidékét teljességgel kiszolgáltatnók az angolok bosszujának, hogy aztán egyelőre legalább úgy a kereskedelem, mint a parti hajózás teljesen megszűnnek s ebből okvetlenül általános nyomorúság keletkeznék s hogy mindezekkel szemben Svédországnak nagy gabonaszükséglete arra készítheti az országot, hogy éppen a kérdéses két nagyhatalommal, Oroszországgal és Angliával tartósan békés jó viszonyt tartson fenn, stb.”. Az történt már most, hogy éppen ebben a kritikus időben Pomerániának a francziák által való teljesen oktan megszállása, a melyet egyébként azzal indokoltak, hogy a lánczkereskedelmet akarják így megzavarni, Napoleont megfosztotta a svédek sympathiájától s így elérkezett az a pillanat, melyben Bernadotte megkockáztathatta, hogy a francziák császára ellenében úgy járjon el, mint a hogy az e két ember immár évek óta tartó feszült személyes viszonyának megfelelt. Svédország mindenekelőtt

is semlegesnek jelentette ki magát, a mi által máris kilépett az Anglia ellen irányuló hadiállapotból — már pedig ez volt a lényeges — aztán köszönettel visszatartotta a francia ajánlatot és Oroszország felé közeledett, a melynek támogatást ígért arra az esetre, ha Sándor czár nemcsak beleegyezik Norvégia meghódításába, hanem egy segítő hadtest erejéig ebben a vállalkozásukban a svédeket tetteleg is megsegíti, úgy tervezték, hogy azután közösen partra szállanak majd Eszak-Németországban s így Napoleon balszárnnyát fenyegetik meg; Dániát pedig majd német területekből fogják kártyalanítani. A czár belement ezekbe a föltételekbe és 1812 április 5-ikén ezen ajánlatoknak megfelelő szerződés jött létre Svéd- és Oroszország között, a melyet utóbb, augusztusban, Bernadottenak a czárral Abóban történt találkozása alkalmával újból megerősítettek.

Törökországban, a hol Mahmud szultán Napoleonnak az 1812. esztendő első hónapjaiban nyújtott baráti jobbját egészen szívesen elfogadta volna, a viszonyok mégis úgy alakultak, hogy még maga a nagyúr sem tudta ezt a szándékát végrehajtani. Hiszen még a legutóbbi ősön is az oroszok eredményeket értek volt el s azért mégis eléggé kedvező feltételű békét kínáltak fel csak azért, hogy a dunamenti háborúskodást befejezhessék, mielőtt nekilátnak a francziákkal való nagy leszámolásnak: nemcsak hogy elejtették a két aldunai fejedelemségre, Moldvára és Oláhországra irányuló követelésüket, hanem még arra is készek voltak, hogy azokat Besszarábiáig és a Szeretvonalig vissza is adják. Olyan perczben történt ez, a mikor a török állampénztár kongott az ürességtől, a mikor a hadsereg végkép lezüllött s a mikor a nép-

nek béke és pihenés után való vágyakozása immár általánossá lett. Csak a féktelen janicsárok követelték még egyre a háborút. Mit használhatott itt Napoleon minden szép ígérete: a krimi félsziget, Tatárország, meg mindaz a földterület, a melyet a Porta az utóbbi negyven esztendő során elvesztett, ha még annak a 100,000 katonának a költségét sem bírták előteremteni, a melyet Napoleon segítségül kívánt. Aztán a francia császár nyilván nem is nagyon titkolta Moreára és Kandiára irányuló régi terveit. Végül Anglia is azzal fenyegetődött, hogy — ha a szultán a francia rendszerhez csatlakozik — az angol tengeri haderők benyomulnak a Dardanellákba és Stambult föl fogják perzselni. A divan, a melynek tanácsát Mahmud kikérte, a czárral való békekötés mellett nyilatkozott, a melyet aztán 1812 májusa végén, azzal a föltétellel, hogy ezután a Pruth lesz a közös országhatár, Bukarestben alá is írtak.

Ezek bizony igen érzékeny diplomatiai vereségek voltak, a miket Napoleonnak Stockholmban és a Boszporusz partján el kellett szenvednie. Főként az érintette igen fájdalmasan, hogy Konstantinápolyban is tekintélyét veszttette, holott éppen Törökország volt a jövőre vonatkozó terveinek egyik legfontosabb tényezője. Ám az Oroszországon való győzelem a törökök kiválása ellenére is lehetségesnek tünt föl előtte és az északon aratandó diadal bizonyára a déli hatalmakat is annak az igájába fogja nyűgözni, a kinek az volt a forró vágya, hogy az északot és delet, csak úgy mint a keletet és a nyugatot, hatalma alá hajtsa. Ekkoriban történt. 1812 márcziusában, hogy főhadsegéde, Narbonne előtt arról beszélt, hogy a leverendő czári birodalmon át Indiába fog bevonulni s a brit

uralmat ott fogja lerombolni. Bizonyos az, hogy mindent lenyűgöző haderő állott rendelkezésére, a mikor a szárazföld fölött való korlátlan uralom felé az utolsó elhatározó lépésre szánta magát. A mennyire szilárdul Napoleon erre tökélte el magát, épp oly határozottan kitartott Sándor cár is a napoleoni dictatúrával szemben tanúsított ellenszegülése mellett, a mely dictatura oly vakmerően nyúlt bele Oroszország anyagi érdekeibe. A szakítás elkerülhetetlenné vált. Ha még netalán haboztak, annak oka már csakis a katonai rendszabályokban lehetett. A párisi orosz követ végre 1812 április 30-ikán átnyújtotta a cárnak e hó 5-ikéről kelt ultimátumát: a francziákkal való meg egyezés dolgában csak úgy bocsátkozhatnék tárgyalásokba — a melyek során természetesen semmi esetre sem mondhatna le a semlegesekkel való szabad hajóközlekedés jogáról — ha a francziák előbb Poroszországot és a svéd Pomerániát kiűritik. Napoleon, hogy még egy kis időt nyerjen, nem válaszolt nyomban az ultimátumra, hanem Narbonnet egy levél meg egy jegyzék kíséretében személyesen elküldötte a cárhoz, a mely írásokat — ámbár csak május harmadikán küldötték el — április 25-ikéről keltezték, hogy annak a látszatát keltsék, mintha elküldésük idején az orosz ultimátumot még nem ismerték volna. A levélben arról volt szó, hogy a császár még egy utolsó kísérletet tett, hogy Angliát békére bírja s hogy ezzel mindenféle viszálykodást kiírtson a világról. Ebben pedig annyi volt a valóság, hogy Maret április 17-ikén tényleg levelet írt Lord Castle-reaghnak, a brit külügyministernek, a melyben az a közlés foglaltatott, hogy Franciaország hajlandó Portugáliát a braganzai családnak visszaszolgáltatni,

ha Anglia viszont Muratt és Józsefet elismeri és a pyrenéi félszigetet, valamint Sziciliát kiüríti. Ebben az esetben a francziák is készek csapataikat Spanyolországból kivonni. Tehát újra a régi játék, a melyet Talleyrand már tizenkét évvel ezelőtt olyan találóan jellemezett. Mert, hogy Anglia Józsefet el nem ismeri, az nyilvánvaló volt s ezt London rövidesen ki is nyilatkoztatta. Ha pedig a nagy valószínűtlenség mégis csak bekövetkeznék, nos hát akkor további 200,000 tapasztalt katonával többje van a szárazföldi háború folytatására, a kik Spanyolországból szabadulnak fel s a kik úgy a fegyveres összeecsapás esetére, mint valamely esetleges tárgyalások alkalmával igen nagy súlylyal esnek majd latba. Narbonnenak a czárhoz való kiküldetése, a mint ezt a veleadott instrukciókból tudjuk, tényleg csak azt a czélt szolgálta, hogy különböző ürügyek palástja alatt minél több híryanagot szerezzen be az ellenfél katonai rendelkezései felől.

Miközben ez a követ Wilnába sietett, Párisban pedig Kurakin herceget Maret tartóztatta a maga szóvirágaival, azalatt Napoleon udvartartásának egy nagy részével május 9-ikén elhagyta a várost. Drezdába utazott, mintegy azzal a czélzattal, hogy innen mutassa be egész nagy hatalmas erejét s joggal hihetjük: ettől a lépéstől azt várta, hogy sikerülni fog neki a czárt újra megfélemlítenie.

Drezdában hódolva gyültek egybe a rajnai szövetség fejedelmei, akikkel a korzikai sokkal inkább rendelkezett, semmint régidők óta bármelyik német nemzetiségű római császár is. E császárok sorából a legutolsó, maga ausztriai Ferencz is megjelent. Vajjon azért kívánta-e Napoleon az ipjával való találkozást, hogy a világ legrégibb dinastiájával való rokonságát

hatalatlan befolyása köré keretül használja fel? Ez-
 úttal arra szólította föl I. Ferenczet, hogy kísérje el
 a hadjáratba. Erre ugyan nem került a sor. Egyébként
 azonban az osztrák császár is, vejével való bizalmas
 viszonya ellenére, épp oly engedelmesen odaállott a
 nagyhatalmú jöttment árnyékába, mint akár a porosz
 király, vagy pedig a kisebb „fenségek”; annak az
 árnyékába, a kinek elsőízben sikerült Európa román
 és germán elemei között a határokat elmosnia s azok
 erejét e világrész sorsáról döntő küzdelemre egyesí-
 tenie. Bizonyos az, hogy a személyes becsvágy és a
 végtelen uralomvágy volt a rugó, a mely e tömegeket
 megmozdította és szinte elviselhetetlen kényszer volt,
 a mely őket együvé forrasztotta; ám, a kit szelleme
 olyan magasságokba ragad, a hol az egésznek távoli
 szemhatára mellett az egyes jelenségek eltűnnek, az
 joggal vélhette, hogy az európai kulturértékek szö-
 vetségét látja itt együtt, a melyek fölfegyverkeztek,
 hogy minden korok legnagyobb hadurának vezetése
 alatt, hódító fegyverek élén vigyék nyugat műveltségét
 a keletre s hogy a nemzetek egyenetlenségét egységgé
 kovácsolják össze; az kísértetbe is jöhetett, hogy
 Napoleonról Goethével együtt elmondja:

„A min századok vigasztalan' elmélkednek,
 Ő tiszta szellemével nyomban általlátja,
 Eltűntek sorra mind a kicsinyeskedések,
 Csupán a tenger és a föld lehet korlátja.
 S ha már a tenger martjait is leigázta,
 És rajt' a hullám törten elalél:
 Majd fegyverélen, vagy bölcs elhatározással
 A szárazföld is új jogába lép“.

Avagy tán ezek a Mária Lujzához intézett szavak
 csak hódolatos formaságok voltak, a melyekkel e percz-

ben, a mikor a császár hatalma tetőpontjára hágott, a század nagy humanistája bókot akart mondani? Nem, Goethe szemében Napoleon hatalmas arányai minden kétségen felül állottak. Pontosan kiérezte, hogy miben rejlik ennek az egyéniségnek történelmi jelentősége: az idealizmus szolgálatában álló, szinte ösztönszerű cselekvése. „Napoleon“, mondotta, „a ki teljesen az eszmék világában élt, öntudatával mégsem bírta azokat felfogni; teljességgel megtagad minden eszmei értéket és megtagad tőle minden életrevalóságot, holott ezenközben maga is buzgón dolgozik annak megvalósulásán“. Az imperátor alacsony értékű cselekedeteinek egész tárházán és önző törekvéseinek köznapiságán, fensőbbiségesen napirendre tért a költő. Mások beszélhettek a háború borzalmairól, vagy a túlerő nyomasztó súlyáról, Goethének csupán egy végczél lebegett szüntelen a szeme előtt: a népeknek magasabb erkölcsiségben való egyesítése. S ebből a szempontból igaza volt Goethének, ha Napoleont a történelem vezető egyéniségei közé számította. Mert ezek mind csak azért váltak azzá, mivel nagy eszmék varázsától vitetve cselekedtek, bármi lett légyen is a maguk külön indítéka. Igaz, hogy a macedóniai Nagy Sándor kicsiny államának szűk határai közül a világ felett való uralomra törekedett és nevét a példátlan tettek sorával véste bele az évezredek emlékezetébe; ámde a mi őt erre az útra hajtotta, az mégis a hellén kultúra hatalmas feszítőereje volt, a melynek szolgálatában kelet felé vivő útjára vállalkozott. Igaz, hogy Nagy Károly fegyverrel a kezében alapított meg egy világbirodalmat, ám mégis csak mint a kereszténység erkölcsi eszméinek alázatos eszköze élt itt; azoknak az eszméknek, a melyek diadalmasan meghódították az észak népeit. S

ha e perczben Napoleont ugyanilyen pályán látjuk, még ha azt is látnók, hogy a saját személyét helyezi mindenek fölé s az egész világot igázza a maga akarata alá: úgy ez az akarat mégis jórészen nem az ő saját akarata, hanem szerve annak az emberies művelődésnek, a melynek fölépítésén századok szellemi erői működtek közre, mielőtt a földgömb közkincsévé lettek volna. Persze, vérfolyamok omlása közepette. Dehát, sajnos, az emberiség törvénykönyvei embervérrel írvák, ontsa bár azt egy Ember a kereszten, vagy tegyenek bár érette a milliók véres tanuságot. Mindenütt, a hol a francziák császára diadalmaskodott, egy magasabb társadalmi rendre való törekvés kezdeteit látjuk: akár a Manzanares vagy a Tiberis, a Rajna vagy az Elba mentén, Nápolyban és Lengyelországban, porosz földön és Ausztriában, emitt a hódítás közvetlen nyomása alatt, amott közvetve, mert a nagyúrral szemben való ellenállás ezután már csak úgy lehetett sikeres, ha eminnen is az ő saját fegyvereivel fegyverkeztek föl. Hiszen, hogy csak egy példára mutassunk rá: a jénai vesztett ütközet önmagában is megforgatta a porosz államnak egész benső lényegét. Így tehát valójában mély jelentőségű kulturális folyamat volt az, amely 1812-ben az európai műveltség legszélső határáig is előnyomult. E tény fontossága mellett igazán kis jelentősége van annak, hogy e folyamat hordozója, aki annak útját kardéllal rajzolta elő, fáradsága díjául a világon való uralmat követelte magának.

Európa népei azonban nem állottak e fölfogás magaslátán. Napoleonban nem azt az eszmei küldetést keresték, a melynek öntudattalan is szolgálatában állott, s ezért e küldetésben nem is találtak vigasztalódást

a felett, hogy fiaikat a maga legszemélyesebb törekvéseinek nyílt szolgálatában a harczterekre kényszerítette, állami függetlenségüket fenyegette, kereskedelmüket és keresetüket megszorította s vallásaik tekintélyeit aláásta. Mélységesen gyűlölték őt. Ez az ellenséges érzület ama két népnél nyilvánult legszembetűnőbben, a mely a forradalmi humanismus műveltségétől a legmesszebb állott s a mely népekben a nemzeti érzésnek és a vallásosságnak őseredeti ösztönei a legtisztább alakban maradtak fenn: a spanyoloknál és az oroszoknál. Az előbbiek még mindig nem voltak leigázva. Vajjon sikerül-e ez majd a másik néppel?

MÁSODIK FEJEZET.

Moszkva.

Mialatt Napoleon Drezdában dicsőségének egész pompáját közszemlélet tárgyává tette, azonközben csapatai a Visztula felé meneteltek. Olyan hadsereg volt az, a minőt eddigelé a világ még nem látott. Közel ötfélszázezer harczos volt útban Oroszország felé, s a mit pótlásokban még utólag is kelet felé toltak, az északi hadjárat seregét együttvéve 600,000 emberre fokozta. Ellenfelét az utolsó pillanatokig tárgyalásokkal késleltetve, hosszan és szorgalmasan fegyverkezett ezúttal a császár, népeit pedig hallatlan erőfeszítésekre készítette, a míg végül joggal remélhette, hogy most már holtbizonyossággal le tudja az ellenséget gyűrni. Persze azért megvoltak a saját külön kétségei. Ségur megemlíti följegyzései között, hogy e hatalmas fegyverkezések idején a császárt gondolatai közepette néha nagyfokú izgalom lepte meg Párisban tartózkodása alatt; ilyenkor idegesen fölkiáltott, hogy ilyen távoli vidéken való háborúskodásra még nincs kellően fölkészülve, s hogy még újabb három esztendőre volna szüksége. Mouniernak, az új cabinettitkárnak tanúsága alapján Barante tudtunkra adja, hogy a császárt kétségei még testileg is erősen megviselték. „Éjszakáinak nagy részét álmatlanul töltötte; kerevetén

végigdülve néha órákhosszat is elmerült kínzó gondjaiba, amíg végül nyugtalan álomba szenderült. Anélkül, hogy tulajonképen beteg lett volna, valóban mégsem volt egészséges. Olyan ügyek, a mik nem a kívánsága szerint folytak le, most már nem izgatták föl úgy, mint annak idején, hanem inkább untatták, sőt úgy látszott, mintha inkább elcsüggesztenék. Így a Spanyolországból érkező, mindig csak siralmas jelentéseket most már nem is önmaga olvasta el, hanem katonai cabinetjének főnökét, D'Albe ezredest bízta meg vele, hogy azokról jelentést tegyen néki. Ennek ellenére is hozzáférhetetlen maradt minden intelem és kifogás számára, a mivel a környezetéből egyesek talán elő mertek hozakodni, s nagy tüzzel iparkodott őket megczáfolni. Az intők sorában Caulaincourt állott az első helyen. Ez ismerte Oroszországot és ismerte az orosz nép nemzeti büszkeségét; ez a nép pedig, mondogatta, nem fog addig békekötésre gondolni, a míg csak egyetlen egy ellenség csizmasarka is tapodná az ország földjét; rámutatott azután a kényszerszövetségesek megbízhatatlanságára, a német népek gyűlölködésére, a mely a francia zsákmányrendszer hatása alatt csak mélyebb lett; rámutatott a barátságtalan harczszíntérre, a melynek borzalmai még eléggé ismertek az 1807-iki hadjáratból, és idézte Sándor czár tulajdon szavait, a ki inkább Kamcsatkáig is visszavonulna, sem hogy akár egyetlen provinciájáról lemondjon, vagy hogy az ellenségtől megszállott fővárosában olyan békét írjon alá, a mely legföljebb úgyis csak fegyverszünetet jelentene. „Erőnket nem fogjuk hiába kockáztatni“, mondotta állítólag a czár, „elég tér áll mögöttünk; hadseregünket jól szervezetten együtt tartjuk, s azután a mi éghajla-

tunkra és telünkre bízunk, hadd viseljenek azok helyettünk háborút. A francia katona bátor, de nem olyan szívós, mint a miénk, könnyebben elcsügged. Csodákat pedig csak ott visznek véghez, a hol a császár maga is ott van; az pedig nem tud mindenütt ott lenni. Valószínűnek tartom, hogy ő megverne minket, ha ütközetbe bocsájtkoznánk. De ez még távolról sem jelentené néki a békét. A spanyolokat igen sokszor megverte, de még távolról sem győzte, vagy igázta le őket. Azután Ponjatovszki jött el Varsóból Párisba és élénk képet adott a sivár úttalan Litvániáról, lerajzolta annak nemességét, a mely máris félig-meddig oroszra vedlett át, annak népét, a mely rideg s kevésbé fogékony; s szüntelen azt bizonyítgatta, hogy ennek a népnek felszabadításától ugyan ne várjanak vajmi sok sikert. Most azután az idősebbik Ségur a császár figyelmét újra Franciaországra vitte vissza, a mely a háború után megszűnnék Franciaországnak lenni, mert hiszen Európává bővülne ki; a nóta vége pedig az lenne, hogy e világrész eddigi uralkodói helyébe a császári tábornokok kerülnének mint helytartók, a kik bizonyára még a Nagy Sándor vezéreinel is hírvágyóbbak lévén, talán be sem várnák uruk halálát, hogy maguk is uralomra jussanak. Ilyen értelemben szólott Duroc is. De mindannyian hiába beszéltek. A szövetségeseitől, felelte Napoleon, nincs mit félnie; Poroszország mocczanni sem tud, a délnémet udvarokkal és Ausztriával pedig rokoni kötelékek fűzik egybe. Különben is a németiség lassú, rendszeres kaptafán gondolkozó nép, s így szükség esetén még mindig elég ideje maradna, hogy velük szemben föllépjen. Tábornokainak hírvágyát nagyon is jól ismeri, ezt a veszedelmet azonban éppen a háborúval segít

elhárítani. Ha a hadjáratnak meg vannak is a maga veszedelmei, de a béke sincs azok híjával. Mert ha hadseregeit visszavonná az ország belsejébe, akkor itt a béke és nyugalom közepette sokkal több dicsvágyó érdek és vakmerő szenvedély csiráznék ki, mint a mennyin úrrá tudna lenni. Úgy hangzanak ezek a szavak, mintha csak a conventio és a directorium radicalisainak szavait hallanók. És megint csak az egykori álmodozó szólal itt meg, a ki most újra a sorsot játssza ki döntő érvnek. „Úgy érzem“, mondotta, hogy valami ismeretlen cél felé hajt a sorsom. Ha ezt értem, akkor egy parány is elegendő lesz rá, hogy összeomoljak. Addig pedig az egész emberiségnek minden erőfeszítése sem bír velem.“

Miután környezetének intő szavát ily módon elhallgattatta, újra teljes erejével óriási hadserege ezernyi gondjának feküdt neki, mert azt akarta, hogy az miben sem szenvedjen hiányt. És a felszerelésről valóban a legkisebb részletekig gondoskodott. Az egyes hadtestek mozgó municziós raktárain kívül Modlinban, Thornban és Pillauban, továbbá Danckában és Magdeburgban pótraktárakat állított sok-sok milliónyi tölténynyel. Hogy körülbelül 1300 üteget Oroszországba szállíthasson, 18,000 lovat állított készenlétbe, ezen felül pedig Danckából és Magdeburgból külön megszállóütegeket irányított Dünaburg és Riga felé. A vizenyős vidékek számára két hidászvonatot is összeállított; de ezenfelül minden hadtestnek külön is megvoltak a maga pontonjai és szerszámai. A Visztula és az Odera mentén fölállítandó lovassági raktárakról Poroszországnak kellett gondoskodnia. A legsúlyosabb föladat az ilyen tömegek élelmezésében rejlett. A legnagyobb figyelemre volt itt szükség, mert — miként Napoleon

szüntelen emlékezetébe véste hadvezéreinek — az ilyen nagy embertömeg, szűk kis helyre szorítva, nem fog tudni a fölvonulási terepről táplálkozni. Így hát sok ezer kocsi hordta a francia csapatok nyomába a lisztet és a rizst, a kocsikat meg jórészen ökrök húzóák, a miket aztán leölésre szántak. Januárius közepén a császár elrendelte, hogy 40.000 ember ötven-napi szükségletére elegendő élelmet halmozzanak föl Danckában és az odera-, valamint visztulamenti városokban. Két nagy szállitmánynyal liszt és kétszersült érkezett vízi úton Elbingből Wilnába. Danckában, Elbingben, Varsóban, Thornban, Marienburgban, Brombergben és Modlinban is óriási készletek voltak főlhalmozva ezekből az anyagokból. Danckában magában 300,000 mázsa liszt és két millió adag kétszersült volt elraktározva. Ha most a másfélszázezernyi ló számára szükséges élelmet is magukkal akarják vinni, akkor a hadjárat számára olyan évszakot kell bevárniok, a mikor a réteken és mezőkön is bőviben akadt takarmány. Így a hadbiztosi meggondolások is belezajátszottak a politikába; következményeiként a háború kezdete elhúzódott a nyárig. S végül idáig is eljutottak, a nélkül, hogy az oroszok — a mitől pedig Napoleon félt — támadásba fogtak és a határokon átnyomultak volna. Így hát „az utolsó felvonás“, a mint ezt az oroszországi vállalkozást megnyugtató szóval elnevezte, megkezdődhetett. A czár még az utolsó perczben megkísérelte, hogy a békét fönntartsa. Nővérének, Mária Pavlovnának ugyanis, a ki a szász-weimári örökös herczeg felesége volt, azt írta, hogy a mikor majd Napoleon Drezda felé vivő útján Weimarott is átutazik, biztosítsa őt arról, hogy néki, a czárnak, nincs szövetségese, s hogy Angliával sincs szerződésben, viszont

komolyan áhítja a békét. Miután a császár nem Thüringián át utazott, Pavlovna ipja Károly Ágoston herczeg vállalta magára, hogy az ügygel Drezdában fog előhozakodni, a hol május 19-én valóban hosszabb beszélgetés folyt le közte és Napoleon között. Ez a beszélgetés eredménytelen maradt. A mikor a herczeg megjegyezte, hogy úgy látja, a czár nem kívánja a háborút, mert hiszen elmulasztotta, hogy a varsói herczegséget a Visztula vonaláig megszállja, a mit pedig még két hónapja könnyen megtehetett volna, Napoleon azt felelte, hogy ő ezt elhiszi, ő sem akar háborút és szívesen kerülne minden további vérontást, de most már igazán lehetetlen számára a megegyezés. „Immár 3—400 milliót költöttem s most már arról van szó, hogy egy nagyhatalom becsületét védjem meg, a mely föltétlenül rövidséget szenvedne, ha ennyire föltűnő lépések (des démarches aussi évidentes) nem hoznának nagy eredményeket“. S a mikor aztán Károly Ágoston a czár leveléről szólt s egy vele való személyes találkozást hozott javaslatba, az volt a viszonzálasz, hogy e perczben ez már igen nehezen menne, mert most már mindkét fél túlságosan messzire ment (trop avancés). Ilyen visszautasítás után persze most már orosz részről sem gondolhattak további engedékenységre.

Május 29-én kora hajnalban hagyta el a császár Drezdát, s előbb Posenbe utazott, a hová 31-én érkezett, hogy aztán innen Thornon és Danckán át Königsberg felé vegye az útját. A táborban való tartózkodására nézve már januáriusban tett részletes intézkedéseket. A harczszíntérre utaztában kényelmes utazókocsi állott rendelkezésére, a melyben dolgozott és meghált, s a melyet nagyszámú kísérete részben lovon, részben

pedig ugyancsak kocsin követett. Ha ez az oszlop olyan helységbe érkezett, a hol a főhadiszállás meg akart szállani, a legjobb képű házban egy pillanat alatt néhány szobát rendeztek be a császár részére; a szobák közül a legjobbak dolgozóhelyiségül szolgált, négy szegletében a titkárok számára egy-egy kis asztalkával, s egy nagyobb asztallal közepűtt, a melyen D'Albe ezredes nyomban kitergette a kívánt térképet, melyet este tíz viaszgyertya világított meg. Mert a császár ezen az útján egész hordozható udvari levéltár és egy gondosan összeválogatott térképgyűjtemény is kísérte. Ezeket a gyűjteményeket útközben csak úgy őrizte egy-egy szakasz gárdalovasság, mint akár magának a császárnak a kocsiját. Táborozáskor 100—200 öl hosszúságú négyszöget jelöltek ki, s ezt őrszemek vették körül; a négyszögön belül a császár sátrán kívül még hét másik sátor is volt: egy a főtiszték- (Duroc, Caulaincourt) részére, egy a segédtiszték, egy a napostiszték, egy a titkárok, stb. részére. Napoleon sátra két fogadó-, egy dolgozószobára és egy hálóhelyiségre oszlott; a szolgálatos két főhadsegéd közül az egyik éjjelenként a második fogadóban, a napostiszték fele pedig az első fogadóban aludt. A szárnysegéd felszereléséhez tartozott a nagy bőrrekesz, az éppen szükséges térképekkel, iránytűvel, színes gombostűkkel és írófelszereléssel; ennek a készségnek szüntelen kéznél kellett lennie. Útközben ez a börtök a két *chasseur de portefeuille* egyikének a gondjára volt bízva, a kik szintén a kísérethez tartoztak. Ha a császár lovon ült, már is ott állt mellette valamelyik apród, kezében a távcsővel és az írószerszámmal, ha szükség volt rá; s ugyancsak ott lovagolt az oldalán Caulaincourt is, a ki újra főlovászmesteri szolgálá-

latot tett, s kezében tartotta az éppen szükséges térképet, még pedig úgy hajtogatva, hogy Napoleon tekintetét nyomban a döntő helyre vethesse. Három lovasított maîtres d'hotel és egy piqueur élelmiszeres kosarat vittek nyergükben, két komornyik pedig orvosszereket és orvosi műszereket hordott magával. Ha a császár leszállott a lováról, a kíséretből négy vadász is nyomban talpon termett, s megfelelő távolságban körülvette az uralkodót. Ott maradtak akkor is a környezetében, ha a vidéket földérítette. Ilyenformán minden kis részlet a legpontosabban ki volt dolgozva, s Napoleon „katonai háztartásának“ egyetlen tagja sem merte volna csak a legkisebb pontatlanságot is elkövetni. Mindenütt kiszámított rend uralkodott; minden a hadúr szeme villanására volt berendezve.

Narbonne Wilnából ugyanazt a választ hozta, a mit most egy éve már Caulaincourt is jelentett volt: a cárnak azt az elhatározott szándékát t. i., hogy ha szükségét látná, kész mérhetlen birodalmának akár legelrejtettebb zugába is visszavonulni, de nem fog addig békekötésre gondolni sem, a míg csak egyetlen ranczia tartózkodik orosz földön.¹¹⁾ A czár egyúttal főnntartotta azt a követelését is, hogy Napoleon üritse ki Poroszországot; most aztán Napoleon minden tovább habozás nélkül fölvette az elébe dobott kesztyűt. „Nagy hadseregét“ három csoportra osztotta; közülök az egyik az ő közvetlen parancsnoksága alatt állott, a másikon Eugén, a harmadikon Jeromos parancsnokolt. A főhadsereg, a mely Königsberg és Gumbinnen között gyülekezett, a katonák színe-javát egyesítette magában: a gárdákat egy Davout-féle, egy Oudinot-féle és egy Ney-féle hadtestet, a mely utóbbihoz két

württembergi hadosztály is tartozott; aztán a negyedik hadtestet (a mely a X. számot viselte), Macdonald vezetése alatt, a ki alatt ott küzdöttek Gravert parancsnok poroszai is; s végül a Murat parancsnoksága alatt álló lovassági tartalékokat (két hadtestet) is; szóval együttesen vagy 250,000 harczost. Macdonaldot és a poroszokat északnak, Tilsit irányába küldték ki. A Rastneburg táján táborozó olasz alkirály parancsnoksága alá tartozó második hadcsoportha tartozott az olasz és a bajor hadtest s ezenfelül egy francia lovashadtest is, együttvéve 80.000 katona. A Jeromos vezetése alatt Varsó környékén táborozó harmadik hadseregbe tartoztak a lengyelek, Ponjатовszki vezérlete alatt, a szászok Reynier parancsnoksága alatt, a westfáliak Vandamme alatt, a kinek az a feladat is jutott, hogy a királynak tanácsadója legyen, s végül egy lengyelekből, szászokból és westfáliakból kevert lovashadtest, egészben ugyancsak mintegy 80,000 ember, A hadseregnek csak kisebbik fele volt francia; a nagyobbik a leigázott népekből került ki. Egészben véve — legalább a mi a francziákat illeti — teli volt bátor elszántsággal, büszke volt a vezérére, a ki a kiváló haditetteket oly bőkezűen szokta volt megjutalmazni, s a kinek lángeszében ezúttal még jobban bizakodtak, mint valaha. Ha egyes tábornokok a nagyon is fiatal legénységre mutattak volt reá, a mely szerintök aligha bírja majd ki a reávarakozó fáradozomakat, s olyikuk, mint pl. Rapp, egészen nyíltan be is vallotta, hogy ezúttal szívesebben maradt volna otthon Párisban: viszont volt köztük elég más főtiszt, a ki még nem kapta meg a maga hűbértokát, sem pedig a hercegi czímet, pedig nem lehetett tudni, lesz-e rövidesen újra alkalom reá, hogy akár az egyiket,

akár a másikat megszerezhezzék? És bár Hollandiában és Illyriában a sorozások miatt lázadás ütött ki és sok ezer francia katonaszökevényt megkötözve kellett visszahozniok s bár a poroszok és a francziák között valami élelmezési vonat miatt mindjárt az első napokban véres összeütközés is keletkezett, mindez mégis csak igen alárendelt jelentőségű mozzanat volt.

Május végével a hadsereg Königsberg és Elbing irányától északra a Visztula mentén egészen Nowo-Alexandriáig készen állott, miközben az osztrákok Schwarzenberg vezérlete alatt — Károly főherczeg nem vállalta a segédhadtest felett a parancsnokságot — Lemberg táján gyülekeztek és Lublinnál foglaltak állást. A szövetséges haderőknek ez a messze terjedő föllállítása okozta, hogy az oroszok nem voltak vele tisztában, vajjon Napoleon előrenyomulása északon, Kowno és Grodno táján, vagy inkább délen, Varsó környékén fog-e bekövetkezni. Itt is, ott is készen kellett állniok, nehogy az ellenség meglephesse őket, s ezért a rendelkezésükre álló erőket két hadseregbe osztották, a melyek közül az egyik Wilna körül, Barclay de Tolly, a másik pedig Bagration fővezérlete alatt délebbre Wolkowisk táján gyülekezett (mindkét hadvezér az 1807-iki hadjáratban tüntette ki magát). A két hadsereg között középuitt, Grodno mellett, 10,000 kozák állott, hetmanjuk, Platow vezérlete alatt. Egy harmadik Schwarzenberggel szembe küldendő csoport Tormassow parancsnoksága alatt Wolhyniában, Pripjettől délre, még csak most volt gyülekezőben. Barclay hadserege csak 104,000 emberből állott, Bagrationé 66,000-ból; az utóbbinak azonban, a mikor észak felé húzódott, hogy a főhadsereggel összeköttetést létesítsen, közel 30,000 emberét Tormassownak

kellett átadnia (a ki ezáltal szükséges felül megerősödött), mivel Ausztria kijelentette, hogy a háborúban mint önálló hatalom fog résztvenni (a mi annyit jelentett, hogy nem túlnagy igyekezettel) és hogy a Franciaországnak ígért erősítéseket semmi esetre sem fogja szaporítani. Így hát Napoleon első oszlopának 450,000 katonájával szemben csak mintegy 180,000 orosz állott, s ezek is egymástól elválasztva, mert Sándor cár, a ki az ország belsejébe való visszavonulást — már a közvéleményre való tekintettel sem — képzelhette el minden küzdelem nélkül, azt a haditervet fogadta el, a melyet az 1807-ben porosz szolgálatból orosz szolgálatba elszegődött Phull tábornok dolgozott ki; eszerint az egyik erős hadsereg az ellenség elől vissza fog húzódni a drissai elsáncolt és tartalékokkal hatalmasul megerősített táborba, hogy ott ütközetbe bocsájtkozzék az ellenséggel; ezalatt pedig egy másik hadcsoport oldalt és hátban nyugtalanítja majd az ellenséget, ha eddig előre merészkednék. Drissának tehát körülbelül ugyanaz a szerep jutna, a melyet Wellington annyi sikerrel alkalmazott Torres vedrasznál. A mondottakon felül aztán Csicsagof tenger-nagy vezetése alatt egy másik orosz hadsereg — 50,000-nél valamivel több ember — még Oláhországban állott, s egy másik gyengébb sereg, 30,000 emberrel, Steinheil parancsnoksága alatt Finnországban. Ez a két csoport azonban az ellenségeskedések kezdetén nem jöhetett számításba.

Napoleon még csak nem is gyanította, hogy ennyire fölényben van az oroszokkal szemben. Sokkal nagyobb számúnak becsülte az ellenséges haderőt. Talán éppen ez a tévedése vált utóbb, minden egyéb tévedése előtt végzetessé reá és hadseregére nézve.

Mert ennek következtében ejtette el eredeti tervét, hogy t. i. az oroszok jobbszárnyát körülfogja s így szorítja le őket északról délnek, s ennek következtében történt, hogy amikor megtudta az oroszok osztott hadállását — olyan tervet dolgozott ki, a melynek pontos betartása kedvéért csapatait mindenfajta nélkülözéseknek szolgáltatva ki, holott azokat rendszeresebb hadjárat esetén könnyen elkerülhették volna. Ez az új terve pedig oda irányult, hogy első hadseregével — a melynek Macdonald alatt álló balszárnya a Nyémenen volt átkelendő, hogy innen északnak a poroszokkal együtt operáljon — Kownón át Wilna irányában nyomuljon elő és így törje át Barclay és Bagration között az ellenséges vonalat. A második és harmadik sereg — a harmadik Grodnón át — lépcsősen követi majd az elsőt, hogy így, óriási ék módjára, kimélyítse az ellenséges seregrészek között a szakadást; azt remélte, hogy így megosztja, megosztva körülzárja s könnyűszerrel megveri őket. Ám furcsa játéka a sorsnak! Éppen azok az irdatlan embertömegek, a melyekkel Napoleon rendelkezett, vitték romlásba. Ugyanaz a tábornok, a ki 1796-ban 40,000 harczossal eladdig hallatlan diadalokat aratott, most tízszeres hadereje ellenére sem tud majd egy nálánál sokkalta gyengébb ellenségen úrrá lenni. És bármennyire paradoxonnak tessenek is, alapszámba véve nem is történhetett ez másként. Mert a francziák túlsúlyával szemben Barclay, bármennyire szerette volna is egyébként, nem mert kiállani, még annak ellenére sem, hogy mögötte a megerősített Dünára támaszkodhatott. Így hát inkább hátrálva és hátul keresett kapcsolatot Bagrationnal, a ki hasonló szándékkal vonult visszafelé. Mivel azonban a két hadvezér, a folyton középük

tóduló francia hadoszlopok következtében, mindjobban eltávolodott egymástól, egyesülésük — ha Bagrationnak egyáltalán sikerül az őt fenyegető körülzárástól megmenekednie — csak igen kiadós visszavonulás által válik lehetségessé. Így történt, hogy az egymással való kapcsolatot szüntelen keresve, folyton hátráltak a francziák elől, ütközetbe nem ereszkedtek, a mit pedig Napoleon lázas nyugtalansággal óhajtott, ellenfelüket sivár pusztaságokon és úttalan utakon a maguk nyomába csalogatták, addig, míg a francziákat készleteik többé már nem bírták utólélni, a míg a császár csapatai a kimerüléstől fölmondták a szolgálatot és büszke serege annyira összezsugorodott, hogy a diadalt, a melyet végül is nagynehezen kivívnia sikerült, többé döntően kihasználni nem tudta. Alapjában ez volt az elkövetkező események menete: olyan katastrophára vezettek azok, a melynél borzalmasabbat a történelem nem ismer.

Nem szabad ezenközben elfelejtenünk, hogy Napoleon ugyan igen kitartóan ott tartotta a szemét Moszkván, mint vállalkozásának végső célján, de bizonyára eszébe nem jutott volna, hogy e célját még ebben a későn megkezdett kampányban el is érje. Bizalmasai előtt még Párisban kijelentette, hogy néki csak az a szándéka, hogy Sándor czárt és az orosz haderőt, miután Lengyelország elvesztével már meggyöngítette őket, a Dnyeper mögé vesse vissza. Drezdában Metternichnek azt mondta, hogy a hadjárat első szakát Minsknél és Smolensknél akarja befejezni; itt majd meg fog állani, a két helyet meg fogja erősíteni, Wilnába megy téli szállásra, a meghódított Litvániát meg fogja szervezni, hadseregét pedig Oroszország bőrére fogja eltartani. Ha pedig aztán ez se hozná

meg a békét, akkor a rákövetkező esztendőben majd előrenyomul az ország szívéig, s ott majd épp oly türelmesen, mint a hadjárat első szakaszában, bevárja, a míg a cár engedékenyebbé válik. Ez a terve, a melylyel szorosan egybefüggött az egész élelmezési ügy is, érvényben volt még, a mikor hadseregét az orosz határon átvitte. Abban a szózatban, amelyet e ponthoz érkezve katonáihoz intézett, a most kezdett háborút a „második *lengyel* háborúnak“ nevezte el. Wilnában pedig azt hangoztatta Sebastiani tábornokkal szemben, hogy a Dünát nem fogja átlépni, mert azon túlmenni, az évnek ebben az előrehaladott szakában, kész pusztulás lenne. Lengyelországot persze, a melyet az orosz urolom alól kiragadni szándékozott, az ország eddigi legnagyobb terjedelmében gondolta el, a melyet az valaha, valamikor a XVII. században ért volt el, a mikor még Smolensk is idetartozott; s úgy tervezte, hogy ebben a városban fog maradni; legalább is ezt mondotta Jomininak, a kinek az ellátás utánpótlásáról kellett gondoskodnia. Látnivaló, hogy eredetileg távol állott Napoleontól az a szándék, hogy gyors előrenyomulással egészen Oroszország szívéig hatoljon előre, a mint pedig ezt egyes katonai szakírók így szeretnék leszögezni és bizonyára teljesen ellenkezett eddig vallott és alaposan megfontolt tervével, hogy ily hamarosan jusson el Moszkvába. E hadimozdulatának káros elsietésére az ellenfél kényszerítette. De térjünk most magukra az eseményekre.

Június 23-ikán kora hajnalban a császár — a ki egy lengyel dzsidás kabátjába burkolódzott és fekete süveget tett a fejére s a kit ezúttal csak Coulaincourt, Berthier és Ney kísért el — Kownótól délkeletre kikutatta a Nyémenen való átkelésre a legkedvezőbb

helyet. Éjjél után kezdődött meg az átkelés és eltartott néhány napig. Ellenségnek, egy pár kozáktól eltekintve, semmi nyoma. A túlsó partot egy lélek sem védte a francziák ellen, holott Napoleon ellenállásra számított. Nos hát akkor, úgy reméli, majd rábukkan Wilnánál, Litvánia eme nagy városánál. Ide irányítja hát a hadsereget. Sándor czárnak ott kell tartózkodnia. A czár ismételten igen rokonszenvesen viselkedett a lengyelekkel szemben. Most bizonyára legalább is meg fogja nehezíteni a francia császár munkáját. S úgy is látszik, mintha ez a szándéka sikerülne. Mert eddig semmi híre sincs annak, mintha a litvánok valami nagy lelkesültséggel fogadnák Lengyelországnak a francia sereg élén közeledő „felszabadítóját“. A czár végre kénytelen Wilnát elhagyni, a hová Napoleon június 28-ikán az övéivel bevonul. Ellenállásról már megint alig lehetett szó. A gyenge orosz hátvédeket könnyű szerrel elűzik. A várt ütközet elmaradt. S a városban sincs semmi nyoma a remélt lelkesedésnek, hiányzik a legkisebb áldozatkészség, nyoma sincs a sok ezer harczosnak, a kire pedig számítottak, nincs pénz, vagy bármi más támogatás. A császár mód felett bosszankodik. Ez a helyzet megzavarta köreit. Mert hiszen az volt a terve, hogy a varsói herczegségben újra föllobbantja a nemzeti lelkesedést, mely aztán innen magával ragadja Orosz-Lengyelországot is, annak lakóiban új ellenséget támaszt a czárnak s ez az új ellenség is készen leszen rá, hogy ősi szabadságának eszméjéért fegyverrel a kezében álljon ki. Ezért még régebben Párisból s utóbb Drezdából is olyan szándékának a hírét költötte, hogy a régi lengyel királyságot újra fel akarja támasztani; ezért volt az, hogy

követéül külön rendkívüli meghatalmazottat, de Pradt abbét, a mehelni címzetes érseket küldötte el Varsóba. Ennek az volt a föladata, hogy a varsói minisztériumot, a melyet a szász király souverain teljhatalommal ruházott volt fel, hadi szempontokból lehető nagy áldozatkészségre hangolja és az egybegyűlekezett országgyűlés színe előtt az országot a császár védelméről biztosítsa. Úgy tervezték, hogy — mint egykor a régi Lengyelországban — most is „confoederatiót“ alkotnak, a mely a maga ügynökeit és híreit eljuttassa Orosz-Lengyelországba s ott ugyanolyan kellemetlenségeket okozzon az orosz ármádiának, „a minőket a francziának Spanyolországban kell elszenvednie“. A nemzetet el fogják mámorosítani s csupán az osztrák provinciákkal tesznek majd kivételt, „mert hiszen a szövetségesüket nem akarják lehangolni“. Mindezt de Pradtnak kell majd ügyesen elintéznie, ámde a nélkül, hogy végleges helyzetet teremtsen. Mert a császárnak most sem az volt a szándéka, hogy a régi Lengyelországot valóban új életre keltse, csupán ennek a reményét akarta a nemzetben annyira fölébresztetni, hogy az az Oroszország ellen való háborút szabadságharcznak tekintse és ezt a küzdelmet minden telhető erejével támogassa. A de Pradtnak adott útbaigazítás illető része ennek megfelelően úgy szól, hogy a császár az előtte megjelenendő „confoederatiós“ küldöttségnek azt a választ fogja adni, hogy hazájuk újjászületése csakis az ő buzgalmukon, erőfeszítéseiken, hazafiasságukon múlik. A császárnak ez a magatartása szolgáljon a követnek is zsinórmértékül. Vagyis: a nemzeti vágyaknak a saját érdekében való lehető teljes kihasználása, most is, csak úgy mint 1807-ben és semmi több. Pradt rosszul látta el

a maga föladatát és Napoleon csalatkozott várakozásaiban. Már az a körülmény is, hogy a varsóbeliek az általuk állított 70,000 ember költségeinek alig a felét fedezték, a miből Franciaországra újabb túlkiadások szakadtak, arra bírta, hogy a régi lengyel köztársaság visszaállításának ügyét egészen más oldalról vegye szemügyre, semmint a nemzeti hazafiak. „Nem vagyok képes megérteni“, írja a legutóbbi deczember hó folyamán egy ízben Davoutnak, „hogy ez az ország miképen mer arra gondolni, hogy nemzetté legyen“. Most pedig a csár követe, Balasef rendőrminiszter előtt, a ki a császárt — bizonyára inkább szándékainak kikutatása, semmint diplomatiái tárgyalások okából — Wilnában fölkereste és a csárnak azt a készségét jelentette, hogy hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni, ha az ellenség újra elhagyja a birodalom területét, Balasef előtt többek között így nyilatkozott: „Azt hiszi talán, hogy ezeknek a lengyel jakobinusoknak dolgát a szívemen viselem?“ Valójában úgy gondolkozott, a hogyan Narbonnenak mondotta: „A lengyeleket csak a harctéren tűröm meg, mint fegyelmezett tömeget. Annyi lesz csak az egészből, hogy hát a varsói nagyhercegségben is lesz egy darabka parlamentünk s több semmi“. A mikor aztán ez a darabka varsói parlament tényleg küldöttséget menesztett Vilnába s ott azt a kérését terjesztette elő, hogy a császár legalább azt az egy szót mondja ki, hogy a lengyel királyság él, erre kitérően válaszolt és Ausztria integritására utalt, mint a mely mellé lekötötte magát. Drezdában ugyanis tényleg így egyezett meg I. Ferenczcel. Ilyen körülmények között igazán nem volt mit csodálnia, ha a litvánok áldozatkészsége nem nyilatkozott meg éppen valami bőségesen.

Ennek egyébként még egy külön oka is volt. A „fölszabadítók“ ugyanis úgy szakadtak rá az országra, mintha annak esküdt ellenségei lennének, a „műveltség hordozói“ vadak módjára törtek rá. El-elmaradozó betegek éhező ezrei ömlöttek széjjel a falvakban, kirabolták a kastélyokat s szerte vadul marta-lóczkodtak. De még Wilnában magában is az elővédek vígan fosztogatták a külvárosokat, a mi persze még a leglelkesültebb lengyeleket is lehűtötte s okozója volt a császár váratlanul rideg fogadtatásának. A fegyelem e meglazulásának pedig, úgy a francziáknál, mint szövetségeseiknél, megint kettős oka volt. Először is a csapatok, mihelyt átkeltek a Nyémenen, csak hogy minél hamarább az ellenség sarkában legyenek, erőltetett menetelésbe kezdettek, még pedig olyan utakon, a melyek egy több napig tartó országos eső következtében teljesen fölpuhultak; így való-sággal kinszenvedéssé vált az előrenyomulás és sokan, főként az alig pelyhedző állú újonczok közül, a kik még nem tanultak bele a nyomorúságba, el-elmaradoztak. Aztán az élelmezési vonatok sem bírtak előre jutni. A kocsik egyszerűen megrekedtek. Az ökröket, már a mennyi egyáltalában előre jutott, rosszul gondozták, beléjük ütött a vész és sorra pusztultak. Ugyanígy jártak a lovak is, a mik közül már az első napokban tízezernél több odaveszett a nedves zöldtakarmány következtében, úgy, hogy magának a gárdának valami száz ágyúját kellett elhagyogatnia. A szállítmányozás megakadt az utakon; az egész szállítórendszer fölmondta a szolgálatot. A hajókra rakott nagy lisztszállítmányok eljutottak ugyan Viljába, ebben a sekély folyócskában azonban megfeneklettek s a mire a szállítmány végre tengelyen megérkezett Wilnába,

a hadseregnek ott már hült helye volt. Keserves nélkülözés szakadt a francziákra, mert az oroszok visszavonulásuk közben sorra pusztítottak minden malmot, csürt és hombárt. Megesett, hogy még a fiatalok gárdájában is — vezetőjük Mortier, jelentette ezt a császárnak — éhenhaltak katonák; voltak, a kik kétségbeesésükben főbelőtték magukat. Napoleon, kényszerhelyzetében a zsidók segítségét vette igénybe, a kik ilyen helyzetben egyedül tudtak segíteni. Ám előfordult, hogy még ez a végső segítség sem volt meg: néha hiányzottak a zsidók. „Mindenben hiányt szenvedünk“, írja az egyik szemtanú, „még a zsidókban is“. A hamis rubelek, a miket a császár Párisban milliószámra nyomtatott, nem igen voltak kelendők.¹³ Így hát már a kowno—wilnai szakaszon olyan rendetlenség támadt, a melyet többé nem lehetett helyrehozni. A tragikus végső accordok alaphangja már most a kezdetén megcsendült.

Dehát az ellenségnél is elég nagy volt a fejtelenség. Úgy látszik, hogy az orosz főhadiszállás magatartásából sem szabad túlsok czéltudatosságot kiolvasnunk. Ha a czár még márczius folyamán is azt a titkos üzenetet menesztette Berlinbe, hogy inkább visszavonul egészen Kazánig, semhogy függetlenségét sértő békét írjon alá, az ellenség megsemmisítésére vezető helyes utat mégis csak a most következő hetek folyamán és pedig szinte véletlenül találták meg. Egyelőre Barclay a maga seregének hat hadtestét néhány napi járásra Wilna mögött vonta össze, még pedig a nélkül, hogy a francziák ebben meggátolhaták volna, azután pedig, a mikor a másik hadsereggel való összeműködése már kizártnak látszott, sürgősen visszahúzódott Drissába, a hol valóban megerősített tábor várta. Itt

akarta Bagrationt bevárni, a kinek Platow kozák rajával együtt való érintkezését Nowogradok és Wileika felől remélte. Bagration nem jött. Már Nowogradoknál is olyan nehézségekre bukkant, a melyeket inkább elkerült, később pedig Minsknél Davout állta az útját, a kit Napoleon néhány hirtelenében pótlásokkal megerősített divisió élén oda küldött előre, hogy itt fogadja a második orosz hadsereget, a melyet Jeromosnak nyugat felől kell majd elébe hajszolnia. Az orosz megint csak nem mert áttörni, mert azt hitte, hogy a főhaderő áll előtte s ezért délnek fordult, hogy Bobruisken és Mohilewen át jusson Barclay közelébe. Jéromos Grodnón át nem nyomult elég gyorsan előre, hogy az oroszoknak nyomába juthasson; Davout viszont, a ki ellenfelét még annak régi erejében — 70,000 emberre becsülte — Minskben a westfáliai király támadására várakozott, mielőtt előretört volna; Bagration ilyenformán megmenekült. Napoleon pedig fivérének tétovázása miatt fölháborodva, a harmadik hadsereg parancsnokságát Davout-ra ruházta át, a miért Jéromos sértődötten visszautazott országába.

Ugyanez időtájt, június közepe felé, — nagykésőre, miután az élelmezési bajok a wilnai tartózkodást módfelett megnyújtották — a császár megparancsolta Muratnak, Oudinotnak és Neynek, hogy nyomuljanak az orosz főhadsereg után Drissa felé. Ott Barclayt kössék le magukkal szemközt, ezalatt majd a császár maga a gárdákkal, a Davout-féle csapatokkal és az Eugén viczekirály parancsnoksága alatt lévőekkel, jobbfelől megkerüli az orosz sereget s ezzel egyszeriben elvágja annak úgy a moszkvai, mint a szentpétervári kapcsolatát. De ez a terv is füstbe ment. Az oroszok Drissában hírül vették, hogy Bagration nem tud hoz-

zájuk férközni s miután a már eleve is rosszul kiválasztott és épp oly rosszul megerősített helyet minden őrsereg nélkül találták, a francia elővédekkel való apróbb csetepaték után egyszerűen föladták és elvonultak kelet felé. Csupán a jobbszárnyuk maradt vissza Wittgenstein parancsnoksága alatt, azért, hogy a Pétervár felé vivő utat fedezze; ezt a csapatot Oudinot és Saint-Cyr tartotta megfigyelés alatt. Így tehát Napoleon, a ki egyébként elhatározását nem tudta elég gyorsan tetteváltani, másodízben is reményét vesztette, hogy ellenfelét szembekaphassa. Az ellenség könnyörtelenül visszavonult. És mibe nem kerültek ezek a füstbe ment tervek! Minél inkább előre siettek, annál súlyosabbak lettek az áldozatok, főként azokon az utakon, a melyeken közvetlenül előttük vonult az ellenség. A martalóczkodás óriási mértéket öltött, annál is inkább, mert a Dvina felé való felvonulás napjaiban a júliusi nap forrón tűzött a fejükre és mérhetetlen por ült meg a tüdejüket. Saint-Cyr tábornok, a ki a bajorok parancsnoka volt, azt beszéli, hogy hadtestéből naponta átlag egy zászlóaljnyi (8--900 ember) dőlt ki a sorból s így volt ez a többenél is. A kik pedig a sorban maradtak, azoknak kellett még csak istenigazában nyomorúságot és bajt szenvedniök. Rendszeres ellátásról már hetek óta nem volt szó. A tisztán hústáplálék következtében — hiszen kenyérük vagy hüvelyes főzelékük egyáltalán nem volt — a csapatok annyira tönkrenyomorodtak, hogy egyszerűen menet közben rogytak össze. Végül megjelent a vérhas is s az emberek ezrei pusztultak bele. A legrosszabbul jártak a lovasok, mert lovaik, a melyek már csak a viskók tetejéről leszedett régi szalmán éltek, a nyereg alatt dültek ki s tetemeik az utak mentén megfertőz-

tették a levegőt. Elképzelhetetlen fáradalmak voltak ezek és Napoleon maga is nagyon megszenvedte azokat. Nem az az ember volt ez többé, a ki az első lengyel háború téli borzalmai közt oly jól érezte magát. Altesti bántalma (dysuria) az utóbbi években mind erősebben jelentkezett. Kivált most vált ez a baj rá nézve súlyossá, mivel miatta nem bírta a lovaglást. Hozzájárult még, hogy a hadseregének pusztulásáról naponta érkező jelentések következtében, valamint a döntő ütközet után való hajsza közepette, a mely ütközetre pedig csak nem került a sor, az idegei is pattanásig feszültek. Úgy látszott, hogy az önmagán és másokon való nyugodt uralkodni tudása, a melyről pedig más háborúk idején híres volt, ezúttal elhagyta. Hihetetlenül vágyakozott már a küzdelem után, hogy ennek a kínos helyzetnek egyszer végét szakíthassa! „A mióta a Nyémenen átkeltünk“, írja Adam Albert, a festő, a ki Eugén főhadiszállásán csinálta végig ezt a háborút s nyilván jó forrásokból meríti állításait, „*egyetlen* gondolat, *egyetlen* remény, *egyetlen* kívánság uralkodik a császáron és az egész hadseregén: valami nagy ütközet után való forró áhítozás! Úgy beszéltek az ütközetről, mint valami ünnepről, örültek neki előre és lehorgasztották a fejüket, valahányszor a várakozásukban csalatkoztak“.

Most újra fölcillant a remény. Barclay a Dwina jobbpartján Witebsk-felé húzódik. Bagrationnak azt a parancsot küldte, hogy Mohileven és Orsán át iparkodjék szintén odajutni. Most Napoleon számára két lehetőség nyílt: vagy sikerül a balparton vonulva, az ellenséget annyival megelőznie, hogy Bjesenkovicsinál a folyón átkelhessen és itt kaphassa oldalba a menekülő oroszokat, vagy Barclay szembeszáll vele Witebszk-

nél, a hová Bagrationt is várja. Az első eshetőség nem következett be; az ellenség túlgyorsan nyomult előre; nem tehettek mást, mint hogy nyomon kövessék. Úgy látszott azonban, hogy a második eshetőségre rá fog kerülni a sor. Július 25-én Murat lovassága első ízben bukkant komoly ellentállásra. A rákövetkező napon a francziák az orosz utóvédeket egész Witebszkiig viasszaszorították, itt pedig 27-én szembeállott velük, harcra készen, az egész Barclay-hadsereg. Szemtanuk mondják, hogy micsoda örömmámor fogta el a francziákat és vezérüket erre a látványra. Az orosz pedig ezúttal tényleg el volt szánva a küzdelemre, bár csak 75,000 embere volt, mert tudván, hogy Bagration dél felől van előnyomulóban, nem engedhette, hogy az, a maga részéről való minden támogatás nélkül, Napoleon keze közé essék. De azért mégis megint csak más-ként fordultak a dolgok. Davout Minszkből kelet felé Mohilew irányában nyomult előre és itt megelőzte Bagrationt. Ez aztán július 23-án megkísérlette, hogy utat törjön magának, heves küzdelem után azonban visszaverték, s most immár újra — harmadízben — délnek vette az útját, hogy nagy vargabetűvel Szmolenszkbe jusson, s majd csak ott találkozzék az első hadsereggel. Ennek a hírére Barclay csak a 26-áról 27-ére virradó éjjel vette kézhez, a mikor már harcra állott föl a francziákkal szemben. Most persze, így mérlegelgette magában az eshetőségeket, az ütközetnek már nem igen volt sok értelme, csak romlását okozhatta volna; a francia haderők messze túlszárnnyalták az övéit, s az sem lehetett kizárva, hogy mialatt ő itt Witebszknél verekszik, azalatt Davout Szmolenszk felé hatol előre s ott őt megelőzi. Ha persze Napoleon megtámadná, nos akkor helyt kell állania. A császár

azonban 27-én megelégedett holmi jelentéktelen csetepatékkal, először azért, hogy lehető sok csapatot gyűjtson maga köré, s hogy így az ellenség számára egy újabb „Aussterlitzet“ készítsen elő, a mint ezt monddotta, aztán pedig azért is, nehogy a meneteléstől agyonhajszolt katonáit, a rájuk virradt tikkasztóan forró nap déli hevében kelljen ütközetre vinnie; de talán azért is, — van t. i. ilyen vélemény is — mert ő maga, testi és erkölcsi erői fogytán, szintén képtelen volt valamilyen döntő elhatározásra. Habozása azonban végzetessé vált rája nézve. A Pahlen vezetése alatt álló orosz utóvédek pontosan megfeleltek föladatuknak, a mely abban állott, hogy az oroszok elvonulását fedezzék, és július 28-án reggel már bottal üthették a francziák a muszka nyomát. A sűrű hajnali köd, a mely csak későn délelőtt oszlott szét, Pahlen elvonulását oly mesterien elburkolta, hogy még csak a nyoma se maradt, a melyről legalább azt állapíthatták volna meg, hogy melyik irányban tűntek el.

Síralmas volt ez a csalódás. A Nagy Hadseregnek már majd egyharmada elpusztult, 130,000-nél több embert kellett a legénységi lajstromokból törölni, s ennek ellenére még mindig nem értek el semmit! A lovasság szenvedte a legnagyobb veszteségeket — a főszeregnél, valamint a Davout-féle hadtestnél 62,000 ember közül 23,000 volt a veszteség száma — és oly közel állott a teljes kimerüléshez, hogy Belliard tábornok nyíltan megvallotta a császárnak, ha még hat napig elő kell nyomulniok, akkor nincs többé lovasságuk. Ehhez járult még, hogy a szárnyakon lévő hadtestektől is túlmesszire távoztak: Macdonaldtól, a ki a poroszokat Riga irányába küldte, s a maga francziáival Jakobstadt felé nyomult, aztán Reyniertől, a

kit Tormassov megfigyelésére a Pripet vidékén kellett visszahagyniok, s végül Schwarzenbergtől, a ki ugyan már útban volt Minsk felé, hogy ott a fősereghez csatlakozzék, de útközben — Reynier segítségkérésére — visszafordult. Mert Tormassow ugyanaznap, július 27-én, a melyen Napoleon a witebszki útközetre készülődött, harmadfélezernyi szász csapatot ejtett foglyul, s így már komolyabb figyelmet érdemelt, a mit a császár eddig nem igen fordított rája. Rayniert most Schwarzenberg parancsnoksága alá rendeli, a kinek kiadja a parancsot, hogy verje meg az orosz, s általában „készüljön el vele“. Hasonló parancs ment Oudinot-hoz is, a ki Wittgensteinnal állott szemben: kergesse el Drissa mellől, s hajtsa észak felé, Macdonal karjai közé. Wittgenstein azonban nem igen hagyta magát megverni, még akkor sem, a mikor Saint-Cyr erősítései megérkeztek. Augusztus közepe táján még mindig Drissa vidékén táborozik.

Ez volt a helyzet, a mikor Napoleon úgy döntött, hogy csapatainak végre már nyugalmat enged, a mire azok annyira rászorultak, hogy löszert hozat maga után, s hogy a teljesen szertezilált ellátási viszonyokban rendet fog teremteni. Szerencséjére Witebszk környékén — a mely várost különben a francia katonák alaposan kifosztották — a tájék már termékenyebb és lakottabb volt, a nép maga pedig tisztább és jobb módú, semmint Litvániának állati sorba sülyedt lengyel parasztjai. Új bátorság kelt a lelkekben, bárha éppen e pihenőnapok alatt a kibírhatatlan hőség és a romlott ivóvíz következtében, a vérhas legtöbb áldozatát szedte. Davout-t is ideparancsolta a császár. Ségur beszéli el, hogy amikor a császár a nyomukvesztett oroszok kereséséről visszatért, kardját izgatot-

tan az asztalra csapta és kiáltozva kijelentette, hogy itt fog maradni, itt fog új erőket gyűjteni, Lengyelországot innen fogja megszervezni, s hogy az 1812-iki hadjárat ezzel befejeződött; a mi még hátra van, azt majd a következő esztendő fogja elvégezni. Hasonlóan nyilatkozott Murattal szemben is, a ki mindenképen előre szeretett volna nyomulni; hogy az 1813-iki esztendő Moszkvában, az 1814-iki pedig Szentpétervárott fogja őt találni, s hogy az egész orosz háború három évig fog tartani. Hiszen eredeti programjában is körülbelül ezek az időhatárok szerepeltek. Csupán egy pont hibázott belőle, persze a legfontosabbik: a győzelem, vagy — a hogyan Jomini előtt magát kifejezte — „valami derekas csata“. A francia hadsereg ugyan a Dnyeper és a Dwina között állott, abban a természetes kapuban, a mely a moszkovita birodalom bejárója volt, s ezzel el is érte haditervének elsőül kitűzött célját. De a mi orosz föld eddig a kezébe került, azt tisztára a maga veszteségein, s nem az ellenségéin kellett megvásárolnia, igazán bizonytalan és örömtelen tulajdonául. Nem tudott ettől a gondolattól megszabadulni. Megcsökkent tekintélyének kínzó gondolata valósággal szenvedéssé súlyosodott benne. S aztán hirtelen ki is bökte: kis pihenő után itt fogja Witebszket hagyni, s felnyomul a Moszkva felé vezető úton. Az ellenség Szmolenszk táján áll; ezt a várost bizonyára nem fogja olyan könnyű szívvel harc nélkül feláldozni, mint a sivár lengyel földeket, pláne, a mikor két hadserege immár egyesült; így tehát ott nyilván ütközetre kerül majd a sor. Ha Szmolenszknél győz, akkor megvan a kulcs, a mivel tetszése szerint vonulhat akár Moszkva, akár Szentpétervár falai közé, Aztán ott a Dnyeper fedezete alatt, kedvező téli szállásuk is akad.

Most azonban mindenekelőtt az ütközet! „Még eddig nem folyt vér“, mondotta a tervének ellenszegülő környezetbeli tábornokoknak, Berthiernek, Durocnak, Moutonnak, Coulaincourtnak, a kik mindannyian lebeszélték a továbbmenetelről, „és Oroszországnak túlságos a tekintélye ahhoz, hogy harcz nélkül engedjen a követeléseimnek. Sándor czárt csak egy nagy ütközet kényszerítheti alkudozásokra. Ezt az ütközetet pedig, ha kell, akár a szent város faláig fogom keresni és megnyerni“.

A czár valóban nem gondolt alkudozásra. Most pedig már végkép nem, a mikor július 18-án sikerült Angliával olyan egyezményt kötnie, a melynek értelmében a háború továbbfolytatásából előnyök származtak reá, s a mikor a szultán is aláírta már a vele kötött békeszerződést és így a moldvai hadsereget is felvonhatta észak felé. Napoleon erről is értesülést szerzett, s ez a híradás súlyos csapásként hatott reá. A hatás azonban mégis csak az volt, hogy a gyors, nagy döntés után való vágyakozásában még csak megerősítette. Kétheti pihenő után föloszlatta a Witebszkben és környékén való táborozást. Most az volt a szándéka, hogy a város körzetében fekvő egész haderejét — Davout csapataival együtt mintegy 199,000 embert — a várostól délre gyűjti fel, általveti a Dnyeperen, s aztán e folyó jobbpartján, annak fedezete alatt, kelet felé nyomul elő. Közben megtudja, hogy az ellenség, miután sikerült erőit összevonnia, végre támadásba megy át, s most már Szmolenszk felől, a Witebszk felé vivő egyenes úton errefelé halad. Így hát talán sikerülhetne, az elővédeknek az ellenfél elébe való állításával, a főerővel észrevétlenül Szmolenszket megközelítenie, az ellenfél balszárnyát megkerülnie, s így

annak útját Moszkva felé elvágnia, a miközben föltétlenül harczra kell kerülnie. E hadműveletet — a mely hasonlatos volt a Mack ellen 1805-ben véghezvitt cseljátékhoz — augusztus 10-én a legnagyobb pontossággal megkezdették; a csapatok Razaszna és Chomino között a Dnyeperen átkeltek, 14-én pedig Kraszno vidékén átléptek a régi orosz határokon. Az oroszok hadmozdulatairól szóló hírek valóknak bizonyultak. A hadseregben és a népben uralkodó hangulat, a mely a czárt is lenyűgözte, azt követelte, hogy az ősmoszkvai földet védjék meg, s így a nem orosz Barclaynek is el kellett magát a támadásra szánnia. Nehogy a Wittgensteinnel való kapcsolatát teljesen elveszítse, s nehogy jobb felől, ahol nagyszámú francziát sejt, túlszárnyalhassák, előnyomulását északnyugat felé irányozza, Bagration marad középuitt, s csupán minden eshetőségre számítva marad balkéz felől, a folyó túlsó oldalán, egy divízió. Már most erre a divízióra bukkannak Napoleon elővédei augusztus 14-én, s nagy veszteséggel verik azt vissza Szmolenszk irányába. Egy küldött azonban máris közölte e hírt Bagrationnal, a ki, mihelyt a veszedelmet fölismerte; nyomban egy hadtestet meneszt nagy sietve a város felé, hogy az ellenség első lökését fölfogja. Önmaga és Barclay, a kit menten értesített, a lehető leggyorsabban utána sietnek ennek a hadtestnek.

Augusztus 16-án reggel a franczia elővédek megérkeztek Szmolenszk alá s megkezdik a támadást a város falai ellen. A támadást visszaverik s ezzel Napoleon egész terve máris dugába dőlt. Mert miközben a gárdák és a lengyelek érkezésére várakozik s ezalatt csak nagyon gyenge erőket vet a harczba, azonközben a két orosz hadsereg már megérkezett s

újra birtokába vette a Moszkva felé vezető útvonalnak e fontos csomópontját. Nem kisebb ember, mint Clausewitz rosszalta a császár eljárását, a miért hogy átment a Dnyeper túlsó partjára, a helyett, hogy a fölvonuló ellenséget szembe támadta s megverte volna és így jutott volna Szmolenszk birtokába. Ez azonban — a mennyire Napoleon az ellenség felől tájékozva volt — csupán olyasmi lett volna, a mit ő „közönséges ütközetnek“ szokott volt nevezni. A legyőzött ellenfél Szmolenszken át egyszerűen visszahúzódott volna eredeti operatiós vonalára. Már pedig a császár éppen ezt akarta megakadályozni. Most persze nem marad más választása, föltéve, hogy a muszka egyáltalán kötélnek áll és ütközetbe bocsátkozik. Az orosz kötélnek állott, de megint csak egy visszavonulási ütközet formájában. Barclay, a ki csapatainak javát északkeleten, a Welisch felé vezető út két oldalán állította föl, nem volt rá kapható, hogy a városból kitörve támadásba menjen át, hanem inkább a harcziás Bagrationt küldte ki a moszkvai útra, hogy azt biztosítsa, míg ő maga Szmolenszk védelmére csak mintegy 30,000 embert tartott meg. A mikor Napoleon belátta, hogy ellenfele már megint nem nagyon töri magát a döntő csatáért, erőszakkal akart állásaiba behatolni, hogy így lefogja és ütközetre kényszerítse. Erre azonban egyik roham a másik után tört meg a város falain, úgy hogy az öregebb tiszteknek a szíriai Akka vára jutott az eszükbe; egy kiadósabb bombázás pedig, a mely a város legnagyobb részét elpusztította, eredménytelen maradt. A francziák, a kik legalább 10,000 emberüket vesztették már ebben a harcban, még egy harmadik napot is (18-ikát) hiába áldoztak az elvonuló ellenség utóvédei ellen való küzdelemre, a

míg végül aztán ezek is önként ürítették ki a várost, miközben nem feledkeztek meg arról, hogy annak északi részét, a hol a raktárak voltak, felélessék. Füstölgő romot eleget talált itt a hódító, de győzelmet itt sem, mert a tervbe vett megkerülő mozdulatnak Szmolenszken túl való folytatására most, a mikor az ellenség sűrű tömegben állott a szárnyaival szemben, nem mert vállalkozni. Hej, csak ment volna nyomban előre a moszkvai úton! Barclay, hogy a Dnyeperen túl álló francia ütegek tűzvonalát kikerülje, nagy ívet tett meg, a melynek átfogóján Napoleon uralkodott, mivel Bagration minden parancs nélkül tovább vonult Moszkva irányában. Így Napoleon könnyen utólérhette volna Bagrationt és ütközetre kényszeríthette volna. A császár azonban nem látta ezt a helyzetet; csak Neyt és Murat-t küldte előre s a mikor ezek 19-ikén Valutina Gora mellett összeütköztek a Barclay-féle csapatokkal, a melyek különben igen bátran verekedtek, Napoleon ezt is csak utóvédharcznak vélte s az egész ügynek nem tulajdonított nagyobb súlyt. Junot ugyan, annak hadtestével (szinte 13,000 emberrel) a Dnyeper balpartján előre küldte, hogy az tovább kelet felé valahol keljen át a folyón. Ez azonban, bárha Murat révén volt híradása, elmulasztotta az ellenfél szárnyát megtámadni s így Barclay csapatai javával akadálytalanul elvonulhatott.

És most? Drezdában Napoleon azt mondotta Metternichnek, hogy ez a mostani vállalkozása azok közé tartozik, a melyeknek sikere a szükséges türelemtől függ; a ki türelmesebb, azé a lesz a diadal. Hát e meggyőződése ellen bizony ő maga vétett legsúlyosabban. Szmolenszk vívása előtt még Murat is arra iparkodott őt rábeszélni, hogy most, a mikor nyilván-

való, hogy az ellenség nem akar csatába ereszkedni, hanem símán elvonulni, ne erőltesse a dolgot. Hiába. Utóbb, a mikor már a keze között volt a romokban fekvő város, kísérete újra meggondolásra intette. Rapp, a ki a Nyémen felől jött, leírta ennek a hosszú útnak minden nyomorúságát, a typhus és a vérhas megszámlálhatatlan áldozatát, a sok ezernyi maródit, a kik félholtra gyengülve, alig-alig tudják magukat valami bokor mögé vonszolni, hogy ott észrevétlenül halhassanak meg, az ezerszám ellógókat, a kik bandákba tömörülve, kastélyokban és falvakban a maguk szakállára működnek, a míg az elkeseredett nép végül is agyonveri őket. S mi volt Napoleon válasza? Az, hogy mindezt ő nagyon jól tudja, el is ismeri, hogy a helyzet borzasztó, de éppen azért nem szabad tovább egy perczet sem mulasztani. Mihelyt az első csatát megnyerik, újra megint minden rendbe jön. Schwarzenbergnek július 31-ikén sikerült Gorodecsna táján Tormassowval szemben bizonyos előnyt kivívnia, Saint Cyr, a megsebesült Oudinotnak a parancsnoklásban utódja, végre augusztus 18-ikán megverte Wittgensteint Polozk mellett és viasszaszorította a Drissza mögé, a mely eredmények mégis csak megkönnyítették a főseregnek előrenyomulását, a melynek eddig erős őrségeket kellett maga mögött hagynia. A segédcsapatok e sikerei mögött elmaradhatott-e a fősereg? Így hát Napoleon legközelebbi célja az maradt, a mi volt: az ellenség főhaderején való győzelem, ezt pedig csak a kelet felé, Moszkva irányában vezető úton érhetette el. Ezentúl már szó sem eshetett arról, hogy Szmolenszkben maradjanak, a melynek 2300 háza közül csak vagy 400 volt lakható állapotban.

Talán feltűnhetnék, hogy a császár még ennyire

bizott a maga csapataiban. Persze csakis azokban, a melyeket erős természetük és fegyelmezett jellemük szilárdan zászlójuk alatt tartott. Itt-ott morogtak ugyan, mint a hogy már 1807-ben is morogtak, de azért mégis csak tovább meneteltek, nappal a borzalmas hőség ellenére, éjjel a hiányzó pihenés ellenére, mert az éjszakai pihenőket arra kellett használniok, hogy a körülfekvő falvakban requiráljanak, s végül ama komor kilátás ellenére, hogy a rájuk virradó másnapok terhét talán már nem bírják ki többé. Elsőrangú, testben és lélekben erős csapat volt az a 161,000 ember, a melyik augusztus 22-ikén Szmolenszkből útrakelt, és pedig főként Davout katonái voltak azok. Szíves készséggel vállalkoztak rá, hacsak előre mehettek, mert mögöttük ott sötélt a lengyel sivár síkok szörnyű borzalma, előttük viszont fölillant a harc, a diadal, és hát hiszen végre is egyszer csak el kell jutniok az annyiszor földícsért Moszkvába.

Persze, ha Napoleon pontosabban utánanézett volna a dolgoknak, talán mégis inkább ott maradt volna a Dnyeper mentén, vagy pedig visszatért volna Litvániába. A szeme azonban Oroszországban épp oly homályos látású volt, mint annakidején Spanyolországban. Most is csak azt a hadsereget látta maga előtt, a melyet meg kellett vernie, és azt a kormányt, a melynek a békét kell diktálnia, egyebet semmit. Nem vette észre az új ellenséget, a mely abban a pillanatban állt vele szembe, a mikor Krasznoinál a lengyel határt átlépte és orosz földre tette a lábát, t. i. az oroszok erős nemzeti ösztönét, a mely vallásosságukkal és barbárságukkal együtt hallatlan ellentállással szövődött bennük. Máris megmutatkoztak mindenütt a jelei: a hadseregben, a melynek bátorságát és ere-

jét fanatizmuszá fokozta, a czári udvarban, a hol az uralkodó maga sem bírt alóla szabadulni, a nép sorai-
ban, a mely a czárnak egy meleghangú kiáltványára
sok ezrével fölfegyverkezett s a moszkvai Kreml alatt
azt kiáltotta oda a czárjának: „Halljunk meg, vagy
győzzünk!” Napoleon mindebből semmit sem vett észre.
Holott igazán nem hiányzottak az erre valló, igen éles-
beszédű jelek. Nem volt-e már az önmagában is csu-
dás, hogy egyetlen ellenséges hadtest két napon át
ellent tudott állani egy egész hadseregnek, a nélkül,
hogy akár csak egyetlen foglyot is ott hagyott volna
a francziák keze között? nem volt-e furcsa, hogy az
ellenség a kegyképei által megszentelt dnyepermenti
városát inkább fölgyuította, semhogy az ellenségnek
átengedje?

Az orosz sovinizmus már a maga táborában is
megkövetelte az áldozatát. És pedig magának Barc-
laynek, a főparancsnoknak személyében. Mint livlandi,
a hadsereg soraiban idegennek számított; az udvarnál
az óoroszpárt vezetői között — mindannyiuk élén a
példátlanul durva Konstantin nagyherczeggel — ott
voltak a legelkeseredettebb ellenségei; Bagrationnal
összeveszett, s a hadműveletek súlyosan szenvedtek a
hadvezérek egyenetlenkedése miatt. Csak a czár volt
az, a ki eddig is tartotta; most aztán már az sem
bírta tovább tartani. Hogy a szent Szűz városát nem
védte meg még sokkal erélyesebben, azt levezekelhet-
len hibájául rótták föl neki, s a czárt végül is odáig
vitték, hogy elhitte, hogy a szmolenszki csatának —
ha a kellő erélylyel vívták volna meg — mégis csak
az oroszok javára kellett volna eldőlnie. Barclay, a
ki elvégre is Oroszország javára csak azt tette, a mit
Polozkban a czár annyira a lelkére kötött, hogy t. i.

a hadsereget későbbi idők számára megkímélte, elmozdított a főparancsnokságtól s csak valami kisebb kommandót kapott. Kutusow lett az utódja s egyúttal a Wittgenstein és Tormassow parancsnoksága alatt álló haderőknek is fővezére. Órosz volt, katonái szerették, a czár azonban, a ki nem állhatta, mert háborúellenes volt s ezért a törökökkel való tárgyalásokat is húzta-halasztotta, csupán szükségből nevezte őt ki, holott alapjában megbízhatlan jelleme miatt is gyűlölte. E tábornokot még az 1805-iki eseményekből ismerjük. Ezidétt azonban, noha még csak 67 éves volt, már teljesen megtört, s csak nagy kínnal bírta a lovat megülni, amiért is állandóan a veszedelmes zónán kívül kellett tartózkodnia. A csapatok azonban nagy mértékben megbíztak benne, s ez a tekintélye adhatta meg a módját, hogy még tovább visszavonuljon s csupán a Borodino melletti szakgatott területen, ott, a hol a Kolocsa a Moszkvába ömlik, merészkedjék ütközetbe. A „szent pusztaság“-nak hívták ezt a vidéket, s a monda szerint az volt a híre, hogy azon túl ellenség még nem merészkedett. Itt kell tehát a harcnak eldőlnie. Mert hiszen harcz nélkül Moszkva nem eshetett az ellenség kezébe; a főváros lakosainak a czár még csak nem régen ígérte meg katonai védelmét a leghatározottabb formában.

Szeptember 1-én Napoleon Gshazk alá érkezett, a hol hírét vette az oroszok komoly ellentállásának, a melyre a francia elővédek bukkantak. Kevéssel utóbb már bizonyos volt benne, hogy az ellenség meg akar verekedni. A császár összegyűjtötte seregét, körülbelül 135,000 embert, míg az oroszok csak 127,000 katonát tudtak csatasorba állítani, azok között is 15,000 olyan ujonczot, a kiket csak éppen most hirtele-

nében hoztak ide, továbbá 7000 kozákot, a kik alig, és 10,000 népfölkelőt, a kik egyáltalában nem jöhetek a csatasorban számításba, s a kiket csak egészségügyi szolgálatra lehetett fölhasználni. Viszont Kutusow kiváló jó helyet foglalt el: a Kolocsa mögött, a moszkvai úton keresztbe állott föl s néhány földsánczot is hányatott. E földvárak közül a nyugat felé legtávolabb fekvőt a francziák szeptember 5-ikén elkeseredett küzdelem árán elfoglalták, a mely művelet a czárnak majdnem 7000, a császárnak pedig több mint 4000 katonájába került; ezáltal a művelet által sikerült az oroszokat a Kolocsától el s a többi sáncznak nekiszorítani, úgy hogy az orosz arczvonala ezek után Borodino falunál tompaszögbe hajló térd formáját öltötte. Másnapra Napoleon elkészült tervével. Davout helyes tanácsa ellenére, nem fogja az ellenséget annak balszárnyán megkerülni — attól fél, hogy ez a fenyegető mozdulat újra megfosztja majd az annyira óhajtott csata lehetőségétől, — hanem úgy ezt a szárnyat, mint az orosz hadállás közepét egymásután homlokvonalaiban akarja erős csapatokkal megtámadni s még inkább visszahajlítani; így reméli, hogy az oroszoknak nyugat fele irányuló frontját sikerül majd délnek fordítania, az úton visszavetnie és Moszkvába kergetnie. Hej, csak most az egyszer tartana ki Kutusow igazán! Napoleont az efelett való kétségeskedés annyira felizgatta, hogy a 6-ikáról 7-ikére hajló éjjelen alig alszik valamit. Éjfélután egy órakor lóra ül, hogy az oroszok jelenlétéről meggyőződjék és tábortüzeik alapján állásukat kikutassa. Eközben még az a csapás is érte, hogy az est folyamán közölték vele a hírt, hogy Wellington július 22-ikén Salamancánál megverte Marmont-t. Ezt a csorbát már most mindenáron

ki kell köszörülni. Katonái is keveset alszanak; hiszen lefekvés előtt még jómessziről kell maguknak és lovaiknak valami kis harapnivalót összehordaniok. De azért mindannya helyt van s a legszebb monturjába búvik, mert hiszen ma végre sor kerül arra a rég várt nagy ünnepségre. Mélyen meghatva olvassuk, hogy e napon még a betegek is — a németek csakúgy, mint a francziák — a harczosok soraiba furakodtak.

Kora reggel, 5 órakor esett a jobbszárnyon az első ágyúlövés, 6 órára már-már teljes kifejlésében állott a csata: a balszárnyon, a hol Eugén, Barclay hadseregét megrohanva, Borodino falvát foglalja el, és a középben, a hol Davout, balról Ney, jobb felől Murat kíséretében, Bagrationnak jól fedett centruma felé nyomult előre, a kinek balszárnyát Junot kötötte le, Ponnyatövszky pedig (nagyon kis számra leolvadt) lengyeleivel megkerülni iparkodott. Végtelen elkeseredéssel folyt a harcz, s a történetíró zavarban van, vajjon a támadónál, vagy inkább a védőknél keresse-e a hősiesség fényesebb bizonyságait. Az egyik perczben elesnek az orosz földvárak, a másikon már megint visszafoglalja őket a gazdájuk, majd újra elveszti és megint csak visszaveszi. Napoleon gyalogsága és lovassága, főként pedig a német lovasezredek, valósággal csodákat műveltek, s így végül — a mikor Bagrationnak tulságosan arczélbe helyezett s eleinte csak kevésbé támogatott hadserege elpusztult, vezére maga pedig halálosan megsebesült — a francziák végre úrrá lettek az ellenséges állásokon. De ennél többet nem is értek el. Az oroszok kivonultak ugyan belőlük, de csak azért, hogy néhány ezer lépéssel hátrább újra felgyülekezzenek és új ellentállásra készüljenek. Neynek és Muratnak borzalmasan megcsonkult diviziói azon-

ban újabb támadásra már nem voltak elég erősek. Itt, és pedig abban a pillanatban, a míg az ellenség még nem tért újból magához, kellett volna erős tartaléknak közbeszólnia, hogy az ellenséget teljesen összemorzsolhassák. S ez a tartalék készen is állott; 20,000 főnyi gárdacsapat volt az; Murat és Ney könyörögve kérték a császárt, vonultassa ezeket előre; Napoleon megtagadta. „És ha holnap új csatára kerül a sor“, ez volt a válasza, „honnan vegyem akkor hozzá a katonákat?“ Alig akarta még azt a parancsot is kiadni, hogy az ellenfélnek visszavonult centrumát legalább ágyúszóval kísérjék az útján. Nem lehetett a császárra ismerni, s mindezért a felelősséget valami megfázásból eredő lázra s az őt e nap folyamán kízó fájdalmakra, főként pedig teljesen lezüllött idegeire akarták tolni, a melyek ennyi gyilkos izgalom után erre az új feladatra már nem voltak eléggé rugékonnyak. Bizonyos az, hogy Napoleon ezúttal tényleg nem állott a helyzet magaslatán s ezért 1812 szeptember 7-ikén Borodinsonál csak csatateret és nem csatát nyert. Az oroszok, óriási veszteségeik ellenére is — halottakban és sebesültekben 52,000-re rugott a veszteségük, míg a francziáké csupán 28,000-re — az éjet ott töltötték legutolsó állásaikban s csak másnap mentek tovább a moszkvai úton. Vezérük még a czárral is el tudta hitetni, hogy a mi történt, az nem csatavesztés volt, a mit aztán Szentpétervárott egyszerűen az orosz fegyverek diadalának tekintettek és hirdettek ki.

Napoleon a csata folyamán nem mozdult el távol eső megfigyelőhelyéről, a minek következtében aztán a döntő pillanatban nem is vehette észre az ellenfél soraiban jelentkező ziláltságot. Ez volt az első eset,

hog्य személyesen nem avatkozott bele a harczba — egészen több ízben kifejezett meggyőződése ellenére. Kétségkívül beteg volt. Ámde mit jelentett az ő rosszulléte a szemei előtt lezajlott ezerszeres kinszenvedéshes képest! Borodino borzalmas jelenetei messze meghaladták az eylaui szörnyűségeket. Ez az egyetlen nap 70,000-nél több ember halálába vagy sebesülésébe került, s a sebesülés e tájon, sajnos, nagyon is gyakran egyértelmű volt a biztos halállal. Napoleon a borodinoi csatát élete legvéresebb ütközetének nevezte, és olyannak, a melyben a legkeményebben verekedtek az emberek. Annyit mindenesetre megnyert vele, hogy Moszkva kapuja most feltárult előtte. Másnap állítólag a legnagyobb izgalomban, többbizben is kitört belőle a sóhajtás: „Moszkva! Moszkva!“ Ámde Moszkva mögött ott áll majd egy hadsereg, a melynek ellentálló erejét íme jól megismerhette. Ez a sereg bizonyynyal erősítéseket fog majd magához vonni. Dél felől egy újabb hadsereg közeledik már, a mely a törökökön tudott diadalmaskodni. Seregének szárnyait s ezzel visszavonulása útját az övéinél erősebb ellenséges csapatok fogják fenyegetni. Nem olyan győzelem volt ez, a melylyel ellenfelét engedékenységre szoríthassa. Új harcokra kerül majd a sor, s vajjon megállja-e még azokban hadserege a helyét? A borodinoi vérengzés után 100,000-nél csak valamivel több katonája maradt épen. Az ütközet előtt három nappal Victor marsal vezérlete alatt egy tartalékhadtest — 30,000 ember — kelt át a Nyémenen; a császár azt parancsolja most, hogy ez a hadtest vonuljon Szmolenszkbe, egyesüljön az ottani tartalékokkal s jöjjön aztán a fősereg megerősítésére Moszkvába. Ez azonban egyelőre minden, a mit csak föl tud hajszolni.

És mégis fölcsillan a szeme, a mikor szeptember 14-ikén egy magaslatról az óriási Moszkvát megpillantja. Elérte célját.

Szeptember 14-ikén reggel vonult be Kutusow Moszkvába, hogy még aznap délután a túlsó kapun megint ki is vonuljon. Az ottmaradt lakosság rémülete — az előkelők és a gazdagok már idejekorán elillantak — borzasztó volt. Ők is hallottak a borodinói állítólagos diadról, s most a győztes hadvezér retirál s a várost kiszolgáltatja az idegeneknek. Vad futás kerekedett, úgy hogy maga a hadsereg alig tudott előrejutni: a mit azonban így sebtében megtudtak menteni, bizony édeskevés volt. Közvetlenül az oroszok nyomában jöttek a francziák, Napoleon maga csak másnap. Úgy mondják, hogy valami hatósági küldöttségre várakozott. De senki sem jött ki eléje. Ez volt az első csalódása, mely különben nem maradt magában. A város siváran üres volt, egy lélek sem mutatkozott az utczákon, a ki itt maradt, elbujt az ablaktábla mögé. „Olybá tűnt nekünk a dolog“, így mondja el Adam a csapatok bevonulásának történetét, „mintha jó színészeknek teljesen üres ház előtt kellene játszaniok“. A császár a Kremlbe lovagolt, azt szemelte ki magának szállásul, s a gárdákat benntartotta a város falain belül; a többi hadtestnek a környéken kellett szállást keresnie. Vigasztaló tünet volt, hogy látszat szerint a városban nem uralkodott inség, bárha már az orosz előcsapatok is vígan fosztogattak és az utánuk következő csapatok ebben híven követték példájukat, csakúgy, mint az elmene-kült uraságoknak ottmaradt szolganépe; élelem és abrak bősséggel akadt s az elhagyott lakásokban a

francziák kezdettek már otthonosan berendezkedni, hogy a hadjárat kimondhatatlan szenvedéseit kissé kipihenjék.

Moszkvában azonban hiába számítottak nyugalomra. Már bevonulásuk előtt, még messziről megfigyelhettek egyes égnek fűrődő vastag füstoszlopokat, ez a már megszokott látvány azonban akkoriban elkerülte a figyelmüket. Hiszen közeledtükre már eddig is minden városban elégették a készleteket. De rövidezen már fel kellett figyelniök. Egyik jelentés a másik után érkezett a Kremlbe, hogy a legkülönbözőbb pontokon tűz gyuladt ki és már saját szemükkel győződhetek meg róla, hogy a város, a melyet elfoglaltak, pusztulásnak van szánva. Mert az északkelet felől süvítő passzátszél mind vadabbul korbácsolta fel a békójától megszabadult elemet; az oltási kísérletek hiábavalóknak bizonyultak, mert a legtöbb esetben még a legszükségesebb szerszámok is hiányzottak. Szeptember 16-ikán délben már az egész város egy lángtenger volt, a mely már a Kreml udvarába okádtá szikráit. Végül híre kelt, hogy a tűz belekapott magába a Kremlbe is és Napoleon, a ki még alig nézhetett körül bámuló tekintettel a csárok hajlékában, arra kényszerült, hogy sietve fusson onnan a petrowskojei kastélyba, a hová kíséretével csak nagy küzdelmek árán tudott magának a zürzavaros utcákon át utat vágni. Onnan kell végignéznie, hogy az a főváros, a melynek birtoklása dicsszomjas álmaiban diadala tetőpontjának tetszett föl neki, hogyan merül el az enésztő lángtengerben. S a mi — ha ez lehetséges — ennek az ördögien borzalmas színjátéknak a császár lelkére való hatását még irtózatosabbra fokozta, az a biztos tudat volt, a mi már nemsokára beigazolódott: hogy

nem a véletlen vagy a könnyelműség volt itt a gyújtogató, hanem hogy maga az ellenség áldozta föl gyönyörűséges fővárosát, nehogy készletei és kincsei az ellenfél kezére jussanak, s hogy annak ottmaradását lehetetlenné tegyék.¹⁴ Napoleon bizottság útján kutattatta nyomban a tűz okát s egy csomó frissiben elfogott gyújtogatót ott a helyszínén föl-akasztatott; a dühöngő tűzvészt azonban már nem tudta föltartóztatni. Nehogy katonáit minden eddig táplált reményük teljesedésétől megfossza, az eredetileg betiltott fosztogatást megengedte nekik. A pusztítás irtózatossá volt, de kevés haszonnal járt. Az élelmiszerek javarésze már tönkrement volt. Viszont a pinczéket megkímélték a lángok, bort és pálinkát tömegével találtak. Ennek hatása azonban csak annyi volt, hogy a rendetlenség most tetőpontját érte, úgy hogy még azt a néhány parasztot is, a ki véletlenül élelmet hozott a városba, kirabolták, viszont a több ezer orosz beteggel barátságot kötöttek s úgy hagyták őket futni, mintha a háborúnak már vége lett volna. A mi egyébként mindenikük leghőbb óhajta volt. S nem utolsó sorban magáé a császáré is.

Szeptember 18-ikán végre kissé alábbhagyott a tűzvész. A városnak jó háromnegyede hamuvá lett. A lakosok — még mindig vagy tizezer ember — hajléktalanul és kiéhezetten bolyongtak az utczákon. A gárda egy zászlóalja megmentette a Kremlt. Napoleon oda tért vissza. Nem tudja elhinni, hogy a czár ne tegyen meg minden lehetőt, hogy újra birodalma urává lehessen. Napról napra várja, mikor jön már a meghívás a béketárgyalásokra. Mindhiába. Akkor siettetni iparkodik a dolgot; még 20-ikán megírja a czárnak, hogy Moszkva leégett; a kormányzó fölgyújtatta a

várost, négyszáz gyujtogatót sikerült frissiben a helyszinén elfogatnia s ezeket agyonlövötte; e balszerencsét el lehetett volna kerülni, ha a czár Borodino előtt vagy után rövid levelet írt volna néki, akkor nem folytatta volna előnyomulását idáig; reméli, hogy írását a czár jóindulattal fogja fogadni. S most még újra várakozott. Gyorsan tovatűnt a szeptember s a tél már ijesztő sietséggel közeleg. A hadsereget már csak mind nagyobb körre kiterjedő cserkésző requirálásokkal tudja élelmezni; a város égése megakadályozta, hogy annak falai között rendszeres élelmezési munka megszervezéséhez láthassanak. E cserkészések gyakorta nagy veszedelmekkel és még gyakrabban igen gyatra eredménnyel jártak. Állítólag egyetlen orosz hadtestnek három héten belül háromezer francziát sikerült elfognia. Ehhez járult még a parasztok népfölkelése is, a kik a vagyonukat eldugdosták és falvaikat védték. „Ti az orosz hit nemzete vagytok“, ezt magyarázták nekik a vezetőik, „ha kell, haljatok meg hitetekért és a czárért . . . Minek vagytok igazhívők, ha nem akartok a czárnak szolgálni?“ Elég volt, hogy Rosztopcsin elhíresztelte Napoleonról, hogy nincs megkeresztelve, s a moszkvai kormányzóság lakóihoz intézett kiáltványa máris hatástalanná vált. Wereja városának szervezett lakossága váratlanul megtámadta a francia helyőrséget és elfogta. Már a Szmolenszk felé vezető főút is bizonytalanná vált, az élelmiszerszállítmányokat útközben elfogdossák, s a rendszeres kurirjárat olykor egészen megszakad. A tábornokok azt tanácsolják, hogy vonuljanak vissza Lengyelországba, de Napoleon mégsem tudja a lelkére venni, hogy vereségét beismerje az egész világ előtt, a melynek pedig Moszkva elfoglalásával urává akart lenni. „Képzeld el, mintha

Moszkvát elfoglaltam volna“ — így szólott a hadjárat kezdetén Narbonnehoz — „gondolja el, hogy a czár már kibékült, vagy helyette egy tőlem függő kormányzat székel ott, s aztán mondja meg, vajjon egy francziák-ból és azok szövetségeseiből álló hadsereg nem nyomulhatna-e Tifliszből egészen a Gangeszig elő, hogy ott már csak pusztá érintésével is az indiai kereskedelem egész hatalmas nagy épületét felborítsa? Ezzel Franciaországnak egy csapásra sikerülne a nyugat függetlenségét és a tengerek szabadságát kivívnia. „Nagy Sándor előtt — a makedon uralkodó képe soha egy perczig nem hagyott neki nyugtot — épp olyan hosszú út állott a Gangeszig, mint én előttem Moszkvából.“ A mikor utóbb Vilnában Maretől elbúcsúzott, csak úgy könnyedén odavetette neki, hogy nemsokára Moszkvába fogja hivatni, hogy ott a béketárgyalásokban résztvegyen. Így hát Moszkva és mindig szüntelen csak Moszkva lebegett a szeme előtt. Miként hajdanában Jeruzsálem képe uralkodott a keresztesek lelkén, úgy uralkodott rajta az oroszok szent városa. Hiszen valósággal hihetetlennek tetszik, a mit legközelebbi rokonai és bizalmasai körében beszéltek, s a mit 1812 áprilisában Bernadotte az orosz követtel titokban közölt: hogy a császárnak az volt a szándéka, hogy császári jelvényeit, köpenyét, kormánypalcáját és koronáját magával hozza az orosz útra s aztán itt a Moszkva folyó melletti Kremlben kiáltassa ki magát csapataival, mihelyt a békét le-diktálta, „a nyugat császáranak, az európai szövetség fejének, a keresztény vallás védőjének“. Mások szerint valóban magával is vitte e jelvényeket, a melyek aztán visszavonulása közben kozákok martalékává lettek légyen. E magasröptű terveinek most vége-

szakadt. Az ehhez szükséges békekötés még igen távoli ködökben rejtőzött, a nagy hadsereg viszont, a melynek az lett volna a hivatása, hogy a föld legnagyobb hatalmához vezető utat számára egyengesse, leolvadt, sőt már a fennmaradásában is fenyegetve látta magát.

Mert Kutusow eleinte ugyan tényleg délkelet felé ment tovább, de aztán, a francziáktól észre nem véve, a kiknek elgyöngült lovassága elvesztette az oroszokkal a kapcsolatot, hirtelen nyugatnak fordult, hogy Tarutino mellett, Moszkvától délre, kitünő, a francia visszavonulást oldalt fenyegető állást foglaljon el s eközben magát folyton erősítse. Sorkatonaságát is 60,000-ról 80,000-re növelte 600 ágyúval, a mihez még a népfölkelés és 20,000-nyi kozák járult, mindannyia kitünő, gondos öltözékekkel és bőséges élelemmel ellátva. Csakhogy egyidejűleg elvesztett egy embert is, a kinek rátermettsége tagadhatatlan volt, a ki azonban önálló véleménye miatt kellemetlenné vált rá nézve: Barclay, a kit a mellőztetés elkeserített, odahagyta a hadsereget. Ki tudja, miképen alakult volna a francziák sora, ha annak idején az ő kezében hagyták volna a főparancsnokságot? Egyébként azonban a szárnyakon álló seregeknél is az oroszok javára alakultak a viszonyok. A Dwina mentén Wittgenstein a finn hadtestekből, újonczokból és népfölkelőkből 40,000-re növelte a maga seregét, a vele szemközt álló Saint-Cyr 27,000 katonájával szemben, a ki polozki diadalát nem aknázza ki elég erőlyesen. Délen a Csicsagoff vezetése alatt álló moldvai orosz sereg Tormasszow seregéhez csatlakozott szeptember 20-ikán; egészen 64,000 ember állott itt, a kik a Schwarzenberg parancsnoksága alatt álló hadtestet, 41,000-nyi

osztrákot, szászt és lengyelt messzi túlszárnyalták. És Pétervárról még mindig semmi válasz — sem a Wilnából, sem a Moszkvából küldött levélre. Napoleon magánkívül van. Egy perczig arra gondol, hogy a válaszáért maga fog elmenni; de már a másik pillanatban megint elejti ezt a lehetetlen tervét. Végül is odáig kell leereszkednie, hogy önmaga ajánlja föl a tárgyalásokat, s ezért október 5-én Lauriston tábornokot elküldi Kutusowhoz. Ez azonban kijelenti, hogy neki nincs meghatalmazása s a legjobb esetben is csak arra vállalkozhatik, hogy Napoleon levelét eljuttatja Szentpétervárra. De vajjon kapna-e erre választ? Lassan-lassan az a meggyőződés kerekedett felül, hogy ez a lépés is hiábavaló lenne.

A Néva partján szilárdul kitartottak. Itt ugyan, mivel Moszkva eleste mélységes megdöbbenést keltett, Rumjanzef újra, miként azelőtt, a béke mellett beszélt, ugyanígy az anyacsászárné és Konstantin nagyherczeg, a kit Barclay küldött volt el a hadsereg kötelékéből, valamint a hadügyi és a rendőrminiszter is; a csár mégis szilárdul kitartott, bármennyire nehezen bírta is a csalódást elviselni, a mit fővárosának veszte okozott néki, a mikor még csak röviddel előbb is Kutusow a borodinói diadalról számolt be. A csár kitartott és pedig nem azért, mintha egyébként eléggé laza jelleme egyszeriben az ellenséges betörés hatása alatt megszilárdult volna, hanem egészen más okokból. Először is azért, mert a mikor a mértékadó pétervári körök a kincses főváros pusztulásáért őt tették felelőssé, lealázó békekötéssel nem akart még e csapáson felül is tartós hátrányokat zúdítani az országra, annál is kevésbé, mert éppen amaz esemény következtében az ország hangulata végkép harciassá

lobbant. Aztán pedig, hiszen Moszkvát feladták anélkül, hogy egy második csatával próbálkoztak volna, ennél fogva annak a seregnek, a mely a Moszkva folyó mentén még csak a győzelmet is magának tulajdonította, még mindig tetemes erők felett kellett rendelkeznie, míg a francziák hatalmas veszteségei sokkal nyilvánvalóbbak voltak, semhogy Pétervár ne szerzett volna róluk tudomást. Hozzájárult még, hogy a mikor augusztus utolsó napjaiban Sándor czár a finn Åbo városában Bernadotte-tal találkozott, s ez őt kitartásra buzdította, abba is beleegyezett, hogy Oroszország a poroszok kárára területeket szerezhessen majd magának s még azt az orosz hadtestet is visszaadta, a melynek az volt a hivatása, hogy Bernadotte-nak segítségére legyen Norvégia meghódításában. Steinheil vezetése alatt álló 20,000 ember volt ez, a kik most sietve Wittgensteinhoz csatlakoztak. Mindenekelőtt azonban a czár nővérének, Katalinnak a befolyása késztette őt arra, hogy a békekötésnek még csak a gondolatát is távoltartsa magától, s aztán bizonyára Stein báró befolyása is, a kit a czár május folyamán magához hivatott s a ki mostanában az udvar környezetében tartózkodott. Bizonyára mindkettejük szilárd támasza lett a czár ingadozó akaratának. Végül arról is hallunk, s maga a czár is bevallotta, hogy ekkoriban, a moszkvai szerencsétlenség hatása alatt, benne, La Harpe tanítványában, a vallásosság felé vivő valamilyen belső változás ment végbe, a mely utóbb még inkább elmélyült, a mikor a háború végül is Oroszország javára dőlt el. Állítólag a hajdan annyira könnyűvérű Galitzyn herczeg hívta fel az uralkodó figyelmét a biblia vigasztaló erejére s a czár abból merített volna erőt és kitartást. A mikor híre jött a moszkvai

tűzvésznek és Rosztopcsin jelentése, természetesen hazug módon, az ellenségre fogta a gyújtogatást, a császár így kiáltott föl: „Napoleonnal többé nincs béke. Ő vagy én, én vagy ő. De egymás mellett mi többé nem uralkodhatunk“. Bernadotte-nak pedig ezt írta: „E mély seb után a többi mind csupa apró-cseprő karczolás. De legalább alkalmat ad arra, hogy bebizonyíthassam Európa színe előtt, hogy kitartó leszek és Európa elnyomójával szemben a harcztot végigküzdöm“. Így tehát a további háborúskodás mellett döntött. És egyidejűen újabb hadműveleti tervet is dolgoztak ki, a mely Kutusow diadaljelentésének hatása alatt készült: Wittgenstein hadserege, mihelyt egyesült a finn hadtesttel, a vele szemközt álló francziákat vissza fogja szorítani, s mialatt azokat még a rigai helyőrséggel is megerősített finn hadtest tartja sakkban, Wittgenstein maga déli irányban fog előhaladni, hogy az onnan észak felé haladó, Csicsagoff vezérlete alatt álló sereggel, Napoleon háta mögött egyesüljön. Ekkor majd Kutusow fogja a francziát az oroszok karjai közé kergetni. Előbb Csicsagoff és Tormasszov egyesült seregei Schwarzenberget fogják ugyancsak nyugat felé szorítani, s aztán majd csak Tormasszov magában fogja őt lekötöni és feltartóztatni. Ez a terv, a mely abból a föltevésből indult ki, hogy a francia császár Borodinoból visszafelé fog vonulni, most abból az újabb feltevésből kiindulva, hogy Moszkvát újra el kell majd hagynia és visszavonulására kell gondolnia, érvényben maradt. E feltevés teljesülését pedig úgy akarták elérni, hogy mindenféle tárgyalás elől szilárdul elzárkóztak.

Napoleon ezalatt legdrágább idejéből öt hetet

pazarlott hiú békereményeire, a míg végül könyörtelen tisztaságában állott előtte a tény, hogy Moszkvát el kell hagynia. Vajjon ki vállalkozhatnék annak a megírására, hogy mi ment végbe ennek az embernek a lelkében akkor, a mikor látnia kellett, hogy a büszke épület, a mit dicsősége számára fáradságosan összehordott, most darabról darabra szerteomlik; a mikor messzetekintő éles szemével látnia kellett nem csupán a közvetlenül rákövetkező idők ijesztő veszedelmét, a halált hozó telet — hiszen már a nyár derekán is felére olvadt le a serege —, hanem egyúttal a távol jövőknek siralmas következményeit is: kényszerű szövetségeseinek lázadását, újabb harcok végtelen sorát, hogy a legjobb esetben is újra azt érhesse el, a mi csak néhány hete is még biztos zsákmánya volt! Hiába iparkodott tekintélye összeomlásának sötét gondolatát magától távoltartani és hiába iparkodott azzal egyedül, négy szemközt maradni. Tudjuk, hogy ezidőtájt, teljesen szokása ellenére, étkezéseit hosszan elnyújtotta, hogy nála maradt franczia színészeivel egyik darabot a másik után adatta elő, s hogy a párisi Théâtre Français új szabályzatával igen behatóan foglalkozott stb. Végre is azonban döntenie kellett. Mindenekelőtt újra tábornokká kellett a császárnak lennie. Hiszen egész szerencsétlensége onnan eredt, hogy eleddig túlsokat volt császár és csak kevésbé tábornok.¹⁵ Ilyen minőségében pedig e pillanatban határozottan a visszavonulás mellett kellett döntenie. Ekkor, a visszavonulásra való előkészületek kellő közepén, a mindennapos szemlék egyikén érte őt a híradás, hogy az oroszok október 18-ikán támadásba mentek át, hogy Murat-t, a kit Kutusow megfigyelésére délnek küldött ki, az oroszok Minkowonál

meglepték és súlyos veszteségekkel a moszkvai út irányában visszavetették. Ezzel a béke utolsó reménye is halomra dőlt s most már visszavonhatlanul lángbetűkkel állott előtte a döntés: újra harcolnia kell.

Október eleje óta Napoleon váltig hánytorgatta magában a kérdést, melyik úton hagyja el a tarthatatlanná vált fővárost? Három útirányt vett tervbe: az egyik az az út, a melyen idejött volt, a másik Kalugán át Szmolenszknak s a harmadik északnyugati irányban, Bjeloin át Velikie-Luki felé vezet, a mely utóbbi egyúttal Pétervár felé irányuló fenyegető állásfoglalásra adott módot. Eleinte ugyancsak kedve lett volna e harmadik útiterv mellett dönteni, mert ez árulta el legkevébbé, hogy itt visszavonulásról van szó, de aztán hamarosan eltért tőle. A délnek vivő útirányért sem tudott nagyon lelkesülni. „A Kaluga felé irányuló bárminő operáció“, így szólnak az általa tollbamondott följegyzések, „csak abban az esetben észszerű, ha az lenne a célja, hogy Szmolenszk felé vonuljunk vissza. De ha már egész Szmolenszkgig akarunk is visszahúzódní, okos dolog-e akkor az ellenséget egyenesen fölkeresni s e menetelés közben néhány ezer emberünk elvesztését kockáztatni, a mikor ez a menetelés mégis csak olybá tünnék föl a világ előtt, mintha menekülnénk az orosz hadsereg elől, a mely jól ismeri a maga földjét, s a melynek sok titkos ügynöke és nagyszámú könnyű lovassága van?“ E hadművelettel, így okoskodik tovább önmagában, az ellenséggel való összezsapás esetén 3—4000 sebesültünk is lehetne, a kikkel aztán százórás visszavonulást kellene végrehajtanunk, a mi tisztára vereségnek tünnék fel s az ellenségre nézve, még akkor is, ha ő szenvedett

volna vereséget, a közvélemény szemében előnyt jelentene. Akkor mégis csak inkább azt az utat választja, a melyen idáig jött. „Itt az ellenség nem ülne a nyakunkon, az útvonalat is pontosan ismerjük, s a mellett öt napi meneteléssel rövidebb is, mint a másik. A hadsereg két hétre való lisztet vihetne magával s így, egy embernyi veszteség nélkül, Szmolenszkbe juthatnánk; mi több, Wajzmában való tartózkodásra is jutna időnk s a hadsereg ott élelmet és abrakot is szerezhethetne, ha a környéken jobbra-balra kissé körülnéz.“ E följegyzések október első napjain keltek. Napoleon azonban nemsokára mégis végkép a Kaluga irányában való visszavonulásra határozta el magát és pedig akkor, a mikor az oroszok előretörése Napoleont arra kényszerítette, hogy Murat csapatait is magához vonja. Látni fogjuk azonban, hogy a fent elsorolt megfontolások azért mégis helytállóak voltak.

A főszereg — a mely a Moshaiszk körül táborozó Junot-féle hadtesttel együtt is már csak 108,000 emberből állott — október 19-én hagyta el Moszkvát délnyugati irányban: a katonák zsákmánnyal megterhelve, a melynek terhe csakhamar elfárasztotta őket, ezernyi kocsinak végtelen sora, a melyeket a szent város rablott kincsei, kevés hasznos és sok haszontalan holmi, a betegek és a sebesültek roskadásig megtöltöttek; a tömeg azonfölül még egész csomó idegen családdal is szaporodott, a kik az oroszok gyűlölsége elől menekültek; szóval az egész fölvonulás veszedelmesen hasonlított valamely útrakelt vándortörzshöz. A császár Moszkvában, a hol Mortier 8000 emberével utóvédnek hagyta, azt a hírt terjesztette, hogy Kutusow leverése után vissza fog jönni s

ezzel valóban elérte, hogy az orosz hadvezér abban a hiedelemben volt, hogy Napoleon az orosz sereggel való ütközetre indult el. A valóságban persze mi sem állott ettől a szándékától távolabb. Sőt inkább, hogy az összeütközést és a sok ezernyi sebesültet elkerülje, az volt a terve, hogy ellenfelének balszárnyát megkerüli s úgy iparkodik a nyugati (új) úton még az ellenség előtt Kalugába jutni, vagy legalább Juchnowot elérni, hogy így jusson Jelnyán át Szmolenszkbe. De Kutusow csalódása, a melyre pedig Napoleon oly biztosan számított, hogy a Szmolenszkbe érkezett Victorral máris közölte Kaluga felé vett útját s azt ezért Jelnyába vezényelte, az orosz fővezér csalódása nem tartott sokáig. Csakhamar azután, hogy a császár, két hadtesttől földve seregének javával nyugati irányban Borowsk felé elkanyarodott, ennek a mozdulatnak híre eljutott az orosz főhadiszállásra s Kutusov nyomban útrakelt a Lusa-menti Malo-Jaroslavec felé hogy ott az ellenfélnek Kalugába vezető útját állja. Napoleon talán zavartalanul végrehajthatta volna tervét, ha a hadserege gyorsabban mozgott volna. De a gyalogosok súlyos hátizsákja, a lovasok gyöngé lovai a hatszáz ágyú rossz fogatai, a mely ágyúk közül pedig Napoleon egyetlenegyét sem akart cserben hagyni, holott ezt a jó tanácsot nagyon a lelkére kötötték, az irdatlan nagy karaván, a melyet magával hurczolt, a helyett, hogy más útra terelte volna s mindenekfölött a kiadós eső, a mely puhára áztatta a földet, mindez súlyosan hátráltatta a gyorsabb ütemet. Így történt, hogy az Eugen parancsnoksága alatt álló elővéd október 24-ikén alig valamivel érkezett meg az oroszok előtt Malo-Jaroslavecbe, a hol aztán nyomban keserves harcz kerekedett a folyó

tulsó partján lévő s az ellenség által nyomban elfoglalt magaslatokért. Az oroszok elvesztették, majd megint visszaszerezték azokat, folyton váltakozó küzdelemben, a míg végül, borzalmas vérfürdő árán, a vicekirály taliánjai tartósan birtokukba vették őket. Egyéb eredményt azonban nem értek el. Mert Kutusow, a ki időközben már egész hadseregével ideérkezett, tovább délre elfoglalta az egész útvonalat, s most már minden azon fordult, vajjon Napoleon át akar-e itt törni, vagy sem.

Így hát végre mégis csak sor került az „affaire“-ra. A 24-iki ütközet a francziáknak több mint 5000 halottjukba és sebesültjükbe került. Ha másnap, még nagyobb mértékben újra vállalkoznak az összecsapásra, akkor az oroszok kipróbált ellentálló erejét tekintve a francia veszteségek bizonyára fölöttebb súlyosak lesznek. A Napoleon által vezetett haditanácskozáson alig egy szavazat, a Muraté volt az összecsapás mellett, a többi mind egész határozottan ellene volt. Még a vakmerő Mouton is, a ki 1809 májusában Lobauban megmentette a helyzetet, ezuttal a mellett volt, hogy minél gyorsabb ütemben vonuljanak vissza a Nyemenig és pedig ugyanazon a főúton, a melyen eddig jöttek, s a melyet már jól ismernek. Ez a vélemény, a mint láttuk, találkozott a császár fölfogásával is. Talán hatással volt rá az a vészedelem is, a melyben e napon, 25-ikén, egy felderítőútja alkalmával lebegett, a mikor egy túlmerész kozákcsapat majdnem elfogta. Most már csak az az aggodalm kivánt mélyebb megfontolást, hogy az észak felé való visszavonulásnál az ellenség, a mely eddig szüntelen a szemük előtt volt, most egyszeriben hátulról szakad a nyakukba. Ezt a kérdést Kutusow maga oldotta meg, a mikor másnap

fölszedte a sátorfáit és tovább ment délnek, még pedig derék tanácsadójának, Tollnak véleménye ellenére s bizonyára csakis abból az ódzkodásból folyóan, a melynél fogva a Napoleonnal való összetűzést el akarta kerülni; olyan érzése volt ez, a melytől Auszterlitz óta nem tudott megszabadulni. Napoleon azonban fölhasználta az alkalmat, a mit ellenfele nyújtott neki, s nyomban északnak kanyarodott, hogy Mosaiszknál elérje az országutat. Mortiert már 21-ikére kiharcolta Moszkvából. Az volt a parancsa, hogy előbb röptse a Kremlt a levegőbe — a tehetetlen düh jele volt ez, a mely különben fölöttébb tökéletlenül sikerült. Mortier hadteste 27-ikére elérte a fősereget, a mely most már gyorsított menetekben iparkodott nyugat felé. Egy heti drága időt vesztegetett el ez a fősereg, s így nem pihenhetett volna meg Vjaszmában, ha Kutusow csak kevéssé is ért a mesterségéhez.

Olyan visszavonulás következett ezután, a melyhez képest az Akka várának hasztalan ostromlása után a sivatagon keresztül folyt menetelés valósággal gyerekjátéknak tetszett. Vajjon, a ki pár héttel ezelőtt a gyors előnyomulás folyamán nem vesztette el az erejét, kibírja-e az most a visszavonulás rohanó ütemét? S a ki akkor még ellent tudott az éhségnek és nyomorúságnak állani, vajjon nem fog-e most sokkal inkább belepusztulni, a mikor már nem ők az üldözők, hanem inkább üldözöttekké lettek? S a kit akkor a hőség megkímélt, nem fogja-e azt most az Isten hidege megvenni? Igaz, hogy most határozott végpont állott előttük. Csak Szmolenszkiig bírják ki az erőltetett menetet, ezzel buzdították a csapatokat. Majd ott vár rájuk a Viktor-féle hadtest, s élelem is lesz ott bőséggel — hiszen erre a parancsok rég

elementek, s ott a Dvina és a Dnyeper között, nyugodt téli szállásokra találnak. Így hát az alaposan demoralisalt hadsereg kínlódva járta újra végig azt a kálváriát, a melyet két hónappal ezelőtt egyszer már megtett, elvonult ott a borodinói borzalmas harczmező mellett, a hol a holtak még mindig temetetlen heverték, el a kórházak, az iszonyatnak e tanyái mellett, a melyekből mindenkit, a ki csak lélegzett, magukkal iparkodtak vinni, el a tövig égett városok és falvak, meg az irtózatosan elpusztult helységek mellett; pár ezer orosz foglyot is hurczoltak magukkal, s közülök azokat, a ki nem bírta tovább az iramot, egyszerűen agyonlőtték, nehogy elárulhassák az ellenségnek, hogy minő siralmas állapotban van a félelmetes franczia császár serege. November eleje óta már az éjjeli fagyok is jelentkeztek. A katonák nagyobb része csak igen könnyedén volt öltözve és ezért sokat szenvedett. Éhségtől is. Mert a mi élelmiszert sikerült Moszkvából magukkal hozniok, az egy-kettőre elfogyott s most már lehetetlenné vált az a régebben bevált szokásuk, hogy az út két oldalán elszéledve requirál-gassanak, mert a fölfegyverkezett parasztság megakadályozta őket ebben és mindenkit kegyetlenül leöldösött, a ki kezeügyébe esett, s mert végül most már az ellenség is újra föltűnt a látóhatáron.

Kutusow, a kit könnyű lovassága mesterien ellátott hírekkel, már rövidesen megkapta Napoleon elvonulásának hírét, megfordult tehát s főserégével Modiny felé vette útját, a hol eleinte a francziák újabb át-törési kísérletére számított; Szilenki Vjaszma felé indult, Platow kozákjai pedig Davout sarkában voltak, a ki a háttvédek parancsnoka volt. Úgy kell menetelnünk — ez most Napoleon parancsa — a hogy

annak idején Egyiptomban marsoltunk, a málhával középütt, úgy hogy támadás esetén nyomban bármely oldal felé tüzelhessünk. — Így haladtak tovább vad iramban. „Az ellenség úgy menekül“, jelenti Platow, „mint a hogy soha még hadsereg nem futott“. S e sietségnek megvolt a maga oka. Azáltal, hogy Kutusow a rövidebb, a császár által elvetett utat választotta, történt, hogy a Miloradovics vezetése alatt álló orosz elővédek már Vjaszma mögött, november 3-ikán elérték az országutat s itt a francia hátvédeket elvágták a főseregtől. Davout-t csak az menti meg, hogy Eugen vicekirály Vjaszmából két hadosztályt küldött hátra. Napoleon a gárdával már messze túlhaladott e városon. Ha Kutusow aznap egész hadseregével nekivág, mint a hogy tábornokai ezt sürgették, akkor az ellenséget döntően megverhette volna. Nem tette meg. A mikor ellent kellett állania, energiája kitartó volt; de ha támadásra került a sor, akkor nyomban kishitűvé vált s inkább akart az ellenségnek „aranyhidakat építeni“, miután az az orosz tél következtében úgyszólván előbb-utóbb az ő különösebb közreműködése nélkül is elpusztul.

A vjaszmai ütközet a francziáknak megint 4000 halottjukba és sebesültjükbe került, 3000-et elfogtak közülök, Davout hadteste egészen felbomlott, úgy hogy Neynek kellett a hátvédeket elvállalnia. November 6-ikán 0 alatt 8 fokra süllyedt a hőmérő, s jeges északi szél hótakaróval borította a földet. Az út tükörsíma lett, tömegével buktak el a lovak, mert patájukon csak tompa patkó volt, az elhullott lovak voltak ezután a katonák egyetlen tápláléka; egyremásra hagyogatták el az ágyúkat; a munitiók szekerek egész sorait robbantották föl; a lovasság, a

melynek lovai elhullottak, gyalog menetelt tovább. A fegyelem teljesen fölbomlott. Mindenki csak magamagára gondolt. A legutóbbi ütközet sebesültjeit sorukra hagyták s ezek ott pusztultak el az út mentén. Ugyanígy pusztultak további ezrek, a kik a hideg és a fáradtság miatt fegyverüket elhajigálták s a menetszlopot elhagyták. Az éjjeli pihenők őrtüzei mellett nem tűrték meg ezeket. Ezért félrehúzódtak s aztán csapatosan fagytak meg. Így halt meg állítólag egyetlen egy megszállás helyén, egy éjszakán 300 ember. Közülök nem egy vágyva várt az oroszokra, hogy tőlük koldulhasson s így tengesse még néhány napig az életét, s a mikor eljött az ellenség, akkor ez az utolsó reményük is odaveszett, hacsak valami kozákdárda nem könyörült meg már előbb a szerencsétlen halálfián. Legsíralmasabb volt a helyzet az utóvédnél. Neynak egyik ezredese írja e napokról: „A mi kevés élelmiszert magunkkal hozhattunk, az már elfogyott, a lovak az éhségtől és az erőlködéstől halomszám hullottak el s a katonák hamarosan fölfalták. A ki elkanyarodott az országútról, hogy valami harapnivaló után nézzon, az az ellenség kezébe került. Így hát katonáink dühödten estek neki minden olyan társuknak, a ki magánosan menetelt s erőszakkal vették el tőle az élelmét; még szerencse volt, ha a ruháit meghagyták neki. Így, miután előbb már az országot pusztítottuk el, most arra kényszerültünk, hogy kölcsönösen egymást pusztítsuk el“.

Végre, mint a megváltás jelei, úgy tűntek föl a katonák szeme előtt a szmolenszki tornyok. A Moszkvából nekiindult 100,000-nél több emberből, a kikhez még 15,000-nyi erősítés is csatlakozott, a névsorolvasásnál már csak alig 50,000 felelt s közöttük

már csak 5000 lovas a legsíralmasabb állapotban. Ennek jórészt Murat volt az oka, a ki még Moszkva környékén s aztán utóbb menetelés közben is ezeket a szegény fiúkat teljesen fölöslegesen a kozákokra uszította, úgy hogy lovaik belepusztultak, önmaguk pedig gyalogszerrel megrokkantak. Ezért el is nevezték „a lovasság hóhéréának“, míg a többi hadvezér közül a vicekirály s főként a „rettenthetetlen“ Ney a legnagyobb tekintélynek örvendettek. S a ki ennek a hadjáratnak a történetét figyelmesen követi, kénytelen ebben a fölfogásban a köztudatot elfogadni; főként Ney volt az, a ki a legkétségbeesettebb helyzetekben is a bátorságnak, körültekintésnek és hidegvérnek valóságos csodatetteit művelte. Napoleontól viszont a többi csapatok nagyon zokon vették a gárdával szemben tanúsított előszeretetét, a melyet már a nyár folyamán ismételten tüntetően kimutatott. Most Szmolenszkben is, a hová november 9 ikén érkezett s a hol a hadsereg élelmezését illető rendszabályok messze alatta maradtak a császár várakozásának, mindenekelőtt a gárdát látta el tizennégy napra való élelemmel, a mi a többi hadtestet, a melyek csak nyolcnapos adagot kaptak, kihágásokra készítette.¹⁶ A porig égett városban csak kevés ház nyújtott a szigorú hideg ellen hajlékot és védelmet. A legtöbb csapatnak megint a szabad ég alatt kellett hálnia s az utczákon megszáporodtak a hullák. S itt kelljen nekik majd telelniök?

Nem. Mert a Dvina és a Dnyeper közötti vonal már tarthatatlanná vált. Még útközben Napoleon olyan hírt kapott Viktortól, a mely nehéz gondokat okozott neki. A tábornagy a maga friss hadtestével nem maradhatott Szmolenszkben s így nem készíthette elő

a visszavonuló hadsereg fogadtatására szükséges intézkedéseket, mert Saint-Cyr hívására körülbelül 18,000 emberével annak segítségére sietett Wittgensteinnel támadt harcában; október végén azonban mindkettőjüket túlnyomó erők visszaverték Csasnikinál. Ezzel a hadsereg visszavonulását észak felől komoly veszedelem fenyegette s Napoleont nagy nyugtalanság fogta el. Viktornak megparancsolja — és pedig ezúttal mély megindultság közepette —, hogy nyomuljon újra előre s vesse az ellenséget újra a Dvinán vissza. De hátha nem sikerül ezt a parancsot végrehajtani? Mindehhez pedig még az a hír is érkezett, hogy Csicsagoff, miután haderejének egyik részét Schwarzenberggel és Reyniervel (a szászokkal) szemközt a Bug mentén fölállította, a másik részével Minszk felé nyomult előre s már 6-ikán Szlonimig jutott. Mi történik már most, ha Wittgensteinnak és a tengernagynak sikerül egymással kapcsolatot találniok? Nem, Szmolenszkben sem volt maradása. A császár valóban csakis addig maradt ott, a mig Eugén, a ki kinszenvedéses kerülő úton Duhovacsinán át közeledett, tényleg megérkezett s a hadsereg annyira, a mennyire helyrejött; az utóvédeket már nem is várta be. Már 14-ikén elhagyta a várost és kiadta a parancsot, hogy az egyes hadtestek egymástól egy-egy napi időközben jöjjenek utána. Nincs még tisztázva, hogy ezzel a rendelkezésével mit szándékozhatott; hiszen Kutusow a szmolenszki négy pihenőnap közben Jelnján át vele egy vonalra jutott s minden perczen rávethette magát a hadsereg útvonalára. Azt kell hinnünk, hogy — miután lovasságának maradékai a felderítő szolgálatot már nem tudták ellátni — ellenfelét még nem képzelte ennyire közel magához, vagy pedig azt a szán-

dékot tételezte föl róla, hogy az orosz nem fogja őket baloldalt követni, hanem bizonyynyal Szmolenszken át Wittgensteinnal keres majd csatlakozást. Az egyes seregrészek között hagyott nagyobb térközökkel azt akarta elérni, hogy Orsában a szmolenszkinél rendszeresebb ellátást tudjon katonái számára teremteni. Bármint álljon is ez a kérdés, a hadsereg november 12. és 17-ike közötti napokon kivonult a városból. A 35,000-re szaporodott sereghajtónak, a kik a francziákkal együtt vonultak volt a városba, most csak mintegy a negyede csatlakozott Ney utóvédjéhez. A többiek részben a hidegtől és az éhségtől elpusztultak, részben pedig visszamaradoztak zsákmányolás okáért. Ezeket a hazatérő lakosság agyonverte, tűzhajigálta, vízbefojtotta. A betegeket és a sebesülteket otthagyták a kórházakban. Közülök sokan odavesztek, a mikor Napoleon parancsára a város falának tornyait levegőbe röpítették. Példátlan borzalmak voltak ezek.

Mindjárt a kivonulást követő első napokban a keserves hideg megvette a maga áldozatait s a hadsereg újra bomladozni kezdett. S az ellenség is újra föltűnt, mindenütt ott, a hol a legkevésbbé számítottak rá. A mikor Napoleon a gárdával már egészen Krasznói közelébe érkezett, az orosz elővéd mögötte egészen az országútig nyomult előre s nagy volt a veszedelem, hogy az egyenként utánok marsoló csapatokat ez a 17,000 főnyi orosz különítmény egymásután megveri, s hogy Kutusow ezenközben, a maga útját folytatva, Krasznoinál a császár elébe kerül. Ennek meggátlására Napoleon nagy merészen s a muszka vezér csüggettségére számítva, egyszerűen megállott, hogy a közvetlenül utána következő Eugent bevárja. Csupán 15,000 ember volt vele — már a gárdák is ennyire

megfogyatkoztak —, míg Kutusow, a ki már csak egy napi járásra volt Krasznoitól, e szám háromszorosánál jócskán több ember fölött rendelkezett, bárha a mellékutak magas hórétegét taposva, gyalogságának több mint fele maradt el betegen, vagy harcra képtelen állapotban. Napoleon jól számított. Az orosz vezér most, a mikor pedig ellenfelének erőviszonyairól sokkal jobban lehetett tájékozva, semmint annak idején Vjaszmánál, sem merte Napoleont a főhaderejével — a melyet pedig csak egyszerűen előre kellett volna tolnia — lekötni, hogy így hadserege többi részétől elválassza és letiporja. Kutusow megmaradt a maga halogató rendszerénél, a melyet hiába iparkodott elkendőzni s a melyet, mint hírlik, tisztára a császár lángeszétől való félelem sugalt neki, a ki még ebben a szorultságában is legyőzhetetlennek látszott előtte. Ettől nekibátorodva, meg azért is, hogy Davout-t és Neyt az orosz elővédektől megvédje, másnap Napoleon maga megy át támadásba, és pedig abban a föltevésben, hogy Kutusow nagyobb összeütközést várva, elővédjeit magához, vagyis az útvonaltól félre fogja vonni s így az utat szabaddá teszi. A vakmerő kísérlet — mely november 17-ikén korahajnalban, borzalmas hidegben ment végbe — sikerül s ennek következtében még Davout is eljut Krasznoiba. Most azonban az a veszedelem fenyegeti a császárt, hogy az oroszok elébe kerülnek s ezért — Neyt sorsára bízva — sietve Orsába menetel. Ney hiábavaló harcok után 3000 emberével éjnek idején átlópozkodik a befagyott Dnyeperen, a túloldalon Platow kozákjai közé kerül s aztán kimondhatatlan fáradtságok árán alig 900 emberével Orsa mögött újra fölkerül az országútra.

Az időjárás most megenyhült, de viszont az olvasdás és több napig tartó eső feneketlen sárba meríti az utakat s a katonák számára a haladást még keservebbé teszi, mert a lábukat már inkább csak holmi rongyok fedték. Abból az alig 25,000 emberből, a kik még zárt sorokban megmaradtak — az „izoláltak“ persze sokkal nagyobb számban követték őket — újra ezren meg ezren dobták el a fegyverüket, sőt ezúttal már a gárda is megingott. Ekkor Napoleon, a ki hideg napokon maga is gyalogszerrel, lengyel bundában, nyírfabotra támaszkodva szokott volt csapatai élén haladni, odalépett öreg gránátosai közé s így szólott hozzájuk: „Látjátok hadseregem bomlását. Szerencsétlen vakultságában a legtöbb katona elhajította a puskáját. Ha most ti is követitek ezt a szerencsétlen példát, akkor nem marad a számunkra semmi remény. Töletek függ a hadsereg élete!“ Legfőbb ideje volt már, hogy Orsába megérkezzenek, a hová a főszereg, 18,000 emberre apadva, majdnem minden lovasság és tüzérség nélkül vonult be, s a hol a zsidók közvetítésével sikerült némi élelemhez jutniok s ezenfelül fegyvereket s egypár üteget is szerezniök, a miket két pontonszakasz lovaival vontattak tovább. A csónakokat hátrahagyták. Úgy hitték, hogy nem lesz már azokra szükségük. Hiszen a borisszowi hidat a Berezinán át francziák tartották megszállva, s ha majd egyszer már ez a folyó mögöttük marad, akkor — így vélték — a Minszkből Vilnába vezető úton komoly akadály többé nem torlódik elejbük.

Ámde a megpróbáltatásoknak még nem volt vége. November 22-ikén Napoleon azt a hírt kapta, hogy Csicsagoff tengernagy Minszken át már Borisszowba érkezett s hogy onnan elkergette a francziákat s most

ő uralja az átkelőpontot. A mi pedig ezt a hiradást végkép reménytelenné súlyosította, az volt, hogy Viktor s az újra a fősereghez csatlakozott Oudinot Wittgensteinnel szemben semmire sem mentek s most ők is dél felé, az országút irányába menetelnek. Úgy látszott, hogy ezzel a hadsereg sorsa megpecsételődőtt. Hátában Kutusow, délen és előtte Csicsagoff, jobbjáról Wittgenstein. Ha az utóbbi kettő a Berezinánál megtámadja a francziákat, akkor menekvésre többé gondolniok sem lehetett. Mert az olvadás és az eső a kemény jégkérget megolvasztotta, a folyó megdagadt, partjai eliszaposodtak s a pontonok Orsában maradtak.

Olvan volt ez a helyzet, hogy még a legerélyesebb ember lelkét is megzavarhatta volna. De Napoleon, a kit Moszkva felé vezető útján, sikerének bizonytalansága miatt gyöngének és idegesnek láttunk, most, a sikertelenség biztos tudatában, újra erős és meggondolt. A mióta újra tábornokká lett, valóban egészen azzá is vált. Úgy látszik, hogy testi fájdalmai is tovatűntek. Olyan jól érezte magát, mint akár csak az 1807-iki téli hadjárat idején. Ezt a jelenséget nem szabad itt figyelmen kívül hagynunk. Józan esze és tetteje a legnagyobb szerencsétlenség és végső szorongattatás e szomorú napjaiban majdnem a régi erejét visszanyerte. „Halovány volt” — mondja egyik kísérője — „de az arcza nyugodt volt; vonásaiban egy redő sem árulta el lelki fájdalmait.” Szemével áttekinti a fenyegető veszedelem egész nagyságát s egyúttal megtalálja a menekvés eszközeit is, ha menekvés még egyáltalán akad. Mindenekelőtt azokat a csapatokat kell előszereznie, a melyek eddig Wittgensteinnel szemben küzdöttek s a melyek távolról sem szenvedtek annyit, mint a fősereg. Oudinotra aztán az

a feladat vár, hogy 8000 emberével visszaverje azt a csapatot, a melyet Csicsagoff Borisszovon túl küldött s iparkodjék lehetőleg az átkelőhelyet újra birtokába venni; ezenközben Viktorra az a munka vár, hogy 11,000 emberrel Cserejából, a hol e perczben állott, délnyugatnak a Berezina felé nyomuljon és iparkodjék onnan Wittgensteint a meddig csak lehet, távortartani. Egyúttal megszabadul Napoleon a sereghajtók tetemes részétől, sőt szekérállományának felét is fölládozza Bobrban, hogy lovait a még megmaradt csekélyszámú tüzérsége számára használja föl. Itt Bobrban azt hallja Oudinottól, hogy Borisszov el van ugyan foglalva, de a visszavonuló oroszok a hidat fölégették. Már előző nap ezt írta neki a császár: „Ha az ellenség hatalmába kerítené a hídfőt s a hidat elégetné úgy, hogy azon ne lehessen átkelni, akkor ez végtelen nagy szerencsétlenség lenne“. Most tehát ez is megvalósult s vele megvalósult az is, hogy két sokkal erősebb ellenséges hadsereg közepette, egy harmadik elől menekülőben, kell majd egy 120 lépés széles, mocsaras partú folyón átkelnie.

Ha a császárnak olyan ellenfelekkel lett volna dolga, a kik csak félig is egyívásúak lettek volna vele, sem ő, sem hadserege meg nem menekült volna. Nem tudta volna tisztjei és altisztjei még mindig ezrekre rúgó maradványával a határokat elérni s e megmen-tett kereteket nem tudta volna újabb hadseregekkel kitölteni s Európát újabb háborús lángokba borítani, mint a hogyan később csakugyan így történt. De Kutusow csak arra gondolt, hogy „ne leromlott csapatokkal érkezzék meg a határokra“ s meglepő lassan követte a francziákat. Wittgenstein, a kinek Viktor már nem állotta az útját, mert a császár parancsa

ellenére már Losnicánál levonult az országútra, Wittgenstein csak hiányosan ismeri az ellenség vigasztalan viszonyait s Viktor elvonulási irányából arra következtet, hogy a császárnak az a szándéka, hogy a Berezinát annak alsó folyásán lépje át s ezért, valamint bizonyára az imperátortól való csöndes irtózás következtében is, csupán nagy elővigyázattal közeledik Borisszovhoz, a helyett, hogy egyenesen a felső Berezinához sietett volna. Végül Csicsagoff pedig teljesen alkalmatlannak bizonyult. Nem, ezek az urak valóban nem voltak arra valók, hogy koruk legnagyobb hadvezérét megsemmisítsék. A tengernagy, a kinek most tulajdonképen az lett volna a föladata, hogy a császárt ne engedje átkelni, bambán bukott bele Oudinotnak egy gáncsvetésébe. Ez t. i. azt a föladatot kapta, hogy hidverés számára alkalmas helyet keresen, s a mikor ezt Borisszovtól északra, Vjesszelovotól délre, Sztugyenkánál megtalálta, a túlsó parton álló ellenségben látszatmozdulatokkal azt a hiedelmet kellett keltenie, mintha a várostól délre akarnának átkelni. A megtévesztés oly mesterien sikerült s azt Wittgensteinnak fentebb már közölt hiedelme, a melyet a tengernagygyal is közölt, oly hatásosan támogatta, hogy Csicsagoff a Sztugyenkával szemközt fekvő Brilinel föllállított, 3000-nél több emberből álló erős osztagát újra visszavonta s főerejével Borisszovtól délnek egy napi járútra vonult, hogy ott fogadja a francia sereget, a mikor az, föltevése szerint, Schwarzenberggel összeköttetést keresve, a folyón átkel. Borisszovval szemközt csak egy gyöngé hadtest maradt hátra Langeron vezetése alatt. S mindez november 25-ikén történt, ugyanazon a napon, a melyen Oudinot a maga hadtestét Borisszovtól északra Sztugyenkába

vitte s ott két híd építéséhez fogott, a melyek persze — mennyire sajnálhatták most, hogy pontonjaikat elhagyogatták! — csak másnap délutánra készültek el. Hirtelen újra beállott a fagy, a mocsaras part megkeményedett s a folyón jégzajlás kezdődött, a mi a szegény hidászok munkáját, a kik kötésig vízben állva dolgoztak, tetemesen megnehezítette. S most kellett ennek jönnie, a mikor minden pillanatnak nagy volt az ára. Végre megkezdhatték az átkelést. Egy csomó ágyú, a melyet a sztugyenkai magaslatra vontattak föl, fedezte a túlsó partot s távol tartotta onnan azt a kis orosz osztagot, a mely még ott maradt. Az átúsztatott lovasság ezeket is elkergette. Szabad volt az út. S az maradt még másnap is. Oudinot csapatai, 8000 ember, a kik legelőbb keltek át, nyomban birtokukba vették az egész terepet s arczállal délnek fordultak. Alkonyattal egy 4000 lovasból álló hadosztály követte őket, a melyet hirtelenében állítottak fel s a derék Ney parancsnoksága alá helyeztek, mintán az övé az utolsó szál emberig odaveszett. Másnap (27-ikén) Napoleon ellenőrizte az átkelést, egy csomó „izoláltat“ is átengedett s déltájban maga is átkelt gárdájával, a mely most alig 7000 emberre rúg. A mikor délután nagyobb tömegű „izolált“ akart a tüzérség és a szekerek számára épült hídon átkelni, az beszakadt — ezúttal már harmadizben — s nem egy közülök ott lelte jeges hullámsíriját. A mikor a hidat újból helyreállították, Eugen és Davout hadtesteinek maradványai vonultak rajta át, egyenként 1200 ember, úgy hogy az innenső parton már csak a Viktor-féle hadtest (11,000 ember) maradt, a melynek elővédje Borisszovig érkezett; e hadtestnek az a feladat jutott, hogy a mögöttük nyomuló Wittgensteint

tartóztassa föl, fedezze a hadsereg elvonulását s egyúttal iparkodjék a fegyvertelenek közül is minél többnek a menekvését előmozdítani. Mert Napoleon, a ki most végignézte, hogy miképen omlott össze szépséges „nagy hadserege“, már csak azzal a gondolattal foglalkozott, hogyan tudjon újat teremteni, s e számításában nagy szerepet játszott a sereghajtók tömege, a kik között igen sok volt a derék tiszt és altiszt, a kiket majd felhasználhat. Ezért még 28-ikán éjjel egy hadosztályt visszaküld az innenső partról Viktor támogatására, a kinek a hidakat még e nap folyamán tartania kellett. Az egész hadsereg most 30, legföljebb 35,000 fegyveresre tehető. Az izoláltak sokasága, a kiknek főtömege a 27-ikéről 28-ikára virradó éjjelen érkezett az átkelőhelyhez, körülbelül ugyanennyire rúghatott. E szerencsétlenek nagy részét az éhség és a hideg a szemközti falunál rekesztette. S a moszkvai menekültek közül is sokan maradtak ott a családjukkal együtt, mivel, minden intelem ellenére, nem akartak kocsijuktól megválni, a melyen kicsinyke vagyongájukat s az utolsó falat elemózsiájukat hozták magukkal. Kimondhatatlanul siralmas volt ez a kép.

De Napoleonnak azért mégsem sikerült az ellenség-től teljesen zavartalanul megmenekülnie. Még 27-ikén este Wittgenstein és Platow Sztary-Borisszownál Viktor utóvédjére bukkantak, Partouneaux vezetése alatt mintegy 4000 emberre, a kiket főcsapatuktól elvágtak és megadásra kényszerítettek. Ekkor Sztugyenka irányában tovább menetelt az orosz vezér s itt a francia tábornagyot, seregének legnagyobb részével együtt lekötötte. Egyidejűen Csicsagoff is, a kit időközben felvilágosítottak a helyzet igazi mibenlétéről, erősebb csapatokat küldött a folyó jobb partján észak felé,

s aztán jó lassan, maga is utánuk indult. Így hát a francia hadsereg elvonulását, a melyből egyelőre még csak Eugén, Davout és Junot mentek át az oroszok által akkor még szét nem rombolt hidakon a mocsaras Gainán át Szembinig, mégis csak harccsal kellett tehát kierőszakolni. A két orosz vezér, Borisszowon át talált összeköttetésük révén, közös eljárásban állapodott meg, s így november 28-ikán, ezúttal újra fagyos, hideg időjárásban, a folyó mindkét partján ütközetre került a sor: amott Viktornak a maga alig 7000 emberével védekeznie kellett az oroszok több mint kétakkora erejével, emitt 26,000 főnyi sereg támadását, a kik közül ugyancsak 15,000 fő vett az ütközetben részt, 10,000 katonával kellett visszaverni. S a sokat szenvedett csapatok ezt a csodát is megművelték. Kezdetben ugyan a jobb parton az előretolt csapatrészek visszahúzódtak az orosz vadászok rohama elől, sőt még a fiatal gárda is visszavonult a folyó felé, de Ney, a ki az újra megsebesült Oudinot helyett most annak a csapatain is átvette a parancsnokságot, új támadásra tüzelte embereit, úgy hogy azok az ellenséget visszanyomták, s egy, az erdőből kifelé intézett, örökké emlékezetes lovastámadással, közel ezer foglyot ejtettek. Aztán még késő éjjelig verekedtek, a nélkül, hogy az oroszok különösebb előnyöket vívtak volna ki s a nélkül, hogy az öreg gárda — már csak alig 4000 ember — ütközetbe ment volna.

Ezenközben a tulsó parton Viktor is, a kit az innenső partról a tüzérség támogatott, Wittgenstein lomha támadásaival szemben estig tartotta magát s aztán fölhasználhatta a beállott sötétséget, hogy hadtestének maradványaival a folyón átkeljen, miután

még előbb egy nagy sor fegyvertelent sikerült ugyan-csak átkeletnie. Az összes „izoláltak“ és menekülők átjuttatását azonban nem sikerült már fedeznie. Az ütközet napján, mindjárt korareggel, a mikor az orosz ütegek szólani kezdettek, az emberek ezreit elfogta a rémület, nekirohantak a hidaknak, a hol vad, kibogozhatlan tömkeleg kerekedett kocsikból és szekerekből, a kik az utat elzárták, megvadult lovakból, a melyek a betegeket és a sebesülteket patájukkal taposták, emberekből, a kik nyomorult életük utolsó lélekzetéért küzködtek egymással, s az egész fölött szüntelen végig sepert az ellenség golyózápora. A hidakon keletkezett vad tusakodás közepette sok embert belöktek a folyóba. Ijedtükben sokan a jeges habokra vagy a sikló jégtáblákra bízták magukat, másokat az utánuk tolakvó tömeg beleszorított a vízbe: a legtöbbben ott pusztultak. Ha e jelenetek borzalmát valami még felülmúlhatta, az a következő hajnal volt, a mikor az utolsó fegyveresek szuronyal teremtettek maguknak utat a fapallókon át s ezeket aztán fölguyjtották. Ekkor az ottmaradtak, férfiak, asszonyok és gyerekek, a kiket az éj folyamán nem lehetett az őrtüzek mellől elkergetni, ijedt ordítózással utánatólultak az utolsó csapatnak, bele a lángok közepébe, a míg csak a gerendák össze nem roskadtak alattuk, s kétségbeesett terhüket bele nem ejtették a folyóba. S azért mégis ötezret közülök foglyul ejtettek az oroszok. A mikor Csicsagoff, Napoleon elvonulása után, az átkelőhöz érkezett, ott — ezt maga beszéli el — a földet elborította a legyilkolt és megfagyott tetemek tömege mindenféle helyzetben, a sztyegyenkai parasztviskók tömve voltak holttestekkel, a folyóban uszkáltak a katonákból, asszonyokból és gyere-

kekből fonódott borzalmas gomolyagok, itt-ott egy-egy görcsösen kapaszkodó kar nyult csak ki az ég felé, s közben-közben egy-egy szoborra fagyott lovas úszott ott a jégtáblák közé ékelődött lován. A minszki kormányzó ehelyütt szinte 24,000 holttestet égettetett el. Ezeket a csatamezőről szedték fel és a vízből halászták ki. A Berezinában pedig állítólag még tíz év múlva is apró szigetekre és dombocskákra bukkantak, a melyek ama napok áldozataiból képződtek, fölszínüket nefelejts nőtte be, a század legborzalmasabb színjátékának örök emlékezetére.

A november 28-iki veszteséges, de azért dicsőséggel teljes fegyvertény után, a mely az ellenség terveit meghiusította — olyan volt ez a harcz, mint egy halálra sebesült szervezet utolsó föllobbanása — Napoleon katonai ereje teljesen összeomlott. Most már nem volt hadserege, csak kísérete, a mely a rémületesen hideg időjárás markától szorongattatva önmagát fegyverezte le, s a mely az éhségtől félig, itt-ott egészen megőrült, a melynek fagyos testét hagymáz támadta meg s a mely ilyen állapotban vánszorgott Szembinen és Molodecsnón át Vilna felé. Deczember 3-ikán, a mikor a hőmérő nulla alatt 16 fokot mutatott, már csak mintegy 9000 embernek volt puskája; nemsokára már ezek is elhajigálták, a mikor 6-ikán 24, 8-ikán pedig 27 fokra zuhant a higany. Minden következő éjjel sok száz újabb áldozatot követelt. Napoleon már a berezinamenti ütközet után való napon tisztában volt azzal, hogy ezekkel a csapatokkal nincs többé mit kezdenie. „Ilyen helyzetben“ — írja Maretnek Vilnába — „lehetséges, hogy legközelebb annak a szükségét fogom látni, hogy Franciaország, a biro-

dalom, sőt a hadsereg érdekében is Párizsban tartózkodjam.“ Ez a terve ezzel már döntéssé is érlelődött benne. És pedig alapos okokból. Mert még Szmolenszk előtt olyan hírt kapott a francia fővárosból, a mely nem kis gondot okozott neki. Az egyik köztársasági érzésű tábornok, t. i. az a Malet, a ki már 1808-ban is a császári uralom ellen tervezett egyik merényletbe keveredett, s a kit azóta egy párizsi börtönben, majd pedig az egyik kórházban őrizet alatt tartottak, itt néhány royalista bizalmasával azt a tervet eszelte ki, hogy Napoleonnak halála hírét költik, aztán olyan szenátusi parancsot hamisítanak, a mely őt bízta meg a városparancsnoksággal, s olyan tanácsi határozatot, a mely mérsékelt köztársaságiakból és alkotmánypártiakból, Moreauval és Carnotval az élükön, kormányt alakít. Efre támaszkodva akarták a községi gárdát és a párizsi helyőrséget szolgáltató nemzeti gárdát maguknak megnyerni, velök a hatóságokat elfogatni s így a császárságot megbuktatni. Két hét óta nem érkezett a császárról semmi hír. A lakosság az orosz hadjáratot eleinte mint a tartós békéhez vezető út utolsó elhatározó lépését örömmel üdvözölte, de aztán a folytonos előnyomulás meghökkentette, Moszkva égése végül minden ábrándjából felriasztotta s aztán rémületében már csak a soha meg nem szűnő, végnélküli harczokat látta maga előtt. Ezzel a hangulattal számolt Malet, a mikor október 23-ikának hajnalán munkához látott. Egy ezrednyi nemzetőrség, a régóta szolgáló községi gárda, két tábornok, a kiket a fogházból emelt ki s a kik közül az egyik Moreau vezérkari főnöke volt, mind-mind színigazságnak vették a tábornok hazugságát és engedelmeskedtek neki. Segítettek a rendőrministernek,

Savarynak és Pasquiernek, a rendőrfőnök elfogatásában s a szajnai prefektus, Frochot annyira meg volt a dologról győződve, hogy a városházán máris rendbehozatta azt a termet, a melyben majd az ideiglenes kormány ülésezzék. Malet-t egy kísérőjével együtt már csak a főparancsnokságon bírták két tiszt lélekjelenlétének segítségével elfogni, megkötözni, s ekkor kihirdették a lentálló csapatok előtt, hogy a császár él. „Vive l'Empereur!“ zúgott fel a válasz, s ezzel a puccs befejeződött. Malet-t s általa becsapott követőit röviddel utóbb a hadijog alapján főbelőtték.

Ez volt az a hír, a melyet Napoleon november 6-ikán, menetközben kapott. A mi neki a hírben legjobban feltűnt s a mi a történelem számára is jelentőséges, az a körülmény, hogy mindazok közül, a kik oly könnyen hittek a császár halálában, egyik sem gondolt a dinastiára, hanem mindenikük az állami kormányzat bekövetkező változását a legtermészetesebb és magától értetődő dolognak tekintette. „Hogyan?“ fakadt ki a keserű csalódás hangján a császár, „hát a feleségemre, a fiamra, a császári intézményekre, minderre egyáltalán nem is gondoltak!“ S ez nem elég. Ha egy ilyen kísérlet már bizonyos fokig sikerülhetett, a mikor a hadsereget még csak a hazától távol tudták, vajjon mire fognak akkor merészkedni, ha majd megtudják, hogy ez a hadsereg már nem is létezik? Már pedig annak sorsát még sem lehetett eltitkolni. Nem kellett-e feltűnnie, hogy Szmolenszk óta már egyáltalán nem érkezett hozzá futár? Nem, nem, neki innen el kellett sietnie, hogy Párisban egyidejűen érkezzék meg a vészhirrel: hogy a vállalkozás balsikerrel járt, hogy a tőle vezetett százezrek odavesztek; ott kellett lennie, hogy e hír

hatását egyéniségének személyes varázsával ellensúlyozza. A Berezina mellett még mint tábornok tette meg kötelességét. Most, a mikor a hadsereg már fölloszlott, a hadvezér számára már nem maradt más föladat, mint hogy segítséget szerezzen a csapatoknak, a mit megint csak a távolból tudott jobban intézni. Hozzájárult még ehhez a németek magatartása miatt való aggodása is. Így hát elhatározta, hogy mihelyt hadoszlopa eléri Molodecsnónál a vilnai országútat, elhagyja katonáit és hazasiet.

Deczember 5-ikén — a mögöttük nyomuló ellenség könnyű lovasságával vívott folytonos utóvédharczok közepette, a melyek során ismét ezer meg ezer védtelen foglyot ejtettek közülök az oroszok — érkeztek Szmorgonyba. Itt maga köré gyűjtötte tábornagyjait s közölte velük elhatározását. Murat vezesse a hadsereget a Nyemen mögé, Berthier maradjon az oldalán. Vilna előtt Wrede parancsnoksága alatt bajor csapatokat s egy friss francia hadosztályt fognak találni. A hadsereg maradványai és egész Franciaország szempontjából mulhatatlanul fontos, hogy Párisban legyen. Az osztrákokat és a poroszokat csak onnan bírja megzabolázni. Ezek bizonyára kétszer is meg gondolnák, hogy hadat üzenjenek neki, ha egyszer újra ott áll a francia nemzet — e perczben megint egészen francia volt — és egy új hadsereg élén. Ezt megelőzően fölolvastatta előttük Eugén által az utolsó, Molodecsnóból, deczember 3-ikán kelt hadijelentést; a háború kezdete óta a 29-ik volt ez s benne, ha nem is minden köntörfalazás nélkül, de mégis czélzásokat tett a Nagy Hadsereg pusztulására. A teljes igazságot nem lehetett belőle kiolvasni, s a ki mindama siralmas nyomorúságot ismeri, az előtt

szinte a szerencsétlenséggel való aljas tréfálkozásnak tetszik, ha azt olvassa többi között: „Emberek, a kiket a természet nem aczélozott meg eléggé, hogy a sors és a szerencse minden változandósága fölé tudjanak emelkedni, elvesztették jókedvüket és víg kedélyüket s egyébről sem álmodtak, mint balsorsról és vereségről; azok azonban, a kiket a természet a mindenek fölébe való emelkedésre megtanított, azok megőrizték jó kedélyüket és szilárdságukat s az eljük torlódó nehézségekben csak újabb dicsőség forrását keresték“. Az sem volt benn ebben a jelentésben, hogy a százezrek hogyan veszték oda. Mindennek az a gonosz fagyos muszka időjárás volt az oka. November 6-ika előtt a hadsereg állítólag még büszke, nagy és diadalmas volt, csak ezután kezdte ki és emésztette föl az észak borzalmas éghajlata. Azt, hogy ő maga és pedig csakis ő egyedül idézte föl a romlást, azt a császári szerző egy betűvel sem árulta el. Arról sem lehetett semmit sem olvasni, hogy ő kergette előre folyton és szüntelen a csapatokat Vilnán, Vitebszken és Szmolenszken át a perzselő orosz nyár kellő közepén, s hogy ez a hajsza a seregnek sokkal több emberébe került, mint a tél. S ha már a hideg volt mindennek az oka, arról sem közölt semmit sem, hogy ő volt az, a ki a hamuvá porlott orosz fővárosban való csökönyös ottmaradásával rájuk idézte ezt a veszedelmet. A világnak mindenekelőtt egy dolgot kellett tudtára adnia: azt, hogy ő él s hogy jól érzi magát. „Ő felsége egészségi állapota még soha sem volt ennyire kedvező“, így zárult a hadijelentés. Ekkor elbúcsúzott a tábornokoktól s éjnek idején Caulaincourt-ral, a kinek Rayneval nevű titkársaként akart útközben szerepelni, Durockal,

Lefebvre-vel és Moutonnal együtt elrobogott. 6-ikán Maret-vel Vilnában, 10-ikén de Pradt-tal Varsó egyik külvárosában, 14-én a szász királylyal Drezdában találkozik, a hol még csak hét hónapja, dicsőséget teljes fényében fogadta a félvilág hódolatát; föl ismeretlenül érkezik a francia határra s december 18-ikán éjjel előtt Páris elé, a hová előző nap érkezett meg a hadijelentés.

Útja nem volt veszélytelen. Szesszlavin, ez a vakmerő orosz pártember kozákjaival utólérte a kis francia társaságot, s most arról volt szó, hogyan lehessen annak őrtüzei mellett észrevétlenül elsiklaniok. És pedig ebben a rendkívüli hidegben. A száz lengyel dzsidás közül, a ki Napoleon kíséretét alkotta, egy éjszaka a felének elpusztult a lova s azzal együtt élete is. Állítólag a császár életét is két ízben fenyegette merénylet: első ízben még orosz földön Osmjánnál, a hol Loison kombinált hadosztályával találkozott s egy francia őrnagy néhány német tisztnek azt a tanácsot adta, hogy juttassák Napoleont Wallenstein sorsára; másodízben pedig Glogaunál. Az első merényletterről szóló adatok igen határozottan szólnak s nincs kétség benne, hogy komolyan foglalkoztak vele. De végrehajtására nem került a sor s Napoleon megmenekült. Csillaga még nem tűnhetett el az égboltról, de már erősen hanyatlóban van. Vértörősen, mint a nyugvó nap korongja, fogja Európát még egyszer a gyilkosság és a tűz színeibe mártani, mielőtt a nyugati Oczeánban végkép alámerülne.

HARMADIK FEJEZET.

Lipcse.

Keserves volt az ébredés abból az álomból, a melyet Napoleon, moszkvai útja előtt, az államokon és népeken való korlátlan uralmáról álmodott. Határtalan tekintélye, a mit lángeszű haditettei hosszú sorával vívott ki magának, megrendült. Mert ha az utolsó hadjáratban nem szenvedett is vereséget, mégis csak futnia kellett, már akár a nélkülözés, akár a hideg, akár pedig a biztos pusztulás elől, mindegy, futott s azt a benyomást nem tudta eltörölni, a mit ez az eladdig hallatlan esemény világszerte keltett. A „Nagy Hadsereg“, a melynek legderekasabb elemei győztek volt Austerlitznál és Friedlandnál, most már csak alig számbavehető roncsaiban volt meg. Mi pedig jól tudjuk, hogy mit jelentett reá nézve a hadsereg. „Az ő nemzetének“ nevezte el egyszer igen találó szóval Jancourt gróf, Talleyrand barátja. Igaz, hogy rendelkezésére ott állott még egy hadsereg, ez azonban méreteiben össze sem volt az odaveszettel hasonlítható s azonfelül harczban állott az angolokkal és a spanyolokkal. Igaz, hogy voltak még szövetségesei, de ezek csak az ő szerencséjének és erejének voltak a szövetségesei és igen kétséges volt, hogy erőtlenségében is hivei maradnak-e.

Ha újra megjelenítjük magunk előtt azokat az indítékokat, a melyek őt keleti útjára készítették, azt látjuk, hogy nem csupán szárazföldi hatalmának Oroszországra való kiterjesztése volt a végcélja, hanem mindenekelőtt Angliának a kontinenstől való teljes elzárása, a mely — ezáltal létföltételeiben megtámadva — rákényszerül, hogy békét kérjen, hogy hadait Spanyolországból kivonja, s hogy a diadalmas hódító világpolitikája előtt megnyissa az oczeánokat. Talán elérhette volna ezt a célját, ha Napoleon eredeti terve szerint Szmolenszknél megállott és Litvániát főlzabadította volna. Ebben az esetben hadseregét összegyűjthette, pótlásokkal kiegészíthette volna, rendszeres ellátási szervezetet teremthetett volna, s aztán tekintélyes haderő élén mindkét orosz fővárossal szemben fényesítő állást foglalhatott volna, a mi persze nem maradt volna hatás nélkül a nagy világpolitikai viszonyokra sem. Mert éppen a mikor a Nyemenen átkelt, akkor kapott az Angliával szemben vívott háborújához segítőtársat. Az Északamerikai Egyesült-Államok voltak ezek, a melyek 1812 júniusában háborút üzentek Nagybritanniának. Napoleon már két esztendeje dolgozott ezen, a mikor a berlini és a milanói határozatok alól való kivételezést ígérte meg nekik, ha többé nem fognak Angliával és annak gyarmataival érintkezni, vagy pedig, ha sikerülne nekik Londonban az 1807. évi ediktumok visszavonását elérniök. Jól tudta, hogy az angolok erre nem, vagy legalább lényeges részekben nem lesznek kaphatók. Tényleg kereken vissza is utasították ezt a kezdeményezést s ezenfelül teljesen ellenség módjára viselkedtek, minden amerikai hajón brit matrózokat kerestek, hogy azokat tengerészetük számára

besorozzák, s végül magán az északamerikai szárazföldön is ellenségesen izgattak a washingtoni kormány ellen. Így aztán 1812-ben nyílt harczra került a dolog, a melynek során az első időkben Anglia a tengeren némi veszteségeket szenvedett. Ez az újabb bonyodalom a szigetországnak folyton romló pénzügyi viszonyaival s Napoleonnak Oroszországban fenyegető magatartásával együtt, talán alkalmas lett volna arra, hogy Londonban a közbéke gondolatát támogassa, főként mivel az ibériai félszigeten sem végződött az esztendő Angliára nézve túlságos sikerekkel. Mert annak a győzelemnek ellenére is, a melyet Wellington Salamancánál aratott, s a mely az összes franciaellenes haderőkön való főparancsnokságot hozta meg neki — Cadix ezzel szabadult meg az ellenséges ostrom alól — a spanyolok hibái és önzése miatt végül mégis arra kényszerült, hogy a portugál határra húzódjék vissza. A mikor azonban Londonban egyik orosz hír a másikat érte, a melyek a Nagy Hadsereg összeomlásáról, a borodinói eldöntetlen mészárlásról, Moszkva égéséről, a visszavonulásról és annak borzalmairól szólottak: akkor persze már szó sem lehetett a Napoleonnal való megegyezésről és a békéről. Sőt inkább a háborús irányzat kerekedett most fölül minden komolyabb ellentállás nélkül. Nagybritannia már a nyár folyamán békésen megegyezett Oroszországgal s befolyásával egyidejűen szerződést is közvetített I. Sándor és a spanyol régensség között (1812 július 18 és 20.), úgy hogy a mikor a hadjárat sorsa még nem is dőlt volt el, egy újabb koalíció alapjai már meg voltak vetve, a mely ezúttal nem annyira Franciaország, mint inkább Napoleon által kiküzdött és annak dicsvágyó személyiségében jelent-

kező túlsúlya ellen irányult. Az események további fejlődésére nézve az a döntő kérdés merült föl most: vajjon nem fognak-e a napoleoni hatalom bűvös körén belül álló népek, ama súlyos veszteség láttára, a melyet ez a hatalom elszenvedett, kormányaik beleegyezésével vagy azok ellenére is, az általános mozgalomhoz csatlakozni?

Úgy látszik, hogy az oroszországi események várható következményeit Napoleon nem ismerte föl azonnal. A hadseregtől való elutazása után még abban reménykedett, hogy csapatai Vilnában föltáplálják magukat és rendezkedni fognak, hogy a velük szembejövő divízió megadja majd nekik a szükséges támogatást. s hogy Murat, a kit egyfelől Macdonald vezetése alatt a poroszok, másfelől pedig Schwarzenberg és Reyner támogattak, a Nyemen mögött tartani tudja majd magát. A mikor Varsón keresztülment, az ottani kormányt arról biztosította, hogy még 120,000 katonája van. Európában elfoglalt uralkodó állásának föladására egyáltalában nem gondolt. Még akkor sem jutott az eszébe, a mikor végül azt is meg kellett hallania, hogy főseregének maradványai még Vilnában sem tarthatják magukat, hanem azokat, mivel ziláltságukkal a most érkező friss csapatokat is magukkal rántották, hihetetlen kínlődás és óránként növekvő veszteségek közepette a Nyemenen át egész Königsbergig kellett visszavonni, a hol az öreg gárda már csak 4—500 fegyveresre, a gárdalovasság már csak 600 lovasra, nagyrészt lovak nélkül, a többi pedig vagy 40,000 főre rugó kuszált tömegre tehető, közöttük néhány ezer tiszt és altiszt, a kik közül utóbb azonban alig a fele mutatkozott szolgálatra alkalmasnak. 500,000 ember odaveszett, abból kb. 100,000

az ellenség fogságába került, pár ezer a tábori kórházakban feküdt, a többi mind halott volt. Ez nagyon is sok volt a szerencsétlenségből! De annyi még sem volt, hogy a bátorságát elveszítette volna. Hisz Napoleonnak megvolt még a két hadseregszárnya 66,000 emberrel, megvoltak a csapatpótlásai, a melyek még nem érkeztek meg az orosz határra, kb. 20,000 ember, továbbá a keleti várak megszálló csapatai 17,000 ember, s ezenfölül a nagy sereg megmentettjeiben mindennek daczára is értékes anyaggal rendelkezett egy új haderő szervezése számára. Már pedig ezt az új hadsereget föl akarja állítani s már jövő tavasszal föl akarja vonultatni az oroszok ellen. Párisba való megérkezése után nyomban nagyszabású előkészületekhez látott a fegyverkezésre nézve, a miket nyilván már a visszafelé való utazása közben volt ideje bőven megfontolni s már néhány hét múlva eléggé udvariatlanul vágja egy német diplomatának a szeme közé: az oroszlán még nem halt meg annyira, hogy bele lehessen rúgni.

A legfontosabb körülmény persze az volt, hogy Franciaországban való uralma még mindig erősen állott, s hogy a franczia nép nem tagadta meg a vele való együttműködést. Igaz, hogy a hatóságok és a testületek — fölülről jövő diszkrét nyomásra — ezúttal sem mulasztották el az alkalmat, hogy alázatos hódolatukról és tántoríthatatlan hűségükről ne biztosítsák az uralkodót. Az erre adott válaszaiban a császár gyakran rámutatott a Malet-féle merényletre s a kormányközegeknek ekkor tanusított magaviseletére. „Félénk és gyáva katonák“, mondja a szenátus küldöttségének, „a nemzet függetlenségébe kerülhetnek, ijedős tisztviselők azonban megsemmisítik a törvények

uralmát, a trón jogait és a társadalmi rendet. A leg-szebb halál azé a katonáé lenne, a ki a becsület mezején vesztí az életét, ha nem lenne dicsőségesebb annak a tisztviselőnek a halála, a ki akkor esik el, a mikor uralkodóját, a trónt és a törvényeket védi.“ Az államtanács üdvözlőbeszédére adott válaszában a természetjogon nyugvó emberéletet védő doktrinerek ellen támad, a kiknek ezúttal is a nyakába varrja a közintézmények bizonytalansága miatt való felelősséget. „Valóban“, mondá, „ki nyilvánította kötelességnek a lázadás elvét? ki hízelgett a népnek azzal, hogy szuverénitást tulajdonított neki, a melylyel az pedig élni nem tud? ki rombolta le a törvények szent és sérthetetlen voltát, a mikor azt hirdette, hogy a törvények nem az igazságosság megszentelt elveiből, nem a dolgok és a polgári jog természetéből fakadnak, hanem azokat egyszerűen egy csomó férfi gyülekezetének akarától tette függővé, a kik híjával voltak minden helyes érzéknek a polgári és a büntetőjog, a közigazgatás, a katonai és a polgári törvények iránt? Ha az ember arra van hivatva, hogy egy államot regeneráljon, akkor éppen az ellenkező elveket kell követnie. A történelem az emberi szív rajzát adja; annak mélyén kell a különböző törvényhozási rendszerek előnyeit és hátrányait kutatnunk.“ Vajjon mi célja lehetett Napoleonnak e kifakadásai-val? Bizonyára csak az, hogy egyszer megint nyilvánvaló világossággal rámutasson, hogy ő volt az, a ki annak idején az államot kimentette ziláltságából, a melybe a lázadás szelleme annak idején taszította. Ez a szellem újabban megint jelentkezik s az állam bizonyára újból áldozatául esnék, ha a császárt most cserben hagynák, a helyett, hogy minden erejükből

támogatnák, őt, valamint trónjának és elveinek örökösét.

Most tehát azon fordult meg minden, vajjon Franciaország népét sikerül-e ugyanezekkel a meggyőződésekkel átítatni. Mert erre volt szükség, ha Napoleon el akarta érni, hogy régi pozícióját új hadsereggel ismét kivívja.

Hazatértekor az ujonczanyagból csak az 1813-iki kontingens állott rendelkezésére — az 1812-iki 120,000 embert már a háború folyamán nagyrészt fölhasználták a pótlások számára — ez a kontingens kb. 140,000 főre rugott, a kiknek nagyobb része december folyamán a törzseknél bevonult, s a kiket a már készenálló keretek szívtak föl. Úgy remélte, hogy ezeket néhány hónapon belül eléggé kiképeztheti, hogy fölhasználhassa őket. A már régebben is szolgált katonák közül, a kereteken és az ujonczok kiképzésére nélkülözhetetlen törzsállományon kívül csak négy ezrednyi tengerésztüzérség, 3000 lovascsendőr, két zászlóalj párisi községi őrség s néhány pót század jöhetett számításba. Ez a „haderő“ semmiesetre sem lehetett a császárnak mostani helyzetében s az újabb harcokra és újabb diadalokra irányuló szándékai mellett elegendő. További és sokkal nagyobb hatalmi eszközökre volt szüksége. Itt voltak ugyan a nemzetőrség csapatai, kb. 80,000 főnyi állománynyal; ezeket azonban külföldi vállalkozásokra nem használhatta föl s a mellett parancsnokaik részben rokkant, részben nyugalomban levő vagy kiszolgált tisztek voltak. Itt sürgős segítségre volt szükség. Mindenekelőtt a szenátusnak kell majd olyan határozatot hoznia, hogy a nemzetőrség csapatai épp úgy tartoznak külföldön is szolgálni, mint maga a sorkatonaság; aztán pedig a „Nagy Had-

seregből“ — mihelyt sikerül az „izoláltak“ tömegét annyira, a mennyire rendezni — sietve haza kell hozatnia az összes olyan tábornokokat, törzs-, fő- vagy altiszteket, a kik csak némileg is alkalmasaknak látszanak még. Mindkét tervét keresztül tudta vinni. Odáig vitte a dolgokat, hogy — persze megrendelésre — már magából a nemzetőrségből is érkeztek egyes kérvények a parancsnokságokhoz, a melyekben a kérelmezők azért a kitüntetésért esedeznek, hogy engedjék őket ki a frontra, az ellenség elé, a mire aztán 1813 januárius 11-én a kívánt szenátusi határozat elfogadtatott. Ugyanez a határozat azonfölül kilátást nyújtott további 250,000 katonára, t. i. 100,000-re a négy legfiatalabb korosztályból, a kik eddig még nem kerültek sor alá, s aztán az 1814-iki összeírásból való 150,000 emberre, a kiket a császár egyébként csak tavasszal akart fegyver alá szólítani. Ezzel megszerezte volna az új hadsereg számára szükséges emberanyagot, s ha most még Spanyolországból is visszahozatnak kereteket s egyes nagyobb csapattesteket — együttvéve vagy 40,000 embert — akkor már mindenestre figyelmet parancsoló katonaság áll harczra készen. Napoleon azonban még ezzel sem elégszik meg, hanem áprilisban újabb 180,000 embert kér a szenátustól, nemzetőrséget és újonczokat, hogy ezzel aztán — a szökevényeket, az alkalmatlanokat és a betegeket leszámítva — mintegy 600,000 ember álljon az 1813-iki hadjárat számára rendelkezésére. A lóanyagban jelentkező tetemes hiányokat úgy iparkodik pótolni, hogy Francziaországban, Hannoverben és Braunschweigban, Holsteinban, sőt még Mecklenburgban is nagyszabású bevásárlásokat eszközöltet. Ezenfölül testületekkel és gazdag magánemberekkel bizalma-

san közlik, hogy teljesen felszerelt lovasok önkéntes fölajánlásával kiváló módon beajánlhatnák magukat a császár jóindulatába, a prefektusoknak pedig azt a rendeletet adták ki, hogy az előkelő és gazdag családok ifjai közül minél többet jelöljenek ki és vonultassanak be erre az „önkéntes“ szolgálatra. Napoleon adót akart ezen az úton a vagyonosokra kiróni s őket, fiaiknak reábizott sorsával együtt, magához akarta bilincselni. Ezek a „díszőrök“ (Gardes d'honneur), mintegy 10,000 ember, egyévi szolgálat után hadnagyi rangot kapnának s valamilyen testőri intézménybe (Garde du corps) olvadnának bele, a melyre Napoleon már régóta gondolt, a nélkül, hogy eddig — a császári gárdára való tekintettel — bátorsága lett volna ezt az eszméjét végre is hajtani.

1813 januáriusában újra a régi fáradhatatlan munkásságába merült Napoleon, segédeszközeinek a legaprólékosabb részletekig való beható ismerete ujult föl ismét, a mit páratlan emlékezőtehetsége őrzött meg eddig számára. Egyik bámulatból a másikba ejti a szemlélőt ez az egymagában dolgozó ember, a kinek ezúttal nem állanak úgy mint máskor a csapatállományok gondosan kidolgozott táblázatai rendelkezésére, a ki olyan viszonyok között kénytelen operálni, a melyek bárki másnál a tiszta áttekintést megzavarták s nyugalma elrabolták volna, a kit olyan segéderők vesznek körül, a melyek csak a másodlagos munkálatokban lehettek segítségére, s a ki e mellett fáradhatlan szorgalommal serénykedik hatalmának újraépítésén. Csak mélyen lehet sajnálnunk, hogy ez a rendkívüli szervező tehetség, a mely azelőtt rendet és erőt tudott az államnak kölcsönözni, ezúttal abban merült ki, hogy minél több erőt elvonjon attól.

Ez újabb áldozatok tekintetében azonban a szenátus beleegyezése önmagában még nem sokat jelentett. Ezenfölül a lakosság jóindulatát is meg kellett szereznie, vagy legalább az idegenkedést kellett leküzdenie; már pedig ez sem volt kis föladat. Tömegével akadtak megint engedetlenek és szökevények. A főváros és a megyék hangulata nem volt barátságos. Saint-Antoine külvárosban lovagolva egyízben, sértő kiáltások fogadták a császárt. A nép élcelődött a Tuillériák kerítésén, a kinek gránátalmaíai (grenadiers) és babérfái elfagytak. A Provenceból forradalmi, a nyugati megyékből royalista mozgalmakról jöttek jelentések, Belgiumból pedig azt hozták hírül, hogy ott nyíltan szembehelyezkedtek a sorozásokkal. Ennél komolyabb bajok aztán nem is igen akadtak. Végül is segített a dolgokon a francziák hazafisága. A legutóbbi esztendő szerencsétlen lefolyása által nemcsak Napoleon, hanem maga Franciaország is vesztett a külfölddel szemben eddig érvényesült tekintélyes állásából, s döntő túlsúlya megfogyatkozott. S ha most mégannyit panaszkodtak is a szüntelen háborús állapot és annak következményei ellen, a legyöngült Franciaország még sem tetszett egyetlen francziának sem. S hatalma fogyatkozásának következményei már nyíltan is kezdetek jelentkezni.

Mindenekelőtt Poroszországban, a melyet csak fenyegető túlerővel bírtak rákényszeríteni, hogy elnyomója mellé csatlakozzék. Itt a nép a nagy hadsereg pusztulásában, a melynek saját katonái elszökdöstek, istenítéletet és arra mutató intelmet láttak, hogy lealázó szövetkezésük igáját végre már lerázzák magukról.

„Elpusztult ember, kocsi s ló itten,
Mert lesujtott rájuk a haragvó Isten“

ezt dalolta nekik az egyik költő. Az átvonuló csapatok súlyos terhe lángra lobbantotta az idegenek ellen érzett haragot s mérhetetlen gyűlöletet támasztott, a mely tetletesen kifejezésre várt. Ennek mértéke szerint kell azt a hangulatot megítélnünk, a mely a német nép ellenségének szolgálatára kényszerített porosz hadtestben uralkodott. Igaz, hogy Riga alatt jól tartotta magát. De a mikor utóbb az orosz várparancsnok, Paulucci, a czár fölhatalmazásával Yorck tábornokot, a ki a megbetegedett Grawertet helyettesítette, arra akarta rábeszélni, hogy pártoljon át s levelet is mutatott, a melyben a czár ünnepélyesen elkötelezi magát, hogy addig nem teszi le a fegyvert, a míg Poroszország nem kapja vissza az 1806-ik előtti hatalmi állását; a mikor a „Nagy Hadsereg“ fölbomlásáról és az oroszok üldözéséről biztos hírek érkeztek; s a mikor aztán decemberben, Macdonaldnak dél felé való visszavonulásakor, a York-féle hadtest egyszerre egy orosz divízióval találkozott, a mely közéje és az előremenetelő francziák közé siklott be, s a melynek parancsnoka Diebics egy megbeszélés során újra megerősítette a a czár ígétét: ekkor 1812 december 30-ikán a porosz tábornok Tauroggennél olyan értelmű szerződést kötött, a mely szerint a porosz hadtestet, elhatárolt porosz területen, Memel és Tilsit, valamint a Kur Haff között semlegesíteni fogják, s a mely szerint a parancsnok kötelezettséget vállalt arra is, hogy még ha a király nem hagyná is helyben ezt a szerződést és megparancsolná, hogy újra csatlakozzanak a francia sereghez, két hónapig nem fognak az oroszokkal szemben küzdeni. Döntő jelentősége volt ennek a tettnek, mert bizonyosága volt annak, hogy még az ilyen kötelelességtudó és conservatív érzésű ember is, a ki Scharnhorsttal

és Steinnal szemben állást foglalt, mert reformátorok voltak, még az sem tudott az uralkodó néphangulat hatása elől elzárkózni. „A királylyal vagy a nélkül“, ezzel a jelszóval akart Blücher és Bülow 1809-ben az osztrákok mellett hangulatot teremteni; most még a Yorckok is vonakodtak az oroszok ellen küzdeni s már-már az volt a dolgok látszata, mintha a nemzeti érzés még a monarchikus érzés fölött is diadalt aratna. A tauroggeni tett mindenestre mondhatatlanul felvillanyozó erővel hatott Németország többi részére. „Azok“, írja Ranke, „a kiknek emlékezése ama napokra visszanyúlik, bizonyára emlékezni fognak rá, hogy a tauroggeni szerződés híre még a politikától legtávolabb állókra is a villámlás erejével hatott, a mely a szemhatáron keresztül cikázik és a látást megváltoztatja. A francia elnyomás legsúlyosabb napjaiban is érezhetővé vált mindennünnen a nemzeti öntudat szokatlan érverése.“

E hír Napoleonra is mély és tartós hatással volt. A nemzeti ellentállás erejéről szóló lecke után, a melyet Oroszországban kapott s a melyet még most is óráról órára szállított neki Spanyolország, tekintete végre e kérdés felé is fordult, úgy hogy egy pillanatig sem volt ez esemény erkölcsi hatása felől kétségben, s a mellett a tauroggeni esemény — mely első sorban ebből a szempontból volt reá nézve kínos — hadászati is jelentőséges volt. Mert most, a szövetséges hadtest elpártolása után, a Königsbergben időközben némileg megerősített hadseregmaradványoknak ottmaradásáról már szó sem lehetett, annál kevésbbé, mert az oroszok már idáig nyomultak elő s a nép maga is már egész nyíltan kifejezte francziaellenes hangulatát. Murat épp oly kevésbé várta, mint Napoleon maga, hogy az oroszok támadó mozdulataikat a

Nyemenen túl is folytatni fogják; most azonban, a mikor Wittgenstein és Csicsagoff, s még előttük Platow a maga kozákjaival, nyugat felé nyomult, a mikor Macdonald csapatai bomladozni kezdettek s a Bülow parancsnoksága alatt álló porosz tartalékhadtest minden közreműködéstől tartózkodott: ekkor a nápolyi király elhatározta, hogy a Párisba utazó Macdonald egész hadtestét Danczkába veti, ő maga a hadsereg maradványaival egészen Posenig vonul vissza, a hol aztán januárus 17-ikén a főparancsnokságot önhatalmúan Eugén viczekirályra ruházta át és sietve haza-utazott. Mielőtt Napoleon még erről értesült volna, a tauroggeni conventio hírét máris kihasználta Párisban. „Tüstént, mihelyt Yorck árulásáról értesültem“, írja januárus 9-ikén Berthiernek, „elhatároztam, hogy szózatot intézek a nemzethez, a mely holnap fog megjelenni és rendkívüli sorozást fogok elrendelni.“ A válasz a már említett 11-iki szenátusi határozat volt, a mely sehol sem ütközött komolyabb ellentállásba, úgy hogy Maret a külföldön lévő francia követeket bátran értesíthette a francia népnek arról az elszánt akarataról, „hogy nem csupán a veszteségeinek megfelelő méretekben kíván újra fölfegyverkezni, hanem egyúttal biztosítani kívánja minden eshetőséggel szemben tekintélyét, dicsőségét és nyugalma is“. A párisi porosz követ, Krusemarck előtt Napoleon azt bizonyíttatta, hogy a francziák minden körülmények között készek őt követni és hogy szükség esetén még a nőket is föl fogja fegyverezni.

Am, ha azt akarta, hogy az új véradó minden ellentállás nélkül ajánltassék meg, akkor a főhadúr tekintélyének és dicsőségének is csorbíthatatlannak kellett maradnia. Ezért, ahol csak szerit tehették, mindenütt

azt a tudatot terjesztették el, hogy a császár minde-
nütt megverte a muszkákat, s hogy csupán a gyalázatos
hideg bomlasztotta széjjel a hadsereget, a mely tulaj-
donképen csak Murat vezetése közben pusztult el.
Maradt ránk egy beszélgetés, a mely 1813 februáriu-
sában folyt le Napoleon és egy magasabbrangú tiszt-
viselője, Molé gróf között, s a mely világosan mutatja,
hogy a császár minő megítélésben óhajtott e napokban
részesülni. Így szólott: „Senkim sincs, a kit a hábo-
rúban a magam helyére állíthatnék s végtelen boldog
lennék, ha háborúimat tábornokaim útján tudnám
lebonyolítani. Ezt azonban ők nem szokták meg s nincs
is közöttük olyan, a ki a többinek parancsolni tudna.
A nápolyi király alkalmatlan erre a föladatra; elve-
szejtette hadseregemet, mert a mikor onnan elutaztam,
akkor még volt seregem s most már nincs. Elutazásom
után a király fejét vesztette, nem tudott tekintélyt
tartani, a fegyelmetlenség hihetetlen méreteket öltött;
Vilnában a csapatok 12 millió értékű készletet fosz-
tottak ki s az ilyen katonát semmire sem lehet többé
használni“.¹⁷

Másik eszközül, a melytől Napoleon szintén azt
remélte, hogy vele segít a fegyverkezése ellen a népben
kerekedett ellenérzést leszerelni: a pápával való
viszálynak befejezése kínálkozott. Abban reménykedett,
hogy ezzel a hívő katolikusoknak nagy tömegét, a
kiket a VII. Piussal szemben alkalmazott erőszakos
rendszabályai tőle elidegenítettek, újra megnyerheti
magának. Nem nézhették-e a hadsereg pusztulását
ezek is az Isten ujjának, a ki az egyházi átokkal
sujtott hadvezértől megvonta a maga támogatását?
Fesch bácsi, a bíboros, nem félt ezt a nézetét nyíltan
ki is mondani. A pápa, mint tudjuk, az 1811-iki

savonai nemzeti zsinat által az újonnan kinevezett püspökök investitúrája dolgában hozott határozatot csak bizonyos fenntartásokkal fogadta el; a zsinatot magát nem ismerte el s az egyházi államon kívül élő metropolitáknak a püspökök beiktatását — a pápai helybenhagyás elmaradása esetén — csak úgy engedélyezte, ha azt az egyházfő nevében végzik, míg a császár kívánsága az volt, hogy ilyen esetekben a császár nevében hajtsák azt végre. Pius tiltakozott e kívánság teljesítése ellen, mert már eddigi engedékenységet is megbánta, mire Napoleon — a ki bizonyára értesült az angolok szándékáról, hogy a Rivierán kikössenek és a pápát hatalmukba kerítsék — megparancsolta, hogy a szentatyát hozzák Savonából Fontainebleaubá, a hol most az orosz hadjáratot követő tél folyamán, császárhoz hű főpapok támogatásával újabb tárgyalások kezdődtek, a miket a császár maga fejezett be. Foglyával szemben diplomata művészetének minden billentyűjét megmozgatta. Először is egy csomó, komolyság nélkül szűkölködő követelést támasztott csak azért, hogy ezeket az előtte fontosabbak fejében elejthesse: így pl. hogy a biborosok kétharmadát a katolikus fejedelmek nevezhessék ki, hogy minden pápa, mielőtt trónra lépne, fogadja meg, hogy semmi olyas rendelkezést nem fog kibocsátani, a mely a négy gallikánus alapczikkelyvel ellenkezik és állítólag a császárné és a római király megkoronázásáról is esett szó e tárgyalások folyamán (l. lejjebb). Más alkalommal az egyházi dolgokban való járatlanságát vetette a szentatya szemére, sőt a vita hevében talán öltönye gombjánál fogva meg is rázta, a mi utóbb arra a henye szóbeszédre vezetett, mintha tettleg bántalmazta volna Krisztus földi helytartóját. Ismét

más alkalommal amaz öt nap folyamán, a melyet a pápa társaságában töltött, fényes jövődőt rajzolt az Egyház elé, a melyet terjeszteni és hatalmassá akar tenni — mindenekelőtt pedig Németországot fogja rekatholizálni — ha Pius megnyugszik a császár óhaj-tásaiban, ha a világi hatalomról lemond, a zsinati határozatot szó nélkül elfogadja és ha székhelyét Párisba teszi át. Ez utóbbira azonban a pápa nem volt kap-ható; Avignont választotta, a mely helyet a megszö-vegezett egyezményben név szerint ugyan nem neveztek meg és csak annyit mondtak ki: „Öszentsége a pápai hatalmat Francziaországban és az olasz királyságban ugyanazon módon és formában fogja gyakorolni, mint a hogyan azt elődjei cselekedték“. S miként Napoleon ebben a kérdésben engedett, lemondott arról is, hogy kifejezetten becikkelyezzék a pápának a Szent Péter örökéről való lemondását. Ez azonban a szerződés szövegéből magából is kiviláglott. 1813 januárius 25-én írta alá Pius és a császár a „konkordátumot“, a hogyan az okiratot Napoleon elnevezte. Valójában csupán ideiglenes egyezmény volt ez, „a melynek majdan egy végleges megegyezés alapjául kell vala szolgálnia“ („comme devant servir de base à un arrangement défi-nitif“). A püspökök intézményéről szóló zsinati határozat abban mint IV. cikkely szóról szóra bennfoglaltatott, de a pápa azt az engedményt kapta, hogy tíz francia vagy olasz és a hat római püspököt is ő nevezhette ki. A „tőle elidegenített területek“ fejében évi két millió franknyi járadék kártalanítást kap. A császár a vele eddig ellenkezett főpapoknak megkegyelmez. Ezzel persze Napoleon nem érte el mindazt, a mit kívánt volt: az egyházi főhatóságot, körülbelül olyan értelemben, ahogyan azt a czár a maga birodalmában

gyakorolta, csakhogy még nagyobb, általánosabb értelemben — a mint erre a katolikus egyház neve utalna — még korlátlanabbul, mint a minő ennek az egyháznak a küldetése — ezt nem érte el. De azt a hasznót, a melyet legközvetlenebb czélul tűzött maga elé, megszerezte magának: békét kötött a pápával s ezt iparkodott is minél előbb a nagyvilág tudomására adni. Újságczikkék s harangok zúgása ezt hirdették világgá és szerte mindenütt *Te deum laudamus*-ok hangzottak el. És bár Pius, a kin máris a megbánás férgé rágódott s a kit régi tanácsosai, mihelyt újra hozzáférközhettek, Napoleon politikai helyzetéről fölvilágosítottak, két hónap mulva minden ígérését vissza is vonta, a fontainebleau-i békeműről időközben világgá kürtölt híreknek mégis megvolt a kellő hatásuk s ekkorára a katonai fegyverkezések is javarészt végre voltak hajtva.

A hívőkön kívül azonban a császárnak azokat is meg kellett nyernie, a kik a földi javakra nagyobb súlyt vetettek, semmint a túlvilágiakra. Nos, ez pedig nem volt könnyű föladat, mert ha a császár, a mint láttuk, azzal a reménynyel vágott neki az orosz hadjáratnak, hogy az — miként az 1805-iki, 1807-iki s az 1809-iki háborúk — anyagi haszonnal fog járni s rendet teremtsen az állami háztartásban, akkor óriási módon tévedett ebben a várákozásában. Ehhez járult még, hogy visszavonulás közben tízmillió aranyfrank az ellenség kezébe került — a melynek soraiban állítólag barátok is voltak. És az új fegyverkezés új, rendkívüli kiadásokkal is járt. 1813-ra majdnem 150 millió franknyi hiánnyal kellett számolniok s a két előbbi esztendő hiánya, együttvéve 80 milliónál több, sem talált még fedezetet. Mollien, a ki leplezetlen

aggodalommal kísérte a császár politikáját, azt tanácsolta, hogy válasszák a kisebb bajt és emeljék föl az egyenes adókat. Napoleon azonban most még hevesebben utasította vissza ezt a tervet, mint valaha. Irtózott tőle, hogy magánosok személyes tulajdonához nyúljon s ezzel növelje az elégedetlenek légióját. Egy hadipótadó s a tisztviselői fizetéseknek egy ötöddel való leszállítása kevés eredménnyel járt. S mivel a hitel forrásai a legyőzött hódító előtt érthető okokból zárva maradtak, s mivel továbbá az itáliai és a rajnai egyházi javak is már javarészt gazdát cseréltek, ezért valami újabbat eszelt ki. Ezúttal — állítólag Maret tanácsára — a közvagyon kerül sorra. Néhány ezer községnek voltak olyan telkei és birtokai, a melyek nem közczélokot szolgáltak, hanem a melyeket bérbeadtak; eladási értékük 370 millió frankra rúgott. A bérletösszeg csekély volt, talán kilencz millióra mehetett. Kilencz milliónyi kamat azonban már 135 millió 5°/_o-os járadékot adott, a mely akkor 75-ön állott. Ha a községeknek évi kilenczmilliónyi jövedelmüket úgy lehet garantálni, hogy 140 milliót beiktatnak az állami tartozások nagykönyvébe, akkor — ha aztán ezeket a birtokokat az állam eladja — 230 milliója megmarad a fölmerült hiány fődözésére. Az eladásról az amortisatiós pénztárnak kellett gondoskodnia, a mely a közbeneső időre amortisálható 5°/_o-os utalványokat bocsátott ki, a melyekkel a miniszter az állam hitelezőit, a szállítókat stb.-t kifizette, a mi a kamatozás biztonságánál fogva nem okozott nehézséget. Napoleon maga 71 milliónyt vásárolt belőle a Tuillériákban őrzött kincse terhére, hogy ezzel is növelje a papiros tekintélyét. Mollien sokáig tiltakozott ez ellen az erőszakos rendszabály ellen, a mely nemcsak a

községekét fosztotta meg a birtokaiktól, hanem minden időkre a mondott kisösszegű jövedelemre szorította őket, holott kiadásaik természetszerűen folyton növekedtek s ezeket aztán olyan terhekből kellett fedezniök, a melyek végső értelemben mégis csak az egyes embereket sujtották. Így tehát csak egy pillanatig kelthette ez a rendszabály azt a látszatot, mintha az egyesek magántulajdonát az állam újabb pénzügyi megerőltetése nem terhelné meg. Napoleon előtt azonban csakis ennek a pillanatnak volt súlya. Az állami rend és népjólét hajdani nagy megteremtőjét alig lehet a szempillanat eme művészában fölismerni. Ezúttal is — mint a mult nyáron — minden melléktekintet nélkül törtet a döntő győzelem felé, a mely Európát odafektesse a lába elé. Akkor majd megint kapható lesz arra is, hogy rendet és jóllétet teremtsen, de — majd csak akkor.

A mikor az új pénzügyi tervezetet letárgyalták, az alkotmány értelmében a Törvényhozó Testület elé került. Az orosz hadjárat előtt nem tették ezt az engedményt s az 1812-iki adótörvényt a kirendelt törvényhozók megkérdezése nélkül léptették életbe. Mi több, úgy látszik, Napoleonnak az volt az eltökélt szándéka, hogy az Oroszországon aratandó győzelmek után a Törvényhozó Testületet egyszerűen föloszlatja, mert Drezdában Metternichhel szemben úgy nyilatkozott, hogy e testületet már guzsbakötötte, rossz hírbe hozta, s most már csak azt kell tennie, hogy a tanácskozóterem kulcsát zsebre vágja.

Ekkortájt új programm járt az eszében, „Francziaország“, mondja, „sokkal kevésbbé alkalmas a népképviselési rendszerre, mint sok más ország. A tribunusok idején csakis forradalommal foglalkoztak

én rendet teremtettem és föloszlattam azt az intézményt . . . Egyébként nem vágyom az absolut hatalomra, csak a puszta formáknál akarok többet. Olyasvalamit akarok, a mi teljes mivoltában csakis a rend és a közjólét szolgálatában áll. Újjá fogom szervezni a szenátust és az államtanácsot. Az előbbi a felsőházat, az utóbbi pedig a képviselőházat fogja pótolni. A szenátorokat ezután is mind én fogom kinevezni, viszont az államtanács egyharmadát hármas listák alapján való szavazás útján fogom megválasztatni, a másik kétharmadát én fogom kinevezni. Itt fog aztán majd a költségelőirányzat elkészülni s itt fogják a törvényeket letárgyalni. Ez valóban népképviselő lesz, mert tapasztalt szakemberekből fog állani; elég volt az ideologusok fecsegéséből, elég a hamis aranylemezekből. Akkor Franciaországot még egy tehetetlen uralkodó kormányzása idején is — mert lesznek ilyen uralkodói — jól fogják vezetni s akkor teljesen meg fog felelni még az a nevelési rendszer is, a melylyel ma a fejedelmeket nevelik.“ E mondatok azt a határozott célzt szolgálták, hogy Metternich és vele együtt az egész világ előtt nyilvánvalóvá tegye, hogy az ő műve, a császárság, nemcsak két szemén épült, mint a hogy néhány évvel azelőtt egy könnyelmű pillanatában valamelyik osztrák követ előtt mondotta volt. Majd ő gondoskodni fog róla, hogy ez az ő műve tartós maradjon, dinasztijából való olyan császárok idején is, a kikben nálánál kevesebb tehetség és akaraterő lakoznék. Helyes. De hogy e mellett a boldogulást pusztán a bürokratóktól várta, nem vet éppen túlságosan kedvező világítást szellemi erejének korlátlan voltára, ingéniumára, a mely nem bírta fölfogni, hogy csakis ott, ahol az elmélet és a gyakorlat együtt

működik, és csakis ott, ahol az eszme a tettet vezetni és viszont a munka az eszmét javítani tudja, fejlődhetik ki egészséges állami élet; így azonban a gyakorlati élet hatalmi tényezőinek szándékolt egyeduralkodóvá oly meddő végletbe sodorta, mint a minőbe annakidején azok a balkezes jogbölcselők estek, a kik Franciaország kormányzásában őt megelőzték. Hát mindaz, a mit ő a modern állam alapelveiül elfogadott és hadseregeivel, tisztviselőivel és törvénykönyveivel világszerte elterjesztett, nem volt-e mindez egykor amaz ideologusok álma is, a kiket most oly mélységesen gyűlölt? Bármennyire lekicsinylően ítélte is felőlük, bizonyos az, hogy nélkülük és gondolkodásuk gyümölcsei nélkül az ő neve talán teljesen ismeretlen maradt volna az utókor előtt.

Ámde az imperátornak hatalma legragyogóbb korszakából származó e tervei az események következtében kivihetetlenekké váltak. Bizony most ugyancsak nem csukta le a törvényhozótestület ajtait, sőt inkább önmaga nyitotta meg azokat 1813 februárius 14-ikén egy beszéddel, a melytől azt kívánta, hogy az a nemzethez szóló üzenet erejével hasson és mint ilyet terjesszék is. A népképviselőnek ez a megmaradt utolsó kis maradványa most szívesen fogadott szócsövévé lett. A belügyminiszter által tartandó expozéra utalt, a mely be fogja igazolni, hogy Franciaországban a kereskedelem és az ipar még sohasem virágzott oly mértékben, mint éppen a jelen pillanatban s aztán a pénzügyminiszter beszédére, a ki olyan rendszabályokat fog elfogadásra ajánlani, a melyek megfelelnek az ország nagy szükségleteinek, a nélkül, hogy „népei” vállára újabb terheket kelljen hárítania. Az orosz hadjárat lefolyását a már ismert formában vázolta,

csak azzal a különbséggel, hogy most először fordult elő „az időelőtt beköszöntött téli hidegről“ szóló fordulat, a mely utóbb aztán a napoleoni legendakör egyik lényeges alkotórészeképpen évtizedekig fenn tudta magát a történetírásban tartani. Szólott azonkívül a pápával szerzett békéjéről, az angolokról, a kiknek Spanyolországot ott kellett hagyniok s ahol a „francia dinasztia“ uralkodik s fog ezután is uralkodni. Szövetségesei magatartásával meg van elégedve, mondá, közülök egyet sem fog magára hagyni s államaik épségét meg fogja óvni. A mi annyit jelentett, hogy Lengyelországot, a rajnai szövetséget és Itáliát, szóval a lefolyt esztendő egész hatalmi körzetét csorbíttatlanul meg akarja tartani és biztosítani. „Soha“, mondja ismét, mint már annyi ízben, „soha más, mint tisztes, dicsőséges békét kötni nem fogok; birodalmam érdekei és nagysága megkövetelik ezt: mert egy hátrányos békekötés annyit jelentene, hogy mindent-mindent elveszítünk, még a reményt is és mindenünk kétségessé válnék abban a perczben, még unokáink boldogulása is.“ Így hát semmi sem változott rendszerében, mintha csak a most lezajlott szerencsétlen végű hadjárat nem is apasztotta volna meg az erejét egy több mint 400,000 emberből álló hatalmas hadsereggel. De hiszen a világ már régóta arra szoktatta őt, hogy rendkívüli dolgok után vágyódjék s számára már az is nagy áldozat volt, hogy az egész földgömb uralmára célzó terveit el kellett odáznia, minthogy a szárazföldi zárlatot ezidőszerint nem bírta keresztülvinni, minthogy Anglia a maga tengeri kereskedelmét a balti partvidékre, Cadixba és a levantéba nyugodtan és zavartalanul tovább folytatta, s minthogy indiai terve is végeláthatatlan messzeségekbe tüne-

dezett el. Előbb újra harczolnia és győznie, eleddig hallatlan módon győznie kellett, hogy a fonalat újra ott vehesse fel, a hol az elszakadt.

Ha ezidétt Napoleonnak sikerült is a francziáktól egy újabb hadjárat fölfegyverzését kicsikarni, még mindig kérdéses volt: vajjon szövetségeseinek haderői is épp oly mértékben rendelkezésére fognak-e állani, mint a lefolyt hadjáratban?

1813 januárius 18-ikán levelet írt a rajnai szövetségbe tartozó fejedelmeknek s ebben újabb hadiszolgáztatások teljesítésére szólította fel őket. Hogy bátorságot öntsön beléjük, azt állította, hogy az oroszok igen rosszul verekedtek s csak a kozákok állották meg a maguk sajátos harczmodorával derekasan a sarat. A Nagy Hadseregnek Németországban lévő része, mondotta továbbá, még mindig 200,000 emberre tehető (!) s ezt márcziusig a nemzetőrség, az új sorozások és az Olaszországból való csapatelvonások által annyira fogja fokozni, hogy ezután már „népeinek” minden további segítsége fölöslegessé válnék, ha Yorck a maga 20,000 poroszával nem vált volna hűtlenné. Emiatt hadserege (ne felejtsük el: egy 200,000 katonából álló sereg!) arra kényszerült, hogy az oroszok elől (a kik oly gyatrán viselkedtek a harczban) a Visztula mögé húzódják vissza s így a háború Németország határainak közvetlen közelébe tolódott el. Bárha minden erejével készen áll is arra, hogy a rajnai szövetség határait megvédje, de a szövetséges államok bizonyára átérzik annak a szükségét, hogy e munkájából kivegyék a maguk részét.

Az erre a felhívásra érkezett válaszok egytől-egyig kielégítően hangzottak, ha mindjárt a fegyverkezésben

való részvállalás, minél messzebb esett valamely állam Franciaországtól, annál kisebb méretű volt is s a népek hangulata Európaszerte eléggé elkeseredett volt. A mecklenburg-schwerini herczeg volt az egyetlen, a ki nyíltan cserbenhagyta Napoleont. A többi mind hű maradt hozzá. Legengedelmesebbnek, még Napoleon testvéröccsénél, Jerômosnál is odaadóbbnak mutatkozott a frankfurti nagyherczeg, a ki nyomban neki látott két zászlóalj fölállításának, hogy Napoleonnak „alkalmat nyújtson újabb babérok aratására“. Az anyagi eszközöket ehhez nyomasztó italadó szolgáltatta. A Hanauban kerekedett rossz hangulatot, a hol, csakúgy mint Frankfurtban, Yorck cselekedete mérhetlen örömet váltott ki, úgy nyomták el, hogy a polgárokat lefegyverezték és az ellenszegülők közül néhányat elvittek büntetésül Mainzba. A württembergi király, a kinek 14,000 emberből álló hadteste 173 tisztre és 143 fegyveresre olvadt le, nyíltan tudomására adta ugyan a francia követnek elégedetlenségét s meg is mondta, hogy a rajnai szövetségi szerződés csak addig kötelezi annak tagjait, a míg Napoleon valóban gyakorolja is a „protektorátust“. A mikor azonban a francia fegyverkezések emez érvelése alól kirántották a gyékényt, sietve sietett igazolni, hogy ő, mihelyt a 29. hadijelentés tudomására jutott, nyomban nekilátott, hogy a szövetségi szerződés szerint reá kirótt hadjutalékot újra kiállítsa. Jeromos Westfáliából ismét az országában uralkodó pénzhiányról panaszkodott — a maga céljaira 19 milliót helyezett Franciaországban biztonságba —, de Napoleon határozott rendreutasítása után mégis csak arra tökélt el magát, hogy a kötelességszerűen reá eső 20,000 ember szolgáltatásán kívül még 15,000 ember ellátására

szükséges élelmet is küld Magdeburgba. Miután pedig pénze nem volt, tehát egyszerűen requiráltatott. Bajorországnak, a mely nem kevesebb, mint 28,000 emberét veszttette el, egészen új sereget kellett szerveznie, a mi csak úgy vált lehetségessé, hogy 1813 ban egymásután többízben is soroztak. Ezek az áldozatok Münchenben mégis csak kissé túlsúlyosaknak tetszetek s volt olyan pillanat, a mikor azon tűnődtek, nem volna-e leghelyesebb semlegesnek maradni; Napoleon hatalmas készülődése azonban végül itt is megtette a maga hatását s már kevéssel utóbb egy hadosztályt útnak is indítottak. A hadjutalék többi részét Wrede parancsnoksága alatt München közelében táborban gyűjtötték össze; Wrede annak idején Párisban Napoleontól s még csak legutóbb is annak tábornagyjaitól igen kellemetlen bánásmódban részesült s ezeknek az emlékeknek hatása alatt a Lajos bajor trónörökös vezetése alatt álló franciaellenes párt felé kezdett fordulni. Még a bajorénál is erősebb ingadozáson ment át a szász udvar, mivel látnia kellett, hogy Lengyelország hogyan siklott át az oroszok kezére, a kiknek betörése rövidesen már az ő földjét is fenyegetni fogja. Politikája tehát a maga egészében két német szomszédjának, Ausztriának és Poroszországnak magatartásától fog függeni.

Ezzel pedig a főkérdést is érintettük: hogy t. i. a két német nagyhatalom fönntartja-e a Franciaországgal kötött szövetségét vagy nem? A válaszon fordult meg a most következő időkben minden.

Napoleon még a rajnai szövetséghez írt leveleit megelőzően fordult a bécsi és berlini udvarhoz azzal a kívánságával, hogy hadjutalékukat pótolják meg. Erre következő Yorck elszakadása. Vajjon ez a tett egyúttal III. Fri-

gyes Vilmos válasza is volt? Napoleonnak, a ki mint mindig, ezúttal is bizalmatlan volt, ilyes sejtelmek voltak, később azonban mégis hitelt adott Hatzfeld herczeg porosz követnek, a kit azért küldtek Párisba, hogy a császár haragját enyhíteni iparkodjék; elhitte neki, hogy a király távol áll tábornokának ettől a lépésétől. Hatzfeld bizonygatása nem felelt meg teljesen az igazságnak. Mert igaz, hogy a porosz udvarnál a hadjárat folyama alatt csakis a francia diadal lehetőségét fogadták el és a vállalkozás sikertelenségét kizártak tartották s ennek megfelelően rendezkedtek be. Hiszen Berlinben az orosz hetykeséggel szemben majdnem éppen olyan nagy volt az ellenérzés, mint a minősívesen lerázták volna magukról a francia ígát. Hisz az 1807-ben odaveszett darab lengyel földet most valószínűen Oroszország fogja elragadni. S éppen Lengyelországon törte az újabb időkben Hardenberg leginkább a fejét, sőt arra is gondolt, hogy Napoleon egész Lengyelországot egyszerűen odaajándékozhatná Frigyes Vilmosnak, a mivel kelet felé hatalmas bástya adódnék. Mindennek azonban a francia győzelmek és Oroszország letörése volt a föltétele. S mi lesz akkor, ha mindennek mégis az ellenkezője következne be? A király szárnysegédének, Ludwig von Wrangelnek történelmi érdeme, hogy a király lelkében ezt az egész világ számára lehetetlennek látszó föltevést is ébren tartotta s ezzel elérte, hogy augusztus hó folyamán titokban, Hardenberg tudta nélkül, azzal a szóbeli üzenettel küldték a porosz segédhadtesthez, hogy annak parancsnoka abban az esetben, ha a francziákat visszaszorítanak az orosz határokról s üldöznék őket, iparkodjék tőlük elválni, Graudenz felé visszahúzódní s az ebbe a várba való bevonulást

mindkét féltől megtagadni. Nos, a mikor a hihetetlen dolog élő valósággá lett, akkor Yorck nem húzódott ugyan vissza a graudenzi várba, a mi lehetetlenné vált számára, mert Macdonald előtte menetelt s mert félő volt, hogy ha tovább vonul, akkor elveszti tűzér-ségét és trénjét, nem is adta meg magát, bárha a király ezt az eshetőséget kedvezőbbnek vélte volna, mert hiszen akkor módjában állott volna újra fegy-verkezni; de azért annak az augusztusi üzenetnek leglényegesebb részét mégis végrehajtotta, t. i. a porosz hadtestet valamely önállóbb actióra épen és fegyver-ben tartotta. Persze egy semlegességi szerződés, a melyet az oroszok javasoltak, a király politikai döntésére hivatkozott, mert ennek kikényszerítése volt igazi szándékuk; ilyenre azonban most, a mikor csupa franczia vette körül a királyt, nehéz dolog volt magát elszánnia. Frigyes Vilmos még leginkább azt szerette volna, ha Ausztriával együtt, a hol szintén nem ural-kodott oroszbarát hangulat, valamelyes közép állás-foglalásban sikerült volna megegyeznie s a király egyik bizalmasa, Knesebeck, ilyen értelmű előterjesz-téssel ment is Bécsbe. Ekkor, januárius közepe táján, nagy kerülőkkel megérkezett a czár olyan értelmű ajánlata, hogy Poroszország szakadjon el Francia-orosztól és csatlakozzék Oroszországhoz; a czár haj-landó ennek fejében Poroszországot újra az elvesztett németországi provinciák birtokába juttatni, avagy más úton-módon, esetleg Szászországgal kárpótolni; ha azonban a király kitartana a Napoleonnal való szövetsége mellett, akkor szükségképen fölhatalmazva érezné magát arra, hogy Poroszország jövődő fölosztásához a maga részéről is hozzájáruljon.

S ez nem volt üres fenyegetés. A czárnak Berna-

dotte-tal Åbóban kötött egyezményében szó volt Poroszországnak a Visztuláig terjedő annexiójáról, a mihez a svéd trónörökös, mintegy a néki ígért Norvégia fejében, hozzájárulását adta. És a czár környezetében még most is erős pártja volt annak a tervnek, hogy a visztulamenti határ elismerése fejében kössenek békét Napoleonnal. Ez a párt azonban — Kutusow, a legtöbb tábornok és Rumjancov — nem tudta tervét érvényesíteni. Sándor czár ellenkezően más nézetet fogadott el, a melyet előtte egy fiatal diplomata, Nesselrode szerencsés kézzel képviselt. Oroszországnak hosszú és biztos békére van szüksége, mondotta ő, ezt pedig csak úgy érhetik el, ha Francziaország túlsúlyát döntő diadalokkal végkép lerontják s a hatalmak régi egyensúlyát újra helyreállítják. Erre a vállalkozásra Oroszország önmagában nem elég erős s a középponti hatalmak támogatására szorul. Akkor lehetővé válnék, hogy Napoleon uralma alól annyi földet húzzanak ki, a mennyit csak lehetséges, és hogy Francziaországot visszaszorítsák természetes határai mögé. Ez a nézet találkozott azzal, a melyet egy november 17-ikén kelt emlékirata kapcsán Stein is a czár elé tárt: hogy Oroszországnak nem szabad továbbra is csak védekezésre szorítkoznia, hanem hogy a háborút még a tél folyamán, Ausztria és Poroszország segítségével, Németország területén folytatnia kell, hogy ezzel Sándor czár válhassék épp úgy egész Európa jóltevő békeszerzőjévé, mint a hogy a maga birodalmának megmentőjévé lett. E megfontolások értelmében tehát még deczember folyamán az a parancs ment Kutusowhoz, hogy az országhatárt lépje át s ilyen értelemben mentek nyilatkozatok a porosz és az osztrák kormányokhoz is. A berlini udvarhoz címzett

iratban a czár lemondott ugyan a keleti porosz területéről, de nem egyúttal a varsói herczegségre való igényeiről, a hová nyomban be is vonult. Ennek oka az volt, hogy most újra, miként már 1811-ben, fölvette az ő uralma alatt egyesítendő Lengyelország tervét, Oroszországgal való personális unióban. 1813 januárius 13-ikán írja Czartoryskinak, hogy e szándékának rögtönös nyilvánosságra való hozatalától csak az tartja egyelőre még vissza, hogy nem akarja az otthoni hangulatot megrontani, a mely nem kedvez a lengyeleknek, s másrészt tekintettel kell lennie Ausztriára és Poroszországra, a melyeknek e tervéről mit sem szabad megtudniok, mert akkor nyomban Napoleon karjai közé vetnék magukat. Ez a politika azonban szükségkép megnehezítette a III. Frigyes Vilmostal való megegyezés lehetőségét s most igen nagy súlyal kellett latba esnie, vajjon Knesebeck Bécsben megtalálja-e azt, a miért odament: a közös fegyveres közvetítésre való készséget, hogy azzal egyrészt Franciaország legyöngülését kihasználják, másrészt pedig Oroszország fenyegető túlsúlyának is útját vágják.

Sehol a világon nem keltett olyan nagy meglepetést az orosz hadjárat végződése, mint I. Ferencz udvarában. Még októberben Metternich, a ki a porosz-francia szövetség megkötése után helyesnek tartotta, hogy Hardenberghez közeledjék, még októberben nagy bizalmasan azt írta neki, hogy ama mód után ítélve, a hogyan az oroszok háborújukat viselik, államuknak európai létét veszett ügynek kell tartania, s mivel Angliában is szükségét érzik a béke közeli megkötésének, az a szándéka, hogy egy általános békemozgalmat kezdeményezzen. Valóban ez volt a szándéka, mert ezzel akarta egy orosz-francia különbéke vesze-

delmét keresztezni. De e szándékával mégis csak akkor lépett föl komolyan, a mikor a Nagy Hadsereg visszavonulásáról érkezett híradások szerint Napoleon vállalkozását immár neki is megsemmisültnek kellett tartania, s a mikor Ausztriára nézve kilátás nyílt arra, hogy eddigi alázatos helyzetéből méltóbb, független állásba emelkedhetik. Erre kellett a békeszerző szerepe. Hogy azonban azt tisztességgel el is játszhasssa, a miniszter abban a véleményben volt, hogy a leszegényedett dunai állam erőit lehetően kímélnie kell, a mire különben már az egész hadjárat folyamán is szüntelen törekedett. Mert hiszen már 1812 áprilisában megmutatta a bécsi orosz nagykövetnek, Stackelbergnek a Franciaországgal kötött szövetségi szerződés megmutatható részét, a követet arról biztosítván, hogy Ausztria a maga segítő hadtestének létszámát semmiesetre sem fogja 30,000 embernél többre emelni, s egyébként is csak a maga védelmére akar fegyverkezni, a mire Oroszország, a melynek az osztrák határok felől való biztonságérzése éppen oly jól esett, mint az osztrákoknak az orosz határ felől, készséggel azt felelte, hogy győzelme esetén nem fog az osztrák udvar érdekei ellen cselekedni. Ily módon a két nyilvánvaló ellenfél között valamiféle le nem írott egyezmény létesült, s a közöttük való politikai kapcsolatokat csak a nyilvánosság számára szakították meg. Ennél az egyezménynél távolról sem szabad olyan megállapodásra gondolnunk, a melynek éle Napoleon ellen irányult volna, annál is kevésbbé, mert hiszen Bécsben még mindig szívesebben túrték a francia főhatóságot, a melynek tartamát a geniális császár életével egyidejűnek hitték, semhogy útját egyengették volna az oroszok tartós jellegű európai főuralmának, a mely

pedig Galicziát — a melyet Napoleon kimondottan Ausztria számára biztosított volt — bizonyára a maga számításaiba vonta volna bele. Ausztria e magatartásával azonban mindenesetre lehetőséget nyert arra, hogy magát erősítse, s hogy keleten egy 30—40,000 emberre rugó póthadtestet állíthasson föl a nélkül, hogy orosz részről e szándékában megzavarták volna. Az Oroszország ellen folyó háborúját pedig nem tekintette — miként ezt ígérte — pusztá játéknak, hanem inkább csak azért nem vett benne oly intensív részt, mert ama hatalmak közé tartozott, a melyeket körülményeik arra készítettek, hogy a maguk csekélyke hadi erejével takarékosan bánjanak. Ha azonban most, a hadjárat után, Napoleon azt követelte az ipjától, hogy osztrák hadtestét, a mely Reynier parancsnoksága alatt a szászokkal és egy francia divízióval együtt Varsóig vonult vissza, duplázza meg, hogy addig is foglalkoztathassa velük az oroszokat, a míg ő a maga új hadseregével elkészül, akkor a császárnak ez a kívánsága nagyon is keresztelte a bécsi terveket, úgy hogy onnan igenlő válasz nem is mehetett el. A baj csak az volt, hogy a kívánság megtagadásának nem volt szabad mereven szólnia és nem is lehetett amúgy kurtán-furcsán odavetni, nehogy ezzel gyanut keltse nek. Vajjon mitévők legyenek?

Metternich, a ki eddig nem hallgatott Oroszország titkos hírvivőire és biztos volt felőle — s nemcsak ő — hogy Napoleon már rövidesen megint újabb hadsereg élén fog állani, azt a megoldást találta ki, hogy békeszerző eszméjét most már igazán elővette, s külön követ, Bubna tábornok útján, Párisban annak a meggyőződésének adtak kifejezést, hogy a legutóbbi hadjárat sebeit csak egy szélesen megalapozott álta-

lános béke gyógyíthatja meg, s csak ez szolgálhatna a friss francia dinastia megerősödésére. Együttal Londonban is békét tanácsolt. A francia császár nem utasította vissza a fegyvertelen osztrák közbelépést, de Bubnával közlött nyilatkozatai nem igen kecsegtethettek siker reményével: ezek szerint Spanyolország családja birtokában maradna, csak éppen hogy csapatai hagynák el az országot, azok is csak akkor, ha az angolok hajlandók lennének Sziciliát elhagyni; Murat megtartaná Nápolyt, a szenátusi határozatok alapján Franciaországgal egyesített országok közül (Piemont, Róma, Toszkána, Hollandia, Wallis, a Hansa-terület, Oldenburg, Párma, Elba, Lauenburg) egyiket sem szándékozik földadni, a varsói herczegségből pedig még csak egy falut sem. Ezzel szemben ugyan — mondotta kedveskedve — Illyriában és Dalmáciában, meg Korfuban, szóval olyan területeken, a melyek nem lettek alkotmányszerűen a császárságba bekebelezve, könnyen lehetne kárpótlási anyagot találni. Oroszországgal szemben Ausztria a császárnak arra való készségét közölhetné, hogy hajlandó Orosz-Lengyelország sérthetlenségét elismerni és kész a tiltsiti egyezmény követeléseiről — az Angliával szemben való elzárkózás kötelezettségéről — lemondani. Miután azonban az osztrák fáradozásokat, főként az angolok szempontjából, reményteleneknek tartja, azért mindenekelőtt azt tartaná kívánatosnak, hogy I. Ferencz csak szépen duplázza meg a maga segítőhadtestét: az anyagi segítségről majd ő gondoskodni fog. Napoleon tudniillik már teljesen beleélte magát a háború följújtásába. Erre pedig a dunai birodalom közreműködését mindenesetre biztosítani akarta magának. S számításában fölöttebb zavaróan hatott reá, a mikor Bécsből azt

kellett hallania, hogy Metternichnek, a mikor a Nagy Hadsereg összeomlása hírért vette, Ottó nagykövet előtt az a kijelentés csúszott ki a száján, hogy Ausztriának, ha megváltoztatná a maga rendszerét, ötven millió lélekre — Németországra és Itáliára — rúgna a követői száma. Az ilyen hiedelmeknek erélyesen ellene kellett dolgoznia. Talán úgy, hogy a két dinasztia kapcsolatát politikailag erősebben érvényesítsék? Napoleon gondolt erre és januárius elején emlékiratot dolgoztat ki abban a kérdésben, vajjon nem kellene-e Mária Lujzát és fiát megkoronáztatnia s hogy bizonyos körülmények között nem kellene-e a régensséget az előbbire ruháznia. Maret azt írja Ottónak Bécsbe, hogy a császárné megkoronáztatása valószínűleg februárius folyamán fog megtörténni, csak I. Ferencz adjon a leányának ünnepélyes biztosítékokat arra nézve, hogy a két állam között a szövetséget fenn kívánja tartani. Bécsben azonban nagyon kis súlyt vetettek az ilyen dolgokra. Alig győződtek meg ott arról, hogy Napoleon csak arra törekszik, hogy füstbe ment tekintélyét megint kiküzdje magának, Metternich máris arra irányította minden fáradozását, hogy a harczizajt miné messzebb tarthassa Ausztria földjétől, s hogy ezenközben minden eshetőségre fölfegyverkezdhessék: Napoleonnak a segítőhadtest megkettőzésére irányuló kívánságának teljesítését megtagadta és sürgősen visszavonult békeapostoli sánczai mögé; gondosan kerülte azonban, hogy olyan békeszerző szerepében lépjen föl, a ki bizonyos meghatározott föltételeket képvisel, a melyekért netalán gátra kellene állania, a mely feladata sem anyagilag, sem katonailag még hosszú időig nem tudták magukat Bécsben elég erőseknek. Hardenberget ugyan az Oroszország mellett való nyílt

szinvallásra bátorította, mert akkor a háború egészen bizonyosan az északi országokra korlátozódott volna s mert ezzel előreláthatóan a cárt is, meg Napoleont is nagyobb önmérséklésre sikerült volna hangolnia, gondosan kerülte azonban másrészt, hogy tulságosan exponálja magát Oroszországnál a végett, hogy a varsói herczegség föltétlenül Poroszországnak jusson. Knesebeck küldetése ezen hiúsult meg. Csupán az az egy sikere volt, hogy a császár szavát adta a követnek, hogy Sziléziában és Morvaországban egybegyűjtendő csapatait sohasem fogja Poroszországgal szemben fölhasználni. A mi most és utóbb is Ausztriának minden további föllépését megnehezítette, az — redukált hadi erején és azon a nehézségen felül, a mi abban rejlett, hogy egy szép reményektől dagadó rendszert kellett volna hirtelenében fölborítaniok — itt is az a körülmény volt, hogy a czár politikáját meglehetősen bizalmatlansággal fogadták. I. Sándornak 1812 december 29-ikén kelt arra a levelére, a melyben fölszólította I. Ferenczet, hogy a régi habsburgi provinciákat, t. i. főként Tirolt és Olaszországot szállja meg, a czár kész arra, hogy Ausztriát minden erejével hozzásegítse, — nem ment beleegyező válasz, mert Metternich jól látta, hogy szomszédjára nézve csak az volt a lényeges, hogy az osztrák csapatoikat — az oroszokat fenyegető oldalozó állásukból — s távolabb fekvő vidékekre elparancsoltassa, a bécsi udvart Napoleon szemében valamely elhirtelenkedett tettel visszavönhatatlanul kompromittáltassa. S rövidesen arra nézve is letagadhatatlan bizonyítékai akadtak Ausztriának, hogy Sándor czár megint följújtotta Lengyelországra vonatkozó régibb szándékait. Csak azért, hogy minden összeütközésnek elejét vegye, nem

menesztette Ferencz az osztrák segédhadtestet, Eugén kívánsága ellenére, Varsóból Kalischba, a hol a mögötte nyomuló oroszokkal föltétlenül összetütközésre került volna a sor, hanem ellenkezően megparancsolta Schwarzenbergnek, hogy bizonytalan időre szóló és tizennégy napos határidővel mindenkor fölmondható fegyverszünetet kössön az oroszokkal (1813 januárus 30-ikán) s egyúttal visszavonatta csapatait Krakkóba, „hogy az eljövendő háborúra megkímélje azokat“, a hogy Párisban ezt a rendelkezését kimagyaráztatta. Ez maga még nem volt a Napoleonnal való szakítás, de mindenesetre az első lépés ahhoz. Ennek nevezte maga a francia császár is. Ő fölismerte nyomban a rendszabály összes hátrányait, a melyek Eugént, a ki így elveszítette jobbfelől a maga támasztópontját, tényleg arra kényszerítették, hogy a Visztula mellől az Oderáig húzódjék vissza. Az oroszok így szabad utat nyertek az előnyomulásra, és februárius 13-ikán megverték Kalisch mellett az immár magában maradt Reynier-féle hadtestet, a mely, csunyául ellátva, Glo-gauba menekült.

Az orosz előnyomulás viszont siettető hatással volt a poroszokkal való tárgyalásaikra és szükségkép azok befejezéséhez vezetett. III. Frigyes Vilmost érzékenyen érintette az a kizárólagosan osztrák politika, a melyet Metternich követett. Még mindig ugyanaz az ember volt, a minőnek az 1809. és 1811-iki válságok idején megismertük; még most is élt benne az a (nem éppen alaptalan) meggyőződés, hogy Napoleont csak Oroszország, Poroszország és Ausztria együttes föllépése győzheti le, s azért nem minden ellenérzés nélkül látott a Sándor czárral való különtárgyalásokhoz. Végül mégis csak rászánta magát. Yorckot ugyan dezavualta

volt s egy a nyilvánosság számára szánt nyilatkozatban kijelentette róla, hogy állásától elmozdított s hogy haditörvényszék elé fog kerülni. Mindebből azonban semmit sem hajtott végre, hanem inkább ugyanazzal a követtel, a kivel a tábornokot értesítette a hivatalvesztésről, egyúttal titokban szövetséget ígért a czárnak, ha az a Visztuláig való gyors előrenyomulása segítségével megvédi Napoleon ellen s ha hajlandó lengyelországi terveit mérsékelni, vagyis ha Danckát s a varsói herczegségnek egykor porosz részét hajlandó lenne neki átengedni. A mikor a czár erre megnyugtató választ adott — hiszen tudjuk, még csak nemrégiben írta volt Czartoryskinak ama levelet! — a király Potsdamból Boroszlóba ment át, hogy a francziák közelségéből, a kik Berlint megszállva tartották, elkerüljön (1813 januarius 22). A francia császárt a Párisba küldött Hatzfeld herczeg útján már előbb óvatosan értesítették az udvarnak arról a szándékáról, hogy Sziléziába kíván utazni; az ürügy erre persze az volt, hogy ők csak az előnyomuló oroszok elől akarnak kitérni vagy, mint a hogy Hardenberg a naplójában ezt az ürügyet körülírja: „nehogy az oroszok és francziák között kompromittáltassanak“. Ezenfelül Hatzfeldnek arra is elő kellett Párist készítenie, hogy bizonyos, Oroszországgal folytatandó tárgyalások útján a porosz udvar Szilézia ama részének a semlegesítését reméli elérhetni, a mely már a Franciaországgal kötött szövetségi szerződésben is idegen csapatok számára tilos területnek volt kijelölve, „a mi bizonyára és teljességgel meg fog Napoleon óhajtsaival egyezni“. E kijelentések azonban éppenséggel nem feleltek meg a császár óhajtságainak; mielőtt azonban még a rosszaló válasz beérkezhetett volna, a porosz udvar — alighogy túl volt a francziák hatalmi körén —

máris fölvette az Oroszországgal való diplomatiái tárgyalások fonalát. E mellett azonban persze még mindig nyitva hagyták Napoleon részére az aranyhidat, a melyet még berlini tartózkodásuk idején a figyelmébe ajánlottak, hogy vagy a legutóbbi nagy hadseregszállítások által fölgyülemlett 90 millió franknyi tartozás lerovása által, vagy pedig valamely újabb területi ígéret által iparkodják a Poroszországgal való összeköttetését biztosítani. Napoleon sem az egyiket, sem a másikat nem tette meg; megelégedett azzal, hogy a porosz követ előtt csak úgy nagy általánosságokban beszélgetett a varsói herczegség és a westfáliai királyság egyes részeiről, a nélkül azonban, hogy bármely irányban csak valamennyire is elkötelezte volna magát; adósságának tisztázása dolgában a pénzügyminiszterhez utasította a követet; a pénzügyminiszter viszont nem sokat teketóriázott, csak azt hangoztatta, hogy ő eltiltotta a Poroszországban való requirálásokat, holott ugyanekkor Eugént és az Odera melléki várak parancsnokait egyenesen fölhívta erre az eljárásra. Párisnak ez a magaviselete természetesen nagyon megkönnyítette a czárnak a maga dolgát. Azon a napon, a mikor a párisi követnek idevonatkozó jelentése Boroszlóba megérkezett, az orosz ügy számára máris megnyert Hardenberg arra bírta a királyt, hogy egy fegyverkezési bizottságot nevezzen ki, s ebbe belevonták Scharnhorstot is (januárius 28). Februárius 12-ikén aztán Sziléziában és Pomerániában mozgósították a sorkatonaságot, hogy így a francziáknak, mondjuk, Berlin felől fenyegető esetleges támadása ellen magukat biztosítsák — a veszedelem onnan fenyegethetett a legközelebb, mert ott Grenier parancsnoksága alatt egy franczia hadosztály tartózkodott — Knesebecket pedig, a kit Bécsből visszahívtak, a czárhoz

menesztették, hogy azzal egy szövetségi szerződés felől tárgyalásokba bocsájtkozzék. Ezzel persze a királynak egyelőre csak az volt a szándéka, hogy az orosz hátvéd biztonságában, Napoleonnak fegyverszünetet ajánljon fel, a melynek értelmében a francia csapatoknak az Elbától balra, az oroszoknak pedig a Visztulától jobbra kellene visszahúzódniok, s a mely fegyverszünet egyúttal békekötés bevezetőjéül szolgálna, körülbelül a lünevillei vagy amiensi szerződési alapok keretében. Napoleon ellen végső megsemmisítő hadjáratot kezdeni egyelőre még egyáltalán nem állott a király szándékában.

Ez volt azonban népének szándéka. S ha e nép 1809-ben még nem is volt elég ahhoz, hogy a királyt magával ragadja, ezúttal föllépése sikeresebb volt. Emlékiratokban, kérvényekben és föliratokban, királyhű tábornokok leveleiben, mindenünnen azt harsogták feléje, hogy a francziák ellen való háborút, a kiknek nyomasztó súlya oly mélységes és fájdalmas teherrel nehezedett az emberekre, minden porosz honpolgár szentháborúnak fogja tartani. S hogy mennyire komolyan vette a nép ezt az elhatározását, akkor tünt ki, a mikor a fegyverkezési bizottság — miután februárius 1-én a czéheket és a tartalékosokat hívta be — 3-án a gazdagokat és értelmiségieket szólította föl, hogy önkéntes vadászokként lépjenek be a hadseregbe, s a mikor néhány nappal utóbb (9.) a háború tartamára a szolgálati kötelezettség alól való minden kivételt megszüntetett a 17-től a 24-ik életévig terjedő korosztályokban, s ezzel az általános szolgálati kötelezettséget kihirdette.¹⁸ Hatalmas tömegek vonultak föl, lelkesedéstől és harczivágytól izzón és mohón nyúltak a fegyver után, a mit elébük raktak, míg a többiek,

a kik nem harcolhattak együtt a katonákkal, szinte utolsó garasait is fölállozták, csak hogy ők is kivehessék a részüket a francziák kiveréséből — igazán nem más célból, bárhogyan is szolt legyen a király döntése. Ugyanaz a forradalmi szellem dolgozott újra a porosz népben, mint most négy éve, a mikor Frigyes Vilmos habozott, de ezúttal még viharzóbb volt a kitörése. Hozzájárult még, hogy nemcsak poroszoknak, hanem mindenekelőtt németeknek érezték magukat s úgy, miként az osztrákok 1809-ben, most ők is „nemzetté alakultak“, míg a király és legközelebbi bizalmasai — Ancillon, Knesebeck és mások — a szigorú területi partikularizmus álláspontján rekedtek. A czárra nézve a nép körében lábrakapott német-nemzeti mozgalom annyiban volt kedvező, mert az sokkal kevesebb súlyt vetett a lengyel föld birtokára, semmint a berlini kormánypolitika, s a czárnak csupán titokban szítania kellett azt, hogy Varsóra irányuló rejtett tervei számára szabad utat nyerjen. Ezért Steint teljes hatalommal fölruházva, elküldte Königsbergbe, hogy ott az országos rendeket egybehívja és pénzadományokra s fegyverkezésre bírja; ugyanazt a Steint, a kit mindenki a nemzeti párt fejének tekintett, a mely párt a német államcskák határain túl csupán egyetlen egységes Németországot ismert. „Nékem csak egy hazám van“, írja 1812 decemberében, „s annak Németország a neve; a hatalmas föllendüléseknek ebben a pillanatában a dinasztiaik rám nézve teljesen mellékesek.“ Stein Königsbergben teljesen elérte célját. A rendek gyűlése örömmel teljesítette Yorcknak azt a kívánságát, hogy hadtestét egészítsék ki és elfogadta a Clausewitz által kidolgozott honvédelmi törvényt,

egészen véve körülbelül 40,000 katonának kiállítását, azonfölül megnyitotta a keleti porosz tengeri kikötőket is — mindezt az udvartól teljesen függetlenül, mintha csak az ország királya máris végérvényesen az orosz irányzat mellé állott volna.

Ettől pedig még igen távol állottak. Sőt inkább a Knesebeck és Sándor cár között Kalischban megindult tárgyalások megakadtak, mert a porosz követ a néki adott instructióknál nyakasabban képviselte a lengyel területen lévő régebbi porosz birtokok visszaszolgáltatásának követelését, a miről pedig a cár nem akart tudni. Csak a mikor a cár, Stein ajánlatára, e kellemetlen közvetítő háta mögött egyenesen Boroszlóban mutattatott be egy szerződési tervet, csak akkor sikerült ott — a nép és a hadsereg körében folyton növekvő izgalom kényszerítő nyomása alatt — februárius 27-én a tárgyalásokat befejezni. Másnap az egyezményt Kalischban is aláírták. Védő és támadó szövetség volt ez, a melynek célja Európa fölszabadítása és mindenekelőtt Poroszországnak az 1806 előtti hatalmi állásába való visszahelyezése volt. E célra a cár 150,000, a király pedig 80,000, s ha lehet még több katonát állít. Oroszország szövetségesét biztosítja Óporoszország birtokában, Frigyes Vilmos lemond egykori lengyel provinciájáról (a varsói herczegségről) s megelégszik azzal a földsávval, amely Keletporoszországot Sziléziával összeköti. Mindkét hatalom arra fog törekedni, hogy Ausztriát a maguk ügyének megnyerjék. Oroszország pedig támogatni fogja a poroszokat angol támogatást kereső fáradozásában. A Hohenzollern-állam régi hatalmának helyreállítására egy titkos czikkely északnémet hódításokat vesz tervbe — Anglia érdekeire

való tekintettel: Hannover kivételével — és pedig olyanokat, a melyek a porosz korona birtokát lehetőleg kikerekítik, a mi nyiltan Szászországra irányult. A III. cikkelyben a király arra kötelezte magát, hogy haderőt honvédség sorozásával is szaporítani fogja, s 1813 márczius 17-én valóban meg is jelent az idevonatkozó parancs, egy „Népemhez!” intézett hatalmas lendületű szózat kíséretében, a mely az oly régóta túrt idegen zsarnokság alól fölszabadító harcra tüzelte az embereket. A Hippel által fogalmazott e szózaton kívül egy másik is megjelent „Hadseregemhez!” címezve, s mindkettővel egyidejűen kibocsátották a márczius 10-én kelt azt a királyi decretumot is, a mely a „vaskeresztet”, az egyetlen olyan hadikitüntetést teremtette meg, a melyet tiszt és közember egyformán kiérdemelhet. Ugyanaznap Hardenberg bejelentette Saint-Marsan francia követnek a szövetséget, 27-ikén pedig Krusemarck Párisban átnyújtotta Maret miniszter kezéhez a porosz hadüzenetet.

Így győzött Boroszlóban a nemzeti párt a területi párt fölött, s az orosz-porosz szövetség nemzeti tendenciája 1813 márczius 19-én csakhamar egy második egyezmény során is kiderült. A rajnai szövetséghez intézendő szózatban Németországnak az uralkodó francia befolyás alól való fölszabadítását akarták olyan czélul fölláztatni, a melynek teljesedéseért mindannyioknak egyformán kell küzdeniök; minden fejedelmet, a ki egy bizonyos időn belül nem engedelmeskednék a fölhívásnak, országai elvesztésével fenyegetett volna meg ez az írás. Pár napra rá kiadták Kutusownak, az egyesült haderők parancsnokának közösen megbeszélt fölhívását „A németekhez!”, a mely a két uralkodó nevében ama fejedelmek

címére küldött fenyegetést még jobban aláhúzta, a mikor olyanokról szólt, „a kik a németiség ügyéhez hűtelenek és azok is akarnak maradni”; és — folytatja a fölhívás — „megérettek arra, hogy a közvélemény ereje és igazságos fegyvereink hatalma megsemmisítse őket”. Egy április 4-én kelt harmadik egyezményben központi ügyvezető bizottságot küldtek ki Porosz- és Oroszország négy meghatalmazott képviselőjéből. Stein is köztük volt orosz részről, s az új hatóságnak csakhamar vezető szellemévé küzdötte föl magát; a bizottság föladata az volt, hogy Északnémetország megszállott területein, Hannover és az azelőtti porosz provinciák kivételével, a közigazgatást vezesse, rekviráljon és honvédeket sorozzon. Ezzel a berendezkedéssel főként Szászországot vették célba, a hová a viczekirály az Oderától Berlinen át visszavonult volt, hogy aztán még márczius hó folyamán, Napoleon parancsára, az oroszok előnyomulása előtt kiűritse s Magdeburgnál szálljon erős táborba. Sándor czár, hogy a gondolatokat Varsóról elterelje, Knesebeck előtt is, úgy mint azelőtt Boyen előtt odanyilatkozott, hogy Poroszország megnagyobbítására a lengyel terület helyett sokkalta alkalmasabb lenne éppen Szászország, a mely utalás Frigyes Vilmosra kielégítő hatással volt abban a tekintetben, hogy a varsói provinciára az eddiginél kisebb súlyt helyezzen, bárha ott igen sok porosz tőke volt beruházva. Frigyes Ágost, a szász király, az előnyomuló kozákok elől két lovasezrede kíséretében előbb Plauenbe, majd Regensburgba vonult, s minisztere, Senfft, úgy vélte országukat a legügyesebben a csávából kihúzhadni, hogy a szász csapatokat Torgauban mind a francziák, mind a szövetségesek elől elvonta s titok-

ban olyan értelmű szövetségre lépett Ausztriával, a mely az örökös szász fejedelmi terület integritását, Varsó fejében pedig, ha arról le kellene mondani, kártérítést fogadott meg, a mivel szemben Szászország viszont az osztrák területek épségét biztosította s hajlandó volt Ferencz császár békeszerző munkáját akár fegyverrel is támogatni (1813 április 20.). A szövetségesek ezek után bizonyos várakozással remélték, hogy a szász nép, vagy legalább a katonaság föl fog lázadni s Poroszországgal egyesülni akar majd; ilyen czélzatú mozgalom azonban nem keletkezett, bárha Drezdában, a hol a köhídnak a visszavonuló Davout által elrendelt fölrobbantása mélységes elkeseredést keltett, a tömegek zajosan ünnepelték a két uralkodót, a mikor azok április 23-ikán a városba bevonultak.

Ha a nemzeti érzületre való hivatkozás itt még sikertelen maradt is, egyebütt viszont mégis lázadásokra került a sor, sajnos, csupa olyan helyen, a hol a mozgalom a francziák közelléte miatt tartós hatás nélkül maradt: mindenekelőtt a bergi nagyhercezség területén, aztán Hamburgban, a hol márczius közepe tájt egy kozák járőrcsapat jelent meg, s ezt a lakosság lelkesedéssel fogadta, továbbá Oldenburgban és a tengerparti helységeekben, a hol a franczia vámosokkal és csendőrökkel szemben elsietve elkövetett erőszakos tettek utóbb súlyos megtorlásokra adtak alkalmat, a mikor az oroszoknak vissza kellett fordulniok s helyüket egy franczia mozgó hadcsapat foglalta el. Ha a porosz király gyorsabban, semmint valóban megtette, tehát már két hónappal korábban, a mikor még az egész világ a Nagy Hadsereg katasztrófájának friss hatása alatt állott s Napoleon keze alatt nem nőtt föl

még az újabb sereg, megváltoztatta volna politikai rendszerét s már akkor csatlakozott volna a nemzeti párthoz, akkor a nyugati németiség soraiban nagyszámú követőre talált volna s a nemzetekhez intézett fölhívása mindenütt örömteljes visszhangot váltott volna ki. Így azonban túlságosan sok időt vesztegettek az Ausztriával való meddő tárgyalásokra s még később is folyton késedelmeskedtek, a míg végül Napoleon egy újabb hadsereget taposott elő a földből s a Rajnán túl eső hűbéreseit újra magához lánczolta. Most persze már nem tudták a kívánt hatást elérni. A szövetségesek, ha győzni akartak, tisztán a maguk erejére s legföljebb egyes kívül álló hatalmaságok pénzforrásaira voltak utalva.

Úgy határoztak, hogy a februárius 27-iki boroszlói szerződést Ausztrián kívül Angliával és Svédországgal is közölni fogják. E két államot most Oroszország, a mely már egy év óta velük szövetséges viszonyban állott, egymáshoz közelébb hozta: Anglia Károly János trónörökösnek garantálta Norvégia jövődő birtokát, sőt még Guadeloup szigetét is, valamint megfelelő támogatást, ha a Franciaország ellen vívandó szárazföldi háborúhoz 30,000 emberrel hozzájárul. Napoleon, a ki bizonyára előre érezte, hogy ilyes ígéretek történni fognak, februárius végén titkos küldött útján megkísérlette, hogy Bernadotte-ot kibékítse. Mivel azonban ismét nem Norvégiát, hanem csak Pomerániát és az Elba és az Odera között fekvő meghatározatlan földeket — Poroszország ismert fölosztási terve szerint — kínált föl, ezúttal is füstbe mentek e tárgyalások. Márczius 3-ikán megkötötték a svéd-brit szerződést, 23-ikán pedig a trónörökös durvahangú lemondólevelet írt régebbi souverain-jének. Dánia viszont

hű maradt hozzá. Még pedig kényszerből. VI. Frigyes bizonyára szívesen csatlakozott volna Oroszországhoz és Angliához, ha az e hatalmakkal való tárgyalások bármi más eredménnyel kecsegtettek volna, semmint pusztán Norvégia elvesztésével, és pedig minden kárpótlás nélkül. Ezekután természetesen Poroszország is, a mely eddig hadiállapotban állott Angliával szemközt, megváltoztatta e hatalommal szemben való viszonyát, a minek következtében utóbb III. Frigyes Vilmos — Hannoverról, Hildesheimről, Keletfrislandról és Müns-ter egy darabjáról való lemondása fejében — Lauenbur-got és anyagi támogatást kapott. Hogy ezt az uralko-dót szilárdan lekössék a háború, s ezzel Oroszországot az offenzíva mellé, Londonban lemondottak arról a szándékról, hogy — úgy mint eddig tervezték volt — a Schelde és az Elba között önálló welf királyságot, „Austráziát“ alapítsanak. Pitt terve újra föltámadt: a francia túlsúly ellen való küzdelemben az államok egyensúlyát helyreállítani, s így az angol kivitel szá-mára a tőle függő régi piacokat újra megszerezni. Megint elővették Európa régi térképét, a melyet Pitt egykor már fölgöngyölítettett, mert annak kell majd a jövőben érvényesülnie.

Bizonyára nem ezt a hangulatot tétélezte föl Met-ternich a Themse partján, a mikor ott Wessenberg útján az általános béke érdekében jó szolgálatait föl-ajánlotta, még pedig úgy, hogy a békében Anglia — tengerentúli engedmények árán — készítse Napo-leont arra, hogy magán az európai szárazföldön tart-son mértéket és maradjon veszteg. A londoni kabinet nem ment ebbe bele. Azt mondták, hogy Napoleon trónbeszédének már az a szakasza, a mely szerint a császárság területi állományát sehol sem engedi szó

tárgyává tétetni, világos bizonyossága annak, hogy az ilyen célzatú lépés eredménytelen maradna. A helyzet úgy állott, mint már egy éve, s a bécsi diplomata küldetése eredménytelenül végződött. Ez pedig nem utolsó sorban az angol nép közhangulatán is múlt, a mely ugyancsak zokon vette, hogy Bécsből elnyomták azt a komplottot, a melynek az volt a célzata, hogy Tirolt és a monarchiától elszakított többi alpesi vidéket fölláztassa, a melynek élére majdan János főherczeg került volna, mint „Rhaetia királya“, s a mely terv érdekében King angol ügynök már tetemes pénzt is áldozott. Metternich huzódozó politikájával szemben oly nyíltan jelentkezett az ellenérzés, hogy a régensherczeg Metternich osztrák küldöttjét nem is merte nyilvánosan fogadni. A minő mértékben azonban Anglia elzárkózott az osztrák béketörekvések elől, ugyanolyan mértékben zárkózott el Bécs is az orosz sürgetések elől, s egyelőre egy tapodtat sem mentek ama januáriusi fegyverszüneti szerződésen túl. És pedig úgy tudták, hogy erre igen nyomós okaik vannak. Anstett államtanácsos, a ki ama szerződés dolgában Schwarzenberggel tárgyalt, akkoriban azt a kijelentést tette, hogy uralkodója egyáltalában nem gondol az Ausztriával rokonságban álló franczia dinasztia fölborítására, sem pedig Lengyelország helyreállítására. Most pedig, nyomban a fegyverszünet megkötése után, tudomásukra jutott a czár és Czartoryski között lefolyt levélváltás, a mely leleplezte Sándornak azt a tervét, hogy Lengyelországot kedvező alkalommal régi határai között újra helyreállítja s a maga uralma alatt egyesíti az orosz birodalommal. Csoda-e, ha a Galiczia miatt való aggodalomból, a melyet ez a terv veszélyeztetett, Oroszországnak minden

újabb területi öregbedését féltékenyen nézték, s félve óvakodtak attól, hogy ezt a folyamatot még segítségükkel is támogassák? Ekkor az is kiderült, hogy Czartoryski márczius végével megjelent Kalischban s innen Varsóba utazott. Erre aztán a cár harczias fölhívásaira semmitmondó szóvirágokkal válaszoltak s nem csatlakoztak hozzája.

E jelenségek persze megint a Napoleonnal szemben tanusítandó maguktartására is visszahatottak. Ha Ausztria ragaszkodni akart békeszerző szerepéhez — erre pedig már csak a maga függetlensége és a francia szövetségből való kiszabadulása érdekében is törekednie kellett — akkor ebben a perczen, a mikor Anglában süket fülekre talált, a dolog természeténél fogva a francia császárt kellett mérsékletre inteniök, a nélkül, hogy e magatartásáért egyelőre bármi kárpótlást is ajánlhattak volna fel neki. Kevés volt a valószínűsége, hogy Napoleon ebbe belemegy. Mert azt Metternich igen jól tudta, hogy a francia az oroszok és poroszok pusztá harczai lármájára nem fogja a derekát beadni. De hátha engedékenyebb lesz szövetségeseinek ajánlataival szemben, ha ez maga valamivel határozottabban lépne föl. S erre kínálkozott mód e pillanatban, a mikor a porosz-orosz szövetség folytán szünőben volt az a veszedelem, a melyet eddig Ausztriában oly aggodalmas szorgossággal kerültek, hogy t. i. magukra maradvá vonják magukra a nagy úr haragját, s a mikor a fenyegető háború éppen azoknak a hatalmasságoknak az erejét volt megbénítandó — Orosz- és Franciaországét Európában, Poroszországét Északnémetországban — a melyeknek túlsúlyától leginkább és egyformán kellett Ausztriának félnie. Szóval, Bécsben belátták, hogy eddigi rendsze-

rüket egy árnyalattal meg kell változtatniok, s hogy a fegyvertelen közvetítő magatartását a fegyveres közvetítő szerepével kell fölcserélniök, ha ajánlataiknak ezután megfelelő nyomatékot akarnak adni. Hogy ebben az új szerepében elég erős legyen, Metternich megkezdette Szászországgal való tárgyalásait, sőt Murat-t is, a kit Napoleon kegyvesztése fenyegetett s a ki e miatt Ausztriához keresett közeledést, valamint Bajorországot, sőt, úgy mondták — de ez később vakhírnék bizonyult — Jeromost is arra iparkodott megnyerni, hogy az általa képviselt semleges közvetítés pártjához csatlakozzanak. Ez a hangulatváltozás akkor esett meg, a mikor Napoleon az Ottó helyébe küldött új követ, Narbonne grófja által Bécsben újra Poroszország fölosztását és Sziléziának Ausztriához való csatolását ajánlotta föl arra az esetre, ha ipja 100,000 katonával szegődnék a francziák mellé. Metternich köszönettel visszautasította az ajánlatot s e közben a követ által átnyújtott jegyzék egyik mondatára hivatkozott, a mely arra szólította föl a dunai hatalmasságot, hogy határozottabban körvonalozott magatartást kövessen és, ha az általa ajánlott tárgyalásokra nem kerülne a sor, akkor mint vezető hatalom (*partie principale*) vegyen részt a háborúban. Ezzel, mondotta a miniszter, Napoleon maga is más szerepet szánt Ausztriának, semhogy valami segítőerőét, a milyenre az 1812-iki szerződés utalta volt, s ezzel tért enged a fegyveres közvetítésnek, a melyet eddig mindenkor kikért magának. Bécsben úgy tüntették föl a dolgot, mintha a napoleoni üzenet valósággal fölhatalmazta volna őket a maguk függetlenítésére, mert hiszen — miként ezt I. Ferencz a vejéhez írott egyik levelében megmondta — „csak nem állhatnak egy-

idejűen az első meg a második sorban is“. Így hát április 11-ikén úgy az egyik, mint a másik rész felé fegyveres közvetítőknek jelentették be magukat, a mivel egyúttal némileg engedtek az osztrák főváros mértékadó köreiben uralkodó hangulatnak is, a mely Poroszország harcziás magatartásán fölmelegedett és fenyegetően fordult a miniszterrel szembe; e hangulatot többé lekicsinyelni nem lehetett, még akkor sem, ha ez lett volna a szándékuk. S a mikor aztán Narbonne azt követelte, hogy legalább az osztrák segédhadtest mondja föl a januáriusban Oroszországgal kötött fegyverszüneti szerződést, Metternich azt felelte, hogy azt máris fölmondták az oroszok, de bölcsen elhallgatta, hogy ez Ausztria kívánságára történt és pedig egy márczius 29-ikén kötött titkos egyezmény értelmében, a mely szerint ez a hadtest az ellene fölvonultatott túlerők elől teljesen visszahúzódhatott Galiciába s innen Csehországba, a hol aztán a szárazföldi béke közvetítésére újabb hadsereget akartak fölállítani. Sor kerül-e majd e hadseregre? Attól függött, hogy Napoleon „eszére tér-e“, mint a hogy Ferencz császár Narbonne előtt nyilatkozott, vagyis hogy lemond-e az Európán gyakorlott nyomasztó túlsúlyáról. A helyzet olyan volt, mint a hogy Talleyrand Schwarzenberg herczegnek leírta, a kit azért küldtek ki Párisba, hogy Napoleon hangulatát kikutasssa: „Itt az ideje, a mikor Napoleon császárnak Francziaország királyává kell lennie“. Ez az élesszemű ember jól tudta, hogy ezzel a mondattal egy megoldhatlan ellentmondásnak adott kifejezést.

Napoleonnak eredetileg az volt a szándéka, hogy csak májusban kezdi meg a támadást. Még márczius

közepén ezt írja Eugénhez intézett leveleiben és közli vele, hogy akkor majd nemcsak az Eugén parancsnoksága alatt álló elbai hadsereggel, hanem — az ellenség félrevezetése végett — egy másikkal is, a Mainz és Würzburg környékén egybegyűjtött majnai hadsereggel fog átkelni az Elbán s aztán gyors menetben Stettinen át Danckába szándékozik vonulni, a hol Rapp a maga kb. 30,000 emberével, közöttük az egykori Macdonald-féle csapatokkal, várja a fölmentő sereget. Úgy reméli, hogy addig e hadmozdulat számára 300,000 embert össze tud gyűjteni, hogy velük a Visztula alsó folyását megszerezze magának. Erre az oroszoknak vissza kell majd vonulniok, Poroszország egyszerűen hatalmába kerül, s már följebb láttuk, hogy az Ausztriához intézett ajánlatában minő terv szerint akarta a Hohenzollernek birodalmát fölosztani. Hatalmas conceptio volt ez, barha még távolról sem kész haditerv. Nemsokára azonban — már néhány hét múlva — elejtette. A fölkeléses irányzatot tápláló északi hatalmak szövetsége, Szászország fenyegető elvesztése, főként azonban Ausztriának mind nyilvánvalóbban szembeszökő megbízhatatlansága megváltoztatták e szándékát. Napoleon meggyőződött, hogy néki — mentől előbb, annál jobb — kardja élével kell a diplomatia szövevényét kettévágnia, hogy a még ingadozókat a győző hatalom szavával s a legyőzöttek vagyonával sorakoztassa újra maga mellé. Ezért arra szánta el magát, hogy a hadjáratot eddigi tervénél korábban kezdi meg, s eközben olyan utat fog követni, a mely minél gyorsabban ütközetek és diadalok felé vezessen. Az ekkor már Párisba érkezett Schwarzenberg herczeggel folytatott beszélgetéseinek rá nézve most már legföllebb csak az az egy

kézzelfogható célja volt, hogy a szövetségesektől olyan fegyverszüneti szerződést sikerüljön kicsikarnia, a mely őket viasszaszorítsa az Elba mögé. A mikor Ausztria ezt a szolgálatot megtagadta s a békekötés alapjaira vonatkozó tárgyalásokat sürgette, Napoleon egyszerűen beszüntette az ilyen tárgyú beszélgetéseket. 1813 április 15-ikén elhagyta Saint Cloud-t és 17-ikén Mainzba érkezett.

A mi itt és rövidesen Erfurtban is, a hol a főhadiszállása volt, a felfegyverkezés és szerelkezés munkáataiból a szeme elé került, s a mi csapat-szemlék keretében előtte elvonult, az nem éppen nagy bizakodással tölthette el. Új hadseregének — a gárdán kívül — tizenkét hadtestből kellett volna állnia. Ebből azonban egyelőre még csak hét állott rendelkezésére, s még ezek közül is az első, Davout parancsnoksága alatt (most 20,000 fegyveres) hannoveri területen állott, hogy az Elba alsó folyását onnan szemmel tarthassa, s így a támadás céljaira nem jöhetett tekintetbe. Fét másik hadtestet, egy lovascsapattal, egy szakasz gárdával és két önálló hadosztálylyal (60,000 ember) Eugén gyűjtött össze a Saale alsó folyása mentén, a honnan majd 48,000 embert szándékozik Napoleon zászlai alá Merseburgba vinni, a ki a majnai hadsereg élén (kb. 105,000 ember) Erfurtból jön majd Weissenfels irányában; egy olasz hadtest a württembergi hadosztálylyal együtt (27,000 ember) Bertrand vezetése alatt Nürnbergben és Kóburgon át van Jéna és Kamberg felé vonulóban. Így hát csak alig 200,000-nél valamivel több harczosa volt ama 300,000 helyett, a mennyire még csak egy hónapja is számított, s mivel a hadjárat korábban kezdődött, semmint eredetileg tervezte, még ezeknek a fölszere-

lése is fölöttébb gyatra volt. Mindenekelőtt lovasságban volt nagy a hiány. Az egész hadseregnek — a Davout-féle hadosztályt nem tekintve — 10,000-nél nem volt több lovasa, a kikkel ugyancsak takarékoskodniok kellett. A gyalogság egy része nagyon későn kapta kézhez a fegyvereit s csak menetelés közben gyakorlatozhatott velük. Legjobb ágyúi ott pusztultak Oroszországban, vagy pedig a Pyrenéusok tulsó lejtőin állottak; a régibb, lomtárba tett, nehezen mozgatható ütegeket kellett újra előszedniök. Aztán a lófogatok sem voltak megfelelők, a hadtestek pedig tüzérségi tartalékuknak csak a felét kapták meg. Egyébként is mindenütt hiányzott valami: elsősorban tisztek, s bármennyit is hoztak föl közülök Spanyolországból, sohasem volt belőlük elég. Főként a vezérkar volt igen fogyatékos. Marmont és Oudinot hadtestének egyáltalán nem volt vezérkara. Az egészségügyi szolgálat is hiányos volt, az administratio pedig silány. Így hát elégtelenül fölszerelt, javarészt az 1813-iki fiatal újonczokból álló hadsereg volt az, a melynek a világ uralmáért való gigászi küzdelmet kellett úrra fölvennie. Micsoda különbség a multtal szemben! Napoleon bizonyára jól érezte, hogy lángeszű személyiségének egész súlyát kell latba vetnie, ha ezúttal győzni akar. „Ezt a háborút“, mondotta, „mint Bonaparte tábornok és nem mint császár fogom végigküzdeni.“

Volt azonban az ő ügyének még egy előnye: a csapatok száma mégis csak messze túlszárnyalta az ellenfeleit. A váratlanul gyors riadó a szövetségeseket szerelkedésök kellő közepén érte. A porosz hadsereg, írja Scharnhorst április 2-ikán, csak május végére fog valamit érni, ezen időpont előtt sokat kell a szerencsétől várni. Az oroszok közül a legutóbbi hadjárat

veszteségei után, s a francziák által még mindig megszállva tartott visztula- és odera-menti várak körülzárólása után csak kevés csapat maradt a nyílt harcok számára, 50,000 nél alig valamivel több, a kik a poroszokkal együttvéve is még nem tettek ki 100,000 (87,000 és 9000 kozák) harczost, s a kiket Wittgenstein, Blücher és (a megbetegedett Kutusow helyébe, a ki még április végén meghalt, kinevezett) Tormassow vezetése alatt három hadseregbe osztottak be. Csak lovassága volt a szövetségeseknek, a francziákéhoz képest több mint annak a duplája; olyan előny volt ez, a mely a hadiesemények alakulására nem volt minden befolyás nélkül. Az alkalmat, hogy Eugén csapatait még akkor verjék meg, mielőtt a majnai hadsereg segítségére jöhetett volna, elszalasztották. Wittgenstein csak annyit tudott elérni, hogy a vicze-királyt, a mikor az Napoleon parancsára április elején az Elbán át Berlin felé támadóan fölvonult, a hónap 5-ikén az ellenségénél kevesebb katonával a möckerni (Magdeburg közelében) csatában megverte s az Elbán át viasszaszorította. A mikor erre Napoleon Lipcse irányában előrehatolt, a szövetségesek csapatai az Elster és a Pleisze vidékén egyesültek, s Wittgenstein, a kire a főparancsnokságot ráruházták, elhatározta, hogy május 2-ikán Pegau felől megtámadja a Weissenfelsből erre felnyomuló ellenfél jobbszárnyát.

Ilyen gyors támadásra egyáltalában nem volt a francia császár elkészülve, bárha volt róla híradása, hogy ellenfelei Zwenkau és Pegau között május elsején összevonták csapataikat. A Ney-féle hadtest öt divisióját Lützentől délnek, Kaja és Gross-Görschen irányában fedezetül állította föl s Marmontnak azt a parancsot adta, hogy a hatodik hadtesttel Rippachból

egyenesen Pegau ellen forduljon. A mikor oldalszárnyát ennyire biztosította, azt hitte, hogy még elég ideje marad arra is, hogy egy megkerítő mozdulattal Lipcsét is a hatalmába kerítse, s hogy aztán onnan essék neki az ellenfél jobbszárnyának. A szövetségesek azonban megelőzték. Éppen, a mikor május 2-ikán hajnalban Lützen mellett táborozó gárdáitól ellovagolt Lipcse felé, a hol Kleist vezetése alatt egy ellenséges szakasz föltartóztatta a francia előőrseket, hirtelen ágyúdörgés szólalt meg a háta mögött, beszédes bizonyságául annak, hogy Ney divisióit túlnyomó erők támadták meg. Tüstént arra szánja magát, hogy a menetelő csapatokat megállítja, Eugént két hadtesttel Markranstaedt felől délnek az ellenség jobbszárnya ellen meneszti, Marmont-t pedig Ney jobbszárnya felé indítja, az utóbbit pedig a tartalékul küldött gárdával Lützen felől támogatni fogja. Időközben módja eshetik, hogy Bertrand, Marmonttól jobbkézt, megfenyegetheti az ellenfél balszárnyát, miközben az Eugén-féle hadsereg egy harmadik hadteste Lauriston vezérlete alatt egy divisióval Lipcsét foglalja el, s a többi divisiót pedig támogatás céljából készen tarthatja. Mindezt röptében gondolta el s adta ki parancsul. Csak az lehetett kérdés tárgya, vajjon Ney újonczai állják-e addig a támadást, a míg a többi csapat is csatasorba állhat. S a miben alig mertek reménykedni, megtörtént. A fiatal, gyakorlatlan s azonfelül rosszul táplált legénység, a mely a császár hívásának csak kedvetlenül és ellenkezve engedelmeskedett, most bámulatos vitézséggel fogta föl a poroszok lendületes támadásait, s csak a délutáni órákban sikerült őket, hosszú, véres harczok árán az általuk megszállott falvakból — Gross- és Kleingörschen-

ből, Rahnából és Kajából — kiszorítani és soraikat megbontani. Időközben azonban Marmontnak sikerült már a harczba beleavatkoznia, Bertrand is fenyegetően léphetett föl, s a mikor végül középütt Napoleon a gárdát tolta előre, hogy Kaját és a többi helységet velük visszafoglaltassa. s a viczekirály egyik hadteste, Macdonald parancsnoksága alatt, az ellenfél jobbszárnýára támadott s azon volt, hogy azt megkerülje, ekkor az ellenség arra kényszerült, hogy a túlerő elől visszahúzódjék s ezzel a lützeni, vagy gross-görscheni csatát a francziák megnyerték. Napoleon ez nap szüntelen ott volt a tűzben, sokkal inkább, mint bármikor, hogy ezzel is föl villanyozza az új csapatokat. Az volt a jutalma, hogy még legfiatalabb katonái, de még a sebesültek és a csonkultak ajkáról is föl harsant a lelkes „Vive l'Empereur!” — csakúgy, mint annakidején az öreg harczosok szájáról.

Persze olyan arányú győzelmet, mint a minőt az ellenségnek Lipcsén át való körülkarolásától remélt, nem sikerült aratnia s arra sem volt tulajdonképen szükség, hogy a szövetségesek még azon éjjel visszavonuljanak az Elsteren át s aztán tovább egészen az Elbáig. Kisebb számarányuk ellenére is — körülbelül csak 70,000 emberük állott csatasorban a Napoleon 120,000 harczosával szemközt — jobb vezetés mellett talán még sikerült volna a nagy csatacsászárt is megverniök, főként ha a cár, a ki csakúgy, mint a porosz király az ütközetben jelen volt, nem kímélte volna a gárdáit és a Miloradovics féle hadtestet (9000 ember) pusztá udvariassági tekintetekből nem hagyta volna fölhasználatlanul. Tény az, hogy Napoleon nagyobb veszteségeket szenvedett, mint ellenfelei: 20,000-nél több embere vagy elesett, vagy megsebesült, s között-

tük igen sok tisztt, a kiket a császár nagyon nélkülözött. Úgyszólván egyetlen foglyot sem ejtettek, egyetlen ágyút sem zsákmányoltak. A lovasság hiánya s a fiatal gyalogságnak mégis csak kicsiny feszítő ereje meggátolták abban, hogy győzelmét kellően kihasználhassa. Az a körülmény, hogy a sebesült Blücher még az éj folyamán kilencz század lovasságot rugtatott neki a Rahnában táborozó francziáknak, megfosztotta ezeket éjjeli nyugalmuktól s másnap reggel képtelenek voltak a szövetségesek üldözésére. A következő napok elővédcsatározásai jelentőség nélkül valók voltak. Ennek ellenére is a gross-görscheni diadal nem maradt a politikai viszonyokra való minden befolyás nélkül: Szászországot ez vitte megint Napoleon oldalára. A császár május 8-ikán vonult be a drezdai óvárosba, s innen szólíttatta föl a Prágában tartózkodó királyt, hogy jelentse ki: ellenség-e vagy barát. a mire Frigyes Ágost, Ausztriával kötött egyezménye daczára is, az utóbbi vagy-ot választotta és Napoleonnak a saját gárdalovasságát és az egész torgau helyőrséget rendelkezésére bocsátotta. Ney a maga hadtestével e vár felé indult, hogy a szászokat fölszívja s egyúttal — miután még két más hadtestet is magához vont — az Elbán való átkeléssel a szövetségeseket Drezda tálsóparti részeinek elhagyására kényszerítse. Erre azok május 11-ikén az újvárost is kiürítették, és a porosz-orosz hadsereg majd csak a Spree mögött vonul új állásokba.

A legfontosabb kérdést azonban a lützeni tökéletlen győzelem, Napoleon reménykedése ellenére, nem oldotta meg: Ausztria nem tért hozzá vissza, bárha eddig követett útján, a mely nyílegyenesen vezetett a szövetségesek táborába, egy pillanatra meg is állott és

igen aggasztóan ingadozni kezdett. Április végével Bécs már elég közel állott volt a szövetségesek ügyéhez. Akkor aztán — persze a május 2-iki események horderejéről még nem voltak kellően tájékozva, mert ezeket eredetileg a poroszok és oroszok győzelmének jelentették — május 7-én Stadiont, az 1809-iki háborús esztendő miniszterét küldötték ki Bécsből a szövetségesek főhadiszállására, hogy ott a dunai hatalmasságot, mint ezután már „fegyveres közvetítőt” jelentse be s közölje azokat a föltételeket, a melyeknek végrehajtásáért a bécsi udvar ereje minden megfeszítésével küzdeni kíván. A minimum ez volt: a varsói herczegség föloszlatása, Napoleon lemondása az 1810-ben annectált rajnántúli részekről (Oldenburg, Hanzavárosok), lemondása a rajnai szövetségen gyakorlott protekturátusról, Poroszország helyreállítása és Illyriának, valamint Dalmácziának Ausztria számára való átengedése, a mely Bajorország felé is új határokat akar kapni. Az ellenség új hadisikerei természetesen mérsékelnék ezeket a föltételeket, de Ausztria politikai magatartását nem változtatnák meg, a melyet Metternich a szövetségesekhez április 29-ikén intézett sürgönyeiben úgy írt körül, hogy legkésőbb május 24-ikéig 125,000 embere áll fegyverben, a kik közül 60,000-nek az a rendeltetése, hogy Csehországban a francziák előnyomulása elé vessék magukat. Persze, a mikor pontosabb hírek érkeztek Bécsbe a gross-görscheni nap lefolyásáról, s a mikor a francia sereg már majdnem az osztrák határra vonult föl, akkorra már Ferencz császárnak elment a kedve attól, hogy vejének ilyen súlyos kihatású föltételeket szabjon. Schwarzenberg, a kit a csehországi haderők parancsnokává neveztek ki — illetőleg inkább vezérkari

főnöke, Radetzky — alig tudták kierőszakolni, hogy a fegyverkezést ne szüntessék be. Viszont Bubna után, a kit mint Stadiont a szövetségesekhez, úgy küldtek ki Napoleonhoz a közvetítő állam ügyvivőjeként, újabb instructiókat küldtek, a melyek messze mögötte maradtak annak a minimumnak, a melyért Porosz- és Oroszországgal szemben kötelezettséget akartak vállalni. A Bubna által közölt föltételek már csak ezek voltak: a varsói herczegség fölosztása, Illyria átadása Ausztriának és lemondás a Rajna jobbpartján fekvő területekről, vagy legalább Hamburg-ról és Lübeckről. Az utasítás úgy szólt, hogy a rajnai szövetségen való protektorátus megszüntetéséről, valamint az osztrák-bajor határról egyáltalában ne beszéljen a határozott követelés hangján. De Napoleon, a kit Narbonne értesített arról, hogy Bécsben még csak röviddel ezelőtt is minő messzemenő előzékenységgel kezelték az ő ellenfeleit, az osztrák követet a legnagyobbfokú bizalmatlansággal fogadta, főként, a mikor Bubna Ausztria programját imígyen iparkodott Napoleonra nézve kellemes formában bemutatni: általános békét csakis a francia császárság által nyújtandó engedmények árán lehetne teremteni, a melyekért Anglia tartoznék kárpótlással; mivel pedig ez az állam ezidőszerint nem mutat rá hajlandóságot, azért Napoleonnak kell a jó példával előljárnia; akkor aztán a szárazföldi béke által izolált szigetország a maga részéről is engedékenyebbé válik. Vajjon nem kellett-e, hogy ez az utóbbi megjegyzés üres frázisként csengjen Napoleon fülében, a ki évek óta éppen Angliának ezen az izolálásán minden lehetséges eszközzel dolgozott? Így azt a meggyőződést nyerte, hogy Ausztria mégis már sokkal közelebb áll az ő

ellenfeleihez s eszerint döntött tüstént a maga rendszabályaiban. Ferencz császárnak ezt írja (május 17-ikén): jobban kívánja ugyan a békét, mint bárki más, arra is kész, hogy képviselőjét elküldje egy congressusra, a melyen akár a spanyol fölkelők képviselői is megjelenhessenek, s a Bubna által közölt ama tervhez is készséggel hozzájárulna, hogy a tárgyalások idejére fegyverszünetet kössenek a felek; de egy dolog ellen tiltakozik: Anglia szemében nem akar nevetség tárgyává lenni, akkor inkább hősi halált akar halni az ő hűséges, nagyszívű francziái élén. Egyúttal meghagyta a viczekirálynak, a ki Olaszországba utazott, hogy legkésőbbén június végére hadsereget állítson föl, a melylyel 60,000 vagy 80,000 osztrákot dél felől leköthessen; e hadsereg hírért aztán iparkodjanak minél előbb s minél kiadósabban Bécs felé juttatni, hogy az osztrák udvart megfélemlítsék. Mária Lujzának, a kire távolléte idején a kormányzást átruházta, az apjához írott leveleiben azt kellett hangoztatnia, hogy az ura, a kinek egy millió katonája áll fegyverben, egész erejével Ausztria ellen fordul, ha ez az ország hűtlenné válnék a francziákhoz. Mint leghatásosabb ütőkártyáját azonban Bubna előtt azt a fenyegetését játszotta ki, hogy ő majd Sándor czárral fog kiegyezni és Varsót annak fogja átengedni. S ez a fenyegetés nem volt minden komoly alap nélkül való. Miután mindig több vasat tartott a tűzben, azért most valóban kísérletet tett, hogy Ausztria tolaikodó közvetítése nélkül, a mely tőle áldozatokat akart kicsikarni, közvetlenül egyezték ki a megvert czárral. Caulaincourt-t akarta a congressusra és a fegyverszünetre szóló ajánlatával az ellenséges előőrshöz kiküldeni, hogy az ott szerezzé meg az

engedélyt a csárral magával való megbeszélésre, s ennek során tárja elébe, hogy most itt az alkalom, hogy „fényes elégtételt szerezzen magának Ausztriának orosz területen elkövetett ostoba oldaltámadásáért“, mint a hogy az instructió szólott. S vajjon mit vihetett a vicenzai herceg a tarsolyában magával? Mindenekelőtt Lengyelországot. A varsói nagyhercegség és a danckai köztársaság ugyan nem Orosz-, hanem Poroszország birtokába menne át, egy sávot kivéve, a melylyel az oldenburgi nagyherceget szándékoznának kárpótolni. Ennek fejében Frigyes Vilmosnak le kellene mondania országának az Oderától nyugatra eső részéről, vagyis Brandenburgról s vele együtt Berlinről, valamint Sziléziának arról a részéről, a melyet egy Glogau felől a cseh határig húzott vonal jelölne meg. Ilyenformán Poroszország, a melynek fővárosa ezek után Varsó, Königsberg, vagy Danczka lenne, föltétlenül az orosz befolyás hatalmi körébe esnék (Brandenburgot a westfáliai királynak, a krosseni vidéket nyilván Szászországnak szánta). Az Anglia ellen irányuló tilsiti pontozatokra Napoleon nem kívánna újból visszatérni, mert hiszen az általános béke útjának egyengetéséről lenne most szó, s ezért ezután már csak a csárnak magának kell majd arról gondoskodnia, hogy olyan rendszert találjon ki, a mely a jövőben tiszteletet tudjon az orosz tengerészeti lobogó számára parancsolni. Úgy remélte Napoleon, hogy ezekkel az engedményekkel sikerül majd a coalítiót szétrobbantania. Lengyelországot föladják a francziák, a szárazföldi zárlat rendszerét elejtik, hát nem lehetett-e mindezzel Oroszország nagyon is megelégedve? Nem ezek voltak-e az 1812-iki viszálykodás leglényegesebb pontjai? Hat év előtt azt, a mire

most törekedett, a friedlandi hatalmas diadallal érte el. Úgy látszik, hogy ezúttal is egy második Friedlandnak kellene bekövetkeznie, hogy újra tekintélye legyen a császár szemében. Követe még hiába várakozott a kért kihallgatásra, a mikor ismét a vaskoczká kezdett fordulni.

Napoleon Neyt hadtestével Berlin irányába tolta előre, hogy a fővárosukért aggódó poroszokat elválassza az oroszoktól. Ez azonban nem sikerült, a szövetségesek együtt maradtak, sőt Wittgenstein még arra is el volt szánva, hogy Bautzennél egy második csatát merjen állani. A mikor a császár effelől meggyőződést szerzett, május 18-ikán — ugyanazon napon, a melyen Caulaincourt hivatalos megbízását kézhez vette a fegyverszüneti tárgyalások folytatására — azt a parancsot adta Neynek, a kiről úgy tudta, hogy Luckau környékén tartózkodik, hogy sietve vonuljon a Bautzentől északkeletre eső Drehsa irányában s így támadja Wittgensteint hátba; ő maga aztán Drezdából Harthán át a mondott városka közelébe sietett. Az ellenség erősítéseket kapott, a melyeket Barclay és a porosz Kleist tábornok hozott s e kitűnő terepen, a mely e tulajdonsága révén már a hétéves háborúban is hírre tett szert, elsánczolta magát, hogy így fogadja Napoleont (a ki szintén kapott erősítéseket: egy hadosztály Fiatal Gárdát, két menetosztály lovas-ságot stb.), a mikor az majd nyugat felől fölvonul. A mikor azonban a szövetségesek főhadiszállásán arról értesültek, hogy ellenséges osztagok észak felől is közeledőben vannak, akkor a császár, a helyett, hogy túlerejével nyomban megtámadta volna Napoleont, Barclayt és Yorkot Ney ellen küldte, a mi által május 19-én Weissig és Königsvartha környékén

ütközetekre került a sor, a melyek a francziákra nem jártak súlyosabb veszteségekkel, mint a szövetségesekre, s a melyeknek csak az volt az eredményük, hogy tájékozódni tudtak azokról az erőkről, a melyek erről a részről fenyegethettek. Most tehát a francia császár május 20-ikán maga vágott neki, hogy a szövetségeseket Ney felől elvonja, s így annak az előnyomulást megkönnyítse. Négy hadtesttel és a gárdával déltájt nyugat felől támadásba fogott, több helyütt átkelt a Spreen s az ellenség elővédjét Bautzenből kiszorította. Estére sikerült neki a folyó tulsó partján a lábát megvetnie s ezenközben Ney is két hadtesttel (mintegy 25.000 emberrel) Klix táján megközelítette a folyót, míg két másik hadtest s a lovastartalék még Hoyerswerdánál és a mögött maradt. A rájuk boruló sötétség — Napoleon helyesen számított így, a mikor az ütközetet csak déltájt kezdette meg — nem engedte már a Wittgenstein által tervezett ellentámadást megindítani, s másnapra halasztotta a döntést, a mely bizonyára aligha üthet ki a szövetségesek javára, mert hiszen most már ugyancsak alul maradtak a csapatok számarányában.

A császárnak az volt a terve, hogy Neyt előre tolja Barclay ellen, a ki az ellenség jobbszárnyát alkotja s a kihez közepütt Blücher csatlakozik; Ney iparkodjék az ellenfél visszavonulása útját elvágni, mialatt ő maga a szemben levő oroszokat egyrészt személyes jelenlétével, másrészt balszárnyuk ellen felvonulandó erős csapatokkal tévedésbe fogja valódi szándékai dolgában ejteni. A korahajnali órákig dolgozik s a műveletet csakhamar megkezdi jobboldalt, ott, a hol Oudinot a parancsnok, hogy ezzel Neynek megadja a jelet az előnyomulásra; csak a mikor ez már megtörtént,

akkor fekszik le néhány órai pihenőre ott a csatatér kellő közepén. Ha a czár láthatta volna, hogy nagy ellenfele minő édes nyugalommal alszik, aligha kereste volna — Wittgenstein tiltakozása daczára is — e helyütt a döntést, mint a hogy valóban megtette, a mikor Ney-jel szemben a gyöngye Barclayt (12,000 emberrel) megerősítés nélkül hagyta. Ezt aztán már rövid néhány óra multán messze Gleina mögé verik vissza, s ezáltal Blücher szárnya komoly veszedelembé jut. Most azonban a helyett, hogy — miként Jomini néki állítólag ajánlotta — nyugodtan folytatta volna útját Blücher háta mögött, a ki a maga veszélyeztetett állásában szilárdul kitartott, Ney ezuttal először életében habozva cselekedett. Hiszen valóban nem is sejthette, hogy az ellenség a maga jobb-szárnyát oly hihetetlenül gyengén fogja fedezni, s ezért Reyniernek a 7. hadtesttel való megérkeztét be akarta várni. Csak, a mikor ez Klixnél megjelent, csak akkor folytatta előnyomulását, de most már — a mikor a legkedvezőbb pillanatot elmulasztotta — nem toronyirányt Hochkirch felé, hanem jobbkéz felé, igen nehéz terepen, neki Blüchernek, a kit a dolgok valódi állásáról végre is fölvilágosított czár most már gárdájával siet megtámogatni és ütegeivel is hathatósan segíteni. Igaz ugyan, hogy egyik hadtestével bal-kéz felé még folytathatta volna az átkaroló mozgulatot, de most már ettől a vállalkozástól is visszariadt s ezért minden rendelkezésére álló csapatát magához vonta. Ezáltal a görlitzi út nyitva maradt s Blücher és a szövetségesek tömegei, a kiket Napoleon szembe komolyan megtámadott, még idejében kivonhatták magukat a fojtó hurokból. Az ütközetet érdemük szerint elvesztették, de hadseregüket meg-

mentették, a mely pedig már pusztulásnak volt szánva, hacsak a francia császárság legmerészebb tábornagya e napon nem válik hűtlenné a hírnevéhez. Hiábavaló, hogy Napoleon az ellenséget üldözőbe veszi. Ezuttal is, úgy mint Lützennél, hiányát érzi a szükséges lovas-ságnak, csapatai pedig fáradtak a harctól. A mikor pedig másnap, május 22-ikén maga is előrelovagol elővédeihez, hogy a makacsul védekező oroszok ellen erőteljesebb cselekvésre készítse őket, kíséretének három derék tábornoka esik el oldala mellől, közöttük bizalmas barátja, Duroc is, a kit tiszta szívből meggyászol.

Ez volt-e hát az az ütközet, a melylyel Napoleon a maga indítványait a czárra rá akarta kényszeríteni? Bizonyára nem. Ama 170,000 harczos közül, a kik e két napon rendelkezésére állottak, csupán 90,000-et vitt ütközetbe, mert az ellenség erős kiépítésű arcz-éle csak a két szárnyon engedett meg hadműveleteket. Vesztesége, szinte 25.000 ember, több mint kétszerese volt az ellenfél veszteségszámának. És újra semmi zsákmány, semmi fogoly, egyetlen zászló, egyetlen ágyú sem. S politikai sikere is teljesen a katonaihoz igazodott. Caulaincourt nem kapta meg I. Sándor czártól a beszélgetés folytatására az engedélyt, hanem csak azt a választ, hogy az oroszok elfogadták az osztrákok közvetítését s csupán e hatalmasság útján hajlandók ajánlatokat elfogadni. Egyedül a fegyverszünet gondolatát ragadták meg a szövetségesek és Stadion által levelet irattak Berthiernek, hogy hajlandók e téma felől az előörsök vonalán tárgyalásokat folytatni. Azon fordult most meg a kérdés, vajon Napoleon komolyan gondolt-e erre.

Napoleon időközben folytonos harczok közepette,

szüntelen az ellenség sarkában maradt. Csupán Oudinot hadtestét hagyta vissza Bautzenben, hogy onnan aztán Hoyerswerdán át Berlin irányába küldje, a mely várost Bülow fedezett egy hadtesttel. A szövetségesek végül Liegnitztól és Jauertől jobbra Schweidnitz felé kanyarodtak el és Boroszlót föladták. A háború további folytatása dolgában nem tudtak megegyezni. Barclay, a ki Wittgensteint követte a főparancsnokságban, azon a nézeten volt, hogy rendetlen sorokra bomlott oroszaival visszahúzódik Lengyelország felé, hogy őket ott újra rendezze és lövészzerrel ellássa, a miben már hiányok kezdettek jelentkezni; ha úgy döntenének, hogy Sziléziában kelljen maradnia, akkor hat heti pihenőre lesz szüksége. Ez a körülmény — hozzászámítva az Ausztriára való tekintetet is, a mely a fegyverszünet ötletét fölvetette s a melynek fegyverkezése még nem ért véget, mert újabban június közepét jelölték meg végleges határidőül — a szövetségesek táborában döntő jelentőségűvé lett, mivel III. Frigyes Vilmos a legsúlyosabb aggodalommal gondolt a két hadsereg esetleges kettéválására. Ha Napoleonnak tudomása lett volna ellenfeleinek e kritikus helyzetéről, aligha vállalkozott volna arra, a mit utóbb ő maga is, de mások is, élete legnagyobb hibájának mondtak. Nem tudott róla s ezért belement a fegyverszünet megkötésébe. Erre persze voltak egészen különös okai is. Clarke hadügyministerhez június 2-ikán írt levelében ezen okok közül kettőt föl is említ: a lovasságban való nagy hiányt, a mely meggátolja abban, hogy döntő csapást mérhessen az ellenségre, és Ausztria ellenséges magatartását. De ezzel még nem merült ki indító okainak sora. A saját hadseregében is bőséggel volt minden-

féle rendetlenség. A két ütközet során főként tisztékben szenvedett veszteségei igen érzékenyen érintették a sereget. A fiatal gyalogság, a mely az ütközetek folyamán nehezen mozgott, a megerőltető menetelés közben fölmondta a szolgálatot; a legtöbb hadtestnek egy harmada, a Ney-féle harmadik hadtestnek pedig éppen a fele kórházban feküdt. A silány adminisztráció okozta inség miatt ezrével szökdöstek az emberek, vagy pedig féktelen portyázások közepette szerteszéledtek, hogy magukról gondoskodjanak. Így a hadsereg, az utánpótlások ellenére is, nemsokára 120,000 emberre zsugorodott össze. Hozzájárult, hogy ellenséges franktirőrök a sereg háta mögött mindenféle bajt okoztak, a pótlásokat elvágták, két tüzérségi parkot elfoglaltak, stb. Napoleon szemében nagyon merész dolognak látszott, hogy ilyen viszonyokra építse föl egy harmadik győzelmének reményét, a melyet pedig épp oly kevéssé tudna kihasználni, mint az első kettőt, s így ez a diadal, a vele járó újabb veszteséggel, csak újabb túlsúlyt biztosítana a még mindig habozó Ausztria számára. És még egy dolog. Párisból halomra gyűltek a hírek, a mik mind a lakosság olthatlan békevágyáról szólottak. Még olyan férfiak is, a kiknek kipróbált alkalmazkodó képessége csak nagy ritkán merte a császárra nézve kellemetlen igazságokat föltárni, a Maret-k és Savaryak is, mind behatódó könyörgéssel sürgették a császárt, hogy az ellenségeskedéseket végre szüntesse be, s ezért a császár úgy hitte, hogy Franciaország közhangulatának legalább a jelen perczben engedményeket kell tennie. Így június 4-ikén — a hadsereg időközben Boroszlóig nyomult elő, Oudinot a Fekete Elster mentén Bülowval szemközt állott, Davout csapatai Ham-

burgot szállották meg — a Striegau melletti Plaeswitzben aláírták a fegyverszüneti szerződést. E szerint a francziák visszahuzódnak a Katzbach-patak mögé, a szövetségesek pedig a mögé a vonal mögé, a mely a cseh határtól Landeshuton, Srieaun, Canthon át, Boroszlótól keletre az Oderához visz. A Katzbach összeköttetésétől északra az Odera, aztán a szász országhatár, végül pedig az Északi-tengerig az Elba fogja körül a francia hadsereg területét. Az ellenségeskedéseknek július 20-ikáig kell szünetelniök.

Ha Napoleonnak az volt a szándéka, hogy hirtelen rajtaütéssel megzavarja a diplomatia kisedet játékait, s hogy főként Metternich hálóját széjjeltépje, akkor ezt a célját a tavaszi hadjáratával nem érte el; valamint azt sem sikerült elérnie, hogy az orosz-porosz szövetséget kettészakítsa, sem pedig azt, hogy Ausztriát, Szászország mintájára, magához visszalánczolja. Sőt a csárral tervbe vett különtárgyalásaival csak eszközt adott ennek a kezébe, hogy azzal nyomást gyakorolhasson a bécsi udvarra, s ezt az eszközt nem-sokára használatba is vették. Bécsben nem kis ijedelmet okozott a második veszített ütközet híre, főként pedig Caulaincourtnak az ellenséges előörsöknél való ismételt megjelenése. Attól féltek, hogy úgy, mint már 1805 ben és 1807-ben is, Oroszország újra föladja a játszmát. Ilyen körülmények között legalább is valamely külső tüntető cselekménynyel a szövetségesek kegyét kellett újra keresniök s őket így kitartásra buzdítaniok. Ezért Ferencz császár június első napjaiban miniszterével együtt a csehországi Gitschin-kastélyba utazott, hogy közelebb legyen hozzájuk. A czár megbízásából idejött Nesselrode gróf is, a kinek az a föladat jutott, hogy

Ausztriának formális csatlakozását is szorgalmazza. Az első dolog, a mi a szemébe tűnt, az volt, hogy Ferencz császár a maga még mindig fölkészületlen haderőivel fölöttébb húzódozik a háborúba való bekapcsolódástól, legalább is mindaddig, a míg végérvényesen ki nem derült, hogy tárgyalások útján lehetetlen a békét elérniök. Annyit azonban mégis elért a gróf, hogy Metternich hat olyan feltételt sorolt föl, a melyet a béke létrejöttéhez szükségesnek vél, s a melyek közül az első négynek a teljesedését, ha Napoleon nem csatlakoznék hozzá, akár fegyveres úton is kész lenne kierőszakolni: 1. a varsói herczegség fölösztatása; 2. Poroszországnak ebből és Danczka visszaadásából bekövetkező területi megnagyobbodása, mivel a változott viszonyok között az osztrák miniszter szükségesnek látta, hogy az így megerősödött Poroszországgal együtt iparkodjanak úgy a franczia, mint az orosz hatalom túlkapásainak elejét venni; 3. az illyr területeknek újra Ausztriához való csatolása, a mely birodalmat éppen a mondott okokból ugyancsak erősíteniök kell; 4. a Hanzavárosok függetlensége; 5. a rajnai szövetség fölösztatása; 6. Poroszország helyreállítása, „lehetőleg“ az 1806 előtti állapotba. Ez az első négy követelés ugyan nem ugyanazt jelentette, mint a mit Ausztria régebben Stadion által, mint a maga „minimumát“ jelölt meg, de mégis csak több volt annál, mint a mit Bubnának kellett Napoleon előtt képviselnie. Igaz, hogy a szövetségesek május 16-án, Wurschenben ennél sokkal messzebb menő programmban egyeztek meg, t. i. a fent elősorolt pontokon kívül követelték még Hollandiának Franciaországtól való elszakítását, a Bourbonok spanyolországi restauratióját, Ausztriának 1805 előtti állapotába való helyreállítását, a fracziáknak

a Rajnán túlra való visszahuzódását és Olaszország fölszabadítását. Ámde most, hogy Ausztria közreműködését biztosra vehették, állítólag Metternich maga személyesen ígérte meg a csárnak a csehországi Opočno kastélyban s a szövetségesek kifejezték arra való hajlandóságukat, hogy a nélkül, hogy a wurscheni föltételeket előbb közölnék Napoleonnal, a mit az bizonyára ugys csak arra használna fel, hogy velök Franciaországban az újabb fegyverkezés mellett agitáljon, egyenesen az osztrák föltételek alapján fognak a francziákkal való békekötés felől tárgyalni. Mert hiszen azt majdnem biztosra vehették, hogy Napoleon, a győző még ezekbe a föltételekbe sem fog belenyugodni. S ha igen, akkor is ezt a békét csupán előzetes békekötésnek tekintenék, a melyet csak utóbb követnének a végleges békeszerzést célzó tárgyalások, a melyek aztán Anglia belevonása és hozzájárulása nélkül nem mehetnének végbe. (Porosz- és Oroszországnak ezt a föltételt ki kellett kötniek, mert Anglia követelte ezt tőlük, a mikor június közepén kölcsöntárgyalásokat folytattak a londoni kormánynyal, a mely számukra a hadjárat további folytatásához szükséges pénzt szolgáltatatta.) Így hát 1813 június 27-én Reichenbachban a szövetségesek főhadiszállásán Ausztria, Poroszország és Oroszország között titkos szerződés aláírására került a sor, a melynek kereteit már Opočnóban megállapították, s a mely a bécsi udvar négy föltétlen követelését tartalmazta Ferencz császárnak amaz ünnepélyes ígéretével együtt, hogy Franciaországnak nyomban megüzeni a háborút, ha Napoleon e négy föltételt július 20-áig nem fogadná el. Akkor azonban a három hatalom már nem azért a szerény kis célért folytatná a háborút, hanem a május 16-iki egész nagy, részle-

tes programm végrehajtásáért, vagyis alapjában azért, hogy Franciaországot a maga természetes határai közé viasszaszorítsák. A két szövetkezett hatalom a maga részéről arra kötelezte magát, hogy semmiféle, Napoleon által esetleg kezdeményezendő különtárgyalásba nem bocsátkozik. Így a bécsi udvar megnyerte a nagyhatalmak beleegyezését ahhoz, hogy a béketárgyalások osztrák közvetítés útján folyhassanak. Most már csak Napoleon beleegyezését kellett e tervhez megszereznie.

Napoleon, a kit Metternichnek a csárhoz való utazása nyugtalanított s a kit Bubna közlései e részben nem elégítettek ki, magához kérette az osztrák minisztert Drezdába. Metternich elfogadta a meghívást, miután előzően Nesselrodéval ezt a kérdést tisztázta, és 26-án megjelent a Marcolini-palotában a francia uralkodó előtt. Kilenczórás tárgyalás során, a melyben, Metternich jelentése szerint, „a legválogatottabb kedveskedés sűrűn váltakozott a legdurvább kitérésekkel” — hiszen Napoleon annyira megfelejtkezett magáról, hogy második házasságát butaságnak nevezte s Metternichet magát megvásárolhatósággal vádolta meg — Napoleon megkísértette, hogy Ausztriát, ha már nem is a maga mellett való nyílt színvallásra, de legalább arra készítse, hogy fegyveres semlegességének kimondásánál állapodjék meg, míg a miniszter csökönyösen a fegyveres közvetítés álláspontján tartott ki. Ez a csökönyösség annyira fölháborította a császárt, hogy dühében a szoba sarkába vágta a kalapját, a mit különben izgatott állapotban nem is olyan ritkán szokott volt megcselekedni. Még egy évvel ezelőtt is Ausztria minisztere ugyancsak sietett volna a kalapot fölemelni; ezúttal nem fáradott vele. Ez a beszélgetés

világhistoriai nevezetességre tett szert, mert benne látták a dunai birodalom politikájának és Napoleon sorsának döntő fordulatát. Ez a nézet nem helyes. Mert hiszen a bécsi udvar már hosszab idő óta dolgozott függetlensége kivívásán s ebben az irányban aligha lehetett többé megállásról szó, úgy hogy Napoleon nem találta fején a szöveget, a mikor ezidőtájt Metternichről így nyilatkozott: „Metternich azt hiszi, hogy ő kormányozza az egész világot, holott az egész világ őt kormányozza“. Még az a mondása sem teljesült, a melyet e nevezetes beszélgetés végével bizalmasan mondott a miniszternek: „Hiszen azért maguk még sem fognak ellenem háborúskodni“.

A drezdai találkozó azzal végződött, hogy a császár Ausztriával szemben engedményeket tett, mert nem csupán az 1812-iki szövetségi szerződést jelentette ki érvénytelennek, hanem egyúttal Ferencz császár fegyveres közvetítését is elfogadta. Csodálkoznunk lehetne Napoleonnak ezen az elhatározásán, ha nem találónk meg a magyarázatát a június 30-án Maret és az osztrák miniszter által aláírt egyezményben, a mely szerint a Prágában tartandó congressuson folytatandó béketárgyalások kedvéért a fegyverszünet tartamát kitolják augusztus 10-éig s Ausztria magára vállalja, hogy a szövetségesek beleegyezését megszerzi e határidő kitolása számára. Már a június 26-iki nagy megbeszélés alkalmával följánlotta Metternich ezt a meghosszabbítást, közvetítői szerepe elfogadásának díjául, a mi bizonyság rá, hogy akkoriban még komolyan vették mindketten a béke ügyét. Mert hiszen Napoleon sem törekedett mindenáron a háború folytatására. Ő is kész lett volna talán a béke megkötésére, bárha legszívesebben az általános békére, a mely

mindenféle ellenségeskedésnek egy csapásra végét szakítaná s a francia népet megnyugtatóná. Pusztán szárazföldi béke, a mely az Angliával való háborút továbbra is szabadon hagyná folyni s a francia gyarmatokat továbbra is az angolok kezén hagyná, sokkal kevésbbé volt a szája íze szerint való s akkor is tán csak kétféle körülmények között: vagy a harczmezőn szerzett olyan döntő győzelmek után, a melyek a francia császárság túlsúlyát hosszú időkre biztosítanák, vagy pedig egy Oroszországgal külön kötött egyezmény esetén, a mely a tiltsíthez hasonlítson. Nos, ha döntő győzelmeket akart aratni, ahhoz szélesesen megalapozott felkészülésre s az ehhez megfelelően szükséges időnyereségre kellett törekednie, a melyet a május 26-án Caulaincourt számára adott instructiókban három havi időtartamban jelölt meg. A május 4-iki fegyverszüneti szerződés távol állott ettől az időnyereségtől. Most újra igen értékes időtöbbletet szerezhett s ezért a császár nyomban kapott rajta. Egyúttal azonban abban is reménykedett, hogy a congressuson alkalma nyílik majd a czári birodalommal való külön meg egyezésre. Ezért nem csupán az osztrák udvarnál accreditált Narbonnet, hanem Caulaincourt-t is el szándékozik Prágába küldeni. De persze nem most rögtön. A tábornagyot addig tartja vissza, a míg július 26-án, a szövetséges hatalmak hosszas húzódozása után és Metternichre zuduló súlyos, de igazságos szemrehányások közepette, a miért a reichenbachi szerződés kikötéseit nem tartotta be, a katonai részről kiküldött tárgyalófelek a fegyverszüneti szerződés meghosszabbítását végre is Neumarktban aláírták. Talán nem akart Prágában annak a hírnek a közvetlen hatása alatt megjelenni, hogy Wellington június 21-én Vitto-

riánál, az Ebrótól messze északra, a francziákat teljesen megverte és csúfosan megkergette, úgy hogy a Pyrenaeusokon túl csak néhány erőd maradt a kezükben, a melyeknek elvesztése már magának Franciaországnak közvetlen veszedelmét jelentené? Bizonyos, hogy ilyen körülmények között nagyon hozzája férközött az a gondolat, hogy keleten — tisztességes föltételek mellett — szabad kezet nyerjen s ezért Caulaincourt azt az utasítást kapta útravalóul, hogy „Oroszországgal iparkodjék erre az államra nézve fényes békét kötni“.

Csehország fővárosában Caulaincourt hamarosan meggyőződhetett róla, hogy urának ezen óhajta számára itt nem nyílik sok reménység. Anstett, Oroszország képviselője, határozottan Napoleon-gyűlölő volt s ezenfölül Metternichel abban egyezett meg, hogy a tárgyalásokat olyan módon fogják folytatni, mint az 1779-iki tescheni congressuson, vagyis hogy nem conferentiákon érintkeznek, hanem csak írásbeli úton, úgy hogy minden fél külön tárgyal a közvetítő hatalmassággal. Metternich azért választotta ezt a tárgyalási formát, hogy a háta mögött való minden egyezkedés lehetőségét kizárja; a szövetségesek pedig azért fogadták el, hogy Ausztria annál tökéletesebben bemártsa magát Franciaország szemébe, a mely ezt a tárgyalási formát elutasította. Ilyen körülmények között Caulaincourt nem talált működési teret, s Napoleonnak le kellett arról mondania, hogy a czárral külön egyezményt létesíthessen. Ezentúl már csak azzal a gondolattal foglalkozott, hogy fegyverrel fogja azt kikényszeríteni, a mit másképp nem akarnak neki megadni; még pedig vagy úgy, hogy ebben a harczában Ausztria semleges marad — a mint hogy ebben

még egyre reménykedett — vagy pedig úgy, hogy fegyverkezését olyannyira fölfokozza, hogy esetleg akár mind a három ellenfelével is elkészülhessen. Az a híradás, a mely szerint Sándor cár és Frigyes Vilmos a sziléziai trachenbergi kastélyban Bernadotte-tal haditervet beszéltek meg, különben is arra mutatott, hogy kár továbbra akár egy perczig is a békén törnie a fejét. Július vége előtt tehát titokban elhagyta Drezdát, hogy Mainzban a kormányzó császárnéval és minisztereivel találkozzék, jelentéseiket átvegye, a következő hadjárat idejére szóló utasításait megadja és két újabb hadtest divisió'n szemlét tartson. Akkor aztán augusztus 4-ikén újra visszatért Szászországba. Már csak öt nap választotta el a tárgyaló feleket a congressus végétől, s a formalitásokon sem estek még át Prágában. Persze, hogy nem. Mert hiszen most már senkinek sem állt érdekében a békekötés. A szövetségesek sohasem is várták azt az osztrák békeközvetítéstől, és csak azért mentek ebbe bele, hogy a dunai állam számára hídát építsenek „a túlsó oldalról az innensőre“, s időközben már Metternich maga is egészen harcziaszá lett, először Napoleon ódzkodásának hatása alatt, majd a spanyol események következtében, főként pedig akkor, a mikor Bernadotte, a ki Bécsben nagy tekintélynek örvendett, Trachenbergben kijelentette arra való készségét, hogy a maga svédjeiből, továbbá oroszokból és poroszokból alakítandó északi hadsereg élére áll s a Reichenbachban vele letárgyalt haditervet az osztrák részről előterjesztett módosítás értelmében megváltoztatták (l. lejjebb). Most már csak az a kívánsága, vajha sikerülne felséges urát a Napoleonnal való megegyezés lehetetlenségéről meggyőznie, a mit végre el is ér.

Ferencz császár, a ki most már tiszteletet gerjesztő haderővel rendelkezett, már nem utasította el magától oly mereven azt a gondolatot, hogy ezt a sereget föl is használja. Vajjon e nagy áldozatokat valóban csak azért hozták légyen, hogy olyan viszonyokat és helyzetet teremtsenek, a melyet már négy évvel ezelőtt is tűrhetetlennek éreztek? olyan békét, a mely amúgy sem ígérkezett tartósnak? Stadion, a ki a szövetségeseknél való küldetésének elejétől fogva egy perczre sem szünt meg azon dolgozni, hogy Ausztriának hozzájuk való viszonyát szorosabbra fűzze, s a ki instructióinak értelmében, de gyakran azokon túlmenően is, az udvaránál fölmerülő ingadozásokra való minden tekintet nélkül, a maga szakállára dolgozott, Stadion most megható leveleket ír haza: uralkodója ne elégedjék meg a minimális követelésekkel, hanem használja ki a pillanatot, a mikor 400,000 emberrel állanak az ellenfél arczvonalaival és szárnyaival szemben, s a kit mindjárt az ellenségeskedések kezdetén hátba is támadhatnak; most van az ideje, a mikor teljes függetlenséget és biztos határokat küzdhetnek ki maguknak, s a reichenbachi egyezmény nem is kötelezi őket arra, hogy a casus belli-t csakis a minimum négy követelésére korlátozzák. Ezeknek az érveknek megvolt a kellő hatása az uralkodóra, a kiből Napoleonnak a congressussal szemben tanúsított „esztelen” alattomosága máris kiölt a békére való minden reménységet. Fouché, a ki ezidőtájt mint Illyria újonnan kinevezett kormányzója Prágán át utazott, — Ausztriának régi bizalmasa volt ő — sok-sok adatot elbeszélte itt a francia császár szorongatott helyzetéről és népének kinos hangulatáról. Ausztria népe maga — Bécs kivételével, a mely újabb

vereségektől s egy harmadik occupatiótól rettegett — végül lassankint szintén fölmelegedett, a mivel a miniszternek is, meg az uralkodónak is számolnia kellett. Broglie, Narbonne titkára, emlékirataiban ezt jegyezte föl: „Prágában már az utcán sem mutatkozhattunk, a nélkül, hogy ne inzultáltak volna bennünket“.

A mi azonban a legfontosabb volt: Napoleon végre meggyőződött róla, hogy alaposan tévedett Ausztria magatartásában, a mikor Drezdában Metternichhez szemben őszinte hangon beszélt. Caulaincourt jelentései, főként pedig azok a táblázatok, a melyek az osztrákok hatalmas készülődését igazolták, s a melyeket a francziáknak Prágában sikerült megszerezniök, az e részről várható hadüzenetet a komolyabb lehetőségek sorába iktatta, mintsem azt eddig gondolta volna. Hirtelenében olyan szövetséggel állott szemközt, a melynél hatalmasabbal még sohasem akadt dolga, és pedig olyan hatalmak szövetkeztek ellene, a melyeknek érdekeit eleddig összeegyeztethetleneknek tartotta. Még egy utolsó kísérletet tett, hogy a szövetséget szétugraszsa. Alighogy Drezdába visszaérkezett, Caulaincourt-t azzal bízta meg, hogy titokban érdeklődjék Metternichnél az iránt, hogy: „Ausztria vajjon hogyan értelmezi a békét, és vajjon, ha Napoleon elfogadná a föltételeit, hajlandó lenne-e vele együtt dolgozni, vagy pedig semleges maradna-e?“ Ettől azonban már lekésett. Metternich válaszul ultimátum formájában nemcsak a négy elengedhetetlen föltételt közölte vele, a melyekért való fegyveres küzdelemre magát Ausztria lekötötte, hanem mind a hat pontot, a melyekért diplomatiailag kész magát exponálni, vagyis egyidejűen követelte a rajnai szövetség föllosztatását és a régi

Poroszország helyreállítását is, sőt még ezen túlmenően az összes államok birtokállományának kölcsönös biztosítását is — mindezt pedig csak azért, nehogy Napoleon engedni találjon; az erre adandó választ, igen vagy nem formájában legkésőbb augusztus 10-ikén éjjfélig várja el Prágába. Bizonyynyal kellemetlen órák voltak azok, a miket Metternich ennek az ultimátumnak 8-ikán való elküldése után átélt. Mi lesz akkor, ha Napoleon röviden és még idejében kijelenti, hogy elfogadja azt? Micsoda kínos helyzet lenne ez Ausztriára nézve! Mert hiszen akkor rászorulnak arra a kibúvóra, a melyet minden eshetőségre való tekintettel mégis fönntartottak maguknak. Nem hiába mondja a Caulaincourt által közölt ultimátum bevezetése, hogy „előzetes kijelentésekből“ Ausztriának tudomása van azokról a föltételekről, a melyek mellett a szövetségesek esetleg hajlandóknak „látszanának“ a békés megegyezésre, s a melyeket I. Ferencz olyanoknak tekint, mint a melyek egyedül vezethetnek valószínűséggel a közbékéhez. Ezzel ugyan az ultimátum nyíltan megmondotta, hogy a mennyiben Napoleon nem fogadja el a szövetségesek föltételeit, akkor Ausztria áthajlik hozzájuk, de nem mondotta meg egyúttal azt is, hogy a föltételek elfogadása esetén Orosz- és Poroszországot egyúttal kényszeríteni is fogja a béke megkötésére. De Metternich számadása biztos alapokon épült és bátran írhatta Stadionnak, hogy a kérdés formája teljesen kizárja, hogy Napoleon arra igennel felelhessen. A lützeni és bautzeni győző nem fogadhatott el olyan programot, a mely az ő német csapatain való rendelkezés jogát megtagadja, s a mely kipurancsolja őt a Visztula- és Odera-menti várakból. „Hát azt kívánják tőlem“,

mondotta akkoriban Drezdában a miniszternek, „hogyan megbecstelenítem magamat? Soha! A maguk trónon született uralkodói húszszor is megverethetik magukat s utána mégis mindannyiszor nyugodtan visszatérhetnek a fővárosukba. Én azonban csak a szerencse fia vagyok; aznap megszűnném uralkodni, a melyiken megszűnném magam iránt tiszteletet parancsolni“. Egész lelkével lázadozik most az osztrák föltevések ellen, a melyeket a Jéromoszhoz és Cambacérèshez írott leveleiben egészen odáig túloz, mintha az osztrákok Velence birtokában fenyegetnék s csak azért, hogy a maga részéről is mutasson jószándékú lépést, följajánlja a varsói herczegség fölösztatását, ha ezzel szemben a szász királyt kárpótolják, Danczkát elfogadja szabad városnak, de erősítéseit le kell rombolni. Illyriát és Dalmáciát átengedi, de Trieszt nélkül. Bubna még 9-ikén este megkapja szóbelileg Drezdában ezt a választ s nyomban továbbítja Prágába. Napoleon hivatalos válasza azonban, a melynek időpontját a francia császár nem engedte magának megszabni, s miután azzal is számolt, hogy Bubna révén Prágában már ügyis tájékozódhattak, csak 11-ikén érkezett meg oda, a mikor Narbonne már kikapta az útlevelét s a congressus már befejeződött. 12-ikén Ferencz császár megüzente Franciaországnak a háborút. Újabb borzalmas küzdelem kezdődött.

Nem gondolhatunk e helyütt arra, hogy részletesebben vázoljuk mindama küzdelmeket, a melyek közepette Európa népei és államai, az egymás közt fölmerült kölcsönös bántalmaikat félretéve, az imperialista Franciaország nyomasztó túlsúlyával szembeállottak. Ezen küzdelemnek csupán leglényegesebb

jelenségeit, s ezeket is csak vázlatos áttekintésben, szóltathatjuk meg.

Napoleon a fegyverszünet idejét minden erejével kihasználta. 442,000-nél többre becsülik azt a hadsereget, a melyet most ellenfeleivel szembeállított, 700.000-re katonáinak összes létszámát, leszámítva ebből a Wellingtonnal szemben álló csapatokat; ebből 60,000-nél több esett a várvédelemre. Lovakból, a melyeknek hiányán még csak pár hete is oly keservesen panaszkodott, most már fölöslege volt, bárha viszont iskolázott lovassága kevesebb volt. Tüzérsége nem hiányzott. S ha Franciaországnak s a szövetséges rajnai államoknak csak a legfiatalabb korosztályú ifjúsága volt is az, a melyet fegyver alá vont, azért Lützennél és Bautzennél láthattuk már, hogy ez az ifjúság viharezett férfiak módjára is tud küzdeni. Ez a fiatalság most is megteszi majd a kötelességét, sőt örömmel és igyekezettel tenné meg azt, ha a hadipénztárba nem ütött volna be az apály, s ha a közigazgatás embereinek keblébe több becsületérzés szorult volna. Így azonban hiányzott a zsoldra a pénz, s a corruptió példátlanul elharapózott, úgy hogy a fiatal harczosok borzasztóan szenvedtek az éhségtől, a mely közülök sok-sok ezret kórházba mentett. Ez az éhség lesz többek között egyik főoka is, ha Napoleon a hatalmas viaskodásban alul marad. S a miben a hadsereg mindezeken felül még mindig nagy hiányt szenvedett: a tisztek és altisztek voltak azok; az utóbbi hiány bizonyára abból állott elő, hogy közülök a legderekabb legényeket a császár a gárdába vonta be, a mely most immár 58,000 főre szaporodott, s a melyet azzal a gondossággal kezeltek és mindenféle olyan előnyökben részesítettek, mint a

minőkről már eddig is hallottunk. Szinte úgy látszott, mintha a lelke mélyében egyik néphez sem vonzódo imperátor ebből a seregbeli seregből akart volna a maga számára külön hadsereget teremteni. A gárdán kívül volt most még tizennégy hadteste, a melyek közül azonban kettő — a bajorok az Inn mentén Wrede parancsnoksága alatt és a danczkai várórség — számításon kívül maradt, a kiket különben nem is számítottunk bele a 442,000 emberbe. A Davout parancsnoksága alatt az Alsó-Elbánál álló hadsereg-csoportból Vandamme vezetése alatt egy hadtest kivált (az 1-ső) és Drezda felé irányítottatott. Egy másik hadtestet (a 14-iket) a frank-földről vonták ide és Saint-Cyr vezérlete alá helyezték. Ponnyatovszky 8000 lefegyverzett lengyel katonát hozott volt ide Ausztrián át, a kik közül egy hadtestet (a 8-ikat), 7500 harczott a maga parancsnoksága alatt tartott meg. S mindezen felül még öt tartalék lovashadosztály állott Murat parancsnoksága alatt, a ki végre egyszer lett a maga politikai ingadozásairól s újra visszatért a császárhoz. Ez nyilván úgy gondolta, hogy valamelyik elsőrangú parancsnokság által lekötheti maga mellé. A hadsereg legnagyobb részét Drezda, mint főtámasztópont és Liegnitz között állították föl, és pedig négy hadtest — a 3. (Ney), az 5. (Lauriston), a 6. (Marmont), a 11. (Macdonald) s egy lovashadosztály — mint „Bober“-hadsereg, 130,000 emberből állva, Ney parancsnoksága alatt a Katzbach és a Bober mentén állott fel, arczczal kelet felé. Arczczal délnek Drezda mellett Saint-Cyr és egy lovashadosztály állott, Bautzennél Vandamme ugyanilyenek a kíséretében, Görlitznél a gárdák, a 2. hadtest (Viktor) és egy lovashadtest, Zittaunál Ponnyatovszki:

itt volt a főerő, szinte 180,000 ember, a császár személyes vezérlete alatt. Ezenkívül három hadtestet: a 12-iket (Oudinot), a 4-iket (Bertrand), a 7-iket (Reynier) és egy lovashadosztályt, összesen mintegy 70,000 embert, mint az „Armée de Berlin” északnak küldték ki; ezek Oudinot főparancsnoksága alatt Luckau, Kalau és Kottbus tájékán állottak föl. Davout hadteste, a 13-ik, a maga 38,000 harczosával Hamburgi szállásain maradt, Girard pedig Magdeburgban és Wittenbergában egy közbülső hadtestet alakított két hadosztályból, körülbelül 15,000 emberrel.

A szövetségesek is derekasan nekiláttak a szerelkedésnek az utóbbi hónapokban. I. Sándor átalakította egész hadkiegészítő rendszerét, úgy hogy birodalmának minden részéből vonulhattak föl csapatok és augusztus közepén az orosz tábori hadsereg 184,000 katonára emelkedett, nem tekintve a Lengyelországban fekvő hatalmas tartalékokat. A poroszok, hála a nép harczias lendületének és a hadvezetés aczélszerűségű energiájának, eleddig hallatlan teljesítményeket értek el: tábori erőiket 160,000-nél több emberre (a honvédelem maga 100,000-re rugott) szaporították fel. „Végre olyan hadseregünk van”, írja már július 11-ikén Gneisenau Steinnek, „a milyen serege Poroszországnak még soha, még a legdicsőségesebb korszakaiban sem volt.” Főként azonban Ausztria szánta el magát minden elgondolható erőfeszítésre és Csehországban, a helyőrségeken kívül, 127,000 embert állított talpra. Ezenfelül pedig Belső-Ausztriában 37,000 katona állott Eugén, a Duna völgyében pedig 30,000 ember a bajorok támadásának visszaverésére; Tirolban a népfölkelést támogatták. Így tehát Ferencz császár, a ki még az év elején

csak alig valamivel több, mint 80,000 mozgósított sorkatonával rendelkezett, most a legnagyobb katonai állománnyal állott frontba. Apránként majdnem 600,000 sorkatonára (a tartalékokkal, honvédekkel, önkéntesekkel együtt) és irreguláris katonaságra rúg az egész haderejük, a melylyel a szövetségesek most már méltán adhatnak súlyt és támogatást a maguk ügyének. Az anyagi eszközöket Anglia szolgáltatta, a melylyel nyomban a prágai kongresszus felbomlása után — augusztus 18-ikán — kölcsönegyezményt kötöttek, a mely legelőbb a bécsi kormány számára eredményezett félmillió fontot. A haditerv dolgában, a mely szerint ezt a haderőt — Bernadotte 23,000 svédjével, a 9000 főnyi angol-német csapatokkal és egy mecklenburgi osztaggal együtt immár több mint 500,000 katonát — miképen használják föl a félelmetes czézár ellenében, már június folyamán Gitschinben, a mikor I. Ferencz még csak távoli lehetőségnek jelentette be a maga részvételését, előzetes megegyezés létesült, a mely aztán a svéd trónörökösrel Trachenbergben folytatott megbeszélések során kibővült s még július hó folyamán, bizonyos osztrák pótindítványok elfogadásával Reichenbachban végérvényes formát nyert (l. följebb). Ezek szerint az általában „traschenbergi haditervnek“ nevezett megbeszélések szerint három hadsereget kellett volna fölállítani. A főhadsereg, tekintettel arra, hogy most mindannyian Ausztria kegyeit keresték, a mely észak felől újabb inváziótól s Bécs elfoglalásától félt, Csehországban feküdt; szövetséges csapatoknak Sziléziából való odavonásával megfelelő létszámra emelték, s így ez a sereg a fegyverszünet lejártakor 250,000 nél több embert tett ki; e hadsereg — úgy mint a szövetséges haderők egészben —

Schwarzenberg herczeg fővezérlete alatt állott, a kinek oldalán Radetzky, mint vezérkari főnök állott, a kinek a nyakán azonban a három uralkodó is ott ült, mindenik a maga külön katonai tanácsadóival, a mely helyzet megoldása nem kis diplomatai művészetet követelt. A másik volt az északi hadsereg Bernadotte alatt, a mely két porosz hadtestből (Bülow és Tauenzien), egy oroszból (Winzingerode), s a svédekből, egészben 127,000 harczosból állott; egy Davoutval szembe küldött megfigyelő hadtest a szász harcztér szempontjából nem jöhetett tekintetbe. A sziléziai hadsereg számára a Csehországba vonult 125,000 ember leadása után még mintegy 104,000 katona maradt — egy porosz hadtest Yorck vezetése alatt és három orosz hadtest — Blücher vezérlete alatt, a kinek Gneisenau volt a tanácsadója. A hadvezetésnek leglényegesebb, Radetzkytól származó alapelve, a melyet minden más elv előtt akartak követni, az volt, hogy — ha az ellenség a maga főerejével bármelyik seregek ellen vonulna föl — akkor ez a sereg hátrahúzódik, miközben a másik kettő előrenyomul és nekitámad, vagyis a nagy csatacsászárt, a ki bizonyára maga vezeti főerejét, mindaddig megfosztják a döntő csapás kimérésének a lehetőségétől, a míg a három szövetséges hadsereg, a melyet az Oroszország által lengyel földön gyűjtött tartalékseregnek kell még kiegészítenie, túlerővel nem tud föllépni, s a míg a sikert egyébként is biztosító együttműködésükkel nem tudnak önmaguk is támadásra vállalkozni.

E tervről Napoleon nem értesült. Orosz és porosz csapatoknak Csehország felé való vonulása csak későn jutott tudomására. Azt a szándékát, a melyet eleinte az ellenfél táborában tulajdonítottak neki, hogy t. i.

Bécs alá siessen, sohasem táplálta. Sőt inkább arra gondolt, a mire különben a tábornokai is iparkodtak őt rábeszélni, hogy Drezdát föladja, s a Saale mögött fog erős állásba vonulni, hogy aztán innen verje meg az egyenként előnyomuló ellenséges hadseregeket; utóbb azonban, Maretnek egy odavetett szavára, hogy II. Frigyes is annak idején, épp ilyen erősen exponált helyzetben kitünő sikerrel tudott az egyesült oroszoknak és osztrákoknak ellentállani, el ejtette ezt a fölöttébb helyes szándékát s ott maradt az Elba túlsó partján. Az most a terve, hogy Davout által Hamburg felől és Oudinot által, a kiknek északi irányban össze kell majd működniök, Berlin irányában támadást kezdet, a mit azért gondol sikerrel járónak, mert az ellenfél északi seregét messze a valóságon alul lebecsüli s az ellenséges fölvonulás gyöngéjét itt sejtíti. A két hadvezér között való összeköttetés fönntartására Girard vezérlete alatt az egyik divisiót küldi ki Magdeburgtól kelet felé. A porosz főváros elfoglalása után nyomban Küstrin és Stettin tehermentesítését tervezi, hogy így az egész hadállás balszárnját jobban előretolja kelet felé. A császár e vállalkozásának sikerét időközben azzal akarja biztosítani, hogy a két másik hadsereg ellen hathatós látszattámadást kezd, de úgy, hogy az első lökést az ellenfélnek engedje át. Hogy ez a lökés honnan fog jönni, azt nem látta tisztán. Minden eshetőségre számítva, a gárdával és néhány hadtesttel Görlitznél várakozó álláspontot foglal el, azt sejtven, hogy az egyesült oroszok és osztrákok Csehországból, esetleg Zittau irányából törhetnének elő. Drezdát földművek és elsánczolások által iparkodott valamely meglepetés ellen biztosítani s erre az esetre Saint-Cyrt bízta meg a védelem szerve-

zésével, a mit különben aztán már néhány nap múlva maga is átvehetett.

Az ellenfélnek Zittau felől való támadása elmaradt. Ezzel szemben Blücher már augusztus 16-ika előtt, a czár egyenes kívánságára, megkezdte az ellenségeskedéseket, s a Ney parancsnoksága alá tartozó négy francia hadtestet, a mely Liegnitz táján vele közvetlenül szemközt állott, visszanyomta a Bober mögé. Napoleon ki akarja ezt a csorbát köszörülni, s Blüchert le akarja teríteni. Ez azonban csakhamar észre vette — már a francia csapatok változott magatartásán, meg a hozzá átharsogó „Vive l'Empereur“ kiáltozáson is —, hogy az ellenséges főhadúr ott áll vele szemben, s ezzel azt is, hogy túlról döntő csapásra készülnek s ezért úgy tett, mint a hogy megbeszélték: harczok közepette visszahúzódott a Katzbach mögé. Azt a császár eleinte nem vette észre, hogy ez a hadmozdulat szántsándékkal történt, s nagy buzgón utánanyomult, a míg végül 22-ikén belátta, „hogy az ellenfél vezérei nem törekszenek komoly találkozásra“. Erre újból visszahúzódott görilitz-zittai állásába, a hol egyszerre csak Saint-Cyrnek azt a kérését kézbesítik neki, hogy siessen a segítségére, mert Drezdát egy ellenséges hadseregnek az Érczhegység felől való előnyomulása komolyan veszélyezteti.

Így hát a döntés egészen máshelyütt ígérkezett, semmint Napoleon várta, de mégis ott ígérkezett, a hol mindenekelőtt kívánta volt. E napokból Marethez kelt egyik levele így szól: „Miután ütközet nélkül nem lehetséges döntés, ezért nem érhet bennünket nagyobb szerencse, mintha az ellenség Drezda felé jön, mert akkor föltétlenül harczra kerül a sor“. Macdonaldot három hadtesttel Blücherrel szemközt hagyja,

és 23-ikán Neyt és a hatodik hadtestet magával viszi nyugat felé, a hová a gárdákat és Vandamme, valamint Viktor hadtesteit is meneszti, a kik eddig a szövetségesek illő fogadtatására állottak Zittautól északra készenlétben. A csapatok három napig tartó példátlan gyors menetelés után Drezda közelébe érkeznek, miközben a császársban az a merész terv fogant meg, hogy az ellenséget megkerülve, a mely, úgy látszott, már közel volt a városhoz — Wittgenstein 22-ikén szállott Pirnánál táborba — átkél az Elbán, az ellenséget maga és Saint-Cyr közé szorítja, visszavonulási útjától elzárja s aztán Prágának megy neki. Ezt a vakmerő gondolatot azonban már rövidesen el kell ejtenie. Saint-Cyr gyöngé ahhoz, hogy addig ellentudjon állani, a míg ez a nagy megkerülő mozdulat befejeződhetnék; ezért a biztosabbik utat kell választania, s ellenfeleivel Drezdából kiindulva egyenesen kell szembemennie. Csupán csak Vandammeot küldi ki 40,000 ember élén Pirnába és Königsteinba, míg Napoleon maga augusztus 26-ikán délelőtt érkezett a városba, gárdái kíséretében, a kik e három nap alatt Löwenbergtől idáig több mint tizenkilencz kilométert tettek meg, szakadó esőben és toronyiránt, mert az utat, mint rendesen, ezúttal is a tüzérség és a trén számára tartották fenn. Marmont és Viktor hadtestei még útban vannak.

A szövetségesek időközben valóban nagyon megközelítették Drezdát. Ezt megelőzően, a Molnikban tartott haditanácson abban állapodtak meg, hogy a „cseh“ hadsereggel Lipcse irányában, Napoleon összekötő vonala ellen fognak fölvonulni —, a mely gondolatot Stadion már a fegyverszünet idején a szövetségesek főhadiszállásán is mint olyat propagált, a

melyet könnyen végre lehetne hajtani — utóbb azonban, a mikor a határon túlérve jobbra lekanyarodtak, főlhagytak ezzel a veszedelmes tervvel és inkább egész hadseregükkel Drezdára vetették magukat, abban a reményben, hogy így Napoleont, a kiról azt vélték, hogy Bernadotte ellen vonul föl, attól el- és magukra vonják. Ekkor az a hír érkezett, hogy a császár Sziléziában Blücherrel néz farkasszemet, s hogy ott esetleg kedve kerekedhetnék, hogy Csehországba törjön. A kísértés azonban, hogy Drezdát, a maga hatalmas raktáraival és tartalékaival kezükbe kerítsék, elég nagy volt, s így augusztus 25-ikén mindenekelőtt a déli magaslatokról szemlét szeretnének tartani, vajjon „nem sikerülhetne-e egy kis rajtaütés“. Erre azonban nem kerül a sor, mert a főhadiszálláson az a nézet győzedelmeskedik, hogy sokkal kedvezőbb lenne, ha továbbra is „hadmozdulatokat végeznének, addig, a míg ellenfelük terveit jobban ki nem ismerik“. Ez volt főként Sándor czár nézete, a kit katonai tanácsadói — Moreau, Napoleon ősi ellensége, a ki szintén megjelent itt — bírtak e nézetre, bárha ilyen rajtaütés a mondott napon, a melyet főként Schwarzenberg herczeg ajánlott sürgetően, vagy legkésőbb 26-án reggel, föltétlenül sikerrel járt volna. Eleve megbeszélt stratégiai alapelveiknek természetesen sokkal inkább megfelelt, ha túlságos áldozatok nélkül sikerül az ellenség főhaderejét a maguk kisebb seregrészeitől el, a maguk főhaderejére vonniok, hogy ezzel a kisebbeknek nyujtsanak módot diadalmas előrenyomulásra, vagyis a fősereg megközelítésére s a végső döntés előidézésére. Ezért hangsúlyozta Schwarzenberg is a másnapra, 26-ikára kiadott napiparancsában, hogy a további előnyomulásuknak „tüntető“

jellege van, s az a föladata, hogy jobbszárnyukat — a Wittgenstein-féle orosz csapatokat — lehetőleg a pirnai külvárosba, a melléjezárkózó Kleist-féle porosz hadtestet a Nagy Kertbe, középuitt és balkéz felől pedig egy osztrák hadtestet „minden fölösleges emberáldozat nélkül“ az időközben erősen lött város déli és nyugati határfalváig és a külvárosokig juttassa. A város lövetését és a balszárny támadását, megint csak Schwarzenberg véleménye ellenére, csak 26-ikán délutánra tüzik ki. E napon azonban — a Saint-Cyr ellen való harcz már javában folyt, mivel most végre mégis csak komolyan rászánták magukat, hogy a hadsereg egy részével Drezdát elfoglalják — hírek érkeznek arról, hogy kelet felől hatalmas ellenséges tömegek vonulnak föl, főként Königstein irányából, s végül az is tudomásukra jut, hogy maga Napoleon is benn van a városban: a mivel a helyzet teljesen megváltozott és haditervük értelmében, támadásból védekezéssé, sőt visszavonulássá kellett átalakulnia. Eddig még nem derültek ki az okok, a melyek következtében a harczot még sem szakították félbe, hanem ellenkezően, úgy a hogy ebben eredetileg is megállapodtak, még erősebben kifejlesztették a balszárnyon. Délután négy óra tájt sűrű golyózápor kezdett a városra hullani, s ekkor a városért való viadal általánossá vált.

Időközben azonban a gárdák, a melyeknek minden egyes ezredét Napoleon bátorító szóval tüzelte harczra, átkeltek az Elbán s levonultak a fenyegetett állásokba. Az egységes vezetés híján szűkölködő és sehol valamelyes túlerő fölött nem rendelkező előtöréseket visszaverik, úgy hogy a szövetségesek csapatai, miután nincsenek meg a támadáshoz és

rohamhoz szükséges erők s miután támogatást sem kaptak, siker és eredmény híján maradtak; hiábavalóan véreznek el a külvárosok sánczain. Akkor aztán, 5 óra után, viszont Napoleon megy át támadásba s balfelől az oroszokat Striesen mögé, jobbfelől az osztrákokat Löbtau és Cotta felé, középütt pedig a poroszokat és osztrákokat Strehla és a rackniti magaslatok felé nyomja vissza. Ez a nap kedvezően végződött a francziákra nézve, még pedig Marmont és Viktor hadtestei nélkül is, a melyek csak az éj folyamán érkeztek meg s tetemesen hozzájárultak a hadsereg megerősödéséhez.

Másnap reggel a császár nyomban megkezdi a támadást, miután a szövetségesek seregeit csak magasabban fekvő állásokba vonva, még ott találja. Schwarzenberg persze a rögtöni visszavonulást ajánlotta volt, mert hiszen Drezdát most már úgy sem bírták volna egyszerűen elvenni, s mivel a „tüntetés“ célját úgyis elérték, mivel továbbá a csapatoknak a szakadatlan eső közepette nagyon sokat kellett szenvedniök s mivel végül a Pirna felé kiküldött württembergi herczeg Vandamme-mal szemben nem fogja magát tarthatni; az uralkodók azonban, főként Frigyes Vilmos, inkább a mellett voltak, hogy folytassák a harczot jó állásokból, ha a császár a csatát megújítja. Napoleon pedig ezt tette. Az ellenfél jobbszárnyát és centrumát sűrűn foglalkoztatta, mialatt Viktor a maga oszlopaival a balszárny ellen nyomul elő s azt Rosztal és Döltzschen között áttöri, úgy hogy Muratnak már könnyű dolga akad a legszélső balszárnynyal. Szemben egy lovashadtesttel fenyegeti meg, egyúttal azonban nyugat felől két divisióval megkerülteti. Egy osztrák divisiót (majd 9000 embert)

parancsnokával együtt elfognak, a szárny maradvékát pedig a freibergi úton messze hátravetik. Az a körülmény, hogy a szövetségesek a maguk lovasságát tétlenül otthagyták a centrumban s nem vállalkoztak előretörésre, s azonkívül az is, hogy az osztrákok egyik hadteste Klenau von Tharandt parancsnoksága alatt nem tudott már kellő időben ideérkezni, elősegítette itt a francziák részsikerét. Hátulról is fenyegetve — mert Barclay nem engedelmeskedett a czár ama parancsának, hogy a francziákat tartsa a pirnai úttól távol s ezt az útvonalat földalta —, balszárnyukon súlyos vereséggel vonulnak el végre a szövetségesek éjnek idején. E két nap során 10,000-nél több halottat és sebesültet, valamint 15,000-nél több foglyot vesztettek, míg ellenfelüket védett állásában sokkal kisebb veszteség érte s a mellett sikert is jelenthetett e napokról. Ha ezt a sikert körütekintéssel használja ki, akkor ellenségeinek főerejét olyan katasztrófa érheti, a melyet többi seregeiknek semmiféle diadala nem ellensúlyozhatott volna.

Napoleon azonban nem így járt el. Már csak azért sem, mert hiszen 27-ikén este még egyáltalán nem lehetett arról bizonyossága, vajjon ellenfelei, a kiknek főerői, főként a centrumban és a jobbszárnyon, eddig még csak kevésbé voltak foglalkoztatva, nem fogják-e a hadiszerencsét még egy ízben, és pedig ezúttal teljes erejük latbavetésével megkísérteni. Parancsai, a melyeket ezen az estén kiadott, tisztán arra vallanak, hogy ő még egy harmadik csatanapra is számított. S a szövetségesek főhadiszállásán állítólag még késő éjjel is azon a terven tanakodtak, hogy visszahúzódnak a dippoldiswaldei magaslatokra, s ott egész haderejükkel megismétlik a csatát, a míg végül Schwar-

zenberg rá nem mutatott az osztrákok hiányos fölszerelésére, főként tűzérési lövészer dolgában, valamint az ellátás hiányosságaira, s így aztán a visszavonulásra kiadhatta a parancsot. A mikor Napoleon másnap reggel az előző nap harczvonaláig kilovagolt, onnan még láthatta, hogy az ellenséges hadoszlopok hogyan tűnnek el apránként a Maxen és Dippoldiswalde felé vezető völgyvonulatok útjain. Miután Vandamme a maga 40,000 emberével még birtokában tartotta a Barclay által föladott s a württembergi Eugén herczeg által csupán egy kis részén védett pirnai utat, a mely Peterswaldéból Teplitzbe visz, a császár meg volt arról győződve, hogy a szövetségesek ebbe a városba az Altenbergen át vezető rövidebb úton fognak törekedni. Ezért elrendeli, hogy ezen az úton Saint-Cyr és Marmont menjenek a nyomukba, a Rabenaun át vezető úton Viktort küldi utánuk, míg Murat-t Freybergen át meneszti Frauensteinba, hogy onnan veszélyeztesse a szövetségesek szárnyát és hátsó vonalát. Vandammenak, a ki Pirnában Mortiert váltotta föl, 28-ikán azt írja, hogy az ellenség látszat szerint Altenberg felé igyekszik, s ezért jó lenne, ha Teplitzzel való összekötővonalait megzavarhatná, ott őt megelőzhetné, s főként ha trénjének nagyobb károkat okozhatna. Ő maga egyáltalában nem tartja az ellenséget máris legyőzöttnek, hiszen még csak épp most azt várta, hogy újabb ütközetbe fog bocsátkozni; haditerve szerint azonban nyilván már azt is nagy sikerként kell elkönyvelnie, hogy az ellenséges főszereg lökését sikerült diadalmasan kivédenie. Ha csak sejtelme is lehetett volna arról, hogy a másik táboron minő levertség vett erőt, hogy minő rossz az osztrákok hangulata, hogy minő rendetlenség uralkodott vissza-

vonulás közben, hogy miképen meneteltek egymás közé a hadoszlopok, úgy hogy a Kleist alatti 36.000 porosz, csak hogy egyáltalán előre juthasson, kénytelen volt Fürstenwaldétől keletre a hegységen át a peterswaldi útra kitérni, még ama veszedelem koczkázatával is, hogy Vandamme és a mögöttük előnyomuló francia hadtest közé szorulnak s ott fölmorzsolódnak, — ha minderről sejtelve lehetett volna, egy szempillantásig sem habozott volna, hogy diadalát gyors rajtaütéssel betetőzze.

Még más is járult ehhez. A császár az utóbbi napokban hírt kapott arról a balesetről, a mely Oudinot hadseregét érte; ezt Bülow Gross-Beerennél augusztus 23-ikán megverte s Wittembergára való visszavonulásra kényszerítette. S ez nem elég: éppen akkor, a mikor ellenfelei nyomába meneszti az üldöző hadtesteket, veszi hírét, hogy Blücher Macdonaldon a Katzbach melletti Wahlstattnál, 26-ikán diadalt aratott; Blücher itt a francia keleti sereget, annak 20,000 főnyi veszteségével, visszaveri Lausitzba. Szabad volt-e ilyen körülmények között még Csehországba törnie? Megfontolta ezt a kérdést, s a választ egy sereg jegyzetben adta meg rá, a melyek mind e szándéka ellen szólnak. Hiszen eredeti főterve is csak az volt, hogy dél felé csupán védekezni fog, s csak északi irányban fog támadóan föllépni. Ezért fogta föl a drezdai ügyet is csupán védekezésből folyó győzelemnek s főfigyelmét most már Berlinre és az odamenti várakra irányuló támadásának fogja szentelni, a mely utóbbiaknak őrsége, számítása szerint már legfölebb októberig bírja magát tartani. Úgy véli, hogy itt kell személyesen és nagyobb erővel föllépnie, míg Drezdát csupán a védelemre fogja jobban megerősíteni. Most pedig a

politikus volt benne az, a ki melléje szegődött a stratégiának és megzavarta: „Ezzel azt érhetem el, hogy az oroszok elszakadnak az osztrákoktól, mert hiszen az osztrákokkal szemben fölhozhatom magam mellett azt a különös gyöngédséget, hogy a háború színterét nem helyeztem át cseh földre“. S tényleg, titokban üzenet is ment Metternichhez. A legközelebbi két héten belül — addig Macdonald majd csak kibírja Blücher ellenében — el akarja Berlint foglalni, Stettint el akarja látni élelmiszerral, a porosz védműveket le akarja rombolni és a honvédséget, a melyet értékén messze alul becsül, szét akarja zilálni. Így a Csehország felé való üldözés abban marad.

Katonai szakembereknek kell a föladatot átengednünk, hogy e terv stratégiai részét megbírálják. Közülök a legtöbbben elítélték eddig. Talán igaztalanul. Mert ha Napoleon, a döntést keresve, csak az előtt a választás előtt állott, hogy vagy Csehországba vonuljon Prága ellen, vagy pedig vegye föl újra régi, észak ellen irányuló haditervét, akkor éppen az általa fölsorolt okoknál fogva, az utóbbi terv határozottan több előnnyel járt. Ámde a dolgok úgy fordultak, hogy egyik tervből sem lett semmi. Vandammenak nem sikerült a pirna—teplitzi úton az ellenséget megelőzve Csehországba jutnia s így, mint ezt Napoleon reménylette, a szövetségesek hadoszlopait, a mint egyenként alászállanak a völgybe, külön-külön megtámadnia. A württembergi herczegnek már 28-ikán sikerült a maga orosz hadteste segítségével a maga számára, valamint az Ostermann-féle gárdák részére ezen az úton az átvonulást kiharczolnia, s azt másnap még roppant véres visszavonulási harcok közepette sikerült biztosítania is, úgy

hogy Vandamme, a mikor 29-ikén a magaslat felől levonulóban volt, Priesten mellett ezekben a csapatokban kemény ellentállásra bukkant, a mely az altenburgi út felől ideparancsolt ezredek révén óráról órára mind jobban megszilárdult. Abban a reményben, hogy Saint-Cyr és Marmont viszont őt fogják támogatni, az ellentállás daczára is kitartott Kulm mellett, a hol 30-ikán az ütközet véres harczczá komolyodott. Marmont és Saint-Cyr azonban nem érkeztek meg; a peterswaldi útról az altenbergiek ellen küldték őket s most meszsze állottak innen. Ellenben Kleistnek sikerült vakmerő fölvonulása, a melynek révén, minden ellentállás nélkül Nollendorfnál Vandamme háta mögé került. Osztrák dragonyosok harczbavetésével módját ejti, hogy a most már visszaiparkodó ellenség lökését fölfogja, s annak hadtesteit szétrobbantsa. Közel 10,000 embernek kell magát megadnia; a többi a hegyeken át való meneküléssel keresi boldogulását. A vezér maga, a ki ügyesen és körültekintően védekezett a túlerő ellenében, szintén fogságba esik.

31-ikén kora hajnalban tudja meg Napoleon a balhírt. Előző nap siralmas hírt kapott Macdonald felől. Kétség sem férhet hozzá, hogy drezdai sikerének hatását a gross-beereni, a Katzbach melletti és a kulmi balsikerek alaposan elmosták. A szövetségesek között előidézendő szakadás reményével fel kellett hagynia, mert hiszen győzelmeik bizonyára még jobban összeforrasztották őket. Nyomott hangulat keltésére igazán föltöbb alkalmas volt ez a helyzet. „Látja“, mondja Maretnek, „ilyen a háború. Reggel győztes, este legyőzött. A diadaltól a bukásig gyakran csak egy lépés kell.“ Egy dolgot azonban tisztán látott: sürgős szüksége volt valami újabb győzelemre. Tudjuk pedig, hogy ezt

egy Berlin ellen való fölvonulásban kereste. E szándékához továbbra is ragaszkodik, mihelyt meggyőződött arról, hogy a szövetségesek nem szándékoznak azon melegében Szászország felé előnyomulni, s Neyt előre is meneszti, hogy Oudinot-tól a csapatparancsnokságot átvegye s a támadást egy Wittembergából Baruth felé irányzott mozdulattal megkezdje. Majd Drezdát Saint-Cyr, Viktor és Mouton (a ki a Vandamme-féle ezredeket gyűjtötte egybe) hadtestei által biztosítja, s a gárdákból, Marmont csapataiból s egy lovashadtestből tartalékhadsereget állít föl, a melyet, mihelyt Macdonald Görlitz alá érkezik, északi irányba akar felvinni. Macdonald azonban képtelen magát tartani. Egészen Bautzenig kellett visszavonulnia s onnan jelenti most megható szavakban, hogy annak a 60—70,000 embernek, a kivel még rendelkezik, nagyrészt sem fegyvere, sem municziója és hogy ezek újabb balsiker esetén menthetetlenül fölbomlanának. Ennek pedig nem szabad megtörténnie, ezt nem engedheti a császár. Tartalékaival segítségére siet a szorongatott helyzetben lévő tábornagnak. Erősítésképen akarja őket latbavetni, hogy a hevesen előnyomuló Blüchert gyorsan megverje s hogy aztán „nagy sietve“ Berlin felé meneteljen. Nos jó. Mi történik azonban akkor, ha ütközetre nem is kerül a sor? Ha Blücher, a kinek őserejű lendületét vezérkari főnökének, Gneisenaunak szellemi fensőbbisége irányítja és higgasztja le, újra, mint már augusztusban is megtette, megtudván, hogy Napoleon jelen van, hátrahúzódik s aztán maga után csalogatja a kihasznált, kizsarolt országba? Pedig valóban így történt a dolog. Blücher Hochkirchból folytonos harcok között ment vissza Görlitzbe. Ezúttal azon-

ban Napoleon tüstént észrevette szándékát s félbehagyta az „üldözést“. Így hát most, reménykedése ellenére, úgy kell Bernadotte ellen vonulnia, hogy előzően nem sikerült a sziléziai hadsereget megvernie. Ki is adja már e mözdulatra a parancsokat, a mikor Drezda felől a cseh hadsereg egy újabb támadásának hírért veszi. Ezúttal különben amúgy is megkésztet volna északi tervével, mert ott Bernadotte, hála a Bülow kitartó erélyének és a svéd és orosz tüzéség közbeléptének, szeptember 6-ikán Dennewitznél oly alaposan megverte Neyt, hogy annak, a svéd és oroszok üldözése közepette, Torgauig, sőt még azon is messze túl kellett szaladnia. „Felséged balszárnya tátong“, ezt írja másnap a hadvesztes tábornagy a császárnak, „kérem, nagyon ügyeljen. Azt hiszem, itt az ideje, hogy az Elbát itt hagyjuk s a Saaléig húzódjunk vissza.“

Mielőtt még ez a levél a kezéhez jutott volna, szeptember 6-ikán megérkezett Napoleon Drezdába s egy földérítő útja alkalmával azt kellett tapasztalnia, hogy a Csehország felé vezető hegyi utak magaslatai idegen kézen vannak. A szövetségesek ugyanis, a kik kulmi diadaluk s a másik két hadsereg sikerei következtében már egészen magukhoz tértek, a császárnak Blücher ellen irányuló újabb fölvonulása hírére, Blücher tehermentesítésére oldaltámadásba fogtak. Úgy tervezték, hogy egy 60,000-nyi osztrákból álló osztag átmegy az Elba jobbpartjára s Rumburg tájékán a fölvonuló ellenség oldalába kap, míg a főhadsereg hátralevő része a Drezdánál maradt francia erőket fogja lekötöni. Erről bizony Napoleonnak aligha lehet tudomása, a mikor visszasietett útjáról, hogy az ellenséget az Érczhegységen keresztül visszaverje s

kedvező körülmények esetén netalán Csehország felé is megkíséreljen egy előretörést. Tervének első része sikerül, a másik félbemarad; és pedig először azért marad abba, mert Ney csatavesztése azzal fenyegetett, hogy az ellenség áttöri az Elba vonalat, a mely esetben a császár a közelben szeretne maradni, másodszor pedig a Geiersberg kedvezőtlen talajviszonyai miatt, a melynek tetejéről a tüzéséget nem tudnák a völgybe szállítani. Különben is az ellenfél, mihelyt tudomására esett, hogy Napoleon Drezdában tartózkodik, kelet felé kiküldött csapatait — egy hadosztály kivételével — nyomban visszarendelte s most — szeptember 10-ike volt — az egész hadsereg készen állott a francziák fogadására. Napoleon maga is meggyőződött ezekről a nehézségekről s ezért, miután a meredek lejtőkkel a háta mögött nagyobb sikerekre itt úgy sem számíthat, elejti ezt a tervét. A Ney vere-ségéről szóló hír is közrehatott ebben. Szeptember 12-ikén újra Drezdában van, a honnan most az összes raktárakat s az egész hadiigazgatást Torgauba helyezi át. Katonai támasztópontnak — hátrányára — még mindig tartja a várost. A mikor a szövetségesek rövidesen újra előtörnek a hegyeken át, hogy Schwarzenberg útját, a ki északnyugat felé Lipcse irányában akar felnyomulni, elpalástolják, e tervük végrehajtását megakadályozza, a mennyiben újból egészen Kulmig kitör. Sikeres támadásra azonban az ellenfél hadállása — a balkéz felé való elkanyarodás elmaradt — most újra nagyon erősnek látszik, mivel ő maga arra kényszerül, hogy serege ellátásának megkönnyítésére két hadtestet észak felé menesszen el, hogy azok ott fedezzék az Elbán való szállításokat. A 17-ikén Kulm-nál vívott csatározás, a mely a francziákra nézve vesz-

teséggel járt, nem fejlődik ki ütközetté. Schwarzenberggel szemben Napoleon „az ide-oda rendszerre“ szorul, hogy „így lesse ki a kedvező alkalmat“, a hogy 18-ikán Saint-Cyrnek írja. Itt is az a legforróbb vágya, vajha megtámadná, de hiába. Ellenségei óvatosan kitérnek a főhadúr elől, de sorra megverik a tábornokait.

Sokáig azonban nem szabad tétlen maradnia, miután ellenségeinek körülte záródó köre mind szűkebbre szorul s csapatainak nagy tömegét ezen a szoros területen már csak napról napra fokozódó nehézségek közepette tudja élelmezni. Neytől, a ki időközben az Elba balpartjára vonult vissza, érkezett hírek azt jelentik, hogy Bernadotte serege arra készül, hogy e folyón átkeljen s Dessau közelében máris előkészületeket tesz erre, s hogy Blücher seregének egy osztaga északi irányban ellenük vonul, a mi azzal a veszedelemmel járhat, hogy őt Torgautól és Drezdától elvágják. Miután így közel volt a lehetősége, hogy bekerítik, Napoleon kiadja a parancsot, hogy egy kelet felé intézett újabb földerítő támadás után — ezúttal már a harmadik — kezdjék meg a visszavonulást az Elba balpartjára s ezzel a jobbpartot feladta.

A mióta a drezdai ütközet után a döntő pillanatot elszalasztotta, többé nem volt ura akarátának, önmaga csak ellenfelei játékszere lett, a kit azok majd ide, majd oda hajigáltak, úgy hogy a nép szája, ismételt bautzeni útjai miatt, a „bautzeni gyalogpostásnak“ nevezte el, a míg végül is egész előretolt hadállása tarthatatlanná vált. Mindezen fölül magában a hadseregben is a legkínosabb viszonyok uralkodtak! Bárhova figyelt is az ember, mindenütt kedvetlenség és elkeseredés!

És pedig elsősorban a magasabbrangú tisztek között. Ezt a hangulatot még a távolabb állóknak is szükségképp észre kellett venniök. „Úgy látom“, írja Franquemont württembergi tábornok királyának szeptember 10-ikén, „hogy a francia tábornokok és tisztek beleuntak a háborúskodásba, a közembereket pedig csak a császár személyes jelenléte tudja felvillanyozni.“ És valóban, a hol nem volt ott a szeme, nyomban megszűntek a kötelességüket teljesíteni, a mely nyomasztó teherként súlyosodott rájuk; gyakran a fegyvereiket is elhajigálták és otthagyták a menet alakulataikat vagy pedig a könnyen sebesültek közé lopództak, úgy hogy önmagukat sebeztek meg. Alig egy hónapja mult még, hogy a hadjáratot újra kezdték s máris 60,000-nél több katonája és 300-nál több ágyúja került az ellenség kezébe, 40,000-nél több beteg és sebesült feküdt a drezdai, lipcsei és torgani hadikórházakban, s a fegyvertelen katonák ezrei vonultak nyugat felé. A mi ezeket az embereket a hadisorból elkergette, az a leírhatatlan nyomorúság volt, a mely végkép kitört, a mikor a megnyomorgatott sziléziai és szász vidékek már az utolsó szemburgonyájukat is odaadták s az Elbán át való élelmezés Ney visszavonulása következtében szinte lehetlenné vált. „Daru gróf úr“, írja a császár maga szeptember 23-ikán a főhadbiztosnak, „a hadsereg nincs már élelmezve. Képzeldés volna, ha másként látnók a dolgot.“ De segíteni még sem tud. Pedig még nem is kerül mindaz a borzalom a szeme elé, a melyet a kötelességéről megfeledkezett tessék-lássék administratio a császár elől elrejteni iparkodik, mint a hogy nagyon gyakran a kellemetlen események valódi mibenléte felől is sikerül őt tévedésbe ejteniök.

Ilyen körülmények között nem mehetett csodaszámba, ha a 400,000 katona közül, a kik augusztus közepén Szászországban a császár rendelkezésére állottak, szeptember végével alig 250,000 válaszolt a névsorolvasásnál. S még ezek is híjjával voltak a fölszerelésnek, ruhának, czipőnek s nemsokára már a munitiónak is, mivel a nyugat felől érkező szállítmányokat mind gyakrabban fogdosták el az ellenséges fölkelők, a kiknek leküzdése túlságosan nagy lovaskészneléket vett igénybe; ez meg aztán természetesen magának a főhadsergnek harczikészségére hatott vissza. Mialatt a szövetségesek több mint 50,000-nyi orosz-lengyel tartalékkal erősödtek meg, a melyet Bennigsen toborzott össze, azalatt eminnen csak Augereau került elő 13,000 emberrel Würzburgból Lipcse irányában. Bár szeptember 27-ikén a francia kormány 160,000 1815-iki évjáratú ujoncznak és 120,000 hét utolsó évjáratbeli katonának a megajánlását kérte, mégis: ha a szenátus akár nyomban is meghozta az ezt elfogadó határozatát, az új rekruták a legközelebbi, nyilván roppant kritikus időpont számára már nem jöhettek számításba.

Szeptember végső napjainak ebben a komoly helyzetében, a melyben „sakkjátéka kezdett összekavarodni“, miként a császár Marmont előtt nyilatkozott, most újra a politikával próbálkozott meg. Tudomásunk van egy I. Ferencz császárhoz intézett leveléről, a melyet a hó 25-ikén szárnysegédje, Flahault, mint parlementeur útján juttatott Bubna osztrák tábornok kezéhez, a ki a maga hadosztályával a Blücher-féle hadsereg beosztásában maradt meg. Ebben a levélben a zamoscsi lengyel vár tervbevett átadását használja föl ürügyül, hogy a békekötésről beszélhessen.

A követnek szóval még azt kellett kijelentenie, hogy urának a béke megkötése éppen most nagyon a szívéen fekszik s ezért készséggel vállalkozik arra, hogy Ausztria és Poroszország érdekében nagy áldozatokat is hozzon, „ha csak szóba állanak vele”. Ferencz császár azonban, az északi hadsereg diadaláról kapott hírek hatása alatt, szeptember 9-ikén Teplitzben eddigi fegyverbarátságát Orosz- és Poroszországgal való szilárd szövetséggé mélyítette ki, most tehát szerződésszerűen már az ő ügyüket is képviselte. Közösén szándékoztak egyenként 150,000 emberrel kiverekedni, hogy Ausztriát és Poroszországot az 1805-iki állapotba állítsák vissza, hogy a rajnai szövetséget föloszlassák, hogy a Rajna jobbpartján fekvő valamennyi német államot visszakapják, s hogy Hannover és Braunschweig helyreállíttassék. A szövetségi szerződés értelmében egyik szerződő fél sem köthet Francziaországgal különbékét. A varsói herczegség jövődő sorsa felől pedig barátságos meg egyezés útján fognak majd annak idején dönten. Október 3-án Ausztria Angliával is szerződést köt, öt napra rá pedig a Bajorországgal Riedben folytatott tárgyalások arra az eredményre vezettek, hogy ez az állam is formaszerint belép a koalitióba. Így hát a politika is hűtlenné válik a császárhoz, s most már minden csak a hadvezér tehetségén fordul meg. Annak kell mindent kipótolnia: a szövetségesekben előállott veszteségeket, csapatainak hiányos lelkesedését, s a hadsereg bátorságának és önfeláldozásának meg-megnyilatkozó fogyatkozását is. Vajjon meg tud-e majd e feladatoknak felelni?

Napoleon még szeptember folyamán arra határozta el magát, hogy Blüchert az Elba mögött, Königstein

és Meiszen között szilárd állásban bevárja. „Ebben a hadállásban“ írja 23-ikán Muratnak, „szemmel kísérek az ellenséget, és ha valamelyes támadó mozdulatra merészkednék, nyomban reárontok, úgy hogy akkor majd nem kerülheti ki az ütközetet.“ Ámde Blücherre hiába várákozott. Több, mint egy hete mult már, de Blücher támadásának semmi nyoma. Mi lehetett ennek az oka? Blücher, a kit főhadszállása fölhatalmazott, hogy a saját belátása szerint cselekedjék, hadseregével 26-ikán Bautzenből Kamenzen át Wartenburg irányába indult el, a hol aztán Yorck október 3-ikán Bertrand-nal szemben az Elbán való átkelést kiverekedte, míg Macdonaldban — Mühlberg alatt lejátszott mozdulatokkal — azt a hiedelmet keltették, mintha itt akarnának a folyón átkelni. Időközben az orosz tartaléksereg Bennigsen parancsnoksága alatt Szilézián és Csehországon keresztül Teplitzig érkezett, a főszereg pedig most, Bennigsent hátrahagyván, megkezdte Lipcse irányában régóta tervezett offenzíváját, hogy — az augusztusban kelt melniki terv volt ez még mindig — az ellenfél hátsó összeköttetéseit veszélyeztessék s őt magát nyugat felé szorítsák. Bernadotte október 4-ikén és 5-ikén Dessaunál ugyancsak átkelt az Elbán. Napoleon minderről csak nagy későre értesül. Még október 4-ikén az iránt érdeklődik Macdonaldnál, vajjon a Blücher-féle hadtestek hol állanak? A mikor végre megtudja a való helyzetet, roppantul meg van lepve; e fajta nagybbszabású vállalkozást nem várt az ellenségtől. Most, a mikor nyilvánvalóvá lett, hogy ellenfelei az ő háta mögött akarnak egyesülni, nem tartotta tovább az Elba vonalát és Drezdában sem volt maradása. Az a terve, hogy két hadsereget állít:

az egyiket Murat alatt, három hadtestből (a 2., 5 és 8. hadtestek) s a megfelelő lovassággal, ezt a Schwarzenberg-féle sereg és Lipcse között állítja föl azzal a föladattal, hogy csupán védekezésre szorítkozzék s csak apránként, az ellenfél túlnyomó erőinek nyomása alatt vonuljon vissza lépésről lépésre a város felé; a másik sereget majd ő maga fogja Meiszenen és Wurzenen át minél gyorsabban Neyhez vezetni, s a mikor azzal egyesült, akkor vele együtt közibe siklik majd Lipcsének és a sziléziai hadseregnek; ha ezeket megverte és visszanyomta, akkor majd Murat-val együtt nekifordul az ellenséges főseregnek. „Iparkodjék az osztrákokat, a mennyire csak bírja. visszatartani“, írja október 7-én Murat-nak, „hogya Blüchert és a svédeket Schwarzenberghez való megérkezésük előtt megverhessem.“ E terven utóbb csak annyit változtatott, hogy Drezdát Saint-Cyr két hadtestével megszállva tartatta. Talán azon a kívánságán alapult ez a rendszabálya, hogy a Schwarzenberg-féle hadseregből minél többet köthessen le cseh területen? vagy talán inkább a rajnai szövetség fővédője nem akarta hívséges fejedelmi szövetségese fővárosát ellenségnek prédául hagyni, a mi az ő tekintélyén is csorbát ütött volna? Bármilyen okból történt is, e 30,000 ember hiányát utóbb a nagy döntő mérkőzés folyamán keservesen meg kellett bánnia.

Napoleon közeledtéről viszont Blücher és Bernadotte, a kik október 7-ikén találkoztak és a Lipcse ellen irányuló támadást elhatározták, soká nem tudtak semmit. Azt hitték, hogy e mondott napon még Drezdában tartózkodott. Ekkor a távol hitt vezérnek közeledtéről szóló váratlan híradás teljesen fölborította eddigi tervüket. Bernadotte, a ki új hazájában

lévő személyes érdekeire való tekintettel, a melyeket valamely döntő vereség végzetesen fenyegethetett, a háborút eddig igen csínyján viselte és svéd hadtestét aggódó gondossággal óvta minden veszteségtől, nyomban az Elbán való visszavonulásról rebesgett, a mit Blüchernek is a lelkére akart kötni; végül azonban mégis csak késznek nyilatkozott, hogy a folyó innenső oldalán marad és hogy Aken-Radegasttól nyugatra a Saale mögé fog menni, a mely hadmozdulatot Blücher is magáévá tett. E manővernek az volt a következménye, hogy Napoleon, a ki a legnagyobb bizonyossággal ütközetre számított, most már megint csak hátráló ellenséggel állott szemközt. Ezért a lehető legrosszabb hangulatban tölti azt a négy napot, a melyet október 11—14-ike között a dübeni kastélyban élt át. Az a körülmény, hogy Blücher nem áll kötélnek, azt a tervet kelti itt benne, hogy a sziléziai és az északi sereg hátsó összeköttetései ellen, tehát Wittemberga és Dessau között lépjen actióba, hogy így azokat visszakényszerítse, megverje s az Elbán átszorítsa, hogy aztán maga e folyó jobbpartján, folyás ellenében Drezda felé törekedjék, az ottani helyőrséget fölszívja s megtámadja a fősereget, hogy így aztán végül mégis csak „benézzen egy szóra Berlinbe“. Blüchernek a Saale felé való meneteléséről, a hol ez Halléból a fősereggel akar érintkezést találni, Napoleon egyelőre mitsem tud. Eleinte úgy sejtette, hogy Dübenben van, s azt remélte, hogy itt szembe kerülhet vele és ütközetre kényszerítheti. Csalódott hiedelmében s egy errefelé tett előnyomulása kárbaveszett fáradság volt. Blücher már régóta nem tartózkodott Dübenben, s most végre Napoleon csakugyan előretörést rendel el az Elba felé. Miután

pedig Tauenzien hadtestét, a melyet Bernadotte, mielőtt Cönnern felé útrakelt volna, a folyónál hagyott volt, annak jobbpártjára nyomta át, a honnan az aztán észak felé siet, a császár egy egész naphosszat (12-ikén) abban a csalódásban ringatózik, hogy Bernadotte valamennyi csapatával újra átkelt a folyó túlsó partjára. Blücher felől csak e nap reggelén szerzett megközelítően helyes híreket; csakhogy még most is Halle vidékén sejtí őt. S ezért természetesen, mivel Schwarzenberg is mind határozottabban Lipcse felé közeledik, azt látja a legfontosabb föladatának, hogy ezt verje meg alaposan a várostól délkeletre valahol, mielőtt még nyugaton egyesülhetne Blücherrel. De vajjon nem késett-e meg már ezzel is? Nem mulatott-e túlsokáig Dübenben, s nem várakozott-e túlságosan hosszú ideig a jó hírekre, a helyett, hogy gyorsan cselekedett volna? A ki, mint pl. Odeleben, a császárt itt láthatta, a mint „az Elba felől érkező hírekre várakozott, s szobájának egyik kerevetén tétlenül ült az egyik asztal mögött, a melyen egy iv papiros hevert, tele a császár hatalmas ákom-bákom betűivel“, a ki őt, a világ legtevékenyebb emberét így láthatta, az Marmonttal könnyen elmondhatta róla: „Napoleonra ebben a hadjáratban nem lehet ráismerni!“ És azért mégsem volt e napokban tétlen; csakhogy bizonytalanságba révedő munka volt az egészen addig, a míg 13-ikán reggel tisztán nem látja már, a mit most Neynak meg is ír, hogy: t. i. néki vissza kell mennie Lipcsébe, „a hol kétségtelenül nagy csata várakozik rá“. Persze ezen a csatán fordult minden. Mert a hogy a dolgok most állottak, az ellenséges haderők együttműködését tovább már semmiféle ügyeskedéssel föl nem tartóztathatta. Stratégiailag

Napoleon már alul maradt, s csupán végső eszközül maradt meg számára ez a döntő küzdelem, a melyre most hatalmas túlerővel szemben — alig 200,000 katona az ellenfél 300,000-ével szemben — kell vállalkoznia. „Közeledünk az istenítélet nagy napjához“, írta Metternich már 8-ikán egyik bizalmasának.

A császár persze nem ítélte meg ilyen sötéten a helyzetet, a mikor 14-én Dübent elhagyta és Lipcse felé utazott. Most ugyan már biztos híre volt arról, hogy Bernadotte nem az Elba túlsó partján áll, de azért egyelőre észak és nyugat felől mégis biztosított-nak hitte magát s azt remélte, hogy a másnapra tervbe vett küzdelemben csak Schwarzenberggel lesz dolga. S ha nem késlekedett volna annyi ideig, ha az Elbán át való fölösleges manőverezést korábban beszüntette volna, akkor valóban így esett volna a dolgok sora. Mert hiszen az ellenséges főszereg még távolról sem a maga egészében állott volt ekkor Murat-val szemközt. Bennigsen a maga tartalékaival s egy hadtest, a mely eddig Drezdát tartotta szemmel s a melyet most szintén ideparancsoltak, 15-én még két napi úttávolságra állott innen. Bernadotte-ot, a ki folyton abban a hiszemben volt, hogy hátulról veszedelemben forog s ezért 60,000 katonájával „Berlin védelmére“ akart visszamarsolni, csakis haditanácsának egyhangú szavazata és az a fenyegetés tudta e szándékától eltéríteni, hogy az angolok beszüntetik a segélyezést. Blücherrel való előzetes megbeszélés nélkül nyomult előre s a balszárnyáért való túlzott aggódása következtében 15-én Halle előtt néhány mérföldre megállott. Ezért Blücher is csak elővigyázatosan nyomulhatott előre s e napon Halléból csak Schkeuditzig tudott eljutni. Ezenfelül Schwarzenberg Lipcsétől délre olyan had-

állításba jutott, a melyet az Elster és a Pleisse medre s a lipcsei Tanácserdő széjjeltagolt, s ha Napoleon serege csak egy nappal korábban érkezik, akkor az hatalmasabb erőkkal — hiszen több, mint 180,000 ember állott itt rendelkezésére — egy rosszúl fölállított sereggel kerül szembe s könnyen megverheti azt. A gárdák és a lovashadosztályok azonban csak 15-én tudnak Murathoz verődni, a ki előtte való napon (14-én), a liebertwolkwizi ütközetben, a Wittgenstein parancsnoksága alatt álló ellenséges előcsapatokkal szemben győzelmesen megtartotta a Pleisse és a mondott helység közötti vonalat. Macdonald csak az utána való napon várható a balszárnnya (16-ára), Marmontnak talán a Parthe északi partján kell majd maradnia, mert Blücher most már mégis közelebb jutott; Ney három hadosztálylyal és egy lovashadtesttel még odaát van Düben mellett. A császár mindennélfogva abban a kényszerhelyzetben van, hogy a csatát egy nappal elhalassza. Hiszen ez nem bántaná már, csak most legalább valóban sor kerülne rá s a szövetségesek ezúttal már ne vezetnék az orránál fogva a roppant fárasztó és kimerítő szüntelen látszatmanővereikkel. Ő maga a legfontosabb ponton, a várostól délre, hatalmas erőkkal áll ugyan az ellenség főseregével szemközt és pedig ránézve fölöttébb kedvező terepen, de már északon sokkal veszedelmesebb a helyzet, semmint ő maga is hinné s még sokkalta veszedelmesebbé is válhatott volna, ha Bernadotte rátudta volna magát arra szálni, hogy csapatait szintén föl-vonultassa.

Október 16-ára már most ez volt Napoleon terve. Ő maga azokkal a csapatokkal, a melyek eddig Murat parancsnoksága alatt állottak, megtámadja az ellen-

séges főerőt a Markkleeberg-Liebertkowitzi vonalon s leköti azt itt, mialatt Macdonald és Augereau, valamint a szükséges lovasság ugyanannak jobbszárnyát rohanja meg. Miután itt a megkerülés veszedelme fenyegeti őket, ellenségei kénytelenek lesznek középrészüket meggyöngíteni, a melyet aztán egy döntő lendülettel megtörhet s ennek céljaira a gárdákon kívül a Ney-féle hadseregrész divisióit s különösen a Marmont-féle hadtestéit vette számításba; ezeket már ide is rendeli. Ez a terve a miatt válik kivihetetlenné, hogy Macdonald későn, Marmont pedig egyáltalán nem jelenik meg a déli harcsszíntéren, úgy hogy a császár mindjárt az ütközet kezdetén kénytelen a támadás előnyéről lemondani. Reggeli kilencz előtt kezdik meg a szövetségesek Markkleeberg, Wachau és Liebertkowitz helységekért a küzdelmet, a mely a legnagyobb macakssággal két óra hosszat folyik. Csak ekkor tűnik föl a láthatáron Macdonald seregének az eleje s Napoleon is csak ekkor jön rá, hogy a főarczélen, a melyet még Augereau csapataival is megerősített, sokkal gyöngébb ellenséges erőkkel állott eddig szemközt, semmint hitte, s most rászánja magát, hogy a támadást megkezdi. S ha még nyomban véghezvitte volna ezt a szándékát és nem várta volna be előbb Macdonaldnak a sikerét, a ki csupán déltájt jutott a kolmbergi fontos positio birtokába, valamint nem töltött volna drága órákat a Marmontra való hasztalan várakozással, — aligha akadt volna súlyosabb ellentállásra és talán az ütközetet is megnyerte volna. Így azonban csak két óra tájt megy át támadásba. Az a szándéka, hogy az ellenfél középszakaszát Wachau és Markkleeberg között Viktor hadteste és az annak támogatására siető Oudinot és Ponnyatowszki által

előbb kifárasztatja, azután száz ágyúval megrendíti s végül hatalmas lovastámadással annak frontját áttöreti, ezenközben pedig Macdonald annak jobbszárnyát Seiffertshaynon át meg fogja kerülni. Ekkor majd az ellenség főtömbjét bekergetik a folyókba nyugat felé s elválasztják pótlásaitól. Ez a terve. Három órakeresztényen hatalmas ágyúzás kezdődik, a melyet lovastámadás követ s ez az ellenség középső szakaszában csakugyan Güldengossán túl jut előre. Mindez azonban most már megkésett. Mert az elmulasztott idő közben Sándor czár máris fölrendelte az orosz-porosz gárdákat, valamint Schwarzenberg mellől az osztrák lovastartalékokat a Pleisse túlsó oldaláról a wachau harczmezőre. Ezek az ellenséges gyalogságot megállítják, a francia lovashadosztályok támadását is megakasztják s az ezek mögött felnyomuló hadoszlopokkal szemben is makacs ellentállást fejtenek ki, miközben a Bianchi vezérlete alatt álló osztrák gyalogság az ellenséget Markkleebergből veri ki s Napoleon jobbszárnyával szemben jelentős sikereket verekszik ki. E körülmények között keveset használt, hogy Viktor-nak, a kit Oudinot a fiatal gárdával támogatott, sikerült egészen Auenhaynig előnyomulnia s hogy Macdonald a szövetségesek jobbszárnyát egészen Gross-Pössnaig hajlította vissza; az se, hogy a Merveldt-féle osztrák hadtestnek meggondolatlan támadásai a jobbszárnyon Connewitz és Dölitz irányában hatástalanok maradtak. Talán s legföllebb annyi volt a hatásuk, hogy a Dölitz felé irányuló támadás, Bianchi előhaladásával egyetemben, az öreg gárdának a centrumra irányzott utolsó támadását föltartóztatta s azt önmagára vont. Ezáltal ugyan az osztrákok további előnyomulása itt lehetetlenné vált, de viszont semmiféle döntést

sem sikerült elérniök. Így hát Napoleon győzelmet nem aratott. Csak egy jelentéktelen darab harczteret sikerült nyernie, bárha a franczia erők fölülmulták számban az ellenségeit, mert a szövetséges haderőknek egy tetemes része nem került harczvonalba. Már pedig Napoleonnak éppen az ellenfél megfutamodásával és fölbomlásával súlyosbított döntő diadalt kellett volna aratnia, ha nem akarta, hogy ügye egészen megfenekeljen. Mert Marmont-t időközben a Yorck-féle hadtest — mialatt Blücher főereje egy hibásan Düben felől várt támadással szemben készenlétben állott — megtámadta és makacs védekezése után s csak amikor Blücher végre szintén közbelépett s valamennyi tartalékát odavetette, Möckern és Widderitsch alól egészen Gohlis és Eutritzsch vonaláig a Parthe mellékére viasszaszorította. Még szerencse volt, hogy az osztrák Gyulai Lipsétől nyugatra egy Lindenau irányába vitt támadással a Ney-féle csapatokat lekötötte, mert így ezek Möckernnél hiányzottak. És így ez a nap, a Wachau melletti területnyereség ellenére is, Napoleon számára kárbaveszett, mivel a rákövetkező nap már az ellenfél erőit fogja szaporítani, akkorra már Bernadotte és Bennigsen csapatai is ideérkeznek s néki már nem egy, hanem mind a három hadsereggel kell majd a küzdelmet fölvennie.

Bárha Napoleon október 17-iki reggeli földérítő útja során meggyőződik súlyos helyzetéről, mégsem hajlandó arra, hogy a harczteret elhagyja. Először is. azért nem, mert az egyik (Reynier-féle) hadtest még nem tért vissza s ugyancsak oda volt még Maret is az irodákkal; ezeknek megérkeztét föltétlenül be akarta várni. Aztán pedig: nem lett volna-e vereségének beismerésével egyértelmű, ha rögtön visszavonulót fuvat?

Már pedig jól tudjuk, hogy Napoleon éppen erre a látszatra mily súlyt vetett. Végül pedig csapatai is, a melyek előző napon oly derekasan verekedtek, olyanmire elfáradtak volt, hogy az elvonulásra, a mely bizonyára nem folynék le komoly küzdelmek nélkül, nem vállalkozhattak mindjárt. Ha vissza akart huzódni, akkor e célból időre volt szüksége, azt pedig előbb meg kellett szereznie. A császár a dölitzi ütközetben elfogott Merveldtet maga elé hozatta, tiszti szava fejében visszaadatta kardját s a délután folyamán visszaküldte Ferencz császárhoz a szövetségesek főhadiszállására olyan értelmű ajánlattal, a mely egyelőre fegyverszünetet kínált. „Miért nem fogadják el“, mondotta többek között az osztrák tisztnek, „azt az ajánlatomat, hogy kezdjünk tárgyalásokat? Hiszen láthatják tisztán, hogy Anglia az, a ki nem akarja a békét. Ha az a kívánságuk, én szívesen visszavonulok a Saale mögé, az oroszok és poroszok menjenek az Elba mögé, maguk osztrákok pedig Csehországba s maradjon ez a szegény Szászország semleges terület.“ Ugyanekkor azt is sejtette vele, hogy európai positionióiból mennyit lenne hajlandó átengedni: Hannover Angliának, a német észak-tengeri partvidéket, a rajnai szövetségből mindazt, a mi tőle önként el akar szakadni, aztán Lengyelországot, Spanyolországot és Hollandiát, ezt azonban csak abban az esetben, ha Nagy-britanniával szemben való függetlenségét biztosítják. Itália azonban nem kerülhetne a régi viszonyok közé vissza, vagyis Ausztria uralma alá; ez az ország Európa új rendszerének csak úgy felelhet meg, ha egyetlen uralkodó jogara alatt egyesülhet. Ez a záradék Merveldt küldetését természetesen megfosztotta a sikerre való minden kilátástól. Mert hiszen Ausztria

éppen itáliai főuralmáért verekedett tíz esztendőn át s Austerlitz kellett hozzá, hogy az olasz földről való lemondást ki lehessen belőle csikarni. Tényleg, rövidesen meg is egyeztek a főhadiszálláson abban, hogy az ajánlatot egyelőre válasz nélkül hagyják. A küzdelem fölújulását, a várt erősítések kedvéért, a melyeket mintegy 100,000 emberre becsültek, másnap délelőttre halasztották. A Blücher-féle sereg egy támadását, a ki a francziákat Gohlis és a Parthe folyása mögé szorította, hamarosan lefújták.

Miközben Napoleon Merveldt visszatértére várakozott, már 17-én este kiadta a nyugat felé való visszavonulásra az első intézkedéseket, a mennyiben Bertrand-t, a ki 16-án Lindenaut Gyulaival szemben sikeresen védte, arra utasította, hogy a lützeni utat Weissenfelsig tegye szabaddá s ott biztosítsa a folyón való átkelőt; két hadosztálynyi fiatal gárda fogja őt majd Lindenauban helyettesíteni, a trén követni fogja azokat. Egyelőre azonban ennél több nem is történt s a történetíró hijjával van az eszközöknek, a mikkel a maga és mások számára megmagyarázhassa, hogy a császár miért nem iparkodott mindjárt az éj beálltával, a mikor Reynier már megérkezett s a hadvezér jó híre már nem forgott koczán, teljes erejével a Lipcse felé való általános visszavonulást siettetni? Vajjon tényleg számított-e a Merveldt-féle küldetés sikerével? Aligha. Hiszen a küldöttet olyan későn indította útnak, hogy a tábornok legfőllebb csak 18-án reggel adhatta át az üzenetet. Talán irtózott a városon és annak egyetlen hídján való éjjeli átvonulás okozta zavaroktól? Ugyanis elmulasztották több hídnak a verését. Vagy pedig arra gondolt-e, hogy azt az utat csak a legrosszab esetre fogja igénybe

venni? „17-ike nyugodtan telt el“, írja Marmont emlékirataiban, „az ellenség bevárta erősítéseit. Mi a magunk részéről azzal voltunk elfoglalva, hogy csapataink soraiban a rendet újra helyreállítsuk. S mégis attól a perctől kezdve visszavonulásunkat meg kellett volna kezdenünk vagy legalább is elő kellett volna készítenünk a lehetőségét, hogy az est beálltával nyomban útnak eredhessünk. Azonban Napoleonnak valamely megmagyarázhatatlan és csak nehezen körülírható gondatlansága színig töltötte keserűségünk poharát.“ Nékünk, a későbbi nemzedéknek, inkább az a benyomásunk támad róla, mintha a hadiszerecsét, a melyen zsenialitásával annyi ízben úrrá tudott lenni, még egyszer ki akarta volna hívni maga ellen. Éjjél után a császár valamivel közelébb vonta a hadsereget Lipcséhez, hogy erőit egy védekező ütközetre csoportosítsa, a mely által vagy diadalmaskodhassék, vagy legalább annak a lehetőségét szerezze meg magának, hogy a Lipcsén át való — persze nem éppen könnyűszerrel kiküzdhető — átvonulást biztosítsa. Ez utóbbi esetben úgy tervezi, hogy az ellenség egész hadseregét leköti keleten s azt minden egyes falunál föltartóztatja, hogy így nyugaton egyik hadtestének a másik után biztosítsa szabad elvonulását. Így az október 18-iki ütközetet tulajdonképen a visszavonulási csatározás egy fajának foghatjuk föl, természetesen a legnagyobbszerűnek, a mit a világhistoria csak ismer. Reynier beérkezte és Bertrand elvonulása után a császárnak még szinte 100,000 ember és 600 ágyú áll rendelkezésére; a szövetségeseknek majdnem kétszerre annyi ágyújuk van, miután végre már Bernadotte is beérkezett s miután most már, a mikor néki Blücher a maga emberei közül 30,000-et nagy-

lelkűen átengedett, tetteleg részt szándékozik venni a harczban.²⁰ Ez a túlerő természetesen nem fog a maga egészében csatasorba vonulni, már csak azért sem, mert a svéd trónörökös a maga svédjeit, a czár a maga gárdáit, a porosz király pedig az övéit kímélni akarja. E napon 40,000 orosz állott tétlenül.

18-ikán a francia sereg azon a vonalon állott fel, a mely Connewitztól a Pleisse mentén Dölitzig húzódik, innen Probsthaidán, Dösenen át Zuckelhausen és Holzhausen felé ugrik ki, s aztán északi irányban Schönfeldig és a Parthe mentén a hallei külvárosig és Gohlisig vitt. Napoleon maga a colditzi út mentén, Stötteritz mellett egy dohányos pajtában vett szállást. A szövetségesek 8 óra tájt fogtak támadásba. Kemény és veszteséges harczok közepette — Schwarzenberg még Gyulaít is segítségül hívta — elértek annyit, hogy az osztrákok balkéz felől Dölitzet, Dösent és Lössniget, az oroszok középtűt Zuckelhausent és Holzhausent elfoglalhatták, Bernadotte pedig, a ki csak jó későn kelt át Tauchánál 50,000 emberével a Parthén, s onnan csak a délután folyamán tudott Bennigsen-nel kapcsolódva előre nyomulni, az ellenséget Anger, Crottendorf és Volkmarsdorf nevű falvakig szoríthatta vissza, míg ellenben a Blücher-féle csapatokat a francziák Pfaffendorfból és a Rosenthalból visszaverték. A sötétség vetett véget a véres viaskodásnak. Olyan döntő diadalt, a mi túlerejük számarányainak megfelelt volna, a mint látjuk, nem sikerült a szövetségeseknek aratniok, mert hiszen Connewitz, Probsthaida és Stötteritz végül is a francziák kezén maradt. Az a veszedelem azonban, a mely őket balszárnyukon fenyegeti, a hol egy száz hadosztály és egy württembergi lovasbrigád az ellenséghez pártoltak s a hol az

északi sereghez tartozó porosz és orosz hadoszlopok további sikerei könnyen áttörhették a francziák vonalát — csak kissé is erélyesebb vezetés mellett már rég át is törték volna — ez a veszedelem végre is rákényszeríti Napoleont, hogy emez állásait is föladjja s ezzel vereségét beismerje. A délután folyamán megparancsolta három lovashadtest visszavonulását, az éj beálltával a nagy tüzérpark vonult végig a városon s most a császár végül az általános visszavonulásra szóló parancsot is tollba mondta Berthiernek. Kevés-sel előbb elaludt volt a fáradtságtól. „Fazsámolyt hoztak neki“, beszéli Odeleben, „a melyen az utóbbi napok fáradalmaitól kimerülve, álomba merült. Keze, lazán egymásba kulcsolva, az ölében pihent; e percekben hasonlított bármely más olyan emberfiához, kit balsorsa lesujtott. Tábornokai komoran és némán állottak a tűz körül s a visszavonuló csapatok attól csekély távolságra meneteltek tovább.“ Aztán Lipcsébe ment Napoleon, a hol a Hôtel de Prusseben Bérthiervel együtt munkában töltötte az éj hátralévő részét.

Csak jóval éjfél után vonultak be Probsthaida és Stötteritz derék védelmezői is a külvárosokba. Csúpnán egy három hadtestnyi hátvédnek kellett Macdonald parancsnoksága alatt hátramaradnia s az ellen-séget másnap déltájjig a város falain kívül tartania. Ha aztán sor kerülne egy általános rohamra, akkor az ő föladatuk lesz Lipcsét lehetőleg még éjfélig védeni. A dolgok azonban másként fordultak. 19-ikén éjjel és reggel egész hihetetlen nagy volt a fölfordulás a városban, mert hiszen három kapun is tódult befelé mind az az embertömeg, a mely aztán csak egy kapun szoronghatott kifelé. A délelőtt folyamán magá-

nak Napoleonnak is csak nagynehezen sikerült a tömkelegesen keresztül törnie és Lindenauba kerülnie, miközben már a belső város birtokáért is állott a harcz. Néhány orosz vadászosztagnak Rosenthal felől való váratlan előnyomulása ekkor annyira zavarba hozta a magas Elster-hídnál őrt álló árkáskáplárt, hogy a hidat időnek előtte fölrobbantotta és ezzel a hátvéd hadtesteit teljesen kiszolgáltatta az ellenségnek. E csapatok számára nem maradt más hátra, mint hogy megadják magukat. Parancsnokaik menekülni iparkodtak. Itt történt, hogy Macdonald a folyót lóháton átusztatva menekült meg, míglen Ponnyatowszki, a francia birodalomnak egyik legnemesebb s egyúttal legbátrabb tábornagya, a habokban elmerült; a többieket, Lauristont és Reyniert elfogták; mindketten sebesülten kerültek fogságba. Megsebesültek még Ney, Macdonald, Marmont, Latour-Maubourg, Sebastiani és mások is. Öt divizionárius halva maradt ott. Az október 18-iki és 19-iki két nap Napoleonnak 60,000-nél több emberébe, s köztük 25,000 fogolyba került. Kissé sok a visszavonulásra való tekintettel. S ez még nem is elég. A Rajnáig való — most már kikerülhetetlen — visszavonulással egyúttal az Elba-, Odera- és Visztulamenti várakat is, őrségeikkel együtt föl kellett adnia, tehát közel másfélszázezer emberét. És még egy áldozatot követelt a háború: szász Frigyes Ágoston felségi mivoltát, a kinek Napoleon, elvonulása előtt, azt mesélte, hogy csak azért hagyja el a várost, mert künn a nyílt mezőn akarja a mozdulatokat vezetni és két-három napon belül a város fölmentésére siet. A szász király mint fogoly került Berlinbe és országának ügyvezető feje, mint az „ideiglenes központi ügyviteli osztály“ elnöke, Stein lett a három szövet-

kezett monarchia nevében ugyan, de egyúttal egy diplomata-tanács felügyelete alatt, a melynek Hardenberg volt az elnöke.

A midőn Napoleon Weissenfels táján azon iparkodott, hogy hátráló seregében valamelyes rendet teremtsen, akkoriban még vagy 120,000 katona volt körülötte, a kik eleinte tűrhető rendben s a Yorck és Gyulai parancsnoksága alatt álló ellenséges elővéd által csak kevésbé zavarva vonultak tovább. Mihelyt azonban a Saale mögé jutottak, s a mögöttük nyomuló ellenség szemhatárából kikerültek, egyik napról a másikra ezrével morzsolódtak föl a francia sereg csapatai. Egy részük elhajította fegyverét és megszökött, míg mások portyázó bandákká tömörültek és „fricoteurs“ néven váltak a környék rémeivé, ismét mások elgyengülve hullottak ki a sorokból. A csapatok között az éhtifusz kezdett pusztítani, a mely ezután már hű kísérőjük maradt. Csak Erfurtban jutott a sereg hozzá (a hol a nem túlságosan serény ellenséges üldözés következtében két napi pihenőt tartott), hogy egy kissé rendbeszedje és helyrehozza magát. De azért a thüringiai erdőn túl, a melyet a császár Eisenachnál megkerült, hogy Fuldán és Hanaun át jusson Frankfurtba és Mainzba, már csak alig 60,000 ember menetelt a császár nyomában zárt sorokban. Kösennél veszteséggel teljes harcra keveredtek az osztrákokkal s most még a Rajnához visszavivő útjukat is keserves viaskodással kellett kiverelkedniök, a mikor október 30-ikán Wrede Hanaunál egy 30,000-nyi bajor-osztrák hadtesttel, a melyet hirtelenében az Inn mellől vetett ide, az útjába állott. Majdnem Fuldáig folyton a császár sarkát tapodta Blücher. Ha tovább ment volna ezen az úton, akkor — ha Wrede csak

egy kissé is ura tud a helyzetnek maradni — a francia hadsereg válságos helyzetbe került volna. Az uralkodók főhadiszállásán azonban az a hiedelem vert gyökeret, hogy az ellenség nem Fuldán és Hanaun, hanem Alsfelden és Gieszenen át fog a Rajna felé iparkodni, s ezért Blüchert erre az útvonalra parancsolták és Wredet is ennek megfelelő utasításokkal látták el. Ez tehát 30-ikán azt hitte, hogy nem az egész ellenséges ármádiával akad majd dolga s ezért nagy merészen nekivágott; a mikor aztán belátta, hogy tévedett, azért politikai okokból azt mondotta, „nagyon fiatal még a barátságunk, hogysem ne kellene jóakaratusunkat és komoly készségünket minden erőnkbeől bebizonyítanunk“, s kitartott eredeti szándéka mellett. E napon különben 17,000-nél több katona nem állott Napoleon közvetlen rendelkezésére, a gárdát is beleszámítva sem; fegyvereseinek többi része még jókora távolságban követte. Ezeket előbb be akarta várni, de aztán — Macdonald rábeszélésére — mégis csak rászánta magát, hogy támadásba fog. És pedig sikerrel. Drouot tüzérségi tábornoknak sikerült egy csomó ágyút az ellenség balszárnyával szemben fölvonultatni és Wrede makacs ellentállás után elvesztette az ütközetet. A Mainz felé vivő út föl szabadult.

November 2-ikán érkezett meg ide Napoleon, s csak néhány napi tartózkodás után folytatta tovább az útját Páris felé. A közül a félmillió fegyveres közül, a kik szemevillanásának engedelmeskedve, az utóbbi évek során a Rajnán átkeltek, 90,000-nél alig valamivel több került vissza, közülök sokan fegyvertelenül és halálos kór csirájával a vérükben, a mely a rajna-melléki városban azonnyomban a legnagyobb mérték-

ben kitört a csapatok között, s a mely „Typhus de Mayence“ néven sötét betűkkel került ezen hadjárat történetébe. „Leírhatatlan volt az az embertömeg“, írja egy szemtanú, „a mely minden házat és minden utcát betöltött; látni lehetett itt, a mint a katonák, inkább halottan, mint élve, minden segítség híján, éhségtől gyötörtén, a szabad ég alatt, esőben és hidegben, a kemény kövezeten fetrengtek és a megváltó halált vágyva várták. Naponta százával hunytak el s gyakran napokhosszat is temetetlen heverték az utcákon.“ A vak is láthatta és — ha palotája ablakából a várudvaron át kitekintett — a császár is látta, hogy nagy hadseregei közül a második is hogyan pusztul el. Vajjon mit érezhetett ekkor?! Mielőtt a háború megkezdődött volna, Párisban még ezt mondotta volt Molé grófnak: „Ne higgye ám, hogy nekem ne volna épp úgy, mint bárki másnak, érző szívem; sőt még jószívű ember is vagyok. Azonban kora gyermekkorom óta arra szoktattam magamat, hogy lelkemnek ezt a húrját elnémítsam s az most ezért marad néma“. Másként nyilatkozott a Metternichkel folytatott drezdai beszélgetése során. A herceg ezt kérdezte tőle: „Ha Felséged a már előlegül vett egy nemzedék francziát, a kiket zászlói alá hívott, elvesztené, akkor még egy következő nemzedékre is appellálna?“ a mire Napoleon, a kit ez a kellemetlen kérdés fölizgatott, így válaszolt: „Ön nem katona s ezért nem tudja, hogy mi megyen egy katona lelkében végbe. Én a harctéren nőttem nagygyá s a magamfajta ember ördögöt sem törődik akár egy millió ember életével is“. Majdnem ennyijébe került két utóbbi hadjárata. S ha most Mainzban nagyon szorgoskodott is a betegek és a sebesültek körül, az nem

annyira azért történt, hogy emberiességből megmentse az életüket, mint inkább azért, hogy később újra fölhasználhassa őket. Mert minden egyes cselekedetén most az a gondolat uralkodott, a melynek csak néhány napja adott Erfurtban kifejezést: „Májusig 250,000 katonám lesz újra a Rajna mentén.“

NEGYEDIK FEJEZET.

E l b a.

Így hát egy második hadiév is Napoleon mérhetetlen veszteségeivel ért véget. Az oroszok nemzeti ellentállása példátlan szenvedésekkel kirakott úton szorította ki a czár birodalmából, a németek nemzeti fellendülése pedig a Rajnán túlra vetette vissza. A fejedelmek és kabinetjeik politikája teljesen eltűnt a mögött az elemi erejű kitörés mögött, a melylyel a népek lelke az idegen zsarnokság alól való felszabadulásra vágyott. Hiábavaló volt III. Frigyes Vilmos habozása, hiábavaló volt diplomatáinak aggodalmaskodó fontolgatása és latolgatása: bele kellett vágnia a háborúba az ellen, a ki még csak egy éve is szövetségese volt. Hiába okoskodott ki Metternich a gazdája számára valami egészen különleges, a szövetségesek által is megtámogatott semleges álláspontot: I. Ferencznek föl kellett azzal hagynia s a saját veje ellen kellett kardot rántania. Hiába iparkodott szász Frigyes Ágoston királyi koronájának megalkotójával szemben való háláját leróni: ezredei elidegenedtek tőle és sorsára hagyták. És ugyanígy wesztfáliai csapatok, württembergi lovasok, badeni gyalogosok már jóval előbb átmentek az ellenséghez, mielőtt október utolsó hetében Jeromos otthagyta országát, s mielőtt I. Fri-

gyes király és Károly nagyherczeg a szövetségesekhez csatlakoztak volna. Nemsokára már az egész rajnai szövetség fősorakozott eddigi fővédője ellen. S miként a németeknél, ugyanúgy a francia császárság többi hadköteles népénél is a nemzeti pártok kerekedtek felül. Így pl. az olaszoknál, a hol Alfieri „Misogallo“-jának meg volt a kellő hatása. Murat a nápolyiakkal még a hanaui ütközet előtt elvált Napoleontól azzal az ürügygyel, hogy királyságának helyzete föltétlenül megköveteli rögtönös visszatérését. Gondolatai, úgy mint már néhány év előtt is, egészen más dolgokon járnak: mindenáron a nápolyi koronát akarja magának megmenteni, sőt, hacsak teheti, még egész Itáliáét is hozzá szeretné szerezni — föltéve persze, hogy a dunai monarchia nem fog itt, a maga régi jogaira hivatkozva, nehézségeket okozni. Mert hiszen az osztrákok Hiller vezérlete alatt már 1813 október végével egészen az Etsch mögé szorították vissza Eugén viczekirály csapatait és Triesztet a dalmát várakkal együtt, kezükbe kerítették. A hollandusok november közepén Amsterdam utczáin egészen nyiltan föllázadtak Napoleon ellen és az ősi orániai ház mellett nyilatkoztak meg. S a miközben mindez megesett, az angolok vezetésével és részvételével megvívott spanyol nemzeti háború is újabb sikereket hozott a francziák ellenében. Szeptember hó folyamán a sansebastiáni tengerparti erősség, októberben pedig a pampelónai vár esett Wellington kezébe s ezzel teljesen fölszabadult a Bayonne felé vívó út, a melyre az angol, mihelyt Napoleon vereségei tudomására jutottak, nyomban rálépett és azon, Soulttal való folytonos harcok közepette, előnyomult. Egyidejűen Suchet is visszavonult Cataloniából a Pyreneusokon át, nehogy

Franciaországgal való összeköttetését a háta mögött elvághassák.

A népek így védekeztek a rájuk nehezedő zsarnoki hatalom ellen és Napoleon legsajátabb alkotása, a nemzetközi empire, a nemzetek tetterős ellenkezése nyomán összeomlott. Sorsára nézve most már csak az volt a kérdés, vajjon nem unja-e meg végre már az a nemzet is az uralmát, a melynek országát és erejét a maga világuralmának támaszpontjává avatta; s a melynek vérét és pénzét nyughatatlan törtetéssel s oly mértéktelenül pazarolta. Ezúttal nem tehetette, mint most egy éve, a természet ellenséges elemeit felelőssé a veszteségekért s nem vádolhatta azokat, mint a második hatalmas hadsereg elpusztítóit, a melyet a diadal és a béke reményében bízott reá a nemzet; ezzel személyes tekintélye, a melyet hatalma tulajdonképen való alapjának tekintett, mélyen megrendült. Vajjon még harmadízben is megadják-e néki egy újabb hadjáratra szükséges eszközöket?

Igaz, hogy a szenátus, még mielőtt a lipcsei síkon a döntő összeecsapás megtörtént volna, szokott alázatosságával megszavazta neki a 280,000 embert. De mi csoda elenyésző kis szám volt ez, ha egész Európával akart szembehelyezkedni. Igaz, hogy annakidején a conventió is fölvette a harczot az egész continens ellen, ámde akkoriban friss erők buzogtak az emberekben, a kiket a most szerzett szabadságért való lelkesedés hevített. Azóta majdnem szakadatlan háborúskodás közepette töltött húsz esztendő folyt le, a nemzet újra elvesztette polgári szabadságát és lelkesedésük is tovatűnt már azért az emberért, a ki rendet és dicsőséget szerzett nekik; tovatűnt a lelkesedésük, a mióta feje körül a dícsfény homályosulni kezdett s a meg-

álmodott nyugalom és békés élet helyébe folyton újabb harczok, szüntelen nagyobb és nagyobb áldozatok jöttek. Mert azok az idők már rég elmúltak, a mikor a császár még egyik provinciát a másik után rakta le a francia nép lábához s a mikor még joggal mondhatta, hogy mind e hódítások és babérok a francia államnak úgyszólván egy fityingjébe sem kerülnek. Már a legutóbbi évben is az államháztartás tátongó szakadékait csak úgy tudta eltömni, hogy merész kézzel belenyúlt a nemzeti vagyonba s eladta a községi birtokokat. Most kitünt, hogy ez a kísérlet csak nagyon kis sikerrel járt s hogy az értékeknek csak igen kis részét sikerült pénzre váltani. Így az állam éppen most, a mikor a legszorultabb helyzetben vergődött, hijjával volt a szükséges anyagi eszközöknek. Hol lehetett volna rájuk akadni, a mikor a szántóföldek — a súlyos véráldozatok következtében — parlagon hevertek, a mikor az ipar pangott s a kereskedelem megakadt? Talán a vámok emelésében? De hiszen a behozatal alig tett ki valamit. Vagy talán a földadó 30%-os emelésében, az ajtó- és ablakadóban, a szabadalmi adóban, a sóadóban, s a közvetett adók emelésében? A szenátus november 11-ikén ilyen értelemben döntött. A hozadék azonban még mindig nem lesz elegendő. Ezért 1814 januáriusában a földadót a 30% helyett a felével kell majd fölemelniök s ugyanebben az arányban a többi adót is, és még mindig hiába. Az adójövedelem ebben az évben 50%-nyi hiányt mutat ki. A járadék 50-re esett, a francia bank részvényei, a melyek azelőtt 1400 frankot és még többet is értek, most 700 franknál alig valamivel többért kerülnek piacra. Senki sem vásárol, mert senkinek sincs pénzkészlete. A bortermelők borukat a pincéjükben őrzik;

a gyárak raktárai tömődtek. Napoleonnak, ha újra föl akar szerelkedni, egyelőre csak a Tüilleria-kincs áll majd rendelkezésére, a melynek millióiból a legközelebbi hetek a legnagyobb részt föl fogják emésztetni.²¹

S miként a pénz, úgy most már az emberek is hiányzottak a háború folytatására. Az októberi sorozás ugyan még elég tűrhetően folyt le. Hiszen az ellenség ott állott a határokon s a hazafiaság megkövetelte a maga áldozatait. Ha hazájukat meg akarták védeni, akkor még sem volt más tábornokuk, a kire csak megközelítő bizalommal is rábízhatták a sorsukat, mint a lángeszű császárra. Ezért a franczia nép nagy tömegei — a rendőri jelentések tanúsága szerint — egyelőre még hűségesek maradtak az imperium eszméjéhez. Csak azokban a provinciákban, amelyek közel állottak az angol-bourbon befolyáshoz: Flandriában, Artoisban, Normandiában és Bretagneban, valamint a déliekben: Guyenneben, Gascogneban és Provenceban viselkedett a nép közönyösen az idegen betörés veszedelmével szemben vagy legalább is idegenkedett a császárságtól. „A lakosság“, írja Barante, akkoriban nantesi prefektus, „lázadozni kezdett és elégtelensége ugyanabban a mértékben jutott kifejezésre, a minő arányban a császári kormány diadalainak hatalmas tekintélyéből veszteni kényszerült. „A többi országrészben a parasztok megadással küldték sor alá az utolsó fiúkat is; csak akkor támadtak lebírhatatlan nehézségek, a mikor egy 1813 november 15-ikén kelt második szenátusi törvény elrendelte, hogy az 1803—1814. évjáratokból, amelyek katonai kötelezettségüknek már elegett tettek, újra 300,000 embert vonjanak fegyver alá, a mi a családok támasztékainak és a férjeknek bevonultatását jelentette. A behívottak nem jelentkeztek

vagy elmenekültek az erdőkbe s az új esztendő kezdetével minden büntető törvény ellenére is, a behívott 300.000 ember közül körülbelül csak annak ötödrésze állott fegyver alatt. Épp ily rosszul állott egy újabb nemzetőrség föllállításának az ügye is, a melyet a szenátus — mit nem engedélyezett volna ez a szenátus? — deczember 15-ikén 450 kohorsznyi erőben elrendelt. A paraszt már az utolsó háborúból tudta, hogy a császár, ha katonára van szüksége, nem tesz különbséget milícia és sorkatonaság között. Arra még csak kapható lett volna, hogy a háza táját megvédje, de arra már nem, hogy azt is, meg a feleségét és gyerekeit otthagya, kimenjen katonának. Még 20,000 embert sem bírtak a pótkereteknél összehozni. S az új sorozásnak még e silány hozadéka számára is hiányzott a fegyver, a ruha, meg a felszerelés.

Hát biz ezek szomorú kilátások voltak arra, hogy a szövetkezett Európával szemben újra háborúba foghasson, bárha a francia nép hangulata még nem ejtette el császáriját, bár az ellene irányuló liberális agitáció a nép mélyebb rétegéig még nem jutott el, s bár a Bourbonok gőgös arisztokratákból álló kíséretükkel még mindig biztosak lehettek a nép gyűlöletéről. Hiszen csak ne kellett volna egyszerre két irányban is — délnek meg keletnek — hadba szállani, s ha a Soult- és Suchet-féle csapatokat felhasználhatták volna a szövetségesek ellen viselendő háborúra. Napoleonnak bizonyára ez járt a fejében, a mikor a nála fogságban lévő VII. Ferdinánd spanyol királyt szabadon bocsátotta, országát neki visszaadta és vele békét kötött. A szerződést deczember 8-ikán kötötték meg Valençeyben. Már most azonban a helyett, hogy a királyt nyomban hazaküldte volna, ami Wellington

bizonysága szerint az egyetlen eszköz lett volna, hogy az angolok részére a háború továbbvitelét lehetetlenné tegye, Napoleon beugrott Talleyrand egy intrikájának — Talleyrand most minden eszközzel azon dolgozott, hogy a császár helyzetét aláaknázza — s a szerződést előbb a madridi kormányzásának mutatta be. Ez pedig — Talleyrand efelől eleve bizonyos volt — megtagadta attól a hozzájárulást, miután a Cortez egyik döntése úgy szólott, hogy Francziaországgal semminemű szerződést nem fognak kötni addig, a míg a király ki nem szabadult, s így e tárgyalások egészen januáriusig elhúzódtak. A déli hadseregek emiatt nem szabadulhattak föl.

S miként a spanyol király dolgában, épp úgy kénytelen volt a császár másik foglya: a pápa dolgában is úgy döntení, hogy szabadon ereszti. Hiszen az Empire összeomlásával az egyházi téren való főuralmi tervei is füstbe mennek. Mi mindent várt volt a szent atyán való zsarnokoskodástól! „E percztől fogva“ — mondotta később — „kész lettem volna rá, hogy a pápát újra fölmagasztaljam, pompával és hódolattal öveztem volna, bálványt faragtam volna belőle; soha többé világi birtokai eszébe sem jutottak volna. Épp úgy tartottam volna ezután egyházi ülősszakokat, mint a világi törvényhozáséit. Zsinatjaim a kereszténység képviselőtében folytak volna le, a pápa azoknak elnöke lett volna; én nyitottam volna meg és fejeztem volna be őket, határozataikat én hagytam volna helybe és hirdetem volna ki, mint egykor Nagy Konstantin és Nagy Károly. Minő nagyszerű gyümölcsöket hozott volna ez a berendezkedés a maga eredményeiben! A Spanyolországra, Itáliára, a rajnai szövetségre és Lengyelországra nézve jelentős pápai befolyás a nagy

birodalom szövetségi kapcsolatait még csak szorosabbra fűzte volna s az a hatás, a mit a kereszténység feje Anglia és Irország, Orosz és Poroszország, Ausztria, Cseh- és Magyarország hívőire gyakorolhat, Franciaországra szállott volna át örökségül.“ E nagy birodalom azonban most ingadozóban volt és a szomszéd országokra való befolyása megsemmisült. Nemzeti határai közé szorították vissza s uralkodója már nem gondolhatott arra, hogy a pápaság nemzetközi rendszerét vele egybe lehessen kapcsolni. Mindjárt a legutóbbi háború első napjaiban VII. Pius visszavonta a fontainebleau-i konkordátumot s utóbb, a mikor a prágai congressus ülésezett és I. Ferencz Napoleontól elszakadt, Ausztria apostoli felségét* hívta föl ügye mellé védőtül. A francia császár most már-szívesen szabadon bocsátaná, de megint csak szerződés fejében. A pápa azonban mindenféle tárgyalást a leghatározottabban visszautasít, mert ilyet Párisból nem, csakis Rómából folytathatna. Erre Napoleon még továbbra is fogva tartja, a minek következtében a császár politikai helyzete egyáltalában nem javult, hanem — ha lehetséges — még inkább összegabalyodott.

Erősítésére egyébként már csak két út állott rendelkezésére: vagy megveri gyöngye haderői élén a nála számszerint sokszorosan erősebb ellenségeit, vagy pedig békét köt velük, mielőtt még a Rajnán átkelnének; megköti velük azt a békét, a melyre a francia nép annyi esztendő után hiába, most pedig, mind e veszteségek után, kétszeresen forró vágyakozással áhítozik. De hát egyáltalában megkaphatta-e ezt a

* Szerző úgy látszik nem tudja, hogy az apostoli cím csak a magyar királyt illeti meg. *Ujházy.*

békét? Vajjon azok a hatalmak, a melyek épp most diadalmasan nyomultak egészen a Rajnáig, meg fognak-e ott állani és kaphatók lesznek-e valamelyes egyezkedésre? S ha igen, akkor is minő föltételek mellett? A feleletet e kérdésre megtudta Napoleon, a mikor 1813 november közepe táján egy francia diplomata, Caulaincourt sógóra, Saint-Aignan báró Frankfurtból, a szövetséges uralkodók főhadiszállásáról Párisba megérkezett. Saint-Aignan eddig a góthai és weimari udvarnál képviselte a francia kormányt, nem mindenkor Napoleon megegyezésére, a lipcsei csata után a szövetségesek ebben a városban foglyul ejtették s magukkal vitték Frankfurtba, a hol körülbelül olyan szerepet szántak neki, mint a minőt legutóbb Napoleon Merveldttel játszatott el. Metternich ugyanis Nesselrode jelenlétében és formális beleegyezésével, a ki a távollévő Hardenberg beleegyezését is képviselte, valamint Lord Aberdeen, az osztrák főhadiszállásra beosztott angol meghatalmazott jelenlétében közölte Saint-Aignannal, hogy a szövetséges hatalmak készek lennének békét kötni. Anglia is hajlandó lenne a francia gyarmatok javarészét visszaadni, ha Napoleon elfogadná Franciaország természetes határait, vagyis a Rajnát, az Alpokat és a Pyrenéusokat a béke alapjául s ha ilyen föltételek mellett elküldené megbízottját egy congressusra, a melynek az általános békeszerződés volna a föladata. Ehhez az ajánlathoz persze azt a megszorító záradékot fűzte, hogy a háború további folytatását a diplomatiái tárgyalások nem szakíthatják félbe. Ennek daczára mégis csak a béke volt az, ami itt integetett, s a ki őszintén a császár javát kereste, nem tehetett egyebet, minthogy azt tanácsolja neki: vágjon rögtön bele. Mert a helyzet

valóban olyan volt, mint a milyennek Saint-Aignan jelentése mondotta, „hogy Napoleon az emberiségnek sok szenvedést, Franciaországnak sok veszedelmet takaríthatna meg, ha a tárgyalásokat egyetlen egy nappal sem halogatná tovább“. A Metternich-féle ajánlat tulajdonképen válasz volt a lipcei döntés előtt hozzájuk érkezett javaslatra s ezért választották e közlés megtételére ugyanazt a formát. A mi a szövetségeseket arra készítette, hogy mérsékeljék iramukat s ezt a békét ajánlják föl, annak okát először is abban kell keresnünk, hogy a tepliczi szerződés hadicélját abban a perczen elérték, amikor a Rajna partjához jutottak; azután pedig az osztrák politikának abban az alapelvében, hogy Franciaországot soha sem szabad túlságosan háttérbe szorítaniok, mert csak így tudják a francziákat a folyton fenyegető orosz túlsúlylyal szemben való ellenhatásul mindenkor készenlétben tartani. Ez a túlsúly a szeptember 9-iki szövetségi szerződéseknél már úgyis a kelleténél nagyobb mértékben jelentkezett, a hol a reichenbachi szerződésnek a varsói herczegségre vonatkozó czikkelyét — hogy a három hatalmasság t. i. egymás között fogja a lengyel területet fölosztani — amúgy is lényegesen megváltoztatták, úgy hogy ez a czikkely most eképpen szólott: a hatalmak a lengyel terület jövőndő sorsa dolgában békésen fognak megegyezni, a mely formula egyáltalában nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a lengyel terület egészében orosz birtokba kerüljön, hacsak sikerül Poroszország és Ausztria számára egyebütt valamelyes kárpótlást találniok. Jól tudjuk, hogy Metternich mennyire rettegett az északi szomszédnak e jelentős gyarapodásától és biztosra vehették, hogy a Rajnán túl való területi hódítások ilyen recompen-

satió céljaira alkalmas területek megszerzését eredményeznék. Ezért kell most a békének sürgősen elkövetkeznie és pedig olyan föltételek mellett, a melyek a francia nép szemében semmiesetre se tűnhessenek föl lealázóknak, nehogy Napoleon azokat rövid uton visszautasíthassa. Ha aztán ezt az ajánlatukat még a Franciaországba való benyomulásukkal is megtámogatják, akkor ezzel a francziák előtt föltüntetik a helyzet egész súlyát s ezzel megszerzik a francia nép nyomását a saját császárára, a kinek hadi készülődését is egyúttal alakíthatik és megszoríthatják ezzel az intézkedéssel. Metternichnek sikerült volt e terve számára már a Rajnához való fölvonulás idején úgy Lord Aberdeen, mint a cár beleegyezését megnyernie, a mely utóbbi ekkoriban még nem rajongott azért az eszméért, hogy a háborút az ellenség földjén is folytassák, mert attól félt, hogy ezzel kockáztatja csak nemrég szerzett döntő befolyását. Így került a sor Saint-Aignan küldetésére. Metternich maga ugyan természetesen azt adta elő a maga nézete gyanánt, hogy ez a lépésük bizonyára sikertelen marad, s ezt írta egy Caulaincourt-hoz intézett magánlevelében is, a melyet a francia kiküldöttre bízott. Vajjon Napoleonnak szánt közvetett ujjmutatás akart-e ez lenni, hogy minél gyorsabban fogadja el az ajánlatot? Minden attól függött ugyanis, hogy reááll-e a császár.

Az pedig egészen pontosan ismerte a maga helyzetét. A szárazföldi zárlat nagy terve Oroszországban hajótörést szenvedett, a rajnai szövetséget pedig épp most szabadították föl Németországban „protektorátusa” alól. „Igen”, mondotta volt Frankfurtban, Bethmann Simon Móricz bankár házában egy rövid pihenő alatt, „a rajnai szövetségnek vége, nem is

akarov többé róla hallani; hiszen alapjában mégis csak rossz politikai számításra nyugodott, a mikor megteremtettem. A szárazföldi zárlat rendszere is légvár volt; többé nem térek reá vissza“. Így szakadt el, kényszeredett közönyösséggel azoktól az eszméktől, a melyek esztendőkön át egész lelkét betöltötték s a melyek százezrek életébe kerültek. Röviddel utóbb pedig így szólott bátyjához, Józsefhez: „Helyzetem nem engedi meg többé, hogy bármi idegen országon való uralomra gondoljak. Örülhetek, ha majd sikerül a béke politikájával a régi Francziaország területét a magam számára megmenteni. Körülöttem minden összeomlással fenyeget. Hadseregeim tönkrementek, s a veszteségeket, a miket elszenvedtek, csak végtelen nagy nehézség árán lehetne újra pótolni. Hollandiát visszahozhatlanul elvesztettük; Itália ingadozik; a nápolyi király magaviselete felettébb aggaszt. A viczekirály számára szánt pótlások, a mikre pedig égető szüksége lenne, nem érkeznek be, az osztrákok szorongatják s a parancsnoksága alatt álló olaszok haboznak. Belgiumban és a rajnai tartományokban szaporodnak az elégtelenség jelei. A spanyol határ az ellenség kezén van. Ilyen válság közepette hogy gondolhatnék idegen trónusokra? És Francziaországtól, a mely alig képes önmagát megvédeni, hogyan várhatnék más czélokra áldozatokat, mint éppenséggel csak arra, hogy a maga fennmaradását kierőszakolja, a mikor a legjobb esetben is csak olyan áldozatokra számíthatok erről a részről, amelyek a saját földünk védelmére multhatatlanul szükségesek“. És Napoleon ennek daczára sem fogadta el csak úgy egyszerűen az ellenség békeajánlatát, sőt november 16-iki levelében a neki följánlott békealapokat meg sem

említette s csupán arra szorítkozott, hogy a congressus helyéül Mannheimot ajánlja. Azt iparkodott-e elérni, hogy fegyverkezése számára egy kis időnyereségre tegyen szert, hogy aztán a tárgyalások során ne kelljen egészen fegyvertelenül ellenségei parancsszavának engedelmeskednie? Vagy talán nem is akart most békét, s ha egyáltalában bele is bocsátkozott a tárgyalásokba, csak azért tette, hogy a közvélemény, a mely áhítozva vágyakozott a végtelen harczok befejezése után, megnyugodjék? Az első minisztertanácsi ülésen, a melyen visszatérte után elnökölt, azt mondotta tanácsosainak, akik az országban észlelhető nyugalomvágyra s az állam lerongyolódott gazdasági viszonyaira mutattak rá: „Az urak túlsokat beszélnek a békéről. Hát mindenáron hanyatthomlok akarnak leszédülni arról a magaslatról, a melyre Franciaországot felemelnem sikerült? Újra egyszerű kis monarchiává akarnak visszavedleni, a helyett hogy büszke birodalom legyünk? Már pedig ez lesz a sorsuk, ha Hollandiát elvesztik. Önöknek szükségük van a folyók torkolataira s az északi gátra. Mielőtt másnak átengedném, magam töröm át a gátat“. S a mikor azt magyarázta nekik, hogy tisztára csakis szövetségeseinek, főként Bajorországnak a hűtlensége okozta vereségeit, akkor egy, szerre szikrát vetett a szeme s hangosan így kiáltott fel: „Münchennek égnie kell! És München égni fog!“ Az ilyes lelkendezés nem volt éppen túlságosan békeizű. Hiszen persze, a maga személyére nézve az adott viszonyok között a békekötést a legnagyobb szerencsétlenségnek kellett éreznie. „Abban a pillanatban, a mikor a mindenkor diadalmas hódító szerepéből ki kellett vetköznie“, beszéli Pasquier rendőrfőnök, „kaptányai környezetében, a kiknek már nem ajándékozzat-

hatta oda a levert népek kincseit, nemzetével szemközt, a mely mindent megtett érte s most már joggal követelhetett tőle számadást az örületes vállalkozásokban elpocsékolt életekért és vagyonokért: ebben a pillanatban a béke eszméje természetesen kínosan hatott reá, a kinek gögje birtokai még oly kis részének elvesztésébe sem bírt belenyugodni.* S talán még egy megfontolás lebeghetett a szeme előtt. Saint-Aignan azokkal a békeföltételekkel együtt, a melyeket Frankfurtban útravalóul adtak, egyúttal azt a bejelentést is magával hozta, hogy a szövetségesek nem hajlandók fegyverszünet kötésére s hogy az ellenségeskedések tovább fognak folyni. Hiszen diadalai idején ismételten ő is így cselekedett s aztán, időközben elért sikereinek mértéke szerint — gondoljunk csak pl. a lunevillei vagy a Jéna utáni tárgyalásokra — fokozta a békeföltételeit. Hiszen ellenfeleinek csak az ő technikáját kellett lemásolniok, hogy Franciaország földjén való előnyomulásuk közepette is növeljék az árszabásukat. Mit használt volna neki, ha eleve le is köti magát? Inkább nem akart csalódni.

Metternich fölhasználta a császár halasztó értelmű válaszát s azt a körülményt, hogy e válasz egyidőben érkezett meg annak a hírével, hogy a szenátus újabb 300.000 katona sorozását fogadta el, hogy e körülményeket a szövetséges uralkodóknak a francia néphez intézendő szózatában értékesítse. „A szövetséges hatalmak“, így szólt ez a kiáltvány, „hadban állanak nem Franciaországgal, hanem azzal a hangosan hirdett hegemoniával, a melyet Napoleon császár birodalmának határain kívül — Európa és Franciaország legnagyobb szerencsétlenségére — túlságosan hosszú ideig gyakorolt. A diadal a szövetséges hadseregeket

a Rajna partjáig juttatta. Az első cselekedet, a melyet Ő császári és királyi Felségeik mint e sikerük gyümölcset végrehajtani óhajtanak, abban állott, hogy a francia császár Őfelségének följánlották a békét.“ Annak föltételeiül persze ezúttal már nem arról volt szó, a miről még az első Metternich-féle tervezet szólt: a Rajnáról, a Pyrenéusokról és az Alpokról. Röviddel ezelőtt, november közepe táján következett be a hollandusok elszakadása, s mivel az angolok affelől már rég tisztába jöttek magukban, hogy a tőlük elvett gyarmatokat többé nem adják vissza, azért a hollandusok kárpótlására egyéb cseretárgyat kerestek magán a szárazföldön, s azt föl is fedezték Belgium képében. Így történt, hogy az angol kabinet Aberdeen lordot desavouálta s már most nem a Rajna vonaláról, hanem Franciaország „régí“ határaitól szólt, mint a béke feltételeiről. Ennyire természetesen sem Metternich, sem a czár nem akart menni, már csak azért sem, nehogy így a francziák között terjedő békés hangulatot elriasszák; viszont azonban még sokkal kevésbbé akarták a dolgukat Angliával szemben elrontani. És ezért ezúttal csak egészen általánosságban így szólt a szózat: „A szövetkezett uralkodók azt kívánják, hogy Franciaország nagy, hatalmas és boldog legyen“ és: „A hatalmak a francia birodalomnak akkora területgyarapodást biztosítanak, amínőre királyai idején még csak gondolni sem mert“. A régi legitim Európa kormányai ilyenformán — s ez is ékes bizonyysága annak, hogy e perczen mennyire erős demokratikus áramlat sodrában úsztak — az egyeduralkodótól a felséghez, a császártól a néphez, a nemzetközi Empirétől a francia nemzethez föllebbezték. A fejedelem és a nép között való e pontos megkülönböztetésben,

s az utóbbihoz, mint magasabb forumhoz való föllebezésben rejlett az egyébként igen gyöngén szerkesztett szózat súlypontja, hatása pedig nem maradhatott el. Napoleon a kerületi főnökök jelentéseiből észlelhette ezt, amelyek őt arra készítették, hogy szenátorokat és államtanácsosokat küldjön ki a vidékre, hogy azok ott a hangulatot élénkítsék s a császári kormányzat iránt barátságosabbá tegyék. E kiküldöttek rendkívüli fölhatalmazásokat kaptak. Joguk volt, ha szükségét látták, rögtönítélőszékeket fölláztatniok, az ellenkezést megbüntetniök s a tömegeket a benyomuló ellenség ellen fölfegyverezniök. Mert Napoleonnak jelen helyzetében még a régi forradalmi harci kedvre való appellálást sem volt szabad megvetnie s ugyanígy a már régóta tilalmas Marseillaise is újra megszólalt az utcái kintornákon. Kevés haszna volt már ennek. A legvilágosabban akkor láthatta a császár, hogy most már maguk a francziák is különbséget tesznek önmaguk és ő között, amikor 1813 december 19-ikén a Törvényhozó Testület egybeült.

Egészen eddig a napig halasztgatta Napoleon a Testület megnyitását, nehogy annak tagjai elé békeszeretetének minden jele nélkül kelljen lépnie. Csak a mikor a közvélemény oltárán, a mely Maretben vélte a béke legerősebb ellenségét fölfedezni, ezt a minis-tert fölládozta, vagyis tőle a külügyek vitelét elvette s azt Caulaincourtra bízta, a kit mindenki a békegon-
dolat képviselőjének tekintett, s a mikor aztán az új külügyminiszter útján december 2-ikán levelet íratott Metternichnek, hogy most már a följárlott béke-
föltételeket is hajlandó elfogadni, a mire az osztrák miniszternek az volt a válasza, hogy a congressus össze-
ülésének semmi akadályja nincs és hogy egyidejűen

Angliát is értesíteni fogják, hogy képviselőjét küldje el arra: csak ekkor vélte Napoleon, hogy most már elég anyag van a keze között, hogy ezúttal is, mint korábbi éveiben annyiszor, békeszerető ember gyanánt szerepelhessen. Ezt a levelezést — de csakis ezt, nem pedig a Saint-Aignan-féle üzenetet s arra adott első halasztó jellegű választ — közölték a képviselőkkel, bárha a császár trónbeszédében, a melyet egyidejűen intézett a Törvényhozó Testület, a szenátus és az államtanács tagjaihoz, megígérte, hogy az összes eredeti aktákat, a melyek a külügyi hivatal tárczájában találhatók, mind elő fogják terjeszteni. A császári üzenet zárómondata, a mely a nemzet becsületére hivatkozott, az újabb áldozatok immár szokásos követelését tartalmazta: 160,000-nyi nemzetőrséget kívánt, mert „a nemzetek csak akkor tárgyalhatnak biztonságosan, ha összes erőiket kifejlesztik“. A szenátus, a melyet csak nemrégiben szaporítottak meg egy tuczat megbízható emberrel, a trónbeszédre alázatos fölterjesztéssel válaszolt: a császár iparkodjék végső erőfeszítéssel egy magához és a nemzethez méltó békét kiküzdeni. A követek azonban, a kiktől elsősorban a fölemelt adókhoz való hozzájárulást kívánták, másként értelmezték ezt az ügyet. Egytől egyig meggondolt, javarészüik kevésbé jelentékeny ember, mindenikük negyvenedik életévén túl, a kik már esztendők óta megszokták, hogy csak mint parlamentáris díszlet tegyenek szolgálatot, s így valóban nagyfokú elégtelenség gyűlhetett föl az általuk képviselt tömegekben, ha már ők sem engedelmeskedtek füttyszóra. Már pedig ezúttal így esett meg. A bordeauxi Lainé által előadott egyik bizottsági jelentés merész nyíltsággal vallotta ezt be: „Az ellentállás minden eszköze is

csak abban az esetben lehetne hatékony, ha a francziák arról lehetnének meggyőződve, hogy a kormány valóban csak a béke dicsőségére vágyik és hogy vérüket csakis a haza és védőtörvényeik védelmében kell majd ontaniok“. Ez az utóbbi célzás arra vonatkozott, hogy a francziák többé nem hajlandók önkényes kormányért küzdeni. Evégből arra kívánják a császárt megkérni, „hogy gondoskodjék ama törvények teljes és állandó végrehajtásáról, a melyek a francziáknak a szabadságjogokat és a vagyonbiztonságot, a nemzetnek pedig politikai jogainak csorbíttatlan gyakorolhatását biztosítják“. A jelentést viharos tetszészaj fogadta a teljes ülésben s nagy többséggel — 223-mal 31 szavazat ellenében — elfogadták. A kormány képviselői a jelentésnek nem túlságosan alázatos hangján iparkodtak legalább simítani. Még így is annyi maradt belőle, hogy a császár dühében betiltotta a jelentés kinyomtatását, a Törvényhozó Testület ülőszékát valamilyen ürügygyel berekesztette s annak tagjait 1814 januárius 1-én nyilvános audientián azzal a heves szemrehányással fogadta, hogy őt meg akarták becsuteleníteni, s hogy sokkal nagyobb kárt okoztak neki, mintha tíz csatát veszített volna, mert az ember nem szokta a szennyését idegenek jelenlétében mosogatni; ezzel inkább csak behívták az ellenséget, a melynek pedig a kikergetéséről kellett volna gondoskodniok, szóval, hogy „árulók“, s hogy ezért felügyelet alá helyezi őket. A fölrati bizottság tagjait ezután, s közöttük Renouard-t a költőt is, a rendőrség távolította el Párisból; az új adók behajtását pedig rendelettel hajtották végre.

A Törvényhozó Testület föloszlatása főként a vidéki városokban keltett nagyon rossz hatást, s úgy látszik,

mintha ezúttal csakis az éppen Franciaország területére készülő háború, minden borzalmával és szenvedésével együtt, lett légyen Napoleonnak végső mentsége abból a belső válságból, a mely már-már kitörőfélben volt. A francia nép számára azonban most, a balszerencse idején, már nem annyira az uralkodó, mint inkább a hadvezér volt ő, természetesen valamennyi francia hadvezér között a legkiválóbb s egyúttal a legiparkodóbb is, mert hiszen a saját maga trónusáért küzdött. Nem csodálkozhatunk hát, ha lángeszének minden csudájával fogunk újra találkozni.

A szövetségesek — a mint ezt a szándékukat Metternich Saint-Aignan útján közölte is — nem akarták a háborúskodást félbeszakítani. És november első hetében valóban sikerült is annak közvetlen folytatása dolgában megállapodniok, még pedig az orosz tábornokok és egy pár Duka-féle ósdi osztrák katona ellenére is (az utóbbiak azt szerették volna, ha a Rajna jobbpartján elsánczolják magukat s csak következő tavasszal kezdenek megint az újabb ellenségeskedésekbe); azt el is érte egy ízben, hogy Ferencz császár Radetzkyt, a ki a nyomban való támadás híve volt, rögtönítélő haditörvényszékkel fenyegette meg. Csupán a hadműveleti terv dolgában tértek el még egy darabig a vélemények. Gneisenau a sziléziai sereg számára a Belgiumon át való támadás tervét ajánlotta, míg a főseregnek szerinte Straszbург és Mainz között kellett vala a Rajnán átmennie. Schwarzenberg ezzel szemben azon a nézeten volt, hogy a fősereg Svájczon át nyomuljon elő, a mely országot föltétlenül meg kell a szövetségesek ügyének hódí-

taniok és semmi esetre sem szabad oldalt szabadon hagyniok; aztán vonuljanak be Franciaországba és iparkodjanak a régi hadászatban is nagyra értékelt langresi fennsíkot megszállani; ezen az úton, úgy gondolta, az Észak-Olaszországon át előnyomuló osztrákokkal könnyen megtalálhatják a kapcsolatot és Wellingtonhoz is közelednének; Blücher hadseregének Bonn és Köln táján kellene a Rajnán átkelnie, hogy így Bernadotte hadserege számára megkönnyítsék Hollandia elfoglalását; Wrede délnémet csapatainak a Rajna középső szakaszán kellene elhelyezkedniök s Bülow parancsnoksága alatt egy hadtest szolgálna a sziléziai hadsereggel való összeköttetésüket. Végül a következő alapelvekben egyeztek meg: a trachenberg-reichenbachi egyezmény alapelvei beváltak s ezért azok ezután is érvényben maradnak; a fősereg baloldalt elkanyarodik s itt iparkodik Franciaország belsejébe nyomulni; tőle jobbra Blücher vág át a Rajnán s addig köti le az ellenséget, a míg a fő-seregnek sikerül a francia összeköttetéseket elérnie; Hollandia meghódítása e terv szerint az északi hadseregre hárulna. Rendszeren alapuló terv volt ez, a melynek végrehajtása sok időt kívánt s inkább egyes állások megszerzésére, semmint az ellenfélen való taktikai győzelemre irányult. Az az egy mondat azonban, amelylyel Radetzky kelt e terv védelmére, tagadhatatlan igazságot rejtett magában: „Az egész déli Franciaországot, a melyben most egyetlen katona sincs, ez a lépésünk megakasztja a szervezkedés munkájában s így Napoleon császár segédeszközei tetemes részétől esik el általa“. A czár habozva adta beleegyezését. Frigyes Vilmos azonban, a ki utóbb jött Frankfurtba, egyáltalában nem volt a bevonulás mel-

lett, s így mindenki, a ki szintűgy ellenezte, melléje csatlakozott. I. Ferencz határozatlanul ingadozott Duka és Schwarzenberg előterjesztései között. Miután azonban a francziákhoz intézett szózat már kötelezte őket arra, hogy háborús rendszabályaikat a béke megkötéséig ne szakítsák félbe, végül mégis csak arra kényszerültek, hogy előrenyomuljanak.

Deczember első napjaiban nagy titokban kiadták a parancsokat a fősereg egyes hadtesteire, hogy a hónap 13-ikán Baselnél keljenek át a Rajnán. Erre azonban még mindig nem került a sor. A csár egykori tanítójának, a waadtlandi Laharpenak — mások szerint Laharpe nővérének — befolyása alatt, egy svájci követség előtt szavával kezeskedett országuk semlegességének megtartásáért s ezért hirtelen kijelentette, hogy a Svájcban át való fölvonulást hadioknak kellene tekintenie. A másik két uralkodó engedett és Metternich is megígérte a svájciaknak, hogy földjüket meg fogják kímélni. A mikor azonban utóbb híre ment, hogy a „semleges“ Svájcban százával mentek az újonczok Franciaországba s a mikor a francia fogságból megszökött szövetséges hadseregbeli tiszteket Svájcban elfogdosták és Napoleonnak kiszolgáltatták, akkor Schwarzenberg és Radetzky oly határozottan követelték ennek az országnak megszállását, hogy végül Metternich is hozzájuk csatlakozott és titokban legalább azon iparkodott, hogy ez a megszállás vérontás nélkül, vagyis a svájci csapatok ellentállása nélkül menjen végbe. Így a megszállás deczember 21-ikén el is következett és 28-ikán a fősereg — 200,000 katona — máris birtokában volt a Franciaországba vivő legfontosabb jurai hágóknak. Három nap mulva, Szilveszter éjjelén, Blücher

is átkelt Caub mellett 60,000 emberrel a Rajnán. Az északi hadseregből Bülow 30,000 emberrel már november 23-ikán átlépett a hollandiai határon. Wrede Hüningent ostromolta.

A midőn a szövetségesek ilyen módon előnyomultak, főczéljuk, mint említettük, az volt, hogy Franciaországba való betörésükkel a császár fegyverkezését megakasszák, s hogy így, miután a tartós ellentállás eszközeitől megfosztották, hajlandóbbá tegyék a békére. Őt megsemmisíteni vagy eltávolítani ekkor még senkinek eszeágában sem volt. S ezzel valóban elérték, hogy mihelyt a két hadsereg januárius első felében benyomult Franciaország belsejébe, Napoleon fegyverkezése elől elvonhatták az országnak több mint egyharmadát, míg az új francia sereg a maga kiképzésének még csak a legelején tartott. A mi a régi seregből Macdonald, Marmont és Viktor parancsnoksága alatt a Rajna mentén még fennmaradt volt, s a mit Ney és Mortier Nancy és Langres táján iparkodott összeszedni, az nem igen volt több 50,000 katonánál, mert deczember folyamán legalább ennyi pusztult el tifuszban. Ezeket a haderőket, a melyek 1814 januáriusának folyamán, a túlerőnek engedve, a Marne mellett Vitry irányában húzódtak vissza, a gárdával és néhány ezer tartalékkal csak alig-alig tudták valamennyire is fölszaporítani. A sorozások, miként láttuk, alig adtak újabb katonaságot, s egy általános népfölkelés kísérlete teljesen dugába dőlt; az erre vonatkozó januárius 3-iki parancs teljességgel hatástalan maradt.

Napoleon, mielőtt a Rajnához jutott volna, azon a nézeten volt, hogy az ellenség majd csak jövő tavasszal fogja a hadjáratot folytatni. A mikor azonban

rájött, hogy ebben a hiedelmében tévedett, akkor azt várta, hogy főerejükkel a Rajna alsó folyásán fognak előretörni, s ezért gárdáit máris Belgiumba parancsolta, a míg végül december végén legnagyobb meglepetésére arról értesült, hogy a szövetségesek Svájczon át vonulnak föl, holott ennek az országnak semlegességére teljes biztonsággal számított. Most tehát sietve visszaparancsolta a gárdákat s arra tökélte magát, hogy a szövetségeseket egészen a főváros közelébe engedi férközni, a hol majd időközben fölállíthatja és kiképeztheti új hadseregét. Itt szándékozik majd minden haderejét összegyűjteni s nyílt csatában a döntést keresni. E tervét azonban el kellett ejtenie, nehogy túlsok francia területet kelljen az illető segédforrásokkal együtt az ellenségnek átengednie, s most arra szánta el magát, hogy már a Szajna és a Marne vonala között fog megküzdeni, ha kezdetben csak régi serege maradványával is. Ebben az a szándék vezette, hogy az osztottan fölvonuló ellenséget még annak egyesülése előtt külön-külön megverhesse, s hogy — úgy politikai, mint hadászati okokból — mindenekelőtt Blücher ellen forduljon, a ki St. Dizier felé nyomult előre, míg a főereg maga Montbéliardon át Langres felé lassan felvonulóban volt. E lassuságnak különböző okai voltak. Először is mindenesetre új feladat előtt állottak, a mikor ilyen nagy tömegek mozgatására és élelmezésére, stb.-re vállalkoztak. Másrészt azonban a politika terén is különböző gátló körülmények jelentkeztek.

Svájcznak az osztrákok által való megszállása végül is az orosz czárnak nem csupán akarata ellenére, hanem tudta nélkül is ment végbe, a ki ennek folytán a svájcziaiak előtt compromittálnak látta magát, s a kit

csak nagynehezen lehetett ebben az irányban megnyugtani. Következménye az volt, hogy Metternich befolyása alól, a melynek a lipcsei napok óta valóban teljesen alá volt rendelve, most kivonta magát s bizalmával újból Steint tüntette ki, a ki ezidétt érkezett meg a főhadiszállásra. Ennek és Pozzo di Borgónak sikerült őt attól az állásponttól eltéríteniök, a melyet Metternich befolyása alatt és annak rábeszélésére Frankfurtban elfoglalt és sikerült arról is meggyőzniök, hogy a háborút a legnagyobb erőmegfeszítéssel egészen Páris kapujáig kell folytatniök, s hogy legfőbb végcéljuk nem lehet egyéb, mint hogy Napoleont, a lengyelek protektorát, megbuktassák. Ezzel a czár újra ahhoz a felfogáshoz jutott, a melyet már 1812 nyarán e szavakkal fejezett volt ki: „Ő vagy én!” Akkoriban már ki is kereste az imperátor helyettesét: Bernadotteot szemelte ki erre a célra, a kinek a háborúban való részvétele fejében nem csupán Norvégiát ígérte Svédország helyett, hanem a kinek — bizonyos körülmények között — egyúttal a francia koronára való kilátásokat is megvillantotta a szeme előtt. Bizonyára nem nagyon tévedünk, ha úgy képzeljük, hogy e reménységgel függött szorosan egybe, hogy a trónörökös a Franciaországba való betörésben nem vett részt, hanem az északi sereg egy részével Dánia ellen fordult s az 1814 januárius 14-ikén kötött kielii békében ezt az államot a Norvégiáról való lemondásra kényszerítette, hogy így a svédországi vasat is tűzben tartsa a maga részére. Ezzel persze nem nagyon érdemelte ki Oroszország szövetségeseinek háláját: főként az osztrákok indultak fel nagyon ellene. A mikor pedig januárius közepe táján Metternich éppen arról értesült, hogy Bernadotte Orosz-

országnak a francia trónusra való jelöltje, mert a csár így reménylette, hogy északon megszabadul ezúton egy veszedelmes szomszédjától s viszont Franciaországban általa hálás barátot szerez magának, ekkor a czárnak Páris felé való sürgető törtétese a kancellárnak és urának szemében olyan gyanus színben tünt föl, hogy arra szánták el magukat, hogy az ilyesfajta terveket egyáltalában nem fogják, de legkevesbbé osztrák katonák vére hullásával, elősegíteni. Schwarzenberg, a ki már januárius 8-ikán azt az utasítást kapta, hogy „megfontoltan“ menjen előre, most — a mikor 18-ikán éppen hatalmába kerítette a langresi fennsíkot — azt a parancsot kapta, hogy teljesen álljon meg. Éppen ekkoriban érkezett meg a főhadiszállásra Castlereagh, az angol miniszter is és Caulaincourt is most ért be Lünevillebe, s így, a czár dicsvágyán kívül, hogy minél előbb Párisba érjen, semmi egyéb gátja nem volt már annak, hogy a béketárgyalásokat megkezdjék.

Mert Metternichnek sikerült a másik két szövetséges hatalommal megegyezésre jutnia. Angliánál elég volt, hogy csak úgy mellékesen megemlítette, hogy Oroszország megnagyobbodása esetén Ausztriának is eszébe juthatna, hogy Belgiumot visszakövetelje; mire Castlereaghnek máris nem volt semmi kifogása az ellen, ha Napoleon megtartja trónusát mindaddig, a míg a francia nép hajlandó uralmát eltűrni. E belső kérdés eldöntése, vélte az angol államférfiú, kikívánczik a hatalmak befolyása alól, a kik viszont a császárnak esetleges hódító visszaesései ellen egymás között kötendő védőszövetségek által védekezhetnének. Csupán azt kívánta a lord, hogy az ismert okokból szorítsák Franciaországot vissza az 1792-iki határokra.

Metternich, a kinek Nagybritannia támogatására Oroszországgal szemben szüksége volt, beleegyezett e föltételbe s ezzel teljesen elejtette frankfurti programját (a természetes határokat). Csupán a látszatot akarta megmenteni, a mikor — hogy a szózat szövegének megfeleljenek — belevétette a békeföltételek közé, hogy Franciaország javára a régi határokat azokon innen és túl kölcsönösen ki fogják igazítani. Hardenberget is hamarosan sikerült Metternichnek megnyernie azzal az ígéretével, hogy Ausztriának nem lesz ellene kifogása, ha Poroszország Szászországot annektálja; de kikötötte, hogy Poroszországnak is szembe kell helyezkednie a czár lengyelországi terveivel. Így hát sikerült a cárt izolálnia, s a mikor végül Ausztria még azzal is fenyegetődött, hogy kilép a coalitióból, akkor végre beleegyezett, hogy Napoleonnal megkezdjék a béketárgyalást. Persze itt megint még a régi határok dolgában is a szigorúbb álláspontot foglalta el, és Franciaországtól el akarta venni Elzászt, hogy Ausztriát ezzel kárpótolja Galicziáért abban az esetben, ha Oroszország az egész lengyel területet szándékoznék igénybe venni; a miről Metternich természetesen köszönettel és sürgősen lemondott, mert hiszen ez a csere a versenytárs nagyhatalom számára biztos gyarapodást, Ausztria részére azonban csakis egy csomó politikai kellemetlenség forrását jelentette volna. Metternich, a czár sürgetésére, csakis abba egyezett bele, hogy a háború a tárgyalások idején is tovább folyjék.

E tárgyalások után a Lengresban tartott egyik miniszteri tanácskozáson, januárius végével abban egyeztek meg, hogy a négy szövetséges hatalom megbízottai Caulaincourttal Châtillonban fognak találkozni,

s hogy itt a régi határok alapulvételével fognak a Napoleonnal való békekötésben megegyezni. A számukra közösen kiadott utasításban most persze már nem volt, úgy mint a frankfurti szózatban, az „Empire français“-ról szó, hanem már csak egyszerűen Franciaországról, és az a kifejezés: „Chef du gouvernement“ minden eshetőségre még az uralkodó dynastia kérdését is nyitva hagyta. Az eredeti békeajánlatnak az 1792-iki határookra való korlátozása mellett latba esett Hollandiának Franciaországtól való elpártolása, aztán a szövetségeseknek minden ellentállás nélkül való mély benyomulása a francia földre s végül Muratnak a szövetséghez való csatlakozása, a mely esemény 1814 januárus 11-ikén, Muratnak Ausztriával kötött szerződése formájában ment végbe. Ebben Ausztria, a királynak azzal az ígéretével szemben, hogy a szövetségesek ügyét Itáliában 30,000 katonával fogja támogatni, garantálta Muratnak Nápolyon való uralmát s egyúttal megígérte, hogy gondja lesz rá, hogy Murat birtoka a pápai birtok terhére 400,000 léleklakta területtel megnagyobbodjék. Metternich a legszívesebben már itt Langresban szeretne volna a többi még nyílt kérdést rendezni, így az európai hatalmak jövődbeli egymáshoz való viszonyát, főként pedig a lengyel ügyet; a mely utóbbit, mintán a porosz és az angol minisztert sikerült magának megnyernie, talán lehetséges lett volna Sándor czár terveivel ellentétben is megoldani; a czár azonban gondosan kitért e kérdések bármilyen tárgyalása elől s végül is elutazott Langresből. Előbb, ez volt a véleménye, a háborút kell befejezniök. Már pedig ez voltaképen csak most kezdődött meg.

Januárus 25-ikén Napoleon elutazott Párisból és

26-ikán reggel Châlonsba érkezett. Blücher ezen a napon St. Dizierből Brienne felé volt útban, azzal a saját felelősségére elhatározott szándékkal, hogy a főhadsereghez közelebb férkőzik, még annakelőtte Páris felé vonul s így kényszeríti azt valamely támadó hadműveletre. Stein közvetítésével így egyezett meg nagy titokban a czár és a sziléziai sereg főhadiszállása egymás között. Blüchernek, miután a Yorck-féle hadtestet a Mosel felé küldte ki, a Langerons-félét pedig, egy hadosztály kivételével, Mainz megfigyelésére hagyta hátra, most csak 27,000 ember állott rendelkezésére. Napoleon még kisebb létszámra becsülte és elhatározta, hogy szembeszáll vele, bárha néki sem volt több, mint 40,000 katonája s ebből is csak 30,000-et tudott csatasorba állítani. Úgy sejtette, hogy Blücher még St. Dizierben van, de 27-ikén itt annak már csak az utóvédjeit találta s így most Marmontot hátrahagyva, utána sietett Brienne irányában. Itt aztán 29-ikén ütközetre került a sor, amely Blüchert, bárha arra készült, hogy nyugat felé vonuljon tovább, arra kényszerítette, hogy délnek, Trannes felé térjen ki. A császár egészen eme helység közelébe követte, mindig abban reménykedve, hogy Blüchert sikerül, még mielőtt Schwarzenberg segítségére jöhetne, megvernie. E reményében persze csalatkozott, mert hiszen Blüchernek balfelé való elkanyarodása éppen erre az egyesülésre való számítással történt, ahol Schwarzenberg-Langresből egészen Bar-sur-Aube tájáig nyomult előre, itt azonban a czár sürgetése ellenére megállott volt, mivel úgy tudta, hogy Napoleon tőle jobbfelé, Châlons és Vitry táján áll. A mikor Blüchernek errefelé való vonulásáról és Brienne melletti sorsáról értesült, jajgatásra fakadt

azok ellen, a kik mindenáron fejjel a falnak Párisba akarnak rohanni és kifakadt Metternich ellen, a ki ezt a nyomorult békét még mindig nem tudta megkötni, de aztán mégis két hadtestet küldött Blücher támogatására, úgy hogy most Blücher erői nagyrészt oroszokból és osztrákokból álló 60,000 emberre szaporodtak, míg Napoleonnak csak 40,000 katonája volt. S aztán a Wrede-féle hadtest is idesietett Joinville alól, úgy hogy több mint dupla túlerővel állhattak a félelmetes francia császárral szemben. Így hát megtörtént az, a minek meggátlására Napoleon éppen törekedett volt, s már csak az a makacsság is, a melylyel Blücher tramesi állásait védte, nem hagyott fenn semmi kétséget az iránt, hogy a főszeregnek is valahol a közelben kell már lennie. Azzal szemben pedig nem vehette föl a küzdelmet. Hiszen az is megtörténhetik, hogy mialatt Blücher őt itt lekötve tartja, azalatt Schwarzenberg délről Troyes felé nyomul s így akarja majd a francia összekötéseket elvágni. Ezért mondott le nemcsak minden támadó szándékáról, hanem februárius 1-én máris kiadta a parancsot a nyugat felé való elvonulásra, mihelyt Blücher La Rothièrenél támadásba fogott. Az egész délután folyamán sikerrel védekeztek a francia csapatok a túlerős támadás ellenében, a míg végül estefelé balszárnyuk arczélét Chaumesnilnél Wrede közbelépése át nem törte, úgy hogy a Napoleon által személyesen a tűzvonalba vitt tartalékok sem tudták már a csorbát kiköszörölni. La Rothière elveszett számukra s a falu birtokával együtt az ütközet is.

A szövetségeseek diadala fényes volt, s talán végérvényes is lett volna, ha erélyes üldözéssel ki tudták

volna használni. Ez azonban nem történt meg. A szövetségesek úgy vélték, hogy Napoleon már képtelen az ellentállásra. Blücher, a ki az ütközetben a vezérletet vitte, még ezen az estén azt írta, hogy az ütközet „nagyjából eldöntött már mindent“, hogy nyolcz napon belül Párisban lesznek, de elmulasztotta, hogy azon nyomban a legyőzött után kerekedjék s ne engedje meg neki, hogy felbomlott csapatait újra rendbe szedje. Végül teljesen elvesztették az ellenféllel az érintkezést. Napoleon ennek ellenére is teljes súlyával átérezte azt a csapást, a mely érte. Ha zavartalanul eljutott is Troyesig, a hol az ilyen helyzetben eddig példátlan erélylyel nyomban összes erőinek összegyűjtésén kezdett dolgozni, hogy így elzárja az ellenség elől a Páris felé vezető utat, most azért mégis felettebb tanácsosnak látszott előtte, hogy tárgyalások útján keressen magának egérutat. Csakhogy most már kétséges volt, — írja februárius 4-ikén külügyminiszterének — vajjon a szövetségesek egyáltalában hajlandók-e még vele tárgyalni. Maret, a ki e szerencsétlen napokban Troyesban fölkereste őt, s az államtitkárság ügyvezetését elvállalta, elbeszéli emlékirataiban, hogy a császár itt a legvégső engedekenységre szánta rá magát és Caulaincourtnak, aki e teljesen megváltozott körülmények között a februárius 5-ikén kezdődő békecongressusra határozott utasításokat kért, teljesen szabad kezet hagyott. „A bassanói herczeg“ — így szól a feljegyzések — „(Caulaincourt) levelét átnyújtotta Napoleonnak és kérve kérte, hogy legyen engedelkeny. Úgy látszott, hogy a császár alig is figyelt szavaira, aztán egyszeriben rámutatott Montesquieu könyvének egyik oldalára, amelyben szórakozottan lapozgatott volt. „Olvassa ezt“ — mon-

dotta — „olvassa föl hangosan.“ Ez a szöveg volt: „Nem tudnék magasztosabbat elgondolni, mintha napjainkban egy uralkodó inkább arra szánná el magát, hogy trónusa romjai alá temetkezik, mint hogy olyan előterjesztéseket fogadjon el, a melyeket még csak meghallgatnia sem lenne szabad“. „Én pedig“, kiáltott föl Maret, „még ennél is nagyobb-szerűt tudok: ha Ön fölládozná a dicsőségét s azzal töltené föl a szakadékot, a mely különben Önt is, Franciaországot is el fogja nyelni.“ „Nem bánom hát, urak, kössenek békét; Caulaincourt kösse meg azt, írjon mindent alá, ami csak békét szerezhethet; el fogom viselni a szégyent. Csak azt ne kívánják tőlem, hogy megaláztatásomat magam mondjam tollba.“ Erre Maret azt írta a miniszternek, hogy a császár szabad kezet enged neki, csak jusson valamelyes szerencsés eredményhez, csak mentse meg a fővárost s iparkodjék azt az ütközetet elkerülni, a mely a nemzet végső reménységét tenné kockára. A mikor Caulaincourt, a kit ez a rászakadó nagy felelősség megrettentett, februárius 6-ikán határozottabb utasításokat kért arra nézve, hogy meddig mehessen az engedékenységekben, Maretnek sikerült végre a császárt, aki februárius 7-ikén Nogentba húzódott vissza, arra bírnia, hogy még az éj folyamán valóban „tollba mondta a maga megaláztatását.“ „Megállapodás történt ekkor abban“ — beszéli tovább Maret — „hogy a béke fejében akár Belgiumról és a Rajna balpartjáról is le kell mondaniok, még pedig úgy fogalmazták meg az utasításokat, hogy a békekövet előbb Belgiumot ajánlja föl s csak ha multhatatlanul szükségesnek látná, akkor ajánlja föl a Rajna balpartját is. Mindenekelőtt azonban Itáliát, Piemontot, Genuát,

sőt még a gyarmatokat kell föláldozniok.“ Másnap reggel akarta Napoleon ezt az újabb utasítást aláírni. Ekkor azonban már napkelte előtt olyan hírek érkeztek, a melyek mindezt fölborították s a mikor Maret az aláírandó okirattal a kezében a császár szobájában megjelent, ott azt látta, hogy ura nagy buzgalommal betűzi a térképeit. „Egészen más dolgokról van most szó“, hangzott feléje a császár szava. „E perczben éppen azon vagyok, hogy Blüchert megverjem.“ S ezzel az aláírás már le is került a napirendről. Talleyrandnak igaza volt: Napoleon *császár* nem tudott egyszerűen Francziaország *királya* lenni.²²

Ezt az átalakulást azonban nem is könnyítették meg túlságosan számára. Mert a la-rothièrei diadal a szövetségesekben -- és Metternichben is -- azt a kétkedő gondolatot ébresztette, vajjon ez után az újabb vereség után Napoleon rendelkezik-e még egyáltalán a saját népe előtt elegendő politikai tekintéllyel, hogy a béke kezeséül szerepelhessen. Ha számításba vették, hogy a lakosság az idegen csapatokat nem fogadta barátságtalanul, hogy a szövetségesek mindenütt csak a béke után való sóvárgás sóhajait hallhatták, úgy hogy Metternich februárius 7-ikén ezt írhatta Bécsbe: „A közvéleménynek egy a kívánsága: el Napoleonnal!“ akkor előbbi okoskodásuk bizonyára érthető volt. A czár, megfélemlítkezvén Langresban adott ígéretéről, châtilloni megbízottjának eleve azt az utasítást adta, hogy a tárgyalásokat iparkodjék minden úton-módon halogatni. De a főhadiszállás békepártja is azon a nézeten volt, hogy előbb be kell az utóbbi eseményeknek a francziákra gyakorlandó hatását várniok, mielőtt Caulaincourtal szemben lekötnék magukat. A mikor ez aztán

az egyik legelső, csupa formalitással kitöltött ülésen azt a nyílt kérdést tette föl, hogy vajjon a nagyhatalmak, ha föltételeiket egytől-egyig mind elfogadná, a békeszerződést tényleg aláírnák-e, s hogy ezzel a háború befejeződne-e, kérdésére csak az volt a zavart válasz, hogy erre ezidőszerint még nem felelhetnek, de hogy az ügyet mindenesetre megfontolás tárgyává fogják tenni. A tárgyalások ilyenformán akadóban voltak, a míg azokat végül a czár február 9-én teljesen meg nem akasztotta, a midőn megbízottját rendelettel arra utasította, hogy a további ülésektől tartózkodjék, amíg újabb utasítást nem kap. E napon Hardenberg ezt írta naplójába: „Sándor czár ki akarja a tárgyalásokat húzni s ezalatt Párisig akar jutni, hogy ott kösse meg a békét“. A baj csak az volt, hogy azért Párisig még mindig sokkal hosszabb volt az út, semmint azokban a napokban hinni vélték.

Főként az a hiedelem bizonyult már rövidesen egészen tévesnek, a mely a la-rothièrei győzelem után a nagy főhadiszálláson erőre kapott, hogy t. i. most már minden további harcz nélkül sikerül majd a fővárosba bevonulniok, miután Napoleon — így gondolták — egészen a Loireig fog visszavonulni. Schwarzenberg már februárius 8-ikán biztos híret vette, hogy a franczia császár a bár megvert, de nem szétrobbantott csapatait Nogent táján újra összegyűjti, hogy Spanyolországból erősítéseket von magához s hogy egyáltalában nem áll az, mintha egy újabb küzdelemre nem lenne elég ereje. Tényleg ezidőtájt a déli hadseregből 15,000 ember vonult be a franczia fősereghez. Így hát most újabb véres áldozatok valószínűsége előtt állottak a szövetségesek, a mi a Troyesben táborozó uralko-

dók körében újra fölszínre vetette azt a kérdést, vajjon nem kellene-e a châtilloni tárgyalások fonálát újra fölvenniök s Napolonnal a békét most már sürgősen megkötniök. És pedig ezúttal annál is inkább, mert egy Metternichhez februárius 9-ikén intézett levelében Caulaincourt fegyverszünet engedélyezése fejében hajlandó volt a régi határok alapul vételével megindítandó tárgyalások megkezdésére. Azután a francia nemzet, minden várakozás ellenére, nem is lépett föl császárával szemben, sőt inkább arról kellett értesülniök, hogy a nép széles rétegei az idegen csapatok kihágásait ellenséges indulattal kezdik viszonzni. Hozzájárult még az is, hogy csapataik sorában a betegségek máris mély réseket vágtak. Mi történnék akkor, ha végül ama döntő viaskodásban a lángeszű imperátornak sikerülne túlerőben lévő ellenségeit visszaszorítani? Így a gondtalan bizakodás már rövidesen kishitű aggodalmaskodássá vált, a melyet a legkülönbözőbb okokkal tápláltak magukban. Hiszen Napoleonnal, ez Hardenberg véleménye volt, egészen jól lehetne békét kötni, s akár ezt megelőzőleg fegyverszünetet is adhatnának neki, hacsak erősített helyek elfoglalásával elég kezességet tudnának szerezni. Megkísértsük-e, kérde Metternich, csak azért, hogy megtudjuk, vajjon a császár több vagy kevesebb támogatásra számíthat-e népénél, megkísértsük-e egy újabb elkeseredett viaskodás sorsfordulatait? A szövetségesek — mondotta Castle-reagh — csak azért nyomultak be Franciaországba, hogy a békét szerezzék meg, a melyet a Rajna mentén megszerezniök, úgy hitték, nem lehet; de nem azért, hogy trónváltozást idézzenek fel. Hiszen máskülönben nem fordultak volna kívánságukkal a jelenlegi államfőhöz és nem hívták volna meg őt tárgyalásaikra. Most

ez irányban már lekötötték magukat, s miután időközben a mostani államfővel szemben semmiféle nemzeti mozgalom nem támadt, nem szabad a tárgyi ellentétet személyes ellentétté kiéleznüök, a mi különben egyébként sem tartozik a szövetségesek ügykörébe. Csupán I. Sándor szegült most újra ellen, és miniszterének, Nesselrodénak — a saját jobb meggyőződése ellenére is — azt kellett követelnie, hogy a fegyverszünetet tagadják meg s a Páris felé való előnyomulást, még újabb harczok veszedelmével is, tovább folytassák. Ott aztán majd a hivatalos testületek képviselőiből választandó gyűlésnek terjesszék elébe a trónváltozás kérdését. Ha ez a gyülekezet Napoleon mellett nyilatkoznék meg, akkor még mindig elég idejük lesz rá, hogy vele béketárgyalásokba bocsátkozzanak. Még barátjának, Frigyes Vilmosnak sürgető rábeszélése sem bírta a czárt ebben a véleményében megrendíteni, a ki ugyan ekkor már nem Bernadotte-tal, hanem — Stein és Pozzó rábeszélésére — a Bourbonokkal számolt, mert bennök, ha sikerül számukra a trónust visszaszereznie, odaadó barátokat, a fiatal Berry-herczegben pedig talán nővére, Anna számára férjet remélt találhatni. Ezzel újabb válság tört ki a szövetségesek között, a melyet csak a harcztéri események oldottak meg. Mert csak a mikor a czár tudomására jutott, hogy Napoleon támadásba fogott s hogy Blücher ellenében jelentős előnyöket ért már is el, csak akkor hűlt le a harczy kedve valamelyest, mert hiszen éppen Blücherre építette volt legfőbb reménységét, s most már beleegyezését adta ahhoz, hogy Caulaincourt-ral a régi határok alapulvétele mellett az előzetes béketárgyalásokat megkezdhessék. Ha időközben Párisban spontán mozgalom törne ki a császárral szemben,

akkor XVIII. Lajos mellett fognak a szövetségesek állást foglalni. A mikor a szövetségesek februárius közepén e felől megegyeztek, még nem is ismerték a Napoleon és Blücher között lejátszódott legutóbbi fegyvertény eredményét; az pedig váratlanul hátrányosan ütött ki a szövetségre nézve és minden forma szerint arra volt jó, hogy a politikai helyzet képét lényegesen eltolja.

Röviddel La Rothière után a szövetségesek két hadserege, már csak az élelmezés okából is, újra elvált egymástól, hogy párhuzamos úton nyomuljon előre Páris felé; Schwarzenberg a Troyes és Fontainebleau felé vezető utat választotta, Blücher pedig a Sacken- és az Olszuwjev-féle hadtestekkel — szinte 40,000 harczossal — előbb északnak fordult, hogy aztán Fère Champenoise érintésével nyugatnak kanyarodjék. Az volt a terve, hogy Yorckot, a ki Châlons felől Epernayn át a Marne hosszában vonult Macdonald nyomában, továbbá azokat az erősítéseket, a melyek Kleist és Kapzewitsch vezérlete alatt Németországból pótlásul jöttek errefelé, magához vonja. E miatt csak lassan nyomulhatott előre, a mint különben Schwarzenberg is igen megfontoltan vonult fel. Ekkor Blücher nagyhirtelen azt a tervet eszelte ki, hogy két orosz hadtestével északnyugat felé Montmirailon át előretör, hogy Macdonaldnak a Marne mentén elállja az útját, elvágja Páriszal való összeköttetését és önmaga és Yorck között két tűz közé szorítsa. Így hát most nem várta meg az említett erősítések beérkezését, hanem hadseregét három egymástól jó messze eső oszlopra tagolta föl. Napoleon, a ki látta, hogy Macdonald veszélyben van, arra szánta magát, hogy még ama februárius 8-ikán mintegy 30,000 emberrel

(Ney, Marmont és a gárda) Macdonald mentesítésére oldalogó folyonulásba fog, és Nogentből, a hol körülbelül ugyanennyi katona élén Oudinot-t és Viktort hagyta hátra Schwarzenberg megfigyelésére, Sézanneon át északnak Champaubert felé sietett, hogy „a szövetségesek legderekabb armádiáját“, a hogyan Blücher seregét nevezte, megtámadja. Champaubertben februárius 10-ikén éppen az Olszuwjew-féle hadtest volt átvonulóban, míg Sacken már előrejutott egészen Montmirailig; Gneisenaunak azt a tanácsát, hogy e hadtesteket vonják idejében vissza, Blücher nem fogadta meg. Így e napon Napoleon majdnem teljesen megsemmisíti Olszuwjewet, s aztán Marmontot hátrahagyva, Sacken nyomába rohan, a ki őt Montmirailnál — arczélével kelet felé — fogadja. Itt 11-ikén délelőtt kitünően dolgozó tüzérségének védőfala mögött, a mely az ellenséget meggátolja a francziák sorainak áttörésében, a császár összevonja a csapatait, saját balszárnyát szántszándékkal legyöngíti, hogy Sacken támadását odavonja, miközben annak balszárnyát a saját túlerejével hatalmasan szorongatja. Ezzel lehetetlenné tette az ellenségnek, hogy Yorckkal, a ki Château-Thierry felől közeledik, egyesülhessen; Yorckot viszonyomja s közben Sackent teljesen megveri. Erre ezek súlyos veszteségükkel mindketten Château-Thierrybe húzódnak vissza, míg a francziák alig szenvedtek veszteséget; a császár 12-ikén ide is utánuk jön, de — őszinte sajnálatára — Macdonald itt nem állja el útjukat. Ezt aztán erősítésekkel Montereauban küldi a Szajna mellékre. Ő maga azonban még nem fordul tüstént Schwarzenberg ellen, mert arról értesült, hogy most már maga Blücher közeledik a Kleist- és Kapzewitsch-féle hadtestekkel Montmirail felé, a hova Marmont

előle visszahúzódik. Ezért megszakítja az utóbbi napok során megvert ellenfelei üldözését és Château-Thierryből gyorsan délnek fordul, hogy a harmadik hadoszlop számára is előkészítse a másik kettőnek juttatott sorsot. Februárius 14-ikén a déli órákban Vauchampsnál a francziák rábukkannak az ellenség előőrseire és visszavetik azokat, mire Blücher azon nyomban takarodót fuvat. E visszavonulását azonban csak folytonos veszteséges harczok közepette tudja végrehajtani, főként a mikor Napoleon egy Grouchy parancsnoksága alatt álló lovashadtesttel széles ívben megkerületi az ellenséget s az Etogesnál Blücher elébe kerül. Az áttörés itt ugyan sikerül a bátor és teljes rendben visszavonuló csapatoknak, de csak súlyos áldozatok árán. Ekkor aztán Châlonsig húzódnak vissza, a hol utóbb Yorck és Sacken is megjelennek seregük siralmas maradékaival együtt. 16,000 emberüket veszítették el.

Napoleonnak Champaubertnél, Montmirailnál és Vauchampsnál gyors egymásutánban rosszul élelmezett csapatok élén, feneketlen terepen szerzett győzelmeit az egykori fiatal hadvezér első diadalaival hasonlították össze és való az, hogy most is ugyanaz a lángoló tűz, ugyanaz a vakmerő erély és ugyanaz a (most bőséges tapasztalokkal megtisztult) szellemi erő dolgozik benne. Ámde elég lesz-e mindez arra, hogy egy ilyen egyenlőtlen küzdelmet csak tűrhető befejezésre is megérleljen? S ha a tábornok jócskán megfelel is a maga kötelességének, nem fogja-e a császár, mint az utóbbi két év folyamán már annyiszor, ezúttal is munkája eredményét lerombolni? Napoleonnak a harmadik diadal után, a melyet öt nap leforgása alatt kivívott, nem volt szabad továbbad arra gondolnia,

hogy a sziléziai hadsereget messzebb üldözzé. Itt volt a legfőbb ideje, hogy Schwarzenberg ellen forduljon, a ki azzal a szándékkal vonult tovább nyugat felé, hogy a császárt magára és Blüchertől elvonja. Így Blücherrel szemközt csak Marmont maradt, hogy a német vezér legközelebbi támadása esetén Montmirailon át lassan visszahúzódják s újra fölvegye Napoleonnal az összeköttetést. A császár az ellenséges főhaderőt már messze a Szajna tulsó partján Montereaun túl sejdítette és ezért Ney, Gérard csapataival és a gárdákkal hihetetlen gyorsasággal a Yéres mentén fekvő Guignesbe sietett, a hol Macdonald, Oudinot és Viktor már várakoztak reá s a hol, Marmont kivételével, februáris 16-ikára egész hadseregét egybegyűjtötte. Talán — hiszen reményei legutóbbi sikerei nyomán a fellegekig emelkedtek — talán második, sokkal hatalmasabb ellenfelével szemben is sikerülnie fog az, a mit az elsővel szemben olyan kitünően el tudott volt érni; talán sikerülhet Schwarzenberg hadoszlopait is egymásután megvernie. S a helyzet már-már ilyennek látszott. Guignesből Nangis felé 17-ikén előnyomulva, Mormantnál Napoleon rábukkan az ellenség jobbszárnyának Wittgenstein alatt álló elővédjére, a ki Nogentból Provinsen át önhatalmúan készül Páris felé, s megveri; s ha még ugyanezen a napon Viktornak is sikerült volna — úgy miként parancsa szólt — Montereaunál a Szajrán átkelnie, alighanem lehetővé vált volna, hogy a Bianchi-féle osztrák hadtestet, a mely 15-ikén egészen Fontainebleauig nyomult elő, s a melyet most sietve visszaparancsoltak, ugyanúgy elvághassák, mint a Sackenét Montmirailnál. Ezt az átkelést azonban már csak 18-ikán és pedig maga Napoleon tudta csak végrehajtani, ezenközben pedig

Schwarzenberg időt szerzett, hogy összes erőit a Szajna és a Yonne mögé visszavonja.

A szövetségesek fővezére, a kit már Blücher sorsa is nagyon lehangolt, most a mikor Napoleonnak a Szajna felé való, ilyen váratlanul gyors előretörését megtudta — holott, a rossz utak következtében, még valahol messze gyanította — valósággal kétségbeesett. „Nehogy egyenként verjenek bennünket agyon“, írja Brayből Metternichnek, a ki császárával együtt Troyesben maradt hátra, „arra fogok szorítkozni, hogy a brayi és nogenti hidakat makacsul megvédjem, erőimet pedig a Szajna és a Yonne mögött fogom egyesíteni“. Magánkívül van, a miért Sándor cár ekkoriban a Caulaincourt által kért fegyverszünetet megtagadta, a melyre pedig most, így vélte, ők szorulnak rá elsősorban. Ezt a mulasztást helyre akarja hozni s ezért Brayben kikéri a cár és Frigyes Vilmos király felhatalmazását, hogy még 17-ikén jelenlétükben levelet ír hasson Berthiernek, a melyben ő maga veti föl a fegyverszünet kérdését, miután Châtillonban a meghatalmazottak már megkapták az utasítást, hogy az előzetes békeszerződést Caulaincourt ajánlata alapján megkössék, s ezt 16-ikán meg is kellett tenniök. Az utóbbi közlés azonban csupán cselvetés volt, a melyet mint ilyet Napoleon tüstént föl ismert. Észrevette ellenfelének rosszul leplezett zavarát s nyomban ő kerekedett felül. „Legutolsó híreim szerint“ — írja 18-ikán Józsefnek — „a szövetségesek sorai között minden megváltozott. Az orosz cár, a ki még csak pár napja félbeszakította a tárgyalásokat, mert Franciaországnak még a „rég határoknál“ is súlyosabb sorsot szánt, most újra szeretné azok fonalát fölvenni s reméllem, hogy talán mégis sikerül legalább a

frankfurti alapokon békét szereznem, vagyis annak a minimumán, a mit még tisztességgel elfogadhatnék. Ha (a legutóbbi hadműveletek előtt) a „régí határok“ alapján való békét kötöttem volna, akkor két esztendő múlva újra kardot kellett volna rántanom s a nemzetnek azt kellett volna mondanom, hogy ez nem békekötés volt, hanem fegyverletétel. A dolgok újabb állása szerint ezt nem mondhatnám el, mert a hadi szerencse újból felém fordult s most újra ura vagyok a magam föltételeinek“. Hasonló hangon íratott már a montmiraili diadal után Bassanó által Caulaincourtnak is: „Nincs más észszerű béke, mint olyan, a melyet a frankfurti alapokon kötünk meg; minden más csak fegyverszünet lenne“. E szerint 17-ikén Caulaincourt eddigi teljhatalmát megszűkítette s így történt, hogy míg tíz nappal ezelőtt a szövetségesek halasztgatták Châtillonban a tárgyalásokat s Caulaincourt-t a kétségbeesés szélére vitték, most ez kezdett késlekedni, még pedig azzal a kijelentéssel, hogy az ellenfél béke-tervezetét előbb alaposan át kell tanulmányoznia s azt Napoleonnak is elküldte. Eugén arra kapott parancsot, hogy itáliai helyzetét iparkodják megtartani.

Napoleonnak igaza volt: „minden megváltozott“. Blücheren aratott diadalainak nyomása alatt Sándor császár engedett a másik három nagyhatalom követeléseinek: a châtilloni tárgyalások fonalát újra fölvevették, Schwarzenberg pedig, a ki fegyverszüneti ajánlatára nem kapott választ, 18-ikán Montereaunál, a hol egy württembergi hadtest vereséget szenvedett, komoly bajba jutott, s Troyesig vonult vissza. A főhadvezér úgy véli, hogy ezzel nem annyira a győzőnek, mint inkább a békének enged szabad teret, s ha ennek ellenére is maga mellé vonja Châlonsba Blüchert, a

ki hamarosan kiheverte a reászakadt csapást, akkor ez csupán valamely előre nem látható végső eshetőségre történik. Blüchert, írja februárius 20-ikán a feleségének, meghívta Arcisba, a hol ő már 50—60,000 katonájával együtt táborozik. „Holnap Mérybe vonom őt s akkor hát Isten nevében, a Mindenható segítségére reményében elfogadom a csatát. Így tehát vérözönnek kell folynia, hogy megszerezzhessük azt a békét, a melyet még csak pár napja úgy erőszakoltak a nyakunkba, s a melyből a könnyelműek szemében sem hiányozhatott semmi más, mint hogy nem Páris falai között írtuk alá“. Az ütközetet azonban, bárha a szövetségesek biztosan 150,000-nél több katonával rendelkeznek, míg a merészen Troyes ellen felnyomuló Napoleonnak csupán 70,000 embere van, mégsem meri kockáztatni, már csak azért sem, mert a dél felé kiküldött Bubnától csak nemrég érkezett a hír, hogy Augereaunak sikerült Lyonnál 30,000 fegyverest összeszednie, a kikkel Basel ellen törekszik, a mi szükségessé tette, hogy Bubna támogatására 15,000 embert küldjenek. Az a körülmény is, hogy Wellington már rég téli szállására tért s ezzel a francziáknak lehetővé tette, hogy csapataikat az északi hadszíntérre vessék, közrejátszott ebben. Ez a dél felől fenyegető gond ezentúl már nem engedte Schwarzenberget megnyugodni. S még egy megfontolás járult hozzá, amit ő a következő szavakba önt: „Döntő ütközetbe bocsátkozni olyan ellenféllel szemben, a ki egyes sikeres ütközetek által kedvet kapott, a ki a létéért küzd és pedig olyan ország szívében, a hol minden egyes paraszt fölfegyverkezik, s a fővárossal a háta mögött, a mely minden szükségeset utána tud pótolni, olyan vállalkozás lenne, a melyre csak a föltétlen kényszerűség készítet-

hetne". Ezzel szemben a szövetségesek tréningjét saját portyázóik fosztogatták s így teljesen lehetetlennek tartja, hogy ilyen csapattestek számára szükséges raktárakat a sereg után szállíthassa. Szerencsétlen csata esetén pedig attól fél, hogy „a Troyestól a Rajnán túlra való visszavonulás az egész hadsereget felbomlasztaná". Mindezekből a körülményekből kifolyóan a főhadvezér az összecsapás ellen nyilatkozik és a châtilloni tárgyalások sietős befejezésében reménykedik. Februárius 23-ikán Bar-sur-Aubeig vonult vissza, sőt azt is a fejében forgatja, hogy az annyira dícsért langresi fennsíkra tér ki. Békereményiségei azonban nem mentek teljesezésbe. A mikor Châtillonban 17-ikén a szövetségesek az előzetes béke föltételül az 1792-iki határokat, kezességül pedig nem csupán az összes Franciaországon kívüli váraknak, hanem a francia erődtetések: Belfort, Besancon és Hüningen kiürítését követelték, Caulaincourt pedig erről jelentést tett, Napoleontól ezt kapta válaszul: „Az ajánlat annyira fölizgatott, hogy már csak a hírtől is megbecstelenítettnek érzem magamat". Hogy ő majd önmaga fogja a saját végső ajánlatát bemutatni. Ez azonban abba maradt. A háború teljesen igénybevette őt. Mert éppen most újra döntő fordulat elé érkezett.

Az a haditanácskozás, a melyet 25-ikén Barban tartottak, elvetette a czár és a király által pártolt azt a tervet, hogy az orosz és a porosz gárdákat Blücher parancsnoksága alá helyezték, valamint azt is, hogy döntő ütközetet kockáztassanak, viszont úgy döntött, hogy a főhaderőt a Marne mögött Langresig és Chaumontig vonják vissza, itt 47,000-nyi osztrák tartalékkal egyesülnek és Dijon irányában Bubnával és Bianchival érintkezést szerezzenek; elhatározták továbbá, hogy Blücher

előbb Châlons felé jobbra le fog kanyarodni, a mire az engedélyt Grolman ezredes tanácsára kérte ki az uralkodóktól, ott majd a hadseregét a Winzingerode és a Bülow-féle hadtestek fölszívásával, a melyek eddig Bernadotte parancsnoksága alatt állottak, mintegy 100,000 főre fogja fölszaporítani s aztán ezzel a haderővel fogja az ellenséget annak balszárnyán és hátában fenyegetni. Ezt a tervet főként Castlereagh pártolta s így aztán egyhangúan elfogadták. Az angol diplomatának az volt a nézete, hogy a svéd trónörökösnek a többi távolabb lévő seregrészekkel elsősorban inkább a Németalföld — főként Antwerpen — teljes megszerzésére kell törekednie.

Következményekkel terhes döntés volt ez. Mert ki tudja, mi történt volna, ha Blücher is csatlakozott volna a hátrairányuló mozdulathoz. A betörés súlyos terhe alatt az ország hangulata mindjobban elkeseredett, úgy hogy, főként a mióta Napoleon legutóbbi győzelmei által újra visszanyerte tekintélyét, a falusi nép szerte mindenütt lázadozni kezdett az ellenséges hódítók ellen.²³ A betolakodott ellenség legyőzője iránt való lelkesedés napról-napra öregbedett, s ha januárius folyamán még nem is sikerült volt a császárnak a népfölkelést megmozgatnia, márcziusban, legalább is az ország keleti felében, bizonyynyal nagyobb sikereket érhetne el.²⁴ Nos, Blüchernek előre való nyomulása lehetőségét szegte ennek és Napoleont, a ki fővárosáért aggódott, elvonta Schwarzenbergtól. Mert a sziléziai hadsereg most úgyszólván főhadsereggé lett, míg a főseregnek magának most körülbelül ugyanaz a szerep jutott, a melyet az őszi hadjáratban amaz töltött volt be. Ezt írta Frigyes Vilmos is Blüchernek. S miután most még külön déli hadsereg is volt, apránként olyas

hasonló viszonyok kezdettek a haderőknek e hármias elosztása révén — Bernadotte északi hadműveleteitől teljesen el is tekintve — kialakulni, a minők a múlt év októberében a francia hadsereg összeomlására vezettek. Az a körülmény, hogy a poroszok és az oroszok egymagukban vállalták el a támadó hadjáratot, az osztrákokra azzal a haszonnal járt, hogy betegségek és elvonások által meggyengült csapataik így némi kíméletben részesültek.

Schwarzenberg nagyon is kapható lett volna rá, hogy osztrákjaival még tovább visszavonuljon kelet felé, még pedig szüntelenül abban a biztos hiedelemben, hogy még mindig Napoleon maga van a nyomában, a kinek hadereje felől túlzott híresztelések érkeztek hozzá s a kinek személyes jelenléte még külön egy hadsereg jelentőségével bírt, úgy hogy már maga ez a körülmény is nem egyszer tartotta vissza ellenfeleit holmi merészebb támadástól. Tény az, hogy Schwarzenberg az elővéddel már messze La Rothièren túl volt, a mikor észrevette, hogy csak az Oudinot- és a Macdonald-féle két hadtest követi őt; ekkor beszünteti a visszavonulást, februárius 27-ikén Bar-sur-Aubenál megveri a francziákat és viasszaszorítja őket egészen a Szajna vonalig. Ezzel persze alaposan megzavarta Napoleon terveit, a ki úgy remélte, hogy Marmontnak és Mortiernek, a kiket Blücherrel szemközt hátrahagyott, időközben sikerülni fog azt arczélben föltartartóztatni, miközben majd ő maga a hátába kerül a németnek s így szorítja két tűz közé — mindezt pedig addig hajtja végre, mielőtt még Schwarzenberg észrevevénne a távollétét.

A további események most már egyáltalában nem az ő szándéka és óhajta szerint játszódtak le. Mar-

mont és Mortier ugyan 28-ikán Meauxtól keletre a Marne jobb partján sikeresen elállották Blücher útját s annak elővédjeit vissza is vetették, Napoleont azonban kései indulása és a rossz utak meggátolták abban, hogy már ezen a napon is kivegye a részét ebből a küzdelemből; így a sziléziai hadsereg módját ejti, hogy északnak Soissons felé térjen ki, a hová éppen ekkor érkezett meg a Bülow- és Winzingerode-féle két hadtest s e fontos pont átadását kikényszerítették. Így Blücher nemcsak a Napoleontól neki szánt sors-tól menekült meg, hanem egyúttal sikerült csapatait — hiszen Bülow és Winzingerode is az ő parancsnoksága alá tartoztak — 100,000 főre fölszaporítania. S miután ezenfelül még a fősereg is újra előnyomult, így a császár helyzete hirtelenében igen veszedelmesre fordult. Ha a Marne felől újra Schwarzenberg ellen fordul — már pedig ilyesmi járt az eszében — akkor Blücher Marmont-t és Mortiert borítja föl és elfoglalja Párist. Meg akar ettől a nehéz gondtól szabadulni, s azért egyelőre ezzel az ellenfelével akar végezni. Azt reméli, hogy a maga 55,000 emberével Blücheréket, a kiket számbelileg túlságosan alábecsül, sikerül majd messze északra visszavetnie, hogy aztán majd, miközben Macdonald Swarzenberget köti le a Szajna mellé, Reimson, Châlonson, St. Dizieren és Joinvillen át a fősereg oldalát és hátvonalát kezdje ki. Augereaunak ezt a műveletet dél felől egy Besançonon át való előtöréssel kellene támogatnia. Az Ardenekben és a Mosel mentén lévő, csak alig-alig ostromolt várak védőserege majd megerősíthetné a császári sereget, s ha akkor aztán egyidejűen a népfölkelés is föllángol, akkor talán sikerülhet az ellenséget egészen a Rajnáig való visszavonulásra kényszerítenie.

Túlvakmerő terv volt ez, de hatása alól a császár többé szabadulni nem bírt, holott mindjárt első föltevésében a Blücher-féle hadsereg makacs bátorsága által alaposan megcsalatkozott.

Napoleon északkeletnek Berryig nyomult előre, hogy a reimsi utat biztosítsa a maga számára. Innen Blücher ellen nyomul elő, a ki, Bülow tanácsát megfogadván, védekező állásponton marad. Craonnenál márczius 7-ikén egy előretolt orosz hadtestet sikerül nagy áldozatok árán a francziáknak viasszaszorítaniok, és két nappal utóbb Laonnál, a hol Blücher erős állásban készenlétben várakozik, ütközetre kerül a sor. Napoleon kezébe keríti a soissons-i utat, miközben Marmont-t Berryből a reimsi úton előre küldi, úgy hogy a francia hadsereg két részben nyomul fel Laon felé; a város környékén azonban a két seregrész csak nehezen tud egymással érintkezni, mert ott a két utat mocsaras terep választja el egymástól, s mert ezen felül is erős kozák járőrök nehezítik meg a küldönczszolgálatot. Napoleon, a ki a legközelebb fekvő Sémilly és Ardon falvakat napközben többízben is újra meg újra elfoglalja, 9-ikén egész napon át nem jut annak a híradásnak a birtokába, hogy Marmont reggel helyett csak délután érkezett Laon alá s hogy csak estére sikerült Athies falvát elfoglalnia, a honnan megint éjjelre, a mikor a sötétség beálltával már azt remélte, hogy véres napi munkáját mára befejezte, a poroszok újra kiverték, úgy hogy csapatai vad futással menekülnek vissza ugyanazon az úton, a merre idáig jöttek, egészen Corbényig. E menekülő eredményes üldözését szerencsére megakadályozta egy pár ezer embernek a közbenjötte, a kiket Fabvier vezetése alatt azért küldtek ki, hogy Napoleonnal iparkodja-

nak az összeköttetést megteremteni, s a kik épp most visszafordultak. Minderről a császár csak éjféltájban értesült, miután az ő jobb szárnyát is újra kiszorították Ardonból s ezért a Marmont-nal való érintkezése még sokkalta nehezkesebbé vált. Magánkívül volt tábornokának eljárása miatt, a ki úgy viselkedett, „mint valami hadnagy“. Természetesen nem sejthette, hogy a raguzai herczeg a soissons-i eset és Blücher megerősödése óta urának ügyét veszett ügynek tartotta s éppen csak a legszükségesebb intézkedésekre szorítkozott, sőt arra sem mindig. Napoleon mindebből nem vett semmit sem észre, csak azt látta, hogy seregének egy fölbomlott fontos részét a megsemmisítő üldözés elől meg kell mentenie. Ezért még 10-ikén is merészen harcz-i fölállásban ott marad a duplájánál is erősebb ellenséges haderővel szemközt s ezzel tényleg eléri, miután Blücher nem fog újra a csatába, hogy Marmont rendezett sorokban vonulhat vissza. Csak ekkor fordul ő is Soissons felé, de csak azért, hogy már harmadnapra innen, szinte győzelmes ellenfelének szeme láttára, Reimsbe siessen át s onnan egy orosz hadtestet, a mely időközben ezt a várost megszállotta, kiverjen, a mely vállalkozása 14-ikén este valóban sikerrel is jár. Ekkor végre magának is, csapatainak is néhány pihenő napot engedett.

A szövetségesek főhadiszállásán ezenközben, bár nem katonai, de politikai tekintetben, újabb elhatározások fogantak. Azáltal váltak ezek szükségessé, mert Caulaincourt a februárius 17-iki ajánlatokat nem fogadta el s Napoleon maga, egy Ferencz császárhoz 21-én írt levelében, a frankfurti programot a maga és Franciaország ultimátumának jelentette ki. Castlereagh, a ki végül is már kíváncsi volt rá, hogy

Anglia tulajdonképen mire adja ki a pénzét, a maga részéről is sürgette az új elhatározásokat. Februárius 28-ikán, a congressus negyedik châtilloni ülésen, Napoleon követével közölték, hogy legkésőbb márczius 10-éig elvárják a francia ellenajánlatot, a mely azonban semmiesetre sem térhet el lényeges részeiben a februárius 9-ikén adott francia ajánlattól (a régi határoktól). A fegyverszüneti tárgyalásokat, a melyekre aztán végül mégis sor került, most, a mikor 27-ike óta körülményeik kissé megjavultak, a szövetségesek félbeszakították. S miután most már afelől is bizonyosak voltak, hogy a háború tovább fog folyni, a mivel egyedül lehetett Napoleont békére kényszeríteni, azért a négy nagyhatalom, Anglia, Ausztria, Porosz- és Oroszország márczius 9-ikén, Chaumontban szerződést kötöttek, a mely az angol birodalmat arra kötelezte, hogy az év folyamán ötmillió fontot fizessen ki a három szárazföldi nagyhatalomnak, a kik viszont azt fogadták meg, hogy Châtillonban előterjesztett tervzetüket, t. i. Franciaországnak az 1792-iki határok közé való visszaszorítását és Hollandia, Itália, Spanyolország, Svájc és Németország függetlenségét fegyverrel fogják kierőszakolni, még akkor is, ha húszezreik erőlködésükbe kerülne e czélok elérése. E hatalmak mindenike 150,000 emberrel szándékozik a küzdelemben részt venni, a mire különben Anglia is kifejezte készségét. E „védő szövetségi szerződést“, a hogyan elnevezték, márczius 1-ére keltezték vissza. Teljes érvényébe azonban csak a Laoni győzelem által lépett. Mert Schwarzenberg ugyan bar-sur-aubei diadala után egészen Troyes-ig ment előre, itt azonban márczius 4-ike óta csendesesen állott, bárha a czár sürgette is, hogy jobbkéz felé legyen Blüchernek

támogatására. Úgyis lekésnénk róla, felelte a herczeg a czárnak, s akkor magunknak kellene döntő csatát kockáztatnunk; közben pedig elvesztenék a déli hadsereggel való kapcsolatot és még ha az ütközetet megnyernék is, vissza kellene térniök a Szajnához, hogy a Páris ellen irányuló hadműveleteket folytathassák. Schwarzenberg úgy vélte, hogy ezzel az álláspontjával teljesen az eredetileg elfogadott hadászati alapelvek értelmében jár el, úgy, mint a hogy már februáriusban is a szerint járt el és mint a hogy ugyanezen időtájt (márczius 5.) Boyen tábornok is e szavakkal ajánlotta Gneisenau figyelmébe: „Tulajdonképen való feladatunk az, hogy egyidejű mozdulatokkal és jól megválasztott állásokkal az ellenfelet beszorítsuk; még valamely vakmerő fegyverténynek pillanatnyilag csábító csillogását is alá kell e fontosabb szempontnak rendelnünk“. Sándor czár azonban nem fogadta el a fővezér indítékait, s a mikor az olyan hadműveleti tervet terjesztett elébe, a mely szerint előbb be akarja várni a Napoleon és a nálánál jóval nagyobb erőben lévő Blücher között kerekedett csata befejezését, Chaumontban izgalmas jelenet keletkezett, a melynek során a czár Metternichtől még azt is kérdezte, vajjon Ferencz császár azt a parancsot adta-e a tábornokának, hogy ne verekedjék meg, s hogy vonuljon vissza a Rajna mellé, Frigyes Vilmos pedig nem átallotta még az árulás vádját is emlegetni, mert a dolognak az a látszata, mintha Blüchert föl akarnák áldozni. Csak, a mikor Schwarzenberg erélyesen tiltakozott e szemrehányásokkal szemben s a mikor végre hírek érkeztek a márczius 9-iki csatáról és annak kedvező eredményéről, csak akkor csillapodott le a házi perpatvar, s ezután már a fő-sereg is erélyesebb actiókba kezd a közeli napok folyamán.

Persze a châtilloni congressuson mind reménytelenebbül alakult a dolgok folyása. Metternich ugyan egyik levelét a másik után menesztette Caulaincourthoz, hogy iparkodják urát nagyobb engedékenységre készíteni, mert az az orosz terv, a mely a berry-i herceget akarta a francia trónusra ültetni, még mindig föltétlőbb kívánatossá tette előtte a Napoleonnal való kibékülést; s bár a császár minisztere, kellemetlen kettős szerepében: egyrészt, mint Franciaország, másrészt mint a császár meghatalmazottja, Metternichkel szemben nem takarékoskodott az arra való utalásokkal, hogyha nem adnak neki olyan ellenajánlatot, a mely a frankfurti alapelvektől lényegesen eltér, akkor minden elveszett; s bár József is, a ki mint főhelytartó, a császárné oldalán maradt, több ízben fölemelte intő szavát, hogy a párisi hangulatot tekintve, föltétlenül békére kell törekedniök, még pedig akár jó, akár rossz lesz az, sőt még ha rosszul is ütne az ki, a császárt akkor sem érhetné miatta szemrehányás, mert hiszen a nép legszélesebb rétegei óhajtozzák: de mindez és minden elháríthatatlan akadályra bukkant Napoleon hősies makacsságán. Ő legföllebb csak arra volt kapható, hogy Weselről, Kehlről és Castelről mondjon le, egyébként pedig csak folytassa Caulaincourt továbbra is a tárgyalásokat. A mikor aztán a márczius 10-iki határnap érkezett, Caulaincourt arra kényszerült, hogy a hozzáérkezett legkülönbözőbb fajtájú utasításokból maga dolgozzon ki egy szerződési tervezetet s azt terjessze elő, a mely persze lényegesen eltért a nagyhatalmak követeléseitől. Miután ennek értelmében nemcsak a „természetes határok“ maradtak volna épségben, hanem még Olaszországra nézve is csak Eugén viczekirály javára voltak hajlandók lemondani,

míg Elba és Lucca egyszerűen a franciák kezén maradt volna, így már Metternich sem tudta a congressust megmenteni. Márczius 19-ikén föloszlott.

S ha az osztrák minister netalán még ekkor is reménykedett volna abban, hogy végül mégis csak sikerül majd valamelyes kielégítő eredményt kicsikarnia, hát akkor már rövid pár nap mulva alaposan megváltoztathatta ezt a hiedelmét. Először is azért, mert most már Poroszország és Anglia is végkép elejtették Napoleont s a Bourbonok küldöttjeivel szemben, ha nem is éppen a saját kezdeményezésüket, de legalább is előzékenységüket helyezték kilátásba, aztán pedig, mert Hardenberg megígérte, hogy abban az esetben, ha Metternich Napoleont elejti, akkor ő kész lenne Sándor czárnál a lengyel kérdésben közbelépni, végül pedig azért, mert márczius 20-ikán sikerült Maretnak Caulaincourthoz intézett és előző napon kelt levelét elfogniok, a melyben a minister azt az utasítást kapta, hogyha azt kívánnák tőle, hogy még Mainzról, Antwerpenről és Alessandriáról is mondjon le, akkor tegye meg ezt, de nagyon általános kifejezésekben, miután Napoleont még a béke ratifikálása után is csak katonai szempontok fogják vezetni, vagyis hogy a békeszerződést bizonyos körülmények fennforgása esetén akár megtörni is kész. Miután így nyilvánvalóvá lett, hogy a francia császár egyáltalában „nem okosodott meg”, immár Ausztria minisztere is — már csak azért is, nehogy elkülönülten maradjon — késznek nyilatkozott őt fölláldozni, s most már csak arról volt szó, hogy minél gyorsabban iparkodjanak vele a harczmezőn végezni.

Napoleon makacs magatartása talán érthetetlennek tetszenék, ha itt csupán az ő személyes, Franciaor-

szágon való uralmáról lett volna szó, s nem egyúttal egy nagy elvről is, a melyet ő képviselt, s a melylyel a szövetségesek táborában egy ellentétes elv helyezkedett szembe. A mindenfelé terjeszkedő, az államok és társadalmi osztályok között lévő határokat megvető, világpolgári forradalom képviselője számára egyszerűen lehetetlen volt a forradalomelőtti korszak egyensúlyrendszerébe beleilleszkedni, s csak észszerű volt, ha ő a régi bourboni területállam alapján való békekötést egyszerű fegyverletételnek nézte. Miután azonban a forradalom eszméje és annak a korlátatlanságot szükségkép magában hordó minden következtetése régóta már csakis ebben az egyedülálló emberi akarathoz, a császáréhoz testesült meg, míg a franczia nép maga szükségszerűen a nemzeti mederbe evezett bele, ebből olyan ellentét támadt, a melynek végre is meg kellett oldódnia. A mikor a fővárosba, a hol a februáriusi győzelmek után újra visszatért a régi bizakodás, márcziusban csak a Macdonald visszavonulásáról és Soult vereségéről érkeztek hírek, a mely utóbbit Wellington februárius 27-ikén Ortheznél verte meg, Napoleonról pedig semmi hír nem jött, a járadék újra 51-re bukott, s lélekben már elszakadtak attól, a ki a vágyva várt békét sem magától, sem másoktól kicsikarni nem tudja.

Napoleon pedig Reimsban nem törődött semmi más-sal, mint hogy miképen tudna a hadjáratnak mégis valamely kedvezőbb fordulatot adni. Azon törte a fejét, hogy nem kellene-e Macdonalddal egyesülve az ellenséges főserég útját állania, hogy így gátolja meg azt a főváros felé vivő útjában; utóbb azonban mégis arra a sokkalta vakmerőbb tervére tért vissza, a melynek alapvonásait már a laoni ütközet előtt kidolgozta volt, s azt most amaz első balsikere ellenére is végre akarja

hajtani. Mindenekelőtt azonban egy félrevezető műveletre vállalkozik, a melytől „kiszámíthatatlan sikereket” vár. És pedig Macdonaldot otthagyja Schwarzenberggel szemközt, a kiről azt hiszi, hogy az egész hadseregével valahol a Szajnán túl Nogent mögött áll, önmaga pedig mintegy 22,000 emberével annak háta mögött Méry vagy Troyes irányában fog dolgozni. Mortier és Marmont ezenközben Reimsben és akörül maradnak Blücherrel szemközt, hogy annak Páris felé vivő útját eltorlaszolják. Még 17-ikén útnak indul a császár dél felé és 19-ikén Plancyhoz érkezik, míg egyik hadcsoportja az Aube melletti Arcis felé menetel, a hová Schwarzenberg már régebben elindult, hogy ott, ha még egyszer megtámadtatnék Blücher, annak segítségére lehessen. A mikor az innensőkhöz híre érkezik annak, hogy Napoleon délnek vette útját, Sándor czár, a kit Reims elveszte nagyon megijesztett, a lehető messzire való visszavonulás mellett foglal állást. Schwarzenberg azonban megelégszik azzal, hogy Tannesig vonuljon vissza, a hol nyugat és kelet felől össze akarja vonni túlságosan szerteszórt haderőit, hogy így aztán újra támadásba mehessen át. Ez az összevonás még nem fejeződött be, a württembergi trónörökös parancsnoksága alatt álló, nyugat felől iderendelt három hadtest még csak Troyesig jutott, a mikor a szövetségesek főhadiszállásán híre ment, hogy Napoleon Plancynél máris átkelt a folyón. Schwarzenberg erre a mondott három hadtestnek azt parancsolta, hogy Troyesnél kanyarodjanak északra, önmaga pedig a Wrede-féle hadtesttel és az orosz és porosz gárdákkal újra előnyomult Arcis felé, hogy ellenfelét, mielőtt az még összes erőivel átkelhetne az Aubeon, vissza-, s mihelyt Blücher elég közel érkezik hozzá,

annak a karjai közé vesse. Ezzel dugába dőlt Napoleonnak az a terve, hogy a főszereg arczélét áttöri s annak nyugati csoportját önmaga és Macdonald között szétmorzsolja. Ő maga azonban ellenfelének ezt az összevonó mozdulatát kelet felé való visszavonulásnak nézte s e hiedelmében még megerősödött, a mikor 20-ikán azt jelentik neki, hogy az ellenfél Arcis alól visszavonta a maga elővédjeit; azt hiszi, hogy menekülő ellenség van előtte, a kit üldöznie s lehetőleg megelőznie kell, már csak azért is, hogy Blücherrel való egyesülését megakadályozza. A döntés, a melyre e szerint rászánja magát, teljesen megfelel hatalmas tervének: Vitrybe fog marsolni, e várost, a melyet az ellenség megszállott, beveszi, aztán Marmont-t és Mortier-t, valamint a metzi és nancyi helyőrségeket odavonja, Macdonaldot Arcis-n keresztül maguk után rendeli, s így mintegy 90,000-nyi hadsereggel ront rá az ellenség hátsó összeköttetéseire. Ő maga 20-ikán délben elhagyja Plancyt s útját Arcis-n át veszi, hogy Schwarzenberget annál biztosabban védekezésben tartsa. Itt azonban keserves csalódás várakozott rá.

Parasztok már a délelőtt folyamán jelentették az Arcis-n át kelet felé menetelő francziáknak, hogy dél felől ellenséges csapattömegek közelednek. Napoleon nem hisz a híradásban. Segédtisztet küld ki arrafelé, a ki azonban nem lovagol ki elég messze ahhoz, hogy az ellenséges csapatokat észrevehesse s így még csak megerősíti a császárt tévedésében. Röviddel utóbb túlerőben lévő csapatok támadják meg a menetelő hadsereget és egy részét vad tolongásban visszakergetik Arcisba. Ott az Aube hídján innen kivont karddal egy tiszt áll a menekülők elébe, mögötte egy kis

gyalogsági négyszög, s fennhangon kiáltja feléjük: „Ki az, a ki én előttem akar itt átkelni?” Megismerik Napoleont, s újra az ellenség vonalai ellen engedik magukat vezetni. Ezzel egyidőben a Ney alatt álló elővédeket a várostól keletre Torcynál Wrede támadja meg. Ney szilárdul tartja a várost a hatalmasul áradó túlerővel szemben, s Arcis körül is mindenütt halálmegvetéssel folyik a tusakodás, úgy, hogy az ellenség semmi jelentősebb sikerhez nem jut, annál is kevésbé, mert Schwarzenbergnek csupán jobbszárnya vett az ütközetben részt, míg a sereg java még Troyes felől útban volt. Az a megfigyelése, hogy az ellenfélnek csupán egy része vett részt a küzdelemben, Napoleont arra csábítja, hogy az egész ügyet csak utóvédharcznak tekintse s csak még jobbau megerősíti őt abban a hiedelmében, hogy az ellenség főereje visszavonulóban van. Ezért kitart amellet, hogy az egyszer megszabott irányban tovább fog haladni, s ezért 21-ikén délelőtt nyugodtan fölvonul az ellenség állítólagos hátvédje ellen, a míg végül jobbkéz felől a württembergi trónörökös hadteste meg nem mozdulnak s egyszeriben az egész nagy fősereggel nem akad dolga. Most persze elrendeli az Aubeon való visszavonulást, s csupán Schwarzenberg lassúságának köszönheti — vagy talán a támadást most már ellenző czárnak —, hogy közvetlenül az ellenség szemeláttára sikerül csapatai legnagyobb részét majdnem zavartalanul a túlsó partra vinnie. Az ott rekedt maradék azonban, a mikor 100,000 ember végre nekitámad a 30,000-nek, már csak hősie kézitásával tudja visszavonulását kiverekedni. Az arcisi csatát elvesztették.

Ellenségei szándéka felől való tévedése negyedfélezernél több emberébe került Napoleonnak. De tervét

azért még sem adta föl. Csakhogy most a Vitry felé való útját az Aube tulsó partján kell folytatnia, s ezt oly gyorsan cselekszi meg, hogy a szövetségesek főhadiszállásán már majdnem azt se tudják, hogy tulajdonképen merre is tűnt el. Macdonald, a ki az ütközetben már nem tudott volt résztvenni, ugyancsak a folyó tulsó oldalán menetel északkelet felé, s eközben csupán hátvédjeiben éri holmi csekélyebb jelentőségű veszteség. Ez alkalommal, márczius 23-ikán, az osztrákok elfognak egy küldönczöt, a ki levelet vitt magával Berthiertől a tábornagyhoz, a mely szerint a császár Vitry és St. Dizier között áll a nagy hadsereg hátában, lovasságát pedig előretolta már egészen Joinvilleig. S ugyanekkor a kozákok egy másik küldönczöt is elfognak, kezében Napoleon levelével a császárnéhoz Párisba, a melyben közli vele azt a tervét, hogy a Marnehoz s a keleti megerősített várakhoz akar közeledni, „mert így reméli az ellenséget a fővárostól távoltarthatni“. E két levél s még néhány más a fővárosból, a melyek bőségesen tanuskodtak arról, hogy Párist aligha tudnák a francziák védeni, s hogy minő vigasztalan a hangulat ott, hozzá még az a hír is, hogy márczius 12-ikén az angolok elfoglalták Bordeauxt, s hogy a város lakói a Bourbonok mellett foglaltak állást, végül pedig Blücher fölvonulása Reimson át Châlons felé: mindez arra készíteti a szövetséges uralkodókat, hogy Napoleon üldözéséről, a mely eleinte szándékukban volt, lemondanak s most már a két hadseregnek Páris felé való közös előnyomulását határozzák el. Egy márczius 25-ikén kelt s a francziákhoz intézett szózat a véres békétlenségért való felelősséget még egyszer a császárra és olthatatlan dicsvágyára hárítja s egyúttal bevádolja azt

az elvet, a melyet ő képvisel. „Francziaország csakis a saját maga kormányát teheti felelőssé“, mondja ez a kiáltvány, „mindazért a nyomorúságért, a mit el kell szenvednie. Csakis a béke gyógyíthatja be azokat a sebeket, a melyeket a mindenfelé való hódítás nyughatatlan szelleme, a minőt a világtörténelem lapjai eddig még nem láttak, ütött rajta. Ez a béke Európa békéje lesz, minden más béke megengedhetetlen. Itt lenne már az ideje, hogy a fejedelmek, minden külső zavarás és befolyásolás nélkül, népeik jólétén örködhessenek, hogy a nemzetek kölcsönös függetlenségüket tiszteletben tartsák s hogy a szociális berendezkedések a mindennapos fölborító törekvések ellenében biztosíttassanak, a magánvagyon megvédesék s a forgalom szabaddá legyen.“

Ha a francia nép belemegy ebbe a programba, akkor a forradalom politikai rendszerének végkép hátat fordít s akkor az az ember, a ki ezt a rendszert langeszenek és dicsvágyó akarátának egész erejével eleddig fenntartotta, megsemmisül.

Napoleonnak azt vetették szemére, hogy az arcisi második ütközetnapon, a mikor ellenfelének támadó szándékáról már meggyőződöttnek kellett lennie, mégis tovább vonult kelet felé, a helyett, hogy minden rendelkezésére álló csapatával nyugat felé, a főváros alá sietett volna, a hol így ellenfelei előtt tetemes időhaladékot szerzett volna magának, s elég ideje lett volna arra, hogy a védelemre szükséges rendszabályokat elintézzé. Ámde ki tagadhatná, hogy viszont a császár tervének is megvoltak a maga nagy előnyei, ha azokat a véletlen nem döntötte volna halomra?

Napoleon Vitryből Saint Diziern át s aztán délnek Doulevantig ért, a hol márczius 25-ikén tartózkodott s híreket iparkodott az ellenség felől szerezni, a kinek szándékairól semmi tudomása sem volt. Innen írt Caulaincourt, a ki a császár kíséretében volt, Metternichnek leveleket, a melyekben újra a békét ajánlotta föl s írójuk ezúttal úgy látta, mintha ura most komolyabban venné a dolgot. Azonban egyidejűen azt is tudta, hogy most már megkéstek ezzel. Valóban ugyaneme márczius 25-ikén ment az osztrák főhadiszállásról Bombelles gróf is Artois grófhhoz Vesoulba, hogy vele a Bourbonoknak a francia trónra való visszatéréséről tárgyaljon. Így a császárnak nem maradt más választása, mint a kardja. Ezt azonban egyelőre még nem adta ki a kezéből.

Douleventban Napoleon csak egy dolognak jutott biztos tudomására: nevezet szerint annak, hogy Saint Dizier közelében erős ellenséges hadtest mutatkozott. Vajjon több részre oszlott-e talán az ellenfél? Hiszen akkor, úgy miként annak idején Champaubertnél és Montmirailnál, talán ezúttal is meg lehetne verni. Nyomban fölvonult e hadtest ellen és 26-ikán megfutamította. Winzingerode vezetése alatt 10,000 ember volt ez, a kiket a szövetségesek Napoleon megfigyelésére hagytak hátra. Ennek föltűnt, hogy nem Schwarzenberg, hanem Blücher katonái közül valók voltak a foglyok, s most már teljesen elvesztette biztonságát. Vissza akar térni Vitryba, hogy ott bizonyosságot szerezzen. Ezt már St. Dizierben is megtalálta: minden híradás, a mely itt összefutott, megegyezett abban, hogy összes ellenségei egyenesen Páris felé tartanak. Így tehát az a számítása, hogy kelet felé vannak visszavonulóban, téves volt. Mitévő legyen most?

Ahhoz már megkésétt, hogy őket a fővárosnál megelőzze; három napi járattal voltak előtte. Vajjon tovább menjen-e kelet felé, magához vonja a helyőrségeket és lármázza föl a népfölkelést? Ez talán sikerrel járhatott volna, mert keleten a parasztok mindenütt készek voltak az ellentállásra, csapatokban jártak be az ország-részt és foglyokat hoztak magukkal a főhadiszállásra. Macdonald ezért azon a nézeten volt, hogy a hadjáratot folytassák Elszászban és Lotharingiában tovább, s bizonyára nem megokolatlan azoknak véleménye, a kik úgy hiszik, hogy ez az eszme a császárnak is jobban tetszett, mint az a másik, a melyet kísérete, Caulaincourt, Maret, főként pedig Berthier és Ney terjesztettek elébe, hogy ugyanis kövessen el mindent a főváros megmentésére. Borzalmas ideg feszültség órái voltak azok, a miket saint-dizieri dolgozószozájába zárkózva töltött el, hogy az egyik, vagy a másik terv mellett döntsön. Végül mégis arra szánta el magát, hogy Baron, Troyeson, Fontainebleau-n át Páris felé veszi az útját, hogy ott a végső döntő csatát megvívja. Ezt közölte Wessenberg osztrák diplomatával is, a kit márczius 28-ikán mint hadifoglyot hoztak elébe, s a kivel politikai beszélgetésbe keveredett, a melylyel békés szándékait iparkodott igazolni. „Azt kértem“, mondá, „hogy hagyják meg Francziaországot azok között a határok között, a melyek felett az ország akkor rendelkezett, a mikor én trónra léptem.²⁵ De nem állítom, hogyha rákényszerítenének, nem kötnék békét ezeknél akár kedvezőtlenebb föltételek mellett is.“ Csupán Antwerpen birtokára kell súlyt helyeznie, mert e város birtoka nélkül Francziaország még igen sokáig nem juthatna tengerészethez. A többi hatalmasságnak Ausztriát kellene azzal megbíznia, hogy a békéről tár-

gyaljon, akkor bizonyára gyorsan nyélbe lehetne azt ütni. Aztán így folytatta: „A császárnét a francziák szeretik. A nép bizonynyal szívesebben látná az ő és a szenátus régensségét, mint a Bourbonokét. Távollétem idején nagyon melléje állott a közvélemény, én pedig éppenséggel kapható vagyok reá, hogy a kormányzás terhét őreá ruházzam át“. Wessenberg kétségbevonta a császárnak erre való készségét. „Nem, nem“, felelte a császár, „a hírvágy is megkopik idővel. Nézze, mit ér a lángész: két éve még az egész világ nekem engedelmeskedett, ma az egész világ ellenem van.“ Ezzel és annak a bizonygatásával, hogy kész nagy áldozatok hozatalára is, bocsátotta el a diplomatát uralkodójához.

Ha Napoleon ennyire rezignáltan beszélt, habár csak azért is, hogy felesége atyjától támogatást szerezzen magának, akkor hadi helyzetét bizonyára már szerfelett kétségbeesettnek kellett találnia. S valóban, ekkor már tudta, hogy Marmont-t 25-ikén Fère-Champenoise-nál megverték, s hogy a szövetségesek őt és Mortiert maguk előtt hajtják. 28-ikán este — a csapatok ez nap keltek útra — Doulevantban Lavalette főpostamester levelét kézbesítették neki: jelenlétére föltétlenül szükség van a fővárosban és, ha azt nem akarja elveszteni, akkor nincs egy pillanatnyi veszteni való ideje sem. Nemsokára rá azt kell hallania, hogy ellenségei már Meauxig érkeztek. Türelmetlensége lázba szökken. Troyesba érve alig alszik valamicskét. Berthiernek adja át a parancsnoklást s ő maga, csupán testőrsége svadrónjaitól kísérve, előrelovagol, hogy Ville-neuve sur Vannes-ban ezt a kíséretet is a faképnél hagyja; azután Caulaincourt-ral kocsiba veti magát s hallatlan sietséggel tovaszáguld.

A szövetségesek időközben a főváros közvetlen közelébe érkeztek, és 29-ikén Mária Lujza a római királylyal együtt Bloisba menekült. A régensség tanácsosai joggal foglaltak ezzel szemben állást, ámde Napoleonnak az a szószerinti parancsa, hogy fiát semmiesetre se juttassák Astyanax sorsára, parancsoló szóval követelte annak eltávolítását.²⁶ Párisban ez mély benyomást tett, a hol a lakosságot a nagyszámban beérkező sebesültek, a vidékről bemenekülő parasztság és a hivatalos sajtóírodának ijesztő jóslatai a városra várakozó sorsról, ha a polgárság nem védekeznek, amúgy is már hihetetlen izgalomba ejtette. A járadék 45-re bukott. József, a ki ott maradt, nem értett hozzá, hogy a közbizalmat fokozza. A párisiakhoz intézett szózata, hogy szálljanak szembe az ellenséggel, mert a császár úgysis nyomon követi azt, semmiféle lelkesedést nem keltett. Hiszen akkor is hiányzott volna az ellentálláshoz szükséges fölszerelés és a harczra kész emberek számára a fegyver. Az erődítések, a melyeket építeni kezdetek, nem készültek el. Párisban magában alig volt 30,000-nyi nemzetőrség. Ez azonban Marmont és Mortier csapataival egyesülve márczius 30-ikán a város falai előtt tényleg hősiezen verekedett. Csak késő délután, a mikor a poroszok túlereje a Montmartret bevette s ott egy csomó ágyút állított föl, csak akkor kötöttek fegyverszünetet. Józseftől, a ki már a déli órákban elmenekült, fölhatalmazva, estére aztán fegyverletételt határozott Marmont, a melylyel a várost kiszolgáltatta a szövetségeseknek.

Ugyanebben az órában Mortier egyik tábornokát délfelé küldötte, hogy a Párisból kivonuló csapatoszlopok számára szállásokat készítsen elő. A cour-

de-francei pihenőállomásnál az éj sötétjében a küldött utasokra bukkant, a kik lóváltásra várakoztak, s közülök az egyik megszólította. A császár volt az, a ki így tudta meg fővárosának elvesztét. Borzasztó düh fogta el József és hadügyminisztere, Clarke miatt, a kiknek igazságtalanul írta rovására ezt a veszteséget, nyomban tovább akart menni Párisba, s csak akkor engedett az okos szónak, a mikor már Mortier elővédjének fáklyái feltűntek, s a mikor Flahault tábornok, a kit Marmonthoz küldött, a tábornagy levelével került vissza, a melyben az a párisiak hangulatát úgy festette le, hogy biz azok egyáltalán nem hajlandók az ellentállásra. Erre visszatért Fontainebleauba.

Másnap reggel, márczius 31-ikén, a czár és III. Frigyes Vilmos ünnepélyesen bevonultak a meghódított városba. Ferencz osztrák császárnak az arcisi ütközet után azt tanácsolta Schwarzenberg, hogy vonuljon Dijonba, a déli hadsereg védőszárnyai alá. Metternichkel együtt ott maradt — bizonyára szántszándékkal, nehogy mint vején diadalmaskodó hadvezérnek kelljen homloktérbe nyomulnia. Az uralkodókat Párisban egy kicsiny, de végtelenül mozgékony royalista párt XVIII. Lajost éltető kiáltásokkal fogadja s emiatt tökéletesen tévedésbe esnek a lakosság tulajdonképen való hangulata felől. Ez pedig a Bourbonokkal szemben teljesen egykedvűvé fanyarodott. Az emberek már alig is gondoltak rájuk, s legkevesbbé arra, hogy tán még vissza is hívják őket. Hűségre és rokonérzésre csakis a Faubourg-Saint-Germain környékén számíthattak, a hol az odaveszett kiváltságok után való búslakodás és minden más társadalmi osztálylyal szemben való korlátolt gyűlölködés abban a hiedelemben volt, hogy a régi udvarral együtt a régi idők is visszatér-

hetnek. Hiába törekedett volt Napoleon arra, hogy Franciaország ősnemes családait megnyerje maga számára. Csak kevesen voltak közülök olyanok, a kik tiszta szemmel látták át az idők változását s ezek elismeréssel és bámulattal szemlélték reformművét. A többi mind már régóta csak a bukásán dolgozott. Nem egy közülök szívesen rendelkezésére állott a császár titkos ellenségeinek, a kik már évek óta azon iparkodtak, hogy a soha ki nem elégülő hódítót megbuktassák. Most itt volt az ideje, hogy az idegen uralkodók előtt a maguk hangulatát a nép hangulatának állítsák be, s miután Talleyrand, a ki eredetileg Mária Lujza régensségével kaczerkodott, de utóbb elejté, szintén velük tart, így csakhamar nyert ügyük van. A czár Talleyrand palotájában szállott meg. Az orosz uralkodó itt már csak bátortalanul és kételkedően ejti ki Bernadotte nevét, a ki pedig nem szünt meg Párisban maga mellett hangulatot csinálni; de nyomban meghallja házigazdájának azt a nézetét, hogy Franciaországnak már elég volt a katonauralkodókból. „Ha ilyet akarnánk, akkor azt tartanók meg magunknak, a ki most van, mert ebből a fajtából ő az első a világon. Az ő nyomában egy másiknak bizonynyal nem sikerülne akár csak tíz embert is zászlaja alá gyűjteni.” Vagy Napoleon, mondja, vagy XVIII. Lajos; harmadikról szó sem lelet. A czár pedig osztozott véleményében. Egy nyilatkozatukban, a melyet a szövetségesek — helyesebben Sándor czár, még pedig anélkül, hogy Ferencz császár beleegyezését kikérte volna, a melyet, mint mondá, amugy is föltételez — márczius 31-ikén a beneventi herczeg által a szenátushoz juttattak, s a mely nemsokára rá sok ezernyi példányban az utczaszögleteket borította

el, így szólottak: „hogy sem Bonaparte Napoleonnal, sem pedig családjának bármelyik tagjával többé nem hajlandók tárgyalni, hanem hogy hajlandók elismerni azt az alkotmányt, a melyet a francia nép önmagának szándékozik választani“. A szenátus pedig — ugyanaz a szenátus, a mely még csak pár hete is olyan rab-szolgamódon állott urának és alkotójának rendelkezésére — miután április 1-én a saját nélkülözhetetlenségét kimondotta, a rákövetkező napon elhatározta a császár trónvesztését s a nemzetet és a hadsereget föloldotta az annak adott hűségeskü alól. A nemzetnek nem volt ez ellen semmi kifogása: a Törvényhozó Testület helybenhagyta a szenátus döntését s a legmagasabb császári hivatalok, a legfőbb számszék, a semmítőszék, stb. egyszerűen átpártoltak az új zászló alá. Szinte a szégyenkezés fogta el őket, hogy Párisban — a hol négy évszázad óta nem került volt erre a sor — idegen katonaság tanyázott s most arra pazarolták dühüket, a ki ezt a sorsot rájuk zúdította. De vajjon sikerül-e majd a hadsereget is, ezt a hűséges szerszámot, a háborúk és csaták mesterének kezéből kicsavarniok?

Napoleon még Cour-de-Franceből elküldte Caulaincourt-t a csárhoz, s ellátta teljhatalommal olyan béke megkötésére, a minőt Châtillonban a szövetségesek tőle kívántak. A követ most ért vissza Fontainebleaubá, s a mit az ellenség válaszaképen magával hozott, az lényegében nem volt más, mint Napoleon saját szavai: a vele való béke nem lehetne egyéb, mint fegyverszünet, s még fia elismerésére is atyja csak akadály lehet. A mi azonban a régensséget illette, erészben a czár nem fosztotta meg a követet minden reményétől; de ennek az az első föltétele, hogy a császár mondjon

le. Annak pedig igazán ez volt a legkisebb gondja. Megverték, igaz, de le nem győzhették. Hiszen voltak még csapatai. Itt volt először is Marmont 12,000 katonája Corbeil és Essonnes körül, mögötte pedig Mortier 8,000 embere; az Arcisnál megvert hadsereg eleje április 1-én érkezett meg, 2-án pedig a gárdák, míg a többi Troyes felől útban volt errefelé. Rövidesen majdnem 60,000 embert tud itt összegyűjteni, s ehhez már csak azt a 100,000 embert kellett hozzágondolnia, a mit a saját kijelentése és a jelen háború tapasztalatai szerint a saját egyénisége az ellenség szemében megért, hogy arra a meggyőződésre jöjjön, hogy egyelőre az ő ügye még egyáltalában nem veszett ügy. Ezenfelül Maison ott állott északon, Augereau pedig, a ki ugyan fölöttébb gyanus sietséggel hagyta el Lyont, délen, Soult és Suchet az angolokkal és a spanyolokkal állottak szemközt. S a katonák és tisztek közül, ha volt is soraikban itt-ott bizonyos elégedetlenség, javarészüik mégis az ő pártján állott. Az április 3-ikán tartott szemlén a gárdák azzal válaszoltak beszédére, hogy viharzó rivalgással kiáltozták: „Párisba!“ Vezéreik persze másként gondolkoztak. Bárha közöttük is voltak a császárnak föltétlen hívei, mint pl. Mortier, Drouot és mások. Ámde azok közül, a kik a másod legmagasabb helyen parancsnokoltak, a tábornagyok, hercegek, fejedelmek és grófok közül, a kik nagy szolgálatokat tettek és nagy díjazásokat kaptak, azok közül a legtöbbben már előző évben is csak igen kényszeredetten vitték tovább a háborút, mert nem látták a végét, s mert bizony már igen nagyon vágyakoztak arra, hogy bátor munkájuk gyümölcsét végre már nyugodtan élvezhessék. Hogy most még tovább verekedjenek, teljesen reménytelen vállalkozásnak

tetszett előttük. S ha győznének is, minő áldozatok árán! S egyáltalában számíthattak-e békére? S ha, akkor is milyen könnyen fölfakadhatott nyomában a polgárháború. A Bourbonok visszatérte ugyan gyűlöletes gondolat volt szemükben, de hiszen volt még egyéb megoldás is. Hogy Caulaincourt Párisból azzal a tervvel került vissza, hogy a császár mondjon le fia javára s hogy Napoleon erről környezetével beszélgetett is, azt akkor tudták meg a tábornagyok, a mikor a szenátus trónfosztó határozatáról és a szövetségesek nyilatkozatáról értesültek, s ebben látták az egyetlen eszközt, hogy az uralkodó rendszert s vele együtt a maguk állását és tekintélyét is megmenthessék, anélkül, hogy újabb fáradsalmaknak és nyugtalanságoknak kellene magukat kitenniök. Április 4-ikén, a díszszemle után végre is neki bátorodtak. Ney, Lefebvre, Oudinot és Macdonald többi társaik küldötteiképen odaállottak a császár elé, a ki mellett ott volt Berthier, Caulaincourt és Maret is, és előadták neki, hogy most, a mikor a szenátus ő ellene döntött s a mikor a békét is elmulasztották, nincs más választás számára, mint a lemondás. És pedig úgy szeretnék, ha fia és a császárné, mint régensnő javára mondana le; a Bourbonokat nem tartják kívánatosnak. Erre Napoleon állítólag kétségbevonta a szenátusnak azt a jogát, hogy tőle az uralmat elvegye, aztán megmutatta az ellenség rossz elhelyezkedését, előszámolta nekik csapatait és elébük tárta a maga támadótervét: mindhiába, engednie kellett és aláírta azt az okiratot, a melyet tőle követeltek. Ez pedig így szólott: „Miután a szövetséges hatalmak az európai béke helyreállításának egyetlen akadályául Napoleon császárt tekintik, Napoleon császár, híven esküjéhez, kijelenti, hogy kész a trónt elhagyni,

Franciaországból elmenni, sőt az életét is föláldozni a haza javára, a mely elválaszthatatlan a fia jogaitól, a császárné régensségétől és a császári birodalom törvényeitől“.²⁷

A mikor Napoleon erre szánta magát, bizonyára az volt a mellékgondolata, hogy a szövetségesek ezt a föltételes lemondást esetleg visszautasíthatják. Szinte óhajtott volna ezt, mert akkor azokat, a kik őt e lépésre készítették, meggyőzhette volna róla, hogy nincs más kilátásuk, mint XVIII. Lajos uralma, s akkor bizonyára nem tagadnák meg tőle támogatásukat. Ennek a gondolatmenetnek volt a következése, hogy Caulaincourt-t nem magában küldte el a nyilatkozattal Párisba, hanem Neyt és Macdonaldot is vele küldte, hogy mint a hadsereg kiküldöttei, maguk képviseljék kívánságukat. Ilyen minőségükben fogadta őket Sándor cár április 4-ikén este. Úgy látszott, mintha már ingadoznék elhatározásában, főként a mikor Macdonald azt bizonygatta előtte, hogy a hadsereg csak undorral gondol a királyság visszatértére, miután hőstetteikben az nem vett részt és dicsőségükben nem osztozkodhatnak. Ha elutasítanak annak a férfiúnak az áldozatát, a kihez oly soká hűséggel ragaszkodtak, akkor könnyen meglehet, újra visszatérnek hozzá. A hadsereg még távolról sincs annyira szétzilálva, semmint gondolnák. E szavakat azonban még azon éjjel csattanó cáfolat érte. Marmont-t már akkor, a mikor a város védelméről le kellett mondania, sikerült Talleyrandnak megnyernie. „A népet és a hadsereget“ — írja április 3-ikán Schwarzenbergnek — „a szenátus határozata föloldotta a Napoleonnak tett hűségeskü alól. Kész vagyok abban segédkezni, hogy a nép és a hadsereg egymáshoz közeledhessenek, mert azt remélem, hogy

ezzel lehetetlenné teszem a polgárháborút és az újabb vérontást.“ Erre aztán közöttte s a Párisban alakult ideiglenes kormány egy követe között megegyezés jött létre, hogy hadteste a 4-ikéről 5-ikére virradó éjjel Essonesból Versaillesba, vagyis az ellenséges vonalak körébe fog vonulni. A mikor aztán Napoleon követei az ő táborán keresztülmentek és küldetésükről neki szóltak, önhatalmú lépését bizonyára megbánta s velük együtt Párisba ment, altábornokát, Souhamot, a kit a dolgokba beavatott, megbízván, hogy visszatértéig semmi újabb lépést ne tegyen. Souham azonban, a ki árulástól félt, vagy talán Marmont valódi célzatait jobban ismerte, az éj sötétjében 12,000 emberével, a kiket azzal tévesztettek meg, hogy az ellenség ellen vonulnak, egyenesen bemarsolt az osztrák hadosztályok közepébe. Mire a hajnal földerengett, e derék katonák fogukat csikorgatva látták vezetőik művét. A császárnak hamarosan jelentést tettek az esetről, a ki így a kiküldöttek főérvét egykönnyen halomra dönthette és a régensség eszméjét, mint a melyet Ausztria sem pártol, egyszerűen visszautasíthatta. Másról nem lehet már szó, mint Napoleon föltétlen lemondásáról. Most már Ney és Macdonald is végkép elejtették a császárság ügyét. Útban visszafelé, Napoleon előzetes tudta nélkül, Schwarzenberggel fegyverszünetet kötöttek.

Napoleon időközben értesült Marmont hűtlenségéről és miután a Loiretől északra való állása most már teljesen tarthatatlanná vált, még április 5-ikén kiadta a parancsot, hogy Pithiviers és Orléans felé vonuljanak vissza. Állítólag egyúttal arról is szólt ekkor, hogy Itáliába fog átvonulni, ott egyesül Eugénnal, a nemzeti eszmét fogja ott hadseregével és lángeszével felragyogtatni, hogy Francziaország helyébe, a

mely őt elejtette, új hazát keressen hazátlan politikája számára. A francia katonáknak azonban még volt hazájuk, s így ennek a tervnek e körülményen kellett dugába dőlnie. Ezért is tekinthető csupán az a parancsa hitelesnek, a mely a Loireon való átkelésre vonatkozik. A hozzá visszatért tábornagyok most már egészen nyíltan megtagadták a neki való engedelmességet és április 6-ikán kijelentik, hogy a hadseregnek már csak egészen gyenge romjai állanak rendelkezésükre s ezeket is körülfogta az ellenség, s hogy még ha sikerülne is a Loire mögé menekülniök, egyéb nem származhatnék belőle, mint egy véres polgárháború. Ezért azt tanácsolják a császárnak, hogy most már föltétel nélkül köszönjön le. Napoleon eleinte vonakodik, de utóbb, a mikor vezérei teljesen cserbenhagyták, mégis megír egy újabb leköszönő okiratot, a melyben „a maga és örökösei nevében lemond Franciaország és Itália trónusairól“.

Kiküldöttei — Caulaincourt és a két tábornagy — ezzel az újabb nyilatkozattal újra Párisba mennek, hogy ott ezen az alapon a szövetségesekkel olyan értelmű szerződést kössenek, a mely Napoleon számára a császári címet, Elba szigetén a suverain uralmat, kétmillió franknyi évjáradékot és gárdái közül testőrségül négyszáz embert, Mária Lujza császárné számára Párma hercegségét, a császár anyjának és fivéreinek pedig évjáradékot biztosítson. Elbát a czár, Talleyrand és Metternich intő szava ellenére is odaengedte. Még Ferencz császár is kissé nyugtalanítónak érezte a trónjavesztett czézárnak ezt a túlságosan közellétét, Hardenberg pedig szemrehányásokkal illette miatta a czárt. Így tehát még az is csak ellentmondások árán sikerült, hogy földrészünk egykori diktátora ilyen

odadobott morzsákhoz jusson, a melyek suverainitásának inkább gúnyjára voltak, semmint bizonyosságára, bárminő szűkre is szabták legyen e fogalom határait. A fontainebleau-i szerződés okmányát április 11-ikén írták alá Párisban Ney, Caulaincourt, Macdonald s a szövetséges hatalmak négy minisztere. Másnap Napoleon is aláírta a nevét s ezzel végérvényessé tette lemondását. De vajjon minő érzésekkel?! Reménytelen önmegadás volt-e az, a mi lelkét e perczben eltöltötte? Avagy sikerült erélyes szellemének mégis valamely fenntartásra bukkannia, a melyet sorsával szembe szegezzen? Legyőzöttek avagy csak megvertnek érezte-e magát — itt az életben úgy, mint amott a harcmezőn? A szerződés befejezte előtt pár nappal megbízta Caulaincourt-t, hogy lemondását vonja vissza és szakítsa félbe a tárgyalásokat, mert egy hűnek maradt tábornoka, Allix, egy osztrák küldöttől állítólag azt hallotta, hogy Ferencz császár nem engedi a leányát a trónról letaszíttatni. A híradás nyomban tévesnek bizonyult s a tárgyalást tovább folytatták. S még egy ízben, a mikor az okmányt már aláírták volt, újabb hasonló parancs ment képviselőjéhez; ekkor azonban már késő volt. Most tehát itt állott a befejezett tény előtt. Uralmának visszavonhatatlanul vége szakadt. Ausztriára való számítása tévesnek bizonyult. A mikor néhány nappal ezelőtt Mária Lujzának, a ki Bloisban tartózkodott, levelet küldött; s ebben közölte vele, hogy az ő órája utolsót ütött, hogy nem akarja a császárnét szerencsétlenségébe magával rántani, s ezért bátran vesse az magát atyjának karja közé, ekkor a jellemében gyöngye asszony ezt az ujmutatást komolyan vette, eztán már csak Ferencz császártól akart tanácsot elfogadni és végül még attól

is vonakodott, hogy Fontainebleauban menjen, a hová a csár főszárnysegédjének, Schuwalow grófnak kellett volna őt elkísérnie. Napoleon közvetlen környezetének egyes tagjai, a kiket tekintélye kritikát nem ismerő hódolatra készített vele szemben, gazdájukat el sem tudták képzelni, hogy ezek után miképen tudna tovább élni. Maret azt hitte róla, hogy halálra van szánva és pisztolyait eldugta előle. Olyan emberek persze, a kik nem állottak egyéniségének közvetlen varázsa alatt és nem is tartották őt minden kritikán felül állónak, mint pl. Metternich, Fouché és mások, egyáltalában nem vártak tőle ilyes lépést. S látszólag bárminő határozottan jelentkezett is a hír, hogy a császár az április 12-ikéről 13-ikára virradó éjjel mérget vett be, az elfogulatlan történetíró csak nehezen szánhatná magát arra, hogy e hírnek hitelt is adjon. Oly kevésbé illenék az ennek az embernek egész lényéhez, a ki még majd Szt. Ilona szigetén sem tartja az e világban való szerepét befejezettnek, hogy méreg helyett sokkal inkább kell ama kórrohamok egyikére gondolnunk, a melyekkel jövődő halálos betegsége talán már most jelentkezett, mint pl. annak idején a drezdai ütközet után Pirnában is, vagy pedig azt kell föltételeznünk, hogy idegeinek borzasztó viharzását valamilyen narkotikummal akarta tompítani s ezenközben lett rosszul. Bizonyos az, hogy Napoleon rosszulléte másnapra elmúlt s ő már a legközelebbi időkben is tele új kedvvel, tele bizakodással és reménységgel vágott neki új életének s ezenközben csakis egy dolog miatt aggódott: az élete miatt.

A fontainebleau-i palota már a császár lemondása előtt is katonai vendégeinek jó részét elvesztette; a bukott császár termei nemsokára egészen sivárákká

lettek. Berthier is szabadságra ment, a melyről többet nem tért vissza. Csak kevés híve maradt mellette, a míg Napoleon április 20-ikán a szövetségesek biztosai — félig őrség, félig fedezet — kíséretében ott-hagyta azt a helyet, a honnan oly sok ízben hirdette ki Európának az akaratát. Mielőtt kocsira ült volna, búcsút vett az öreg gárdától. Megköszönte nekik nemes lelkesültségüket, a melyet mindenkor tapasztalt tőlük. Bár hadseregének egy része elárulta és elhagyta — mondá —, a háborút a Loire mögött, vagy pedig váraira támaszkodva még két-három évig folytathatta volna. Ámde akkor polgárháború dúlta volna föl Franciaországot, s a mióta ezt tisztán látja lelkében, azóta minden személyes jogát és minden dicsőségét és érdekét a haza javának és boldogságának áldozta föl. Gárdái — így intette őket — járjanak tovább a kötelességtudás és a becsület útján s szolgáljanak híven annak az uralkodónak, a kit a nemzet magának kiválaszt. Ő maga az életével végezhetett volna, de tovább akar élni, hogy írhasson, s hogy közölhesse az utókorral harczosainak dicsőséges tetteit. Erre aztán megcsókolta Petit tábornokot, a ki a gárdákon parancsnokolt, megcsókolta a zászlójukat, „öreg morgó medvéinek“ még egy utolsó istenhozzádat mondott és azután elvágtatott. „Valamennyi sorból sóhajok szakadtak fel“, írja Coignet a jegyzőkönyvébe, „s be kell vallanom, hogy én is könnyekre fakadtam, a mikor drága császárom indulását láttam“.

1814 május 4-ikén az „Undaunted“ horgonyt vett a portoferrajói kikötőben s a trónjavesztett impérátor kilépett a szigetre. Alig vett magának annyi időt, hogy miniatűr birodalma lakosságát képviselő

küldöttségnek kijelentse, hogy atyaként kíván róluk gondoskodni, máris lóra ült, hogy a sziget erődítéseit megvizsgálja. Úgy látszik, eléggé meg volt velök elégedve, de azért mégis nem egy javítást tartott rajtok szükségesnek, s valóban már a legközelebbi időben ki is adta a parancsot, hogy délen a pianosai szigetcskét szereljék föl két üteggel. „Hát ez bizony csak börtön, a mit nékem juttattak“, mondotta még áprilisban Caulaincourtnak, „de a kulcsa az én kezemben van. Itt ugyan meg nem fognak. Hat hónapig tudok itt védekezni s végül is légbe tudom magam röpíteni“. Még röviddel előbb nem érezte magát eléggé biztonságban. Dél-Fracziaországon át való útja mély benyomással volt rá, s még utána is sokáig izgalomban tartotta a lelkét. Mert bizony ez az út, az idegen biztosok kísérete mellett is, tele volt veszedelemmel, annyira dühödött volt vele szemben a provençei nép hangulata. Eddigi alattvalóinak dühét csak úgy tudta magáról elterelni, hogy helyét a kocsiban fölcserélte, osztrák formaruhát öltött és a Bourbonok fehér kokárdáját tűzte ki. Kísérete e napokban nem egy ízben láthatta, a mint a kishitűség könnye kifakadt a szemén s a mint szavát és arcza vonásait elfogta a félelem. Azt jelentették neki, hogy royalista ügynökök föllázították ellene a népet; s azt meg viszont ő képzelte konokul hozzá, hogy ebben az ideiglenes kormányzat keze is közreműködik. Már csak az angol naszádon érezte magát újra kissé biztonságban, a mely Fréjusból — ugyanabból a Fréjusból, a hol egykor Egyiptomból jövet, partra szállott volt — el Korzika mellett Elbára vitte; biztonságérzetével együtt újra rátalált régi parancsoló uralkodói hangjára is, a melyet pedig a félelmekkel teljes napokban már egészen elvesztett.

Nagyon kedvére való volt aztán, hogy az angol megbízott, Campbell, inkább kezes, mint őr, ott maradt Portoferrajóban, a hol három hét múlva a régi gárdából való 400 gránátos is megérkezett, a kiket a fontainebleau-i szerződésben magának kikötött volt. Ezek, egy csomó lengyel dsidással egyetemben, a kik a gárdához csatlakoztak, a francia helyőrség egy részével, a mely szolgálatába lépett, s a bennszülött védősereggel együtt mégis egész kis hadsereget tett ki, ezer embernél is többet, a kiknek a császár — tudjuk, hogy ezt a címet eztán is joggal használta — most már ugyanazzal a szorgos körültekintéssel viselte gondját, mint a hogyan annakelötte világháborúi óriási néphadseregeiről gondoskodott.

De sem ez a gondoskodás, sem kis hajóhada körül való fáradozásai — egy neki engedélyezett naszádon kívül még másik két hajót is szerzett magának — nem kötötték le egész munkásságát. A nyughatatlan vérű ember, a kinek minden pillanatában valamivel foglalkoznia kellett, kicsinyke kormányának minden legkisebb részletébe elmerült. Itt is megvolt az államtanácsa, a melybe Bertrand és Drouot tábornokain kívül egy tucsat bennszülöttet is meghívott. A tanács határozatai elsőben is a rioi vasbányák és a sóbányák jövedelmének szaporítására vonatkoztak; mindkét céljukat elérték. Aztán új utakat építettek, azok mentén eperfákat ültettek, egészségrendészeti szabályzatot alkottak stb. De még a saját háztartását is a legkisebb részletig önmaga vezette Napoleon, úgy hogy pl. udvari marsaljánál jobban tudta, hogy hány matrácza, lepedője, ágya stbije van. Pénz dolgában a legkicsinyesebb pontosságot tanúsította. És pedig nem ok nélkül. Az a négymillió frank, a mit a

tuilléria-kincsből a maga számára megmentett, nem fog soká tartani, XVIII. Lajos pedig nem fizette a szerződés szerint megállapított évi kétmillió franknyi járadékot. Ki vehette hát tőle rossz néven, ha piczike állama adóit irgalom nélkül behajtotta? Hiszen még kedvelt gránátosai számára is csak kicsi karaj kenyeret szelhetett. Az a mondása, a melyet 1812-ben Oroszországból visszatértében Varsó falai között mondott de Pradtnak: hogy a fennségest a nevetségestől csak egy lépés választja el, akkoriban nem volt találó; most sokkal inkább talált volna. Az elbai suverain is ugyanazt az udvartartást vezette ugyanazzal a szertartással, mint a mely Párisban dívott törvény erejével. Ám minő ellentét! Vasárnaponként ugyan Portoferrajóban is volt fogadtatás és cercle, egy nem éppen nagyszabású épületben — a melyet csak utóbb hozzáépítés által hoztak annyira a mennyire rendbe — de hol voltak innen ama büszke nevek hordozói, a kik régebben a nagyúr szemének csak egy pillantására is epekedve várakoztak? Meg kellett a kis város polgáraival s azok tisztos feleségeivel elégednie, a kik között Campbell észrevett egy asszonyt, a ki nemrég a formaruháját hozta rendbe. Itt is volt ugyan főudvarmestere, Bertrand tábornok — a ki feleségestül, gyerekestül követte a császárt —, de minő kicsiny és kicsinyes volt itt a hatásköre! A kamarások hajdani nagy tömegéből most egy se volt itt; az a négy úr, a kiket most így neveztek, bennszülött volt. Rajtok kívül egy orvos, egy patikus, Peyrusse, mint kincstáros, két segédtszt, a kik közül az egyik a palotafőnöki, a másik pedig az istállómesteri szolgálatot is ellátta, s végül a császár titkára, Rathéry, ezekből állott az egész udvartartás. Dolgozószobája itt is úgy volt be-

rendezve, mint Párisban, s Rathéry itt úgy ült az íróasztalnál, mint amott Méneval és Fain ült volt; itt is szokott sietségével mondotta Napoleon tollba nagyszámú rendeleteit és leveleit — de mennyire eltért most a tartalmuk attól, a mi annakidején leveleinek világhistóriai jelentőséget adott! „Szidja össze a kertészt“, így kezdődik az egyik Bertrandhoz intézett hosszú levele, „hogy három segédet fogadott föl egy tenyérnyi kis kertecske gondozására.“ „Ön“, mondja egy másik levelében, „ezerötszáz frankkal többet kér az udvari emberek ruházatára; ezt a többletet nem engedélyezhetem... Vegye el a portástól a vállrojtokat; nem festenek jól rajta.“ Mindezt persze rövid úton, szóbelileg is közölhette volna a címzettel; ezt azonban minden vagyonosabb birtokos is megtehetette volna, már pedig ő suverain volt és a kormányzati gépezetről lemondani sem nem tudott, sem nem akart.

Elbán koránkelővé lett. Tábori ágyából már hajnali négy órakor ugrott ki, s nemsokára már látni lehetett, a mint kertjében sétálgatott. Aztán meglátogatta a kikötőt, a kaszárnyát, vagy pedig szobájában dolgozott, és esténként átment Porto Longonéba, a hová édesanyja, a ki vele élt Elbán, szintén elkísérte. A mikor a nyári hőség már kellemetlenné tette a portoferrajói tartózkodást, Napoleon visszavonult a Marcianai magaslatra, a hol kíséretével együtt sátrakban lakott. Pompás, öreg gesztenyfáktól beárnyékolt hely volt ez, a melyről a szem messze elkalandozhatott a tenger felé, át a korzikai Bastia felé és a toszkánai Livornó felé, egészen szíve szerint való kilátó volt az. Itt fogadta Walewska grófnő látogatását, azét, a kivel 1807-ben Lengyelországban ismerkedett meg, a kivel aztán azóta is benső viszonyban állott s a kit még

Fontainebleauban meghívott Elbára. Kis fiának, a császár fiának társaságában jött ide.²⁸ A mély titok, a melynek leplébe ezt a látogatást burkolták, a közvéleményben azt a hiedelmet keltette, hogy a császárné járt itt. Az persze nem jött el. Atyja arra bírta rá, hogy térjen vissza Ausztriába, s a császárné egykedvűen eltűrte ezt is. A nyár folyamán fürdőkúrárt használt a szavojai Aix-ben, a mit maga Napoleon ajánlott volt neki, mert az volt a szándéka, hogy csak később, a mikor már magához tért és megerősödött a kiállott fáradoalmak után, akkor fogja viszontlátni. Neje azonban akkor sem kereste föl, a mi keserves szemrehányásokat váltott ki belőle; ezek azonban nem sok hatással voltak. A politika útjába állott a két házasság érintkezésének. Mária Lujza vonzalma pedig nemsokára már egész másmerre vezetett.²⁹ Hét évvel utóbb, Napoleon halála után, egy ízben azt írta egyik barátnőjének: hogy soha mélyebb érzés a férjeért el nem töltötte, de ennek ellenére is szívesen szánt volna neki még néhány boldog esztendőt, a miért mindenkor olyan figyelmes volt vele szemben, „persze föltéve, ha tőlem jó távol marad“. Napoleon Elbán iparkodott vigasztalódni, bárha elég gyakran gyötörte őt a kis római király miatt való gond, s bárha feleségétől várt leveleket, ha csak politikai okokból is, fájdalmasan nélkülözte. Walewska rövid otttartózkodása után Borghese Paulina érkezett oda, a ki — saját bizalmas leveleiből akartak erre bizonytságot kiolvasni — a trónjavesztett czézárnak itt állítólag megint több volt a nővérénél. Többi testvére közül egyik sem jött el.

Nem mintha a császár a rokonaival való minden összeköttetés híjjával maradt volna. Legalább a livornói titkos rendőrség, főként Mariotti, az ottani francia

konzul s annak a szigeten levő ügynökei, állítólag a császárnak igen sűrű, főként Muratval való érintkezéséről értesültek, a ki bizonytalan lévén a felől, vajjon az európai szövetséges hatalmak Napoleon cserbenhagyásáért kijáró díját, nápolyi uralmát nem fogják-e kikezdeni, újra titkos érintkezést keresett sógorával. Hogy ketten miről tárgyaltak, ha egyáltalában tárgyaltak, azt részleteiben annál nehezebb föladat lenne megállapítani, miután üzeneteiket valószínűen csupán bizalmas küldötteik szóbeli közvetítésével juttatták el egymáshoz. Az volt-e szándékuk, hogy támogatni fognak egy Olaszország föllázítására irányuló tervet, a minőt pl. 1814 júniusában egy összeesküvő csoport küldött Napoleonnak? Vagy talán inkább azzal a másik tervvel foglalkoztak, hogy a császár újra Francziaországban próbáljon szerencsét? A hűtlenné vált Muratval szemben különben Napoleon aligha tanúsított túlságos nyíltságot; Muratra nézve pedig, Nápoly falain túl, nem is volt az olaszok hangulata valami kedvező. Ezzel szemben az ősz folyamán nagyszámú olasz embert fogadott a császár Portoferrajóban, a kik egyáltalában nem titkolták, hogy mennyire kedvük ellenére van az osztrák uralom visszatérte, s hogy mennyire csak Napoleonba helyezik minden reménységüket. Nem éppen lehetetlen, hogy talán nem egészen kereken utasította őket vissza. Hiszen lehetséges, hogy provencei élményeinek emléke a Francziaországban való fordulatra való számítását kissé megzavarta s így tekintetét talán más irányba fordította. Bizonyos azonban annyi, hogy ez a lehetőség, ha röpke pillanatnyi ötletnél valaha több volt, nyomban újra teljesen háttérbe szorult, mihelyt titkos hírei és a lapjelentések többé semmi kétséget nem

hagyhattak fenn arészben, hogy a francia nép lelke változáson ment keresztül, a mely csak az ő malmára hajthatta a vizet.

És valóban XVIII. Lajos uralma nemsokára mindinkább fokozódó idegenkedést támasztott. A király május 30-án megkötötte a békét a hatalmakkal — közöttük Angliával is, a mely az elhódított gyarmatok legnagyobb részét visszaadta — s néhány nap múlva a forradalommal is valami kiegyezésfajtát kötött, amennyiben Franciaországnak alkotmányt, az ú. n. chartát, adta. Ez az alkotmány, minden hibája és hiányossága ellenére is, értékes engedmény volt s a népnek bizonynyal nagyobb részt juttatott a törvényhozásban való részvételtől, mint a mennyit Napoleon valaha is engedélyezett neki. Amellett a király meggondolt ember is volt, a ki sok jóakarattal ment az új viszonyok elébe, csak hogy már öreg, nagyon nehézkes és beteges ember volt és nem volt arra képes, hogy a környezetében és azon kívül lévő mindazokat a reakciós elemeket megzabolázza, a melyek a lázadással való kiegyezését ugyancsak rosszallották. Itt volt mindenekelőtt ennen fivére, Artois grófja, most az emigránsokból álló ultraroyalista párt feje, a mely párt a régi állapotok változatlan visszaállítása után epekedett, a kormányt compromittálta és tőle a nép széles tömegeit teljesen elidegenítette. Mert hiszen a Bourbonok iránt érzett mélyebb sympathiákról, a melyekről Wellington igen helyesen állapította meg, hogy országukban annyira idegenekké váltak, mintha sohasem is uralkodtak volna ott, egyáltalában szó sem lehetett. Már az is rontotta hitelüket, hogy idegen csapatok védelme alatt kerültek újra a trónra. Egy torzrajz úgy ábrázolta XVIII.

Lajost, a mint egy kozák háta mögött ül a lovon s úgy száguld tova francia harczosok holttetemei fölött. Az is esztelen eljárás volt az uralkodótól, hogy barátjának, György angol régens herczegnek minduntalan és folyton hálálkodott a vele szemben tanusított jóakarátért, a mint hogy különben az sem volt tőle túlságosan észszerű dolog, hogy egy rég elavult szertartásrendszer kedvéért saját alattvalóitól teljesen elzárkózott. Aztán még sok minden más is fölgülemlett apránként. Már az is, hogy az új alkotmány királyi kegyajándék formájában került napvilágra, mélyen sértette a népfölség elvét, a mely pedig ennél a hiúságos népnél nagyon mély gyökeret vert. Ez az alkotmány pedig kezeskedett arról, hogy a nemzeti vagyonból részesült új birtokosok tulajdonukat háboríttatlanul birtokolhatják, az egyik miniszter pedig ennek ellenére is az Alsóház egyik ülésén nyíltan kifejezte abbeli reményét, hogy e vagyonok még visszakerülnek „jogos” tulajdonosaikhoz, vagyis a hazatért emigránsokhoz. Ezek viszont most fölszámtágták hűségükkel hozott áldozataikat és jutalmukat — miután tisztviselői foglalkozásra rendszerint hasznavehetetlenek voltak — pairi kinevezések, szinkurák és kegydíjak formájában vették föl, a mi elegendő volt rá, hogy az egész dolgozó állami tisztviselőséget elkészerítse s a régebbi uralmat kívánatossá tegye a szemében. E bőséges jutalmazásokra szükséges pénzalapokat úgy szerezte meg az udvar, hogy Napoleonnak „rendkívüli javadalmát” önhatalmúan a civillistához csapta, azt az ünnepélyesen adott ígéretét pedig, hogy a közvetett adókat eltörli, egyszerűen visszavonta, a mi még a Vendéeban és Provenceban is utczai zavargásokra adott okot. És mind e jöve-

délmező kiváltságok ellenére is, a hazatért emigránsok minden vágyakozása és törekvése mégis egyre csak régi birtokuk visszaszerzésére irányult, a miben őket különben a velük egyívású papság is lényegesen támogatta. Sőt a papság nem ritkán még a gyónással is visszaélt, hogy haldoklókat vagyonuk jogos voltára nézve támasztott kételyek által annak visszaszolgáltatására rábírjon. Az ájtatoskodó udvari párt kedvezése révén azonban ezenkívül még egyéb sikereket is el tudott a papság érni. A Napoleon alatt végre beszüntetett főalamizsnás tisztséget egykori hatáskörével egyetemben újra fölláلتították s ezzel visszaszorították a cultusminiszterét; rendőri parancs (büntetés terhe alatt) elrendelte a vásár- és ünnepnapok megszentelését és pedig a chartában biztosított vallásszabadság ellenére és annak ellenére is, hogy a francia nép már régesrég óta csakis azokat az ünnepeket ülte meg, a melyek megtartását az 1801-iki concordátum rendelte el; az utczai körmeneteket újra föllevenítették; mi több, még az is megesett, hogy a párisi Théâtre français egyik kedvelt színésznőjének holttemétől megtagadták az egyházi temetést, a mi aztán utczai zavargásra adott alkalmat.

Ha ezekkel a túlkapásokkal a polgári lakosságot elkedvetlenítették, ezt a hangulatot még csak jobban kiélezte az a rendelet, a melylyel a kormány — hálából — a gabonának Angliába való szabad kivitelét engedélyezte, ami a városokban az élelmiszerek árát egyszeriben fölszöktette s e mellett még a szegény parti lakosságot is, a mely így a csempészüzleten való kis nyereségét veszttette el, kétségbeesésbe döntötte. Amellett a hadsereggel szemben valóssággal példátlan esztelenségre valló ügyetlenségeket

követtek el. Nemcsak hogy a régi nemesek, a hercegekkel az élükön, gúny tárgyává tették a tábornagyok és tábornokok új nemességét, hanem magát az egész hadsereget is ellenségükké tették. E hadsereg a keleten hadifogságba került várőrsegek és a spanyol- és olaszországi haderők visszatérte után számra meglehetősen nagy, a békés időket tekintve pedig éppen túlságosan nagy volt. Ezért nagyszabású elbocsátásokat eszközöltek, az öreg gárda díjazását leszállították, a tisztek ezreit pedig félzsoldra fokozták le. Mindezzel szemben nem is lehetett volna sokat tiltakozni, ha helyükbe nem neveztek volna ki ugyanannyi royalistát tisztekké, nem állítottak volna emigránsokból és nemesekből egy újabb királyi testőrséget — 6000 ember, mindannyia tiszti rangban — a kiket fejedelmi módon fizettek, s ha nem alapítottak volna nemesi hadapródiskolát, a mi nemcsak hogy óriási költségekkel járt, hanem annak a veszedelmét is fölújította, hogy a tiszti előmenetelben visszahozza a régi igazságtalanságokat. A mikor meg végül a becsületrendes legionáriusok árvái számára létesült nevelőintézeteket is föloszlatták, ez az intézkedés óriási elkeseredést váltott ki még az ezen intézkedés által nem érintett körökben is. Lehet-e csodálnunk, ha ilyen körülmények között a hadsereg teljesen bonapartista érzelmű volt, s ha, főként egyes fiatalabb tábornokok soraiban összeesküvés támadt, a mely, ha nem járt is eredménnyel, mégis eléggé köztudomásúvá lett ahhoz, hogy az elbai száműzöttet az országban uralkodó hangulatról tájékoztassa? És lehet-e csodálnunk, ha ennek értéke napról napra emelkedőben volt? „A francziák“, mondja egy akkori kortárs, Fleury de Chaboulon, „a kik természetből is arra

hajlanak, hogy véleményüket és nézeteiket váltogassák, Napoleon ellen érzett korábbi elfogultságukból egyszeriben az érte való lelkesedés kitöréseire ugrottak át; a rendezetlenségnek és a lealázottságnak azt az állapotát, a melybe Francziaország most a király alatt lesüllyedt, összehasonlígtatták a Napoleon alatt uralkodott lendülettel, erővel és kormányzati egységgel, s Napoleon maga, a kit előbb még minden bajok ősökának hirdettek, most már csak nagy embernek, a szerencsétlenségtől sujtott hősnek tünt föl a szemükben. "Nem, hazahívni őt, bizonyára senkinek eszébe nem jutott volna; de kezdettek neki megbocsátani és gyűlölték az utódját.

Voltak ekkor mélyebbrelátók, a kik fölismerték a veszedelmet, a mely a közérületnek e változásában rejlik. Ezek közül egyik legeszesebb, Talleyrand, ezidétt nem volt Párisban, hanem XVIII. Lajos megbízottjaként a bécsi nagy congressuson tartózkodott, a hol azokról a kérdésekről folytak a tárgyalások, a melyeket a népek háborúja még megoldatlanul hagyott. Éles szeme már meglátta, hogy Elbán hogyan kezd pislákolni az a szikra, a mely a Francziaországban felgyülemelő gyújtóanyagot, úgy lehet, újabb népusztító tűzre fogja lobbantani, s ezért arra gondolt, hogy e szikrát el kellene taposni. Legközelebbi gondolata az volt, hogy Napoleont titokban el fogja szöktettetni. Mariotti, egyik livornói bizalmasa, a ki ott a consuli tisztséget töltötte be, igen nehéz föladatnak ítélte ezt a tervet, s csak arra az esetre tartotta kivihetőnek, ha a császár hajóinak parancsnokai közül egyet meg lehetne nyerni. Állítólag megpróbálkoztak ilyesmivel, de Napoleon éberségén kudarczot vallott a vállalkozás. Bruslart-t is, a ki már régebben, évek-

kel azelőtt megesküdtött volt a császár halálára, nyilván csak azzal a szándékkal nevezték ki Korzika kormányzójává, hogy általa a császár megszöktetését, vagy ha lehet, még többet is véghez vitessenek, a mi különben szintén dugába dőlt. Talleyrand ebben az ügyben a kongressuson képviselt hatalmakhoz fordult és — 1814 októberében — azt tanácsolta nekik, hogy a száműzöttet küldjék tovább az azóri szigetekre, „ötszáz lieunyire a százazföldtől“, a mely eszmét XVIII. Lajos „ragyogónak“ tartotta. A hatalmaknak egyelőre azonban fontosabb a dolguk: Oroszország csak azzal bibelődik, hogy a lengyel zsákmányt hogyan tudná úgy biztonságba hozni, hogy ne kelljen rajta senkivel osztozkodnia; Poroszország Szászországot szeretné épp ilyen csorbíttatlan egészében megszerezni, és szándékát mind a kettő olyan erővel képviseli, hogy miatta máris általános összecsapás veszedelme fenyeget. Franciaország, a mely az európai koalíciót szétrobbantani, tekintélyét visszaszerezni s egyúttal a dinastiájával rokon szász dinastiát is — XVIII. Lajos anyja szász hercegnő volt — megakarná védeni, Anglia, a mely Oroszország túlsúlyával szemben védekezik, és Ausztria, a melynek a két szomszédos állam területi megnagyobbodása szálka a szemében, 1815 januárius 3-ikán minden eshetőségre szövetséget kötnek. Ha ez a szerződés egyelőre még titokban maradt is, a hatalmak csoportjai között való feszültség mégis sokkal nyilvánvalóbb volt, semhogy Napoleon Elba szigetén ne szerzett volna róla épp úgy értesülést, mint a hogy tudomására jutott az a fölmerült titkos szándék is, hogy őt Európából eltávolítsák. Erről a tervről már december elején tudomást szerzett, s ezért már ekkor ostromállapotra rendez-

kedett be, a védműveket kijavíttatta és tűzéireit a bombavetésben gyakorlatoztatta. Persze a legszívesebben bizonyára mindjárt ott hagyta volna Elbát. Ekkoriban azonban ez még megokolatlan vakmerőség lett volna. Utóbb azonban a congressuson jelentkező bonyodalmak mellett a francziországi hangulatváltozás is alapot adott ennek a szándékának. Csupán a kellő alkalomra kellett várakoznia. Fleury de Chaboulonnal folytatott tanácskozása során, a ki Maret titkos követeképen érkezett februárius második hetében Portoferajóba, április 1-jét jelölte meg annak a napnak, a melyen előreláthatóan újra a kontinensre akar elindulni. Addigra, ez volt a véleménye, a fejedelmek kölcsönösen elkedvetlenedve, bizonyára már mind ott hagyták a congressust, ha meg már egyszer hazaérkeztek, bizonyára aligha lesz kedvük újra nekilátni a háborúsdinak. Csak a míg még együtt üléseznek, addig kell attól tartania, hogy ők a vele szemben való állásfoglalást valamelyes közös becsületbeli ügyüknek tartják. Vagy legalább is az az érzése volt még ez időszerint, hogy azt, a mire vállalkozni akar, a békeszegést, az esküszegést és az erre való fölbujtást egyelőre még aligha fognák a fejedelmek nyugodt lélekkel végignézni.

És ennek daczára is már kevéssel utóbb, februárius folyamán, azt határozta, hogy tervét meg fogja valósítani. Hogy erre mi bírhatta rá ilyen gyorsan, az máig sincs tisztázva. Vajjon hallott-e a nagyhatalmaknak a szász és lengyel kérdésben februárius 8-ikán kötött ideiglenes megegyezéséről? Castlereagh elutaztáról és a fejedelmek készülődéséről, hogy a congressust elhagyják, s így talán most elérkezettnek látta a kellő időt? Vagy talán éppen nem is tudott a meg-

egyezésről s így akarta az uralkodó egyenetlenséget még gyorsan a maga javára kihasználni? Vagy talán Fleurynek a Francziaországban szerte uralkodó nagyfokú elégedetlenségről szóló elbeszélése vitte arra a gondolatra, hogy a bourboni kormányzatnak ne engedjen időt megnyugtató rendszabályok létesítésére? Talán az is nyugtalaníthatta, hogy öreg gránátosai közül, a kik a szigeten való nem túlságosan kielégítő életmódjukba beleunva, mind többen és többen kérték elbocsáttatásukat. Vajjon a Fleuryvel való beszélgetés során, a kit nem engedett vissza Francziaországba, hanem Nápolyba küldött tovább, szintén csak azzal a szándékkal emlegette április elsejét, mint terminust, hogy még e küldöttel szemben se árulja el elhatározását, s hogy így is megőrizze a titkát? Párisban utóbb ezt mondotta: „Azt a pillanatot választottam, a melyben a congressus tanácskozásait már nyilván befejezhette, de a mikor az éjjelek még elég hosszúak voltak ahhoz, hogy menekülésemet egy ilyen éj leple alatt nyugodtan intézhessem“. Lehetséges. Mindenesetre annyit tudunk, hogy öreg harczosait ismételten e szavakkal iparkodott megnyugtadni: „Csak egy kis türelem még, barátaim, együtt fogunk innen elmenni“; tudjuk továbbá, hogy Drouot-t már februárius 16-ikán megbízta azzal, hogy a hajókat 24-ikére hozza rendbe, a míg végül 24-ikén — az angol megbízott, a ki Angliát egyúttal a toszkánai udvarnál is képviselte, éppen e napon ment át a szárazföldre — csapatainak azt parancsolta, hogy készüljenek föl az elutazásra, miközben egyidejűen parti zárlatot rendelt el a szigeten, úgy hogy innen semmiféle híradás ki nem kerülhetett. Elba szigetén magán természetesen nem maradt szándéka titokban. Még 24-ikén este a ható-

ságok egy küldöttségét fogadta, a mely sajnálkozását fejezte ki előtte távozása fölött. 26-ikán, egy vásárnapin, 1100 embere néhány ágyúval hét hajóra szállt, s a sötétség beálltával maga Napoleon is föl szállott az „Inconstant“-ra, miután anyjától és nővérétől búcsút vett. Mindketten helyeselték szándékát, egyes udvari emberei pedig, mint pl. Bertrand, való sággal lelkesedéssel fogadták azt, épp így csapatai is; csak a becsületes Drouot nem titkolta el aggodalmait. De vajjon ki bírta volna a vakmerő játékost, a ki most hajszolva is, csalogatva is, utolsó kétségbeesett koczkáját vetette el, visszatartani?

Útjuk közben francia hadihajóval találkoztak, a mely útban volt Livornó felé, hogy ott Mariotti consul rendelkezésére bocsássa magát. Az volt a föladata, hogy Elbát szemmel tartsa. Későn jött. Ha utóbb Mariotti panaszkodott e késedelem miatt s azt állította, hogy e hajó birtokában meg tudta volna Napolen menekülését akadályozni, akkor ebben hatalmas túlzás rejlik. Sokkal helyesebben válaszolt Castlereagh az angol parlamentben arra a szemrehányásra, hogy a császár az ő hibájából menekülhetett meg: azt mondotta nevezet szerint, hogy a császár nem mint fogoly tartózkodott Elbán s így vele szemben minden erőszakos rendszabály a vele kötött szerződés megsértése lett volna — nem is tekintve azt, hogy az őrizet egyszerűen lehetetlen volt, mert hiszen az egész angol tengerészet sem lett volna arra elegendő, hogy egy embernek a szigetről való elmenekülését megakadályozza.

Napoleon kis hajóhada márczius 1-én Cannes és Antibes között, a jouani öbölben vetett vasmacskát és Cambronne tábornok partra szállította a gárdákat. Nem sok idő múltán Napoleon is újra francia földön

állott. Még a hajó fedélzetén környezete előtt így nyilatkozott vállalkozásáról: számít a lakosság meglepetésére, a közvéleményre, a szövetségesekkel szemben való ellenérzésre, katonái szeretetére, szóval Franciaország minden napoleonikus elemére — mindenekelőtt azonban a megdöbbenésre, a mit ilyen nagy újságnak (*une grande nouveauté*) keltenie kell, valamint a lelkeknek ilyen váratlan és vakmerő tett benyomása alatt fejlődő tanácstalanságára. Azonban nyilván még egyéb körülményekkel is kellett számolnia. Jól tudja, hogy Franciaországban még nem mindenütt hajlott el a közvélemény az új kormányzattól, s hogy pl. most is, ha Cannes felől tovább menetel azon a széles úton, a mely Aixből Avignonon át északnak visz, vakmerő vállalkozása föltétlenül hajótörést szenved Provence törhetetlenül királypárti lakossága hajthatatlan ellentállásán. Ezért nem szabad a fáradalomtól visszariadnia, a mit a Tengeri Alpok hóval fedett útjainak megmászása jelent, ezért kell magával hozott ágyúit is visszahagynia és Grasse és Sisteron útbaejtésével kell majd a Dauphiné felé törekednie, a hol a falusi nép, a mely a papokkal és az emigránsokkal szemben ellenséges indulattal viselkedik, javarészt nemzeti birtokból szerzett földjét zavartalanul akarja továbbra is megtartani. És valóban a Gap felé vivő úton és azon is túl a hegyvölgyek lakossága túlnyomóan barátságosan fogadta őket és lehetőség szerint segített a fáradtra hajszott katonákon. Napoleonra nézve a főkérdés mégis az volt, hogy azok a csapatok, a melyekkel útközben találkozni fognak, hozzá fognak-e pártolni, vagy pedig hűek maradnak-e a XVIII. Lajosnak tett esküjükhöz, a mire tudvalevően mult évi búcsúja alkalmával ő maga buzdította őket.³⁰ Ha az utóbbi eset valósul meg, akkor ő elveszett.

Sisteronon túl három oszlopban meneteltek: egy száz emberből álló kis elővéd ment Cambronne vezetése alatt legelől, aztán jött a csapatok java a császár parancsnoksága alatt s utolsónak következett az utóvéd a tábori pénztárral. La Murenél egy velük szembe jövő zászlóalj szálláscsinálóira bukkantak, a kik nehézségeket támasztottak, s így Cambronne megállott, hogy Napoleon parancsait bevárja. Ez arra szánta magát, hogy személyesen fog a csapatok elé menni, a melyek Laffraynál jó állásokban feküdtek. Parlamenterek útján tudatta a zászlóaljjal, hogy ő van itt, s aztán elővédjének élén maga ment a zászlóalj elé. Ez válságos pillanat volt, miután a tisztek nagy hajlandóságot mutattak rá, hogy inkább kövessék kötelességük, mint vonzalmuk szavát. A döntés azzal történt meg, hogy a csapatok nem engedelmeskedtek a parancsnak, hogy a szembejövőkre tüzeljenek. A mikor pedig Napoleon pisztolylövésnyire megközelítette őket, szétvetette szürke köpenyét s mellét kitarva, odakiáltott: „Ki akar közületek császárára lőni?“, akkor a katonák egyszeriben lekapták a fejükről a főveget, szuronyukra tűzték azt, magasra emelték puskájukat és felharsant a régi kiáltás: „Vive l'Empereur!“ Nyomban közéje vegyültek az Elbáról jötteknek s lelkesülten utána marsoltak az imádott császárnak. A tisztek kénytelenek voltak csapataik forradalmi lendületét követni és szívesen is tették.

Grenobleban, a Dauphiné székhelyén, a hol erős helyőrség tartózkodott, időközben titokban a francia hadsereghez intézett kiáltványt terjesztetett, a melyet még Elbán, röviddel elindulása előtt fogalmazott meg. „Katonák, bennünket nem győztek le“, így kezdődött az. „Sorainkból két ember (Marmont és Augereau) elárulták babérainkat, hazájukat, fejedelmüket, jótevőjüket. És

ezért tőrjünk-e el most, hogy azok, a kik huszonöt esztendőn keresztül csak azért utazgattak Európában, hogy nekünk ellenségeket szerezzenek, a kik életüket azzal töltötték, hogy idegen hadseregekben ellenünk küzdjenek és szépséges hazánkat elátkozzák, tőrjünk-e el, hogy most azok parancsolgathassanak nekünk és lelánczolhassák sassainkat, a melyeknek még a szemevillanását sem bírták soha elviselni? . . . Méltóságotok, rangotok, hírnevetek és gyermekeiteknek méltósága, vagyona és hírneve nem ismerhet nagyobb ellenséget, mint ezt a családot, a melyet idegenek erőszakoltak reánk . . . Kitüntetéseiket, jutalmaikat és kegyüket csak azok kaphatják, a kik a haza ellen és ellenünk tettek nekik szolgálatokat. Katonák! gyertek és sorakozzatok vezéretok zászlai alá. Hiszen az ő élete csak Bennetek van, jogai csupán a nép jogai és a ti jogaitok, érdeke, dicsősége, hírneve csak a Ti érdeketek, hírnevetek és dicsőségtek. Gyertek! Akkor a diadal rohamlépésben fog beköszönteni s a sas a trikolórral templomtoronyról templomtoronyra fog szállani, el egészen a Notre-Dame tornyáig." Ezt és még sok egyebet mondott el Francziaország katonáinak, a kik lelkesülten hallgatták a szavát. Ugyanaz a hang volt ez, a mely annyi ízben köszönte meg nekik győzelmeiket és ígért újabb diadalokat; annak a férfiúnak a hangja volt ez, a ki egyedül tudta harczosait értékük szerint méltányolni, s ha csupán saját nagysága eszközeiül is, míg viszont az angolok védettjének a szemében csak fölös teherként szerepeltek, a kikre az rá sem nézett. És így a grenoblei helyőrség, élén Labédoyère ezredes katonáival, épp úgy átpártolt hozzá, mint Laffraynél az a zászlóalj. Ezek a megacézózott férfiak úgy hallgattak ennek az embernek a csábító szavára, mint a gye-

rekek a hamelni patkányfogó fuvolahangjára. Sikerének egész nagysága most már tisztán állott előtte. Az, hogy tábornagyjai a Macdonaldok, Oudinot-k és a többiek, a kik már a végén voltak a karrierjüknek s most már ragaszkodtak a maguk nehezen és sok bátorsággal kiküzdött nyugalomához, nem pártoltak át hozzá, érthető volt előtte. Mások azonban közülök, mint pl. Massena Marseilleben és az adósságok tengerében fuldokló Ney, a ki még olyan kijelentésre is ragadtatta magát, hogy „ezt a jövevényt majd megköötözve fogja a király elé vinni“, most a csapatok általános hangulatának hatása alatt újra császárpártiakká lettek.

A hadsereg ilyenformán az övé lett. S főképp akkor lett azzá, a mikor a császár megígérte, hogy bizonynyal nem fog több háborúba kezdeni. Mert háborút a hadsereg többé nem akart. „El kel felejtenünk, hogy valaha a népek urai voltunk“, mondotta ama szózatában. És ugyanezt, csak hogy még sokkal behatóbb szavakkal, bizonygatta most minden alkalommal a városok polgársága előtt is, a mely — főként vagyosabb része — a vele szemben érzett némi hajlandósága és az arisztokraták gögőssége ellen táplált minden gyűlölete mellett is, a császár megjelenése pillanatában mégis komolyan aggódott a nehezen megszerzett békés állapotok miatt. „A francziák“, mondotta neki a legnagyobb nyíltsággal Labédoyère, „Felségedért mindent meg fognak tenni, de Felségednek is meg kell őertük mindent tennie: többé szó se legyen hírvágyról, önkényuralomról, mi szabadok és boldogak akarunk lenni. És ezért Felség, le kell egyúttal a hódítás és az erőszak rendszeréről is mondania, a mely mind Franciaországának, mind Önnek csak szerencsétlenséget hozott.“ Napoleon nyugodtan végighallgatta

a mondókát. A mikor kevéssel utóbb a grenoblesi hatóságok képviselőit fogadta, még attól sem irtózott, hogy bevallja előttük: „Igen, túlságosan szerettem a háborút; ezentúl azonban nyugton hagyom a szomszédaimat; el kell felejtenünk, hogy mi voltunk a világ urai“. Száműzetése tíz hónapját, mint mondá, arra használta föl, hogy a multakat átgondolja; a bántalmak, a mik érték, nemhogy elkészerítették volna, hanem ellenkezőleg megtanították látni, hogy Franciaországnak mire van szüksége: béke és szabadság a kor parancsoló követelése, e kettő lesz ezután egész viselkedésének vezérfonala. A személyes nagyságot nagyon szerette ugyan és a hódításban rejlő izgató erő által igen könnyen elragadtatta eddig magát, csakhogy ebben nem ő volt az egyetlen bűnös, mert hiszen az európai hatalmasságok a maguk megalázkodásával, a hatóságok — itt nyilván a senatusra gondolt — a maguk készségével, hogy a francziák vérét és vagyonát fölláldozzák neki, és maga az ország is az ő tetszésével, mindezek épp úgy hozzájárultak az általános háborús láz fölfokozódásához. Ezért talán megbocsátható neki, ha elbukott a kísértésben, a melylyel Franciaországot a nemzetek urává akarta tenni; ám ha ezt meg is fogják neki bocsátani, a rendszerre magára nem óhajt többé visszatérni. Hasonló volt lyoni szónoklatainak is az alaphangja, a hová 7000 embere élén márczius 10-ikén érkezett meg a nép örömujjongása közepette. Most azt tekinti főfeladatának, mondotta itt, hogy a forradalom érdekeit és alapelveit megvédje az emigránsok elől, hogy Franciaországnak visszaszerezze régi dicsőségét, még pedig anélkül, hogy újra háborúba sodorná, a melyet — úgy reméli — elkerülhet, mert elfogadja az európai hatalmasságokkal kötött szerződéseket és

békében szándékozik velök élni, a mitől legfőllebb csak abban az esetben térne el, ha Franciaország belügyeibe akarnának beleavatkozni. Ha annakidején túlnagy hatalomra volt is szüksége, a mikor messzire terjedő hódító szándékokat táplált a lelkében, ezentúl már bölcsen mérsékelt erő is elegendő lesz arra, hogy békés és boldog államon uralkodhassék. Meg kell ezután azzal elégedniök, hogy a legtekintélyesebb nemzetté lesznek s nem szabad egyúttal arra is törekedniök, hogy a többi nemzeten uralkodjanak. Ezúttal tehát nem azzal hozakodott elő, a mit korábbi években annyi izben emlegetett támadó irányú politikája igazolásául: hogy t. i. mindig csak a többi állam az, a mely őt békés magatartásából harczra és hódításra kényszeríti. Ezúttal már senki sem hitte volna el ezt neki. A dicsőség és a nagyság után való harczias vágyakozását tehát be kellett vallania, ha hatást akart kiváltani. A nagy hódítónak szinte gyónásaképen hangzottak el e szavai.

Lyonban már megint egészen monarchává lett.³¹ Fölöszlatta a kamarákat és a régebbi választói szervek keretéből kiküldendő nemzetgyűlést hívott egybe Párisba; a nemzetgyűlést régi karoling nevén „májusi gyülekezetnek“ nevezte el, s annak azt a föladatot szánta, hogy az alkotmányt megváltoztassa, megjavítsa és vegyen részt a császárnénak és fiának koronázásán. Ezzel azt a hitet szerette volna kelteni, hogy vállalkozását legalább Ausztria részéről nem fenyegeti veszelem, sőt inkább. hogy azzal megegyezésre van kilátása -- a mi ugyancsak alapos megtévesztése volt a közvéleménynek, mint a hogy ezt utóbb néhány bizalmasa előtt bevallotta. Egy másik decretummal kiutasította az országból mindazokat az emigránsokat,

a kik csak 1814 folyamán tértek oda vissza s egyúttal elkönfiskálta a birtokaikat. Ezenfelül beszüntette Napoleon a régi nemességet is: Talleyrand-t, Marmont-t, Augereaut, Dalberg herczegét és másokat, mint a kik Franciaországot elárulták az idegeneknek, száműzte, a XVIII. Lajos által tisztekké kinevezett aristokratákat egytől-egyig elcsapta és a királyi gárdát, a király ú. n. „katonai háztartását“ föloszlatta.

A veszedelemben forgó párisi királyi udvarban eleinte nagy volt rá a hajlandóság, hogy „az elbai ember“ vállalkozását egyszerűen vakmerő puccskísérletnek nézzék, de olyannak, a melynek föltétlenül dugába kell dőlnie; abban a biztos hitben ringatóztak, hogy Napoleon a hegyeken át Itália felé keres utat, hogy ott föllájítsa a népet, s ilyen értelemben még hosszú ideig csupa hamis hírt is terjesztettek róla a „Moniteur“ útján, s a bukásáról regéltek még javában, a mikor a császár már régóta meghódította magának a katonák szívét. A kamarákban ugyan a király támogatására siettek a szabadelvűek, az 1800-iki frondeurók Benjamin Constant vezetése alatt és az 1813-iki ellenzék Lainé irányítása szerint, de semmi más nem történt, mint hogy nagyhangú szónoklatokban merültek ki. Mert összes határozataik, mint pl. az is, hogy a nemzeti birtokokból szerzett vagyon nem vehető vissza, s hogy az ellenök irányuló minden támadás börtönbüntetéssel jár, megkéstek, s mivel csupán a pillanat kényszere alatt keletkeztek, nem is kelthettek a kormányzattal szemben bizalmat. Még márczius 18-ikán is, a mikor pedig Napoleon már Fontainebleauig jutott, Lajos király sajátkezűleg fogalmazott meg egy szózatot a hadsereghez, a melyben a katonák hűségeért vállalt kezességére, az országot fenyegető polgárhábo-

rúra, az idegen csapatokkal való elkerülhetetlen harczokra mutatott rá — minden hiába; a főváros déli részén elhelyezett egyik tartaléksereg is átpártolt Napoleonhoz. A királynak végül is már a saját biztonságára kellett gondolnia és másnap elhagyta a fővárost.

Márczius 20-ikán este Napoleon egyik belső hívének karjára támaszkodva ment föl a Tuillériák lépcsőire. A főváros utczáin javarészt katonai elemek lettek a helyzet urai, a kik azt most már kizárólag a császár és a maguk számára követelték. A kastély előtt híveinek serege rivalgott feléje. A lakosság többi részén azonban inkább önmegadást, semmint érdeklődést lehetett megállapítani. Ez a rész távoltartotta magát. Ezúttal szó sem volt arról a lelkesültségről, a melylyel 1799-ben vagy 1806-ban fogadták. „Mindenkori komoran viselkedett“, beszéli el Broglie, „nyugodt, érdeklődés nélkül való volt a hangulat, az emberek panasz és reménység nélkül, de nem minden aggodalomtól menten szemlélték az eseményeket.“ A császár maga pedig, a ki ma tizszeres figyelemmel kísérte a nemzet hangulata változásait, szintén hasonló benyomást szerzett. „Az én jöttömet épp oly nyugodtan tűrték“, mondja Molliennek, „mint a nő nyugalommal hagyták amazokat elmenni“.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Waterloo.

„Béke és szabadság“, ez volt most Napoleon jel-szava, a melylyel a francziák hajlandóságát megnyerni s azt a bizalmatlanságot leküzdeni szerette volna, a melylyel mindenkinek daczára polgári körökben mégis találkoznia kellett. „Béke!“ Hányszor megígérte ezt már eddig is és hányszor szegte meg ezt az ígérését! És „szabadság!“ milyen számtalanszor elnyomta már azt! Vajjon hisznek-e majd neki, ha most megfogadja, hogy e kettőt megadja és megvédi? Még Párisba érkezése napján is azt hangoztatja bizalmasai, Maret Cambacérès, Davout és a többi előtt, a kik a Tuillériákban megjelentek, hogy ezúttal nem lehet arról szó, hogy megint csak a régi politikát kezdje újra, hanem tanulnia kell ellenfeleinek hibáiból, meg a magáéiból, és hasznot kell belőlük húznia; most már tisztán látja, hogy mit kell kerülnie és mit kell akar-nia; eddig csak az erőszakot imádta, a míg egy óriási birodalom megalapozására törekedett, mert ahhoz arra volt szüksége; ma már nincs erről szó. És hívei meg-bíztak szavában. Maret újra átvette az államtitkárságot. Davout rávétette magát a hadügyi tárca elvállalására, Cambacérès hajlandónak nyilatkozott az igazságügy-minisztérium ideiglenes ellátására, Gaudin és Mollien

a pénzügyi és kincstári tárczákat kapták meg újra, Caulaincourt a külügyit és Decrès a tengerészetit. Ebben azonban nem rejlett semmi nehézség, hogy azokat nyerve meg magának, a kik mindig is az ő pártján voltak és többé-kevésbbé amúgy is őreá voltak utalva. A legfontosabb feladat az volt, hogy a népet meggyőzze arról, hogy mint teljesen új ember került vissza a trónra. És itt szavakkal mit sem érhetett el, ha Párisban a legfőbb hatóságok fogadtatása alkalomával még oly ünnepélyesen jelentette is ki, a mit Grenobleban és Lyonban is már hirdetett volt: hogy el akar arról felejtkezni, hogy Franciaország valaha a világ ura volt, hogy a világbirodalom (Grand Empire) eszméjéről, a melynek az eddigi tizenöt esztendőn keresztül persze még csak az alapjait rakta le, végkép lemondott, hogy erőszakoskodásra többé nem gondol, hanem csak a személyi és vagyonbiztonság védelmére s a gondolatszabadságra, s egyáltalában, hogy csak a francia császárság (Empire français) boldogságán és megerősítésén kíván munkálkodni; mert a fejedelmek csupán első polgárai államaiknak. Mindez azonban nem elégítette ki a közhangulatot. Tetteket akartak látni. Napoleon erről is gondoskodott. Mindenekelőtt eltúrte, hogy — nem minden ellenkezése és ellenérzése nélkül — rákényszerítsék rendőrmiszterül Fouchét, a kinek multjában a radikális és liberális körök bizonyos kezességet láttak s a kit ezúttal még a Maret és Caulaincourt szabású emberek is nélkülözhetetlen eszközül ajánlottak, miután minden oldal felé volt érintkezése és pedig főként az idegen diplomácia felé. Aztán megszüntette a censurát, a melyet előbb neki, majd pedig a Bourbonoknak is igen rossz néven vettek, és kiváltkép az ujsá-

goknak nagyobb mértékű szabadságot engedélyezett. Nem került ez ma már túlságos önmeggyőződésébe, mert az volt a nagyon helyes véleménye, hogy mindazok után, a mit egy esztendő óta a sajtó róla megírt, alig maradt már olyasmi, a mit róla el kellene mondania, viszont több elmondani valója akadt az ellenségeiről. Minde rendszabályoknál azonban sokkal hatásosabb dolog volt, hogy sikerült Carnot-t, a köztársasági eszme öreg, tisztos, lángeszű védőjét a belügyministerség számára, és Benjamin Constant-t, az alkotmányos monarchisták pártvezérét, a kik a consulátus idején hiába iparkodtak Napoleonnal szembeszállani, az újra föllállított államtanács számára megnyernie.

Még röviddel a császár bevonulása előtt megtámadta őt a „Journal des Débats“ hasábjain, a mely már akkoriban is az egyik vezető sajtószerv volt, Benjamin Constant, s elnevezte őt Attilának meg Dzsingiszskánnak, s a szabadság barátainak nevében ígéretet tett, hogy soha a császárral szövetkezni nem fog. Napoleon most — a mint mondják, József bátyjának tanácsára, a ki Staël asszonynyal, Constant benső barátnőjével összeköttetésben volt — odakérette őt az udvarhoz, és oly nyiltan és bizalmasan beszélt hozzá, hogy a vele ellenséges érzületű tribunust megnyerte, még pedig annyira, hogy végül is rá tudta venni, hogy a császárság érdekében szolgálatot is vállaljon. A nemzet, mondotta neki a császár, immár tizenkét év alatt kipihente a belső viharokat, egy év óta már a háborút is kipihente, ez a nyugalom a mozgás után való vágyat keltette föl a népben. Újra szószék és gyűlések után vágyódik. Pedig ez nem volt mindenkor óhajta tárgya. „A nemzet a lábam elé vetette magát, mihelyt hatalomra jutottam; éppen

ön emlékezhetik erre a legjobban, mert hiszen akkoriban próbálkozott velem szemben ellenzékeskedni. Hol volt akkor önnek támassza, hol volt az ereje? Schol. Én pedig sokkal kisebb hatalommal elégedtem meg, mint a mennyit nekem fölkináltak. Ma már minden másként áll. Úgy látszik, az alkotmányosdi, a szóharczok és a szónoklatok divatja visszatért, miután egy gyöngé, a nemzeti érdekek iránt ellenséges uralom kihívta maga ellen a tekintély felett való bíraskodás jogát. De azért ne áltassa magát: mégis csak egy elenyésző kisebbség az, a mely ezt kívánja. A nép, vagy ha önnek jobban tetszik, a tömegek csak engem akarnak. Nem látta ön ezt a tömeget, a mikor körülöttem rajzott, a mikor leszáguldott a hegyekből, hogy felém kiálthasson, engem kereshessen, engem köszönthessen. Én nem katonacsászár vagyok, a mint ezt rólam mondani szokták; a francia parasztok és plebejusok császára vagyok én. Ezért láthatja ön is, hogyan ömlik felém a nép, mindannak daczára, a mi történt. Valami érzésbeli közösség van közöttünk. Én is a nép soraiból kerültem ki, ezért hallgat a szavamra. Körülöttem itt tolakodtak a Montmorencyk, a Rohanok, a Noaillesok, a Beauvausk, a Mortematsok, de semmi néven nevezendő rokonérzés közöttünk nem volt. S aztán nézze meg ezeket az ujonczokat, ezeket a parasztfiúkat; nem hizelegtem én nekik, durván kezeltem őket, s azért mégis csak magam köré tömörültek és úgy kiáltozták: Éljen a császár! Bennem látják a maguk támaszát, a maguk megmentőjét a nemességgel szemben. Csak intenem kellene, s a nemeseket halomra gyilkolnák valamennyi provinciában. Én azonban nem akarok parasztháború királya lenni. Ezért, ha lehetséges alkotmányosan uralkodni, én szívesen veszem.

A mikor világhuralmat akartam alapítani, akkor persze korlátlan hatalomra volt szükségem. S vajjon az én helyemben ki nem áhítozott volna a világhuralomra? Hát uralkodók és alattvalók nem rohantak versenyt, csak hogy a jogarom alá kerülhessenek? Franciaország földjén egy pár ismeretlen és fegyvertelen francziában sokkal több gerinczre találtam, mint minde királyokban együttvéve, a kik ma oly büszkék arra, hogy a nép közül senki hozzájuk nem hasonlíthat. Ma azonban én már nem vagyok a hódító hadúr, nem is lehetnék már azzá, mert hiszen jól tudom, hogy mi a lehetséges és mi nem; tizenöt év munkája rombadőlt; újra már nem kezdek el, hacsak nem akarnék újabb húsz esztendőt és kétmillió embert rászánni. Arra a célra pedig, hogy csak Franciaországban uralkodjam, az alkotmányos állapot talán jobb lesz. Gondolkozzék már most ön is, hogy mit vél ön végrehajthatónak, s terjessze elém a terveit; nyilvános ülések, független választások, felelős miniszterek, szabad sajtó, ebbe én mind szívesen beleegyezem. S mellett a békét is akarom. Még pedig diadalok árán akarom azt kiverekedni. Nem akarok önben hamis reményeket kelteni. Ha terjesztettem is azt a hírt, mintha a nagyhatalmakkal tárgyalások folynának: tárgyalások nincsenek. Sőt inkább súlyos és hosszadalmas háború küszöbén állok. Hogy ebből diadalmasan kerülhessek ki, a nemzetnek támogatnia kell engem. Ezzel szemben a szabadságot fogja követelni. Ám legyen, megadom.” Így szólt a császár Constanthoz, a ki maga így hagyta ránk e szavakat, a melyek őt rabul ejtették. A nyíltság, a melylyel Napoleon helyzetét leírta, hatással volt reá. Kijelentette arra való készségét, hogy alkotmánytervezetet dolgozzon ki.

Tehát nem „Béke és szabadság!“, mint a hogyan Franciaország minden egyes utcaszögletéről visszhangzott, hanem a legjobb esetben is csak „Háború és szabadság!“ S így is lőn. Senki az Elbáról jött férfiúnál nem várhatta kevésbbé az európai nagyhatalmaktól, hogy nyugodtan nézzék, miképen veszi át újra, minden szerződés ellenére, a világ egyik legnyugtalanabb vérű nemzetén az uralmat, a mely nemzet már eddig is húszesztendő háborúban foglalkoztatta egész Európát. Hát hiába lett volna mindaz az óriási anyagi és véráldozat, a melylyel sikerült végre az „európai egyensúly“ legitim rendszerét újra helyreállítaniok, és pedig csak azért, mert egyetlen egy embernek nem tetszett az elbai fennséggel megelégednie? Senki sem hívta, semmiféle számottevő összeesküvés, még a francia hadseregen belül sem adta a jelét, mintha olyan nagyon vágyódnának utána, mert még az északi helyőrségek egyik összeesküvő csoportját is csak annak a gondolatnak bírta Fouché megnyerni, hogy Napoleon fiának régenssége mellett foglaljon állást. Váratlanul jelent meg, hogy „megdöbbsentéssel“ diadalmaskodjék, lázadásra pedig csak úgy kerülhetett sor, hogy ő maga állott oda csábítónak. S amellet minő forradalmi formákban nyilatkozott meg az a lázadás! Minő forradalmi hangok csendülnek meg lyoni kiáltványaiban! Nem, az európai hatalmak nem tűrhatték, hogy ily vakmerően nyúljon bárki is az ő politikájuk szent jogaiba és nem tűrhatték éppen ők, a kik az 1814 márcziusi nyilatkozatukban ünnepélyesen kimondották, hogy Bonapartéval soha és semmi körülmények között többé békét nem kötnek, s a kikkel szemben megfogadta Fontainebleauban, hogy a Franciaországon való uralomról örök

időkre lemond. Azt tehát, hogy merész vállalkozásának azok ellene fognak szegülni, igen jól tudta, hiszen Constantnak is nyíltan bevallotta. Ezért azt is kellett tudnia, hogy abban a perczen, a mikor még egyszer a francia korona után nyújtja ki a kezét, az országnak újra hatalmas ellenségeket támaszt s újra irtózatos háborút idéz föl a nép fejére. És ebben rejlett az ő megbocsáthatatlan vétke.

Márczius 6-ikán reggel érkezett meg Bécsbe a híre, hogy Napoleon és csapatai útrakeltek Portoferrajoból; itt a congressus még távolról sem oszlott volt föl, mint a hogyan Napoleon reménylette, viszont a fejedelmek és a diplomaták még majdnem teljes számban együtt voltak. A hír óriási benyomása alatt Oroszország és a német nagyhatalmak uralkodói máris megegyeztek abban a szándékukban, hogy a „kalandorral“, a hogyan Ferencz császár elnevezte, egyetértő erővel szállanak szembe, s mivel eleinte nem voltak útja céljával tisztában és Talleyrand minden valószínűség szerint Itáliát tartotta annak, a parancsnokló osztrák tábornagynak, Bellegardnak azt az utasítást adták hogy „nyomban támadja meg Napoleont, és végezzen vele“. Castlereagh ugyan már elutazott, de Wellingtonnak, helyettesének megvolt rá a fölhatalmazása, hogy hasonló értelemben vállaljon kötelezettséget. A hatalmakat elválasztó két főkérdés, a lengyel és a szász, már februárius első hetében megoldást nyert I. Sándor kikényszerített önmérséklése által. A czár, a ki világmegváltói és békeszerzői hírnevéért aggódott, végül is annyi területet engedett át Poroszországnak a lengyel földekből, hogy az aztán megelégedhetett (a rajnai provinciákon kívül) Szászország felével is, a mely megoldásba

Anglia és Ausztria, sőt végül Frigyes Ágost is bele-nyugodott. Ilyen módon Napoleonnak a kabinetek viszálykodására épült számvetése, ha valaha csakugyan számított reá, hamisnak bizonyult. Sőt inkább most már volt egy mindannyiukat egybefűző érdek és pedig az, hogy egyértelműen szembe forduljanak a tolakóval: Angliának azért, mert az új németalföldi királyságot féltette, Poroszországnak, mert rajnamenti provinciájáért aggódott, Oroszországnak azért, mert csárja erélyes rendszabályokkal akarta azt a szemrehányást kikerülni, hogy ő volt az, a ki a korzikait Elbára vitte, Ausztriának pedig azért, mert uralkodója nem akart olybá tünni, mintha bármi kötelék is oda-kapcsolná még őt a forradalom fiához, a minek Napoleon a lyoni kiáltványokban újból mutatkozott. Márczius 13-ikán a congressus megbélyegző szózatot bocsátott ki ellene, a melylyel őt „a világ nyugal-
mának ellenségét és megrontóját“ az emberi közös-ség bosszújának szolgáltatták ki, 25-ikén pedig a négy nagyhatalom megújította chaumonti szerződését, a melyben arra kötelezték magukat, hogy egyenként 150,000 embert állítanak — Anglia pedig ama csapat-contigens fejében, a melylyel szövetségesei mögött elmarad, megfelelő anyagi szolgáltatást nyújt — s hogy „a fegyvert nem fogják előbb letenni, a míg Bonapartét nem sikerült olyan állapotba kényszerí-teniök, hogy többé ne tudjon békétlenséget szerezni, s hogy föl ne újíthassa még egyszer arra irányuló kísérleteit, hogy Francziaország főhatalmát újra magá-hoz ragadja“. A többi állam csatlakozott a szerző-déshez.

Igy hát Napoleont kiközösítették abból a világ-részből, a melyet egykor már a lábai alatt látott volt.

Mindenfélével megpróbálkozott most, hogy letompítsa a kedvezőtlen hatást, a melyet e világítéletnek a francia nép soraiban keltenie kellett, illetőleg magában Bécsben iparkodjék még annak enyhítését elérni. Hiába iparkodott azon is, hogy a márczius 13-iki szózatot egyszerűen XVIII. Lajos ügynökei műveként mutassa be a világnak: az igazság rövidesen kiderült, mihielyt az idegen diplomataik kikérték útleveleiket és elutaztak. Hiába iparkodott az egész világ előtt bizonygatni — s ezúttal bizonyára komolyan is gondolta — hogy az 1814 május 30-iki párisi békét tiszteletben fogja tartani, s hiába írt (április 4-ikén) minden egyes uralkodónak levelet, a melyben váltig erősítgette, hogy csak egy kívánsága van, s ez az, hogy a francia császári trónt Európa nyugalmanak biztosítására használja föl. Hiszen ha csak egyetlen érvényes jogcímet is fölhozhatott volna az e trónusra támasztott joga mellett, s ha legalább a nemzet beleegyezése valamely érvényesebb formában jutott volna kifejezésre, semmint a lázadó csapatok vagy a forrongó parasztsokaság közfelkiáltásában. Ez azonban nem állott módjában, s így leveleire az volt az egyetlen válasz, hogy a nagyhatalmak seregeiket, a melyeket még nem szereltek le teljesen békeállományra, nyugati irányban mozgósították. Nem használt az sem, hogy már márczius 21-ikén Fouché útján kifejeztette az egyik angol ügynök előtt — s ezúttal ezt is komolyan vette — hogy kész Nagybritanniának bármilyen olyan ajánlatát elfogadni, a mely mindkét fél számára tisztes béke lehetőségét nyújtja: nem kapott rá választ. Az sem használt, hogy titkos küldöttek útján egyik levelet a másik után küldözgette Mária Lujzának, a melyekben Franciaországba hivogatta,

s a melyekben Ferencz császárt arra kérte, hogy küldje vissza hozzá a feleségét és a gyermekét, mert megígérte a francziáknak, hogy őket meg fogja koronáztatni: felesége és gyermeke távol maradtak. A császárné már 1815 márczius 12-ikén közölte Metternich útján a congressus legfőbb ügyvivőivel, hogy Napoleon terveitől ő teljesen távol áll, s hogy a szövetségesek védelme alá helyezkedik, nemsokára rá pedig atyja előtt is, egy épp ennyire a nyilvánosság számára szánt iratban arról az elszántságáról tett bizonyosságot, hogy csakis az ő védelmét és irányítását akarja magára nézve elfogadni. A kis herceget pedig, a mióta egy (különben légből kapott) híradás Montesquieu Anatole grófnak azt a szándékot tulajdonította, hogy Napoleon fiát Párisba akarja szöktetni, szigorú őrizet alatt tartották. És az sem használt Napoleonnak, hogy — a szövetséges udvarok között visszavonás szítása végett — az 1815 januárius 3-iki dacszövetséget Sándor czár tudomására hozatta, a ki különben már régóta tudomást szerzett róla; az sem használt, hogy Talleyranddal keresett összeköttetést, a ki éppen ekkor vette hírét, hogy Francziaországból Marmonttal, Bourrienne-nel és tíz mással egyetemben száműzték s így természetesen nyomtalanul eltűnt. Az uralkodók és tanácsosaik megfontolás tárgyává tették ugyan Bécsben, vajjon nem kellene-e amiatt, hogy a franczia nép eltűri Napoleon uralmát, vele szemben más magatartást tanúsítaniok, mint a minőt egymás között megbeszéltek. De az összes meghatalmazottak által május 12-ikén aláírt jegyzőkönyvben úgy döntöttek, hogy ez a jelenség nem okozhat maguktartásában változást: „A nagyhatalmak nem érzik ugyan magukat arra följogosítva, hogy Francziaország-

nak kormányzatot adjanak, de viszont soha sem mondhatnának le arról a jogukról, hogy megakadályozhassák, hogy ott „kormányzat“ czímén a rendetlenség és a többi államra is veszedelmes fölfordulások kohója lángban maradjon“. A császárnak azt az ajánlatát, a melylyel késznek nyilatkozott a párisi békekötés tiszteletbentartására, visszautasították, mert ők ezt a békét olyan kormánynyal kötötték, a mely e világrész nyugalma dolgában elegendő kezességet nyújtott, viszont Bonapartéval soha ilyen békét nem kötöttek volna anélkül, hogy további még sokkal súlyosabb kezességeket ne kötöttek volna ki. Fouchénak, a ki a Napoleon ellen irányuló általános európai ellenérzés láttára rövidesen szintén el kezdett ellene fondorkodni és Bécsben máris halkán kopogtatott ilyen értelemben, Metternich ezt írta: „A nagyhatalmak nem akarnak róla semmit sem tudni. Ellene a végsőig menő harczot akarnak folytatni, Franciaországot azonban nem tekintik ellenségüknek“. Tehát újra itt volt ez a mindeneken uralkodó kérdés: sikerül-e a császárt és a népet egymástól elválasztani?

Rövidesen már minden francia tudta, hogy a császárnak Ausztriával és egyéb hatalmakkal való állítólagos tárgyalásairól szóló közlés közönséges megtevesztés volt csak, s hogy így újabb háború küszöbén állanak, a melyet csakis kizárólag a császár rovására kell írniok, mert csakis az ő újabb föltünése hozza azt a nyakukra. A hatás, a mit ez a megismerés a népre gyakorolt, mélyen lehangoló volt és — nem lehet a dolgot másként néznünk — végérvényesen döntött Napoleon sorsa felől. A járadék, mely a császár áltatására már kissé emelkedőben volt, majdnem 80-ról, a hol márczius közepe táján állott, április-

ban 57-re bukott, a mi a vagyonos osztályt s főként a kis járadékosok nagy tömegét végkép elidegenítette tőle. S a francziáknak nemcsak a pénztárczáját, hanem a szívét is elkésérítette önmaga iránt. Évtizedekig vágyakozva várták a békét s csak akkor tudták elérni, a mikor a császárság megbukott. Most ismét visszaállították s a véres nyomorúság máris újra ott kopogtatott minden egyes család ajtaján, a melyeknek minden aggodalma a háború által veszélyeztetett életbiztonság körül összpontosult. „Nem hallgathatom el“, jelentette Miot de Melito államtanácsos, akit Napoleon mint kormánybiztost küldött ki az északi megyékbe, „hogy Felségednek mindenütt az asszonyok a legnagyobb ellenségei, már pedig Francziaországban ezt az ellenfelet nem szabad lekicsinyelni“. A császárnak be kellett vallania, hogy más kiküldöttektől is ugyanezt a hírt vette. „Az egész országon levertség lett úrrá“, ezt írta Castlereaghnak Párisból egy angol ember.

A közhangulatnak ebben az újabb változásában csak kevéssé esett latba, hogy a délvidéken, a hol az angoulêmei herczeg és felesége maguk köré gyűjtötték híveiket, Napoleonnak sikerült a bourboni mozgalmakat erőszakkal levernie s a herczeget megadásra, a herczegnőt pedig menekülésre kényszerítenie. Francziaország ezzel még távolról sem idegenedett el egészében a Bourbonoktól. Viszont a Bonaparték számára sem volt ezzel még teljesen megnyerve. A Vendée újra mozgolódott és a haderőknek mégis csak tetemes részére volt szükség, hogy e mozgalmakat megzabolázhassák. Carnot ezt már hetekkel előre látta, a mikor megkérdezte Napoleontól, vajjon tényleg kapott-e Ausztria részéről biztatást, s annak tagadó válaszára

ezt fűzte hozzá: „Akkor még jóval több teendő várakozik önre, mint a mennyit eddig elvégzett“. Az sem használt sokat, hogy a miniszter a néphangulat alaposabb átgyúrása céljából a 87 prefektus közül 61-et elbocsátott, mert utódaik csak hosszú hetek múltán tudtak ismét valamelyes befolyást szerezni. Ezek pedig ugyancsak alapos passiv ellentállásra bukkantak a polgármesterek személyében, a kiknek javarésze ősnemes családokból származott. Ezeket rövidesen eltávolították ugyan, de hasztalanul, mert a szabadelvű közhangulat kiáltó szóval követelte a községek számára azt a jogot, hogy előljáróikat maguk választ-hassák tetszésük szerint, a császár pedig, miután már ezekre a vizekre átevezett, ebben a kérdésben is engedett és az 5000-nél több lakosú városoknak azt a jogát, hogy a polgármestert a szabadjogú polgárok választhassák, elismerte (1815 április 30-iki döntvény). Miután azonban e rendelkezés értelmében az alsóbb néposztályok, a munkások és napszámosok, vagyis a császár lelkes követői, szavazójog nélkül maradtak, így általában a régebbi polgármestereket választották meg mindenütt újra s ezektől aztán most már semmiképen sem lehetett megszabadulni. A hadsereg persze feltétlen hűséggel tartott ki híres vezére mellett, de ez is csak addig, a míg fegyveres szolgálatban állott. Igaz, hogy az országban most bőséges emberanyag állott a császár rendelkezésére: mindazok a harcban edzett vitézek, a kik a fogságból, a spanyol és az olasz hadseregből hazakerültek s a kiknek javarészét aztán XVIII. Lajos elbocsátotta vagy szabadságolta, vagy a kik minden különösebb engedély nélkül meg-lógtak. 120,000-re tették ezeknek a számát s velők a hadsereget, a mely eleinte alig 200,000 emberre

rúgott, tetemesen meg lehetett háború esetére erősíteni. Nem fog-e mindannyi lelkesülten a zászlók alá sietni, mihelyt az austerlitzi és friedlandi hős újra magasra emeli sasait? Hát nem nagyon siettek, vagy legalább távolról sem mindannyian, bár a behívási parancsban megígérték nekik, hogy azon nyomban, mihelyt a békét sikerült az országnak biztosítani, hazabocsátják őket. Június elejéig 52,000 embernél nem több lépett katonasorba, holott Napoleon legalább a duplájára számított. S ez természetes is volt. Még a legedzettebb vitéz is nyugalom után vágyódott már s éppen csak hogy elkezdte a béke áldásait élvezni, a mikor a császár szava újra fölzavarta. „Hiszen mi szeretjük Père Violettet (t. i. Napoleont)“, így szólnak Castlereagh párisi ügynökének feljegyzéseiben egyes katonák a szállásadójukhoz, „jobban is szeretjük, mint a nagypapát, a kit nem is ismerünk (XVIII. Lajost); de hát hiába, belefáradtunk a háborúsdba, s ha azt kívánnák tőlünk, hogy újra megverekedjünk egész Európával, hát akkor már csak inkább a nagypapát vesszük újra vissza“. Így a császár nemsokára megállapíthatta, hogy tisztekből és keretszervezetekből nagy bősége van ugyan, de hiányzik a legénység, a melylyel e kereteket kitölthesse. Egy szép napon megkérdezte bizalmasan kincstárosát, Peyreusset, vajjon Párisban megvannak-e az emberek arról győződve, hogy újra sikerülni fog neki egy nagy ármádiát fegyver alá szólítani. „Felséged nem fog egyedül maradni“, felelte az. „Pedig már-már szinte ettől féltem“, volt Napoleon válasza.

A legénységben való hiány egyébként főleg onnan eredt, hogy Napoleon — a közhangulatra való tekintettel — irtózott attól, hogy a gyűlölt és XVIII. Lajos

által beszüntetett sorozásokat újra bevezesse. Minden egyéb pótszer, a mivel sereget szeretett volna összehozni, hatástalan maradt. Így pl. fölállítottak öt idegen ezredet, de csak a lengyelnek sikerült 800 emberre felvinnie, a többi messze mögötte maradt ennek a számnak. Úgy remélte, hogy a tengerészekből sikerül majd 50—60 zászlóaljat összehoznia, de legfőljebb 15 lett belőle s még ezek is csak nagy ügygyel-bajjal úgy június tájára készültek föl. Önkéntesekből, a kiknek a császár, hogy az állam sovány pénzügyeit kímélje, nem fizetett ki felpénzt, legfőljebb tán 15—20,000 ember akadt. Bizonyos az, hogy a nemzetőrségek nagy forrása még hátra volt, a kik közül egy régi, 1792-iki törvény értelmében Napoleon mintegy 200,000-nyi hús és negyven év közötti harczost mozgósíthatott. Ámde nagyon is tisztán látta, hogy a nemzetőrségek most a legtöbb városban teljesen demokrata érzelműek s csak akkor lennének hajlandók melléje állani, ha radicalis kívánalmaikat honorálná. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha csak nagy húzódozás után látott ezeknek a fölfegyverzéséhez s őket a nyílt háború tekintetéből nem is vette számításba. Megerősített városokba irányította őket, a hol a sorkatonaság fölváltására voltak jók s ezenfelül még azt a jogot is megadta nekik, hogy önmaguk helyett helyettest állíthassanak. Molé Lord Holland előtt bizonygatta, hogy a császárt nagy aggodalommal töltötte el az a lehetőség, hogy a köztársasági párt kerül felül és nagyban panaszkodott, hogy lehetetlen Francziaországot a szövetségesekkel szemben való harczra másként megmozdítania, mint ha olyan eszközökhöz nyúl, a melyeket mindenkor megvetett; mi több, állítólag azt is bevallotta környezete

előtt, hogy sohasem hagyja el Elbát, ha csak sejtette volna, hogy valamikor is rá fog kényszerülni, hogy ilyen nagymértékű engedményt tegyen a demokratiának. Mindennek következtében komorrá lett. „Gondok terhe nyomta el“, így rajzolja le egyik tanácsosa; „az önbizalom, a mely régebbi beszédein megcsillant, a tekintély szava, a szellem magas röpte, minden, minden tovatűnt; mintha már is érezte volna a balsors kezesúlyát, a mely már nemsokára kész volt rája lecsapni s többé már nem bízott szerencsecsillagában“. Mások azt látták rajta, hogy szenved, hogy kimerült, egyesek szerint a sok forró fürdőtől, mások szerint valamely titkolt betegségtől; most sokkal több alvásra is volt szüksége, mint azelőtt; e változások mindenkinek szemébe tűntek. Carnot látta egy ízben, a mint fia képe előtt keserves könnyeket hullatott az az ember, a ki pedig máskor önmagán is épp oly jól tudott uralkodni, mint másokon s a ki testi és lelki fájdalmat egyetlen arcizmának rándulása nélkül tudott eltűrni. S a közvetlen környezetéből eredt azt a tanácsot, hogy mondjon le fia javára, a mivel Fouché titkos információi szerint Metternich meg tudta volna a háborút akadályozni, mégis a legnagyobb erővel elutasította magától. „Nem leszek ennyire buta“, mondotta Luciánnak, a kivel újra megbékélt — ez is szabadelvűségének a nyilvánosság számára szóló egyik zálogául szerepelt — s a ki talán már is régensnek érezte magát. Abban pedig igaza volt, hogy a mit az osztrák miniszter a maga titkos futárjának útravalóul adott, hogy Baselben Fouché egy megbízottjával közölje, abban nem találhatott elég kezességet rá, hogy ennek fejében a maga személyiségét áldozatul dobja oda. A mikor Napoleon e titkos üzengetések nyomára

jött, közel volt hozzá, hogy rendőrminiszterét elfogassa, de aztán mégis lemondott e szándékáról, hogy aztán később, egészen végső napjáig is, gyakran és keservesen megbánja, hogy ezzel az emberrel szemben ennyire elnéző volt, a ki pedig már is csak azon dolgozott, hogy önmagát és állását hogyan tudja az elkövetkező uralom korszakába — legyen az akár a régensség, akár az orleansi Lajos Fülöp herczeg, vagy pedig megint a Bourbonok uralma — átmenteni.

Ha azonban Napoleon így megmaradt az állam élén s ennek következtében a harcz elkerülhetetlenné vált, akkor mindenekelőtt egy dologra kellett ügyelnie: hogy semmi hír ne kerüljön a külföldre arról az eredménytelenségről, a mivel a kipróbált franczia hadikészséghez való appellálása járt, valamint arról sem, hogy a nép maga teljesen idegenül áll szemben a háború eszméjével. Ezért nem bírta Napoleon magát arra szálni, hogy az új alkotmány megteremtését egy képviseleti alapon álló nemzetgyűlésre bízza, a mely netalán mégis megvalósíthatná a szabadságjogokra vonatkozó ígéreteit. Minő viták kerekedhetnének ott! s a végén még az a veszedelem is fenyegetné, hogy a népképviselet egy szép napon megköti a kezét és kicsavarja belőle azt az egyetlen fegyvert, a melytől egyedül várta a maga boldogulását: a külellenségen való győzelmet. Nem, semmiféle alkotmányozó gyűlésről nem akar tudni. Inkább a dictaturát, volt Maret véleménye. De bármily szívesen nyúlt volna is a császár ehhez a fegyverhez, ezúttal még sem vette igénybe. Ígéreteiben, nyilvános beszédeiben és kiáltványaiban már sokkal tovább ment, semhogy meghátrálhatott volna. Ezért más kibúvót kellett keresnie s úgy hitte, abban találhatja meg, hogy mindazt, a

mit meg akar adni s a mit nemsokára meg is kell adnia, mindazt a jogot régebbi kormányzata idején kibocsátott alkotmányhoz csatolandó novella formájában fogja tanácsosai által kidolgoztatni s így fogja a „fenséges“ nép által jóváhagyatni. És Constant-t éppen erre akarta fölhasználni; ez nyomban neki is látott a munkának.

Április 22-én befejeződött ez a mű és miután az államtanács egyik bizottsága s végül annak teljes ülése is foglalkozott vele, „Pótlék a császári birodalom alkotmányához“ czímen a nyilvánosság elé került. Constantnak a saját véleménye állítólag az volt, hogy egészen új alkotmányt adjanak, a mely mintegy des-avuálta volna a császárság minden régebbi törvényalkotását; a császár azonban erre nem volt kapható. Sőt inkább Napoleon régebbi autokrata magatartását magyarázóan akarta igazoltatni, s a hogyan ezt elintézte, az történelmi szempontból már csak azért is érdekes, mert a mire akkor uralomvágyának csupán homályos átérzésével vállalkozott, azt most úgy iparkodott beállítani, mintha alaposan átgondolt terve lett volna s egyúttal világuralmi törekvéseit is államszövetség köntösébe iparkodott burkolni. „Akkoriban az volt a célunk“, — mondja az új törvényczikkelyek bevezetése — „hogy egy nagy európai szövetségrendszert építsünk ki, a melyet azért választottunk, mert úgy tudtuk, hogy a kor szellemének az felel meg s a cultura haladását is az mozdíthatja elő. Abban a szándékban, hogy azt minél teljesebbé tegyük, minél inkább kiterjesszük és minél biztosabb alapokra helyezzük, bizonyos belső berendezkedések megalkotását el kellett halasztanunk, a melyek arra szolgáltak volna, hogy az állampolgárok szabadságát velük

biztonságossá tegyük. Ezután azonban már csak ez az egy cél lebeg a szemünk előtt: az, hogy Franciaország boldogságát a közszabadságok biztosításával megalapozzuk és öregbítsük. Ebből ered annak a szükségessége, hogy az alkotmány, a senatusi döntvények és egyéb okmányok terén, a melyekkel ezt az államot kormányozzuk, fontos változások lépjenek életbe.“ Tényleg igaz, csakugyan államszövetség volt az, a mire annak idején törekedett, csak hogy egyetlen ember abszolút hatalmú jogára alatt, a ki e szövetség egyes tagjait, ha szeszélye úgy hozta magával, egyszerűen eltüntette a föld színéről: pl. Piemontot, az olasz kisállamokat, az egyházi államot, Hollandiát, a Hanzavárosokat, Oldenburgot, Hannover, az északi spanyol megyéket, Wallis földjét, s ki tudja, hogy ezeken felül is mi minden járt még a fejében. Valóban igaz, hogy ő maga alkotásának szövetségi formát adott, s hogy mi sem állott tőle távolabb, minthogy talán egész Európát beolvassza Franciaországba; de hogy I. Napoleonba olvassza bele, igen, ez volt valódi célja. Nem minősítette-e már 1804-ben is lázadásnak azt, hogy Ausztria ellenszegült az ő akaratának? Talán egyesek még emlékezhetnek is a „Moniteur“ 1807. évfolyamában unokaöccséhez, a fiatal hollandi trónörökshöz intézett arra az intelmére, hogy jövődő uralkodói kötelezettségei elsejéül a császár iránt való odaadó hűséget tekintse. S vajjon, a mikor Luciánt valamelyik trón elfoglalására akarta kirendelni, nem azt az irányítást adta-e neki, hogy „a katonaság, a törvények, az adók, szóval az általa kormányzandó országban minden és minden kizárólag csakis a császári korona céljait szolgálhatja?“ Nem írta-e öt éve az olasz vicekirálynak, hogy országát

nyomban be fogja Franciaországba olvasztani, mihelyt nem fogja magát teljesen a francia vámpolitikának alárendelni? Nem lehet persze eltagadnunk, hogy ennek az embernek dicsvágyó munkássága a maga szinte kosmikus célkitűzéseivel és példátlan erélyével, minden általa okozott szerencsétlenség és baj mellett, valóban az európai világ kifejlődésére nézve sok értékeset is, sok olyast, a mi „a korszellemnek megfelelt” és a mi „a cultura haladását előmozdította”, sikerült alkotnia, s bizonyára nagy igazságtalanság lenne ezt félreismerni. Hanem, hogy ezek az értékek, mint most elhitetni szeretne volna, mint állandó eszményi végcélok lebegtek volna előtte, azt visszajáról kitalált szépitgetésnél egyébnek nem nevezhetjük.

E bevezetés után, a melynek mellesleg az is volt a célja, hogy a külföld előtt a legünnepeleyesebb formában kimutassa, hogy a császárság végérvényesen lemondott eddigi hódító szrepéről, hatvanhét cikkelyben következtek az új alkotmány alaptételei. A „szabadság” mivolta az utolsó, 59–66. cikkelyben jutott kifejezésre: Senkit törvényes bírása elől elvonni nem szabad, senkit üldözni, bebörtönözni, vagy száműzni addig nem szabad, a míg a törvény szava nem döntött; vallás- és sajtószabadság van, az utóbbi az esküdtszékek előtt való felelősség terhe mellett; minden törvényes úton szerzett földbirtok érinthetetlen; mindenkit megillet a kérvényezés joga; az ostromállapotot a kormány csakis az ellenségnek az ország területére való benyomulása esetén, minden más esetben csak törvény útján mondhatja ki. Egyebekben elrendelték, hogy a régebbi Törvényhozó Testület helyét egy 269 tagú képviseleti kamara fog-

lalja el, a melyet a megyék és a kerületek választócollégiumai választanak meg; itt a választójogos személyek száma 15,000-ről 100,000-re emelkedett s a passiv választói jogosultságot megkapta minden francia állampolgár; elrendelték továbbá, hogy a senátus pairi kamarává alakuljon át, a melynek tagjait a császár nevezi ki, ha csak, mint az Uralkodó Ház hercegeinek, nincsen már amúgy is ott tagsági és szavazati joguk; a pairi méltóság örökölheto; azokat a nagyszabású főjogokat azonban, a melyek régebben a senátust megillették, a pairi kamara nem kapta meg. Mindkét kamara nyilvánosan tanácskozik, de önmaga kirekesztheti a nyilvánosságot. Ülésszakra a császár hívja meg őket s ugyanő elnapolhatja, vagy feloszlattathatja. Mindkét kamarának megvan a joga, hogy törvényjavaslatokat követelhessen, hogy a kormány által benyújtott javaslatokhoz póttindítványokat terjeszthessen be s hogy a költségvetést engedélyezhesse. Az alsó kamarában az iparnak külön képviselői ülnek. A miniszterek felelősek, a képviselői kamara vád alá helyezheti őket, s ebben az esetben a pairek a bíráik, a kik viszont bűnügyi esetekben a saját kamarájuk tagjaiból álló bírák elé kerülnek. A törvényt magyarázat jogát, a mely régebben az államtanácsot illette meg, ezután a képviselők veszik át. A „pótszakaszok“ utolsója a Bourbonokat minden időkre kizárta Franciaország kormányzásából.

Mielőtt Constant a maga tervezetét az államtanácsnak bemutatta volna, annak két pontja fölött hosszas vitát folytatott Napoleonnal. Először is a liberális és demokrata körökben, a melyeknek pedig kedveskedni akartak akkoriban, nyilvánvalóan igen kellemetlen feltűnést fog majd az az intézkedés kelteni, a mely

a pairséget örökölhetővé teszi, s a melyet az angol alkotmányból vettek át. Erre nézve azonban a császárnak, a ki most csak úgy, mint régebben, nem akart az aristokratikus elemek ellensúlyáról lemondani, az volt a véleménye, hogy két vagy három megnyert ütközet után az ó-francia nemesség csak úgy fog megint feléje özönlenni, s akkor az első kamarában sokkal alkalmasabb talaja nyílik majd e réteg közéleti tevékenységének, mint annak idején a senátusban. Egy másik pont az volt, hogy Constant tervezete szerint külön czikkely mondotta volna ki, hogy az államfőt nem illeti meg az elkobzás joga, mint a hogy ezt már a XVIII. Lajos-féle charta is kimondotta. Ennek azonban Napoleon újra ellenszegült és azt mondotta, hogy nem akarja magát fegyvertelenül a pártok kénye-kedvének kiszolgáltatni, s hogy igen nagy szüksége lesz majd annak, hogy a császár régi erejét az emberek észrevegyék. „Olyan útra szorítanak itt engem“, kiáltott fel s a szeme csak úgy villogott, „a mely nem az én útam. Meggyöngítének, lelánczolnak. Franciaország keresni fog engem, s nem fog rámtalálni. Kérdeni fogja, hogy vajjon hová lett a császár erős ökle, az az ököl, a melyre az országnak szüksége van, hogy Európát lebír hassa. Senki nékem jóságról, elvont igazságosságról, természeti törvényekről ne beszéljen. Az első törvény a szükségesség; az igazságosság pedig a közjólétben nyugszik. Ha aztán majd megkötöttük a békét, akkor ám nem bánom, beszéljünk tovább. Minden napnak megvan a maga kiszabott munkája, minden körülménynek joga van a maga külön törvényére, minden egyednek megvan a maga külön természete. Az én természetem pedig nem az angyaloké és ezért csak azt ismétlem: szükséges,

hogy az öreg császár öklét újra észrevegyék.“ Látni ebből, hogy a kor hangulata nem volt éppen szívügye néki, s attól teljesen elvonatkozni csak azért nem tudott, mert úgy látta, hogy az biztosíthatja számára az uralmat. Ha azonban minden egyes körülményt külön törvény joga illette meg (à chaque circonstance sa loi), nem adódhattak-e akkor esetleges győzelmei folyamán olyan körülmények is, a melyek miatt egészen új alkotmányhozó törvényekre lenne szükség? Cambacérèsnek, a ki a nép körében uralkodó erős szabadelvű irányzatra hívta föl a figyelmét, a belga hadjárat előtt egy ízben ezt mondotta: „Mielőtt még hat hét eltelt volna, el fogom némítani ezt az üres szószátyárkodást“. Szent-Ilona szigetén pedig ismételten azt hangoztatta, hogy abban az esetben, ha a harczmezőn diadalmaskodott volna, az volt a szándéka, hogy eltörli a kamarákat. Így hát újra fölágaskodott benne a régi kényúri természet, a melyet pedig máskor oly ügyesen el tudott kendőzni. Hogy az új alkotmánynak legalább a többi részét biztosíthassák, tanácsosai ebben a kérdéses pontban engedtek neki. Ez a czikkely kimaradt.

Ezt a kimaradást, meg más egyebet is azonban nyomban nagyon is észrevette a közönség, mihelyest az alkotmányt közzé tették, a melyet egyébként épp úgy ajánlottak a franczia népnek elfogadásra, mint annak idején az 1802-iki és 1804-iki senátusi törvényeket. Mindenekelőtt már a „pótakta“ czíme is végtelen kínos hatást váltott ki a különböző pártok körében. Tehát újra csak a régi kényuralom — mondogatták —, a mely az alkotmányokat épp úgy dolgoztatja ki a maga hivatalnokaival, mint bárminő másik közigazgatási rendeletet, s akkor aztán nép-

szavazás alá bocsátja, hogy minden elképzelhető nyomás segítségével csupán igennel vagy nemmel lehessen szavazni, minden vita vagy szükséges helyreigazítás lehetősége nélkül. Franciaország egész politikai közvéleménye felbőszült e miatt, bármennyire kénytelenek voltak is a tervezet egyes bírálói elismerni, hogy az sokban hasonlít az angol alkotmányhoz. Kivált a demokraták még a kegyelmezés jogát is kifogásolták, a melyet a császár önmagának tartott fenn, valamint azt a jogát, hogy a kamarai elnökök megválasztását ő hagyja jóvá, stb. „Egyáltalában nem is ügyeltek arra, a mi az új alkotmányban bölcs és szabadelvű volt“, beszéli Broglie, „megelégedtek annak a megállapításával, hogy ezt a chartát rájuk akarják kényszeríteni, s hogy az semmi egyéb, mint a régi császárság alkotmányának újabb, átnézett és javított kiadása; kellett-e több hozzá, hogy kihívják ellene annak a közönségnek a jajveszékelését, a mely a dolgok lényegével igen keveset szokott volt törődni?“

Így az új szabadelvű alkotmány, a mikor a nyilvánosság elé került, minden előnye mellett sem járt azzal a sikerrel, a melyet a császár és munkatársai tőle reméltek. A különböző pártok fölfogásában a „szabadság“ nem ért föl a „háborúval“, a bizalmatlanság túlságosan nagyfokú volt már. Napoleonnak ezt a balhatást még azzal sem sikerült enyhítenie, hogy végül mégis csak ráállott arra, hogy a képviselők választására hivatott választói kollégiumok egybehívását elrendelő behívóparancsát kiadja; holott ennek értelmében a képviselőknek a népszavazás eredményének kihirdetése után nyomban egybe kellett volna ülniök. Ez a rossz hatás főként a népszavazásnál mutatkozott. A közül a negyedfél millió szavazó közül, a kik 1802-ben

az élethossziglani consulság, 1804-ben pedig a császárság mellett szavaztak le, Napoleon ezúttal, a hadsereg 24,000 szavazatát is beleértve, csak mintegy másfél-millió szavazót tudott megmozgatni. A szavazójogú activ polgárok közül — mintegy ötmillió ember közül — tehát, miután a nemmel szavazók száma alig 5,000-re rúgott, körülbelül a kétharmadrész tartózkodott a szavazástól. S a választások maguk sem ütöttek ki valami kedvezően. A 629 képviselő közül csak mintegy 80 volt kimondottan bonapartista, a kik a maguk császársját nem mint alkotmányos uralkodót, hanem mint korlátlan dictátort akarták látni. Ötszázon felül volt a különböző szabadelvű árnyalatúak száma, a kik az imperátorral szemben még akkor sem viseltettek bizalommal, ha az, mint pl. most is, mellettük tett vallomást, s a kik az ő uralmát csak úgy voltak hajlandók valamikép is tűrhetőnek elismerni, ha hatalmát mindenféleképen megnyirbálhatják. Olyan vereségei voltak ezek a császárnak, a melyeket eltítkolnia nem lehetett, ha a „májusmezejét“, a melyet a császár csak június 1-én játszatott el Párisban, a hol az alkotmány fölött való szavazás eredményét hirdették ki, még oly színpadias pompával szerelte is föl.

Sok száz főnyi volt az a tömeg, a mely e napon a Mars mezeje körül tolongott, a hol az udvar, a miniszterek, a legfőbb kormányhatóságok, különböző városokból a főpapság, a megyékből sok ezernyi főszavazó, számos képviselő, nemzetőrök, sorkatonák, együttvéve szinte 45,000 ember gyűlt egybe s várahozott a császárra, a ki nyolczfogatú díszkocsiban jött, körülötte lóháton a négy tábornagy és rendkívül nagyszámú kísérete. Ez volt az Empire utolsó díszünnepsége. Az ünnepi mise után a választó kollégiumok

megjelent képviselőinek szónoka beszédet intézett Napoleonhoz; hogy joggal elvárhat tőlük mindent, a mit egy hős s a közrend megalapítója a maga hűséges, tetterős. a szabadság és függetlenség után való vágyakozásában rendíthetetlen nemzetétől csak elvárhat. Mindez igen szépen és loyálisan hangzott, de vele szemben mindjárt ott volt a fenntartás is: „Felséged ígéreteiben bizakodva“, mondotta a szónok, „képviselőink érett megfontolással és bölcsességgel át fogják nézni összes törvényeinket s azokat az alkotmányos rendszerrel összhangba fogják hozni“, vagyis, hogy a közvélemény a mai nappal egyáltalában nem tartja az alkotmányhozó munkát befejezettnek, s hogy a nép ugyancsak részt kíván még venni az őt megillető jogok becikkelyezésében. Szerencsére sikerült a szónokot még előzően legalább arra bírniok, hogy ezt a mondatot hagyja ki: „Azért tömörülünk Felséged köré, mert azt reméljük, hogy száműzetéséből egy nagy férfi bűnbánatát hozza magával“. Viszont az országnak a külföldhöz való viszonyát hazafias érzülettel vázolta a beszéd és ezt kérdezte: „Mit akarnak ezek az uralkodók, hogy oly hatalmas hadiszervezettel nyomulnak határaink felé? Mivelt hívtuk ki megunk ellen támadásukat? Talán bizony megsértettük a békekötés óta szerződéseinket? Minden francia ember egyúttal katona is; sasainkat újra diadal fogja koszorúzni és ellenségeink, a kik a közöttünk keresett szakadásra számítottak, nemsokára keservesen meg fogják banni, hogy bennünket kihívtak.“ „Nékünk nem kell az“, folytatta a szónok, a ki e szavaival a Fouché által kéz alatt igen szorgalmasan terjesztett arra a vakhírre célzott, mintha a császár le akarna köszönni, „a kit ők akarnak államfőül ránk kényszeríteni, s viszont

azt akarjuk fejedelmünknek, a ki előttük nem látszik kíváncsnak“. Erre és a többi beszédekre Napoleon akkor válaszolt, a mikor a népszavazás eredményét kihirdették, s a mikor a pótaktát aláírta s arra megesküdött; beszédjének igen szilárd volt az alaphangja. Hogy mit akarnak az idegenek? A németalföldi királyságot szeretnék megnagyobbítani és az összes északfrancia erődítéseket szeretnék e királyságnak határuul juttatni, egymás között pedig szeretnék Elzászt és Lotharingiát felosztani. E szándékukat keményen vissza kell a francziáknak utasítaniok. „Akkor, ha majd ez megtörtént, ünnepélyes törvény fogja alkotmányaink különböző elszórt rendelkezéseit a pótakta értelmében együvé gyűjteni.“ Azzal, hogy a pótaktát önmaga is csupán valami átmeneti intézkedésnek jellemezte, azt remélte Napoleon, hogy még sikerül az általános ellenszenvet azzal szemben leszerelnie. S a másik kényes pontot is érintette szavaiban. Ő t. i. szíves készséggel föláldozná a maga személyét az idegen királyoknak, a kik ellene annyira felbőszülteknek látszanak, ha nem azt látná, hogy ők voltaképen magát a franczia hazát vették célba; a mivel a császár azt akarta nyilván kifejezésre juttatni, hogy nagyon téved az, a ki ő benne egymagában keresi a támadás okát. Egyik bizalmasával szemben sokkal helyesebben így fejezte ki ugyanezt a gondolatot: „A szövetségesek az én személyemben a forradalom ellen küzdenek“.

Mindez azonban még sem tudta a lelkeket megnyugtatni. Más egyéb dolgok meg egyszerűen elkeserítették őket. Az a körülmény, hogy — független tekintélyét kimutatva — nem a nemzetőrség formaruhájában, hanem a felség szemképráztató ábrándos

kosztümjében jelent meg az ünnepségen, épp oly kellemetlen benyomást tett a kedélyekre, mint beszédének ilyes kifejezései: „Népem“, „Fővárosom“. A forradalom szülöttének szájából soha sem vették szívesen az ilyesfajta kiszólásokat. Legkevésbé pedig mostanában. A mikor aztán, a Te Deum befejeztével, Napoleon a trónról leszállott és a térség közepén álló magas emelvény tetejéről a sasok kiosztásához kezdett, akkor még a legbuzgóbb bonapartisták is észrevehették, hogy a császárnak a nemzetőrségek felé kiáltott arra a kérdésére, vajjon hajlandók-e sasaikat akár vérük hullásával is megvédeni, igen gyöngén csendült föl a lelkesültség visszhangja.³² Csaka császári gárdák esküdtek föl újra a régi szenvedélylyel. „A mikor elvonultak a császár előtt“, meséli egy szemtanú, „felvillant szemükben valamilyen mélyenfekvő tűz lángja; szinte leolvashatta az ember a szájukról a „morituri te salutant“ baljóslatú szavakat.“ Ilyenformán a kormánynak egészen mégis csak nagyon fárasztó ünnepsége nemcsak hogy semmi hasznot nem hozott, hanem az ellenzéket talán még csak jobban fölébresztette. Csupán egyetlen egy néző volt ott, a ki egész lelkével átérezte az ünnepség minden hatalmas pompáját. Egy hétesztendő gyermek volt ez. A história III. Napoleon nevén ismeri.

Az uralkodó és a nép között lappangó feszültség akkor került legtisztábban napfényre, a mikor június 3-ikán a képviselői kamara első ülésére egybegyűlt. Napoleon arra számított, hogy módját fogja ejthetni, hogy az ülésen maga elnökölhessen és azt befolyásolhassa; ez az eszköz azonban mindjárt az első napon dugába dőlt. Mert a képviselők, a kik sietve iparkodtak választóik előtt a maguk fölfelé való függet-

lenségét bebizonyítani, Lanjuinaist, a korábbi senatus kevésszámú ellenzéki tagjainak egyikét választották meg elnöknek, a ki annakidejen a császárság megalkotása ellen szavazott. Az alsó kamara irányító vezetéséről ilyen körülmények között szó sem lehetett, s így annak ellensúlyaképen csak a pairi kamara maradt hátra, a melynek tagjait Napoleon most nevezte ki. Három Párisban élő fivérén: Józsefen, Lucziánon és Jeromoson kívül, továbbá Fesch bácsin és Eugén Beauharnaisn kívül természetesen elsősorban a miniszterek jöttek itt számba; aztán hűknek maradt tábornagyjai (Davout, Massena, Suchet, Ney, Brune, Moncey, Soult, Lefebvre, Grouchy, Jourdan, Mortier), nagyobb számmal (38) tábornokok, Bertrand-nal és Drout-val az élükön, négy tengernagy, négy érsek és püspök, többen a régi senatorok közül, a tudósok közül azonban csupán Monge, Chaptal és Lacépède, a régi nemesség néhány képviselője, közöttük udvarmestere: Ségur, államtanácsosok, pénzemberek és mások. Sieyès és Roger-Ducos, brumairei bajtársai sem hiányoztak a sorból. Június 7-ikén a császár mindkét Ház ülészakát trónbeszéddel nyitotta meg, a melyből ezúttal hiányzott mindennemű olyan kifejezés, a mely június 1-én ellenérzésre adott volt okot, s így a beszéd kedvezőbb fogadtatásra talált. A császárhoz közelebb állók, mint pl. Lafayette is, a kinek megnyerésére a császár egyébként szintén nagy súlyt vetett, állítólag észrevették rajta a belső küzdelmet, a mibe neki az önkényuralomról való formaszerinti lemondás szóban való kifejezése került, a mikor e szavakat olvasta föl: „Én voltam az alkotmányos monarchia kezdeményezője. Az egyes ember azonban képtelen arra, hogy nemzetek sorsát irányítsa; csak intézmények gon-

doskodhatnak a nemzetek sorsáról. " Az idegenek támadásával szemben, mondotta, ő és a hadsereg készek kötelességüket megtenni. És mindennek daczára azt kellett látnia, hogy személyes hatalmából hozott ezen áldozata mellett is csak kevés bizalomra és hálára számíthat. Mert ha az Alsóház egyik 11-én kelt föliratában rendelkezésére is bocsátotta neki az ország védelmére szükséges erőforrásokat, e fölirat mégis csak úgy szólt, hogy „még a diadalmas fejedelem akarata sem bírja majd a nemzetet jogos önvédelme határai közül kikényszeríteni“, s hogy a pótaktában „hibás és tökéletlen rendelkezések foglaltatnak“, a melyeket majd revideálniok kell. S a hajdani hódítóval szemben oly nagyfokú volt a bizalmatlanság, hogy még a pári kamara hűséges többsége is szükségesnek látta Franciaország új alkotmányos berendezéseire rámutatni, mint „a melyek Európa számára kezességet nyújthatnak afelől, hogy a francia kormányt a diadal csábító mámora soha el nem fogja magával ragadhatni“.

Ez az aggodalom azonban teljesen fölöslegesnek bizonyult. A nagy hadvezér, a ki 1815 június 12-ikén gondterhelt lélekkel, a hogy ez környezete előtt föltűnt, utazott a hadsereghez, már rövid kilencz nap multán újra vissza fog térni és pedig soha nem látott vereség után és minden időkre megsemmisülten.

A kedvezőtlen kül- és belpolitikai viszonyok, a melyek között Napoleon uralmának újabb fejezetét megkezdette, magukkal hozták, hogy június elején nem állottak rendelkezésére azok a harci eszközök, a melyekre bizonyára eredetileg számított volt. Nehogy Európa és Franciaország szemében a régi támadó szere-

pében jelenjék meg, hetekig késlekedett a szerelkedéssel, még akkor is, a mikor a háború már közvetlen veszedelemmel fenyegette, s azt ezután is tisztán védelminek jelezte, a mennyiben pl. Párist és Lyont védőművekkel kezdette ellátni. Azt is tudjuk, hogy a közhangulatra való tekintettel, s nehogy újra azokat az áldozatokat követelje a nemzettől, a melyek őt annak idején oly gyűlöltté tették, az 1815. évi sorozást nem is rendelte el. Csak a választások lezajlása után merészkedett arra az államtanács, hogy az 1815-iki hadköteleseket, a kiknek egyrésze pedig már az előző évben is künn volt a harctéren, most mint szabadságolt állományúakat behívja tényleges szolgálatra. A közhangulat annyiban tényleg megjavult, hogy az idegen csapatok betörésétől való aggodalom a hazafias érzést fölélesztette. A behívások sok megyében, főként az ország középső és keleti részeiben sokkal kisebb ellentállásra találtak, semmint az előző évben, és június közepe táján mintegy 50,000 sorozott katona állott készen fegyver alatt. Most már a kormány arra is vállalkozhatott, hogy a késedelmeskedőkkel szemben kényszerrendszabályokat léptessen életbe, hogy a nemzetőrségek fölszerelésének és tartásának anyagi gondjait a községekre hárítsa, sőt, hogy magából a nemzetőrségből is 45,000 embert tartaléknak beosson a sorkatonaságba, a mely — a helyőrségek, raktárak stb. leszámításával — 180,000 embert számlált. A többi nemzetőrség, a szabadcsapatok, a tengerészek stb. megint kb. 180,000-re tehető segédcsatapot tettek ki, a mely azonban a nyílt csatában nem jöhetett számításba. Már pedig ez a kontingens igen kevés volt ahhoz, hogy egész Európával szemben fölvehesse a küzdelmet. És mennyi

ügyeskedésbe és szorgos gondoskodásba került már eddig csak az is, hogy ezt és ennyit talpra tudjanak állítani! Az utóbbi évek gigászi küzdelmei kimerítették az egész hadianyagot, XVIII. Lajos békés uralma pedig úgyszólván semmi újabb ilyen irányú befektetést nem hozott; így tehát lázas sietséggel kellett most mindezeket a holmikat újra megrendelni, épp így a lovasság számára szükséges sok ezer lovat, valamint a tüzérség hadifőlszerelését. Szerencsére az állampénztárakban 50 millió frankra bukkantak, a bankároktól sikerült 3 és félmillió járadék fejében 40 millió franknyi tőkét szerezniök, s miután a polgárság az adófizetést sem tagadta meg, módjukban volt a legszükségesebb kiadásokat fedezniök. A császárnak most módjában lett volna, hogy a döntést még halogassa, hogy időt nyerjen és hogy számításuk szerint egy hónap leforgása alatt mintegy 80,000 emberrel megerősíthesse csapatait; ő azonban nem ezt tette, hanem mihelyt a békés megértés minden eszköze kimerült, önmaga kezdett támadásba. Erre pedig meg is voltak a maga okai.

A márczius 25-iki szövetség tagjai nem láttak oly sietve a Napoleon ellen való háborúhoz, mint a minősietve azt elhatározták. Csupán Poroszország mozgósított azon nyomban, s az egyik alsórajnamenti hadtestét Wellington óhajára előretolta Belgiumba, rövidesen még három másikat küldött amannak nyomába s már április második felében olyan nagy hadserege volt ott, a mely június kezdetén 120,000 emberre rúgott, s a mely felett a parancsnokságot újra Blücher vette át, oldalán hűséges Gneisenaujával. Egyidejűen Wellington is egybegyűjtött németekből (braunschweigiakból, hannoveraiakból, nassauiakból), angolok-

ból és németalföldiekből egy 105,000 főre menő sereget, főként Brüssel és Gent védelmére, a mely seregből különben 12,000 ember várórségen volt beosztva s így a nyílt hadműveletekbe nem volt bevonható. Mindkét hadvezér a minél gyorsabb támadás mellett volt, nehogy Napoleonnak időt engedjenek a fölszerelkedésre. Kívánságukkal azonban Bécsben nem tudtak zöld ágra vergődni. Itt olyan haditervben egyeztek meg, a mely hatalmas csapattömegeken alapult s amely lehetőleg biztos győzedelmes előnyomulásra törekedett, és így sok időt igényelt, mivel egyrészt az oroszok csak igen lassan mozogtak nyugat felé, Sándor czár pedig arra vágyott, hogy, csapatainak minél kevésbbé való fölhasználása nélkül, mult évi vezető szerepét ismét megtarthassa, s mivel másrészt az osztrákok, a kik abban reménykedtek, hogy a czárnak ezt a szándékát valamiképen keresztülhúzhadják, és újabb olaszországi események következtében is, ezzel a halogató taktikával nagyon ki voltak békülve. Olaszországban ugyanis Murat, sógora tervei értelmében, már márczius vége felé támadásba fogott s az olaszokat egy kiáltványában függetlenségükért való harczra buzdította. Erre gyorsan fölnyomult egészen a Po vonaláig, itt azonban, miután nem részesült abban a nemzeti támogatásban, a melyre számított, kénytelen volt az osztrákok elől hátrálni. Ezek május 2-ikán és 3-ikán Tolentino mellett megverték, úgy hogy nem maradt számára más út, mint a Nápolyba s onnan Francziaországba való menekvés. Mind e körülmények következtében a nagyhatalmak végre abban egyeztek meg, hogy Francziaország ellen való nagyszabású együttműködésük kezdetül, a melyet 700—900,000 emberrel szándékoztak végrehajtani, június 27-ikét

tűzik ki. Wellington — bizonyára politikai okokból is, nehogy t. i. Oroszország megkímélt erői birtokában túlságosan vezető szerephez jusson — beleegyezett ebbe a határidőbe, s ezenfelül annak a kívánságának is kifejezést adott, hogy a hadműveletek a Rajna felső folyásánál kezdődjenek, még pedig mielőtt még ő és Blücher egységesen előrenyomulnának, mint a hogy ezt Tirlemontban május 3-ikán egymás között megbeszélték. Ezek szerint a Francziaország ellen való támadásnak csak július 1-én kellett volna megkezdődnie.

Szabad volt-e már most Napoleonnak az ellenséges támadást bevéárnia? Szabad volt-e addig várakoznia, míg az ellenfél seregei egy vonalba, vagyis Páristól egyforma távolságra érkeztek és concentrikusan: az angolok és poroszok északkelet felől, az oroszok és osztrákok pedig kelet és délkelet felől Franciaország területén előnyomulnak? Siralmas helyzete, a francziák háborúellenes hangulata s a személyes tekintélye számára nélkülözhetetlen gyors diadal szüksége nem adták meg a módját annak a fényűzésnek, hogy országára egy ellenséges betörés nyomorúságát zúdítsa rá, mielőtt még egyetlen lépést is tett volna az ellenség távoltartására; arra is kellett gondolnia, hogy a Bourbonokat védő seregek bevonulásának a royalista Vendéera és a legitimista délvidékre való feltétlenül buzdító hatását minden áron megzavarja. Miután pedig az ellenfél mozgósítása nem ment mindenütt egyenlő gyorsasággal végbe, s az angol és porosz hadsereg már rég készen állott, a míg az orosz és az osztrák még csak most volt szerelkedőben, ezzel módja nyílt arra, hogy amazokat egy hatalmas nekirohanással legyőzze, mielőtt emezek még lőtávolba érkezhettek

volna. S miféle politikai következményekkel járhatott egy ilyen győzelem! Vajjon máris elfelejtették volna a nagyhatalmak a közöttük legutóbb fölmerült nézeteltéréseket, s vajjon ilyen gyorsan és ennyire teljesen elveszíthették-e annak a tudatát, hogy érdekeik teljesen eltérnek egymástól, annyira, hogy ez az érdekellentét csak legutóbb is már majdnem nyílt ellenségeskedést okozott közöttük? Napoleon bizonyára pontosan értesült róla, hogy a Bourbonok kilátásai Bécsben is alaposan alászállottak s hogy a szövetségesek soraiban a francia trón dolgában nem uralkodott egységes fölfogás. Ilyen körülmények között amellettt döntött — állítólag Carnot figyelmeztető szava ellenére —, hogy eredeti tervét, azt t. i., hogy az ellenséget közvetlenül Páris előtt az egész activ hadsereg körében, elsánczolt táborban várja be, elejti, s hogy északi irányban támadásba fog, és pedig elsősorban Belgium felé tör előre. Persze egész hadserege még nem állott e célra rendelkezésére: 10,000 ember kellett a Vendéében, hogy a fölkelést elfojtsa, a melyet ott, régi mesterkedéseik színhelyén a királypárti ügyvivők lánggra lobbantottak; emellettt három hadtestnek Suchet, Rapp és Lecourb parancsnoksága alatt az ország keleti határát a Rhônetól a Moselig kellett védenie, három kisebb csapattestnek pedig Brune, Decaen és Clausel vezérlete alatt a déli határokat kellett fedeznie, úgy hogy Napoleonnak magának a belga határon át való támadásra csupán 124,000 embere maradt. Ő azonban úgy vélte, hogy ennyi elegendő lesz. Hiszen nagyban és egészben derék és vitéz emberek voltak ezek, csak hogy torkig eltöltötte őket a büszke öntudat, hogy ők egyedül voltak azok, a kik a császárt újra fölsegítették Franciaország

trónjára, s ezért mértéket nem ismerő pökhendiség fogta el őket, s főbb tisztjeik politikai érzületével szemben való bizalmatlanságuk nagyon hajlamossá tette őket a fegyelmezetlenségre és mindenfajta kihágásra. Nagy titokban — hiszen még vezérkari főnökét, Soult-t sem ismertette meg eléggé haditerveinek részleteivel — a Sambretől délre, Beaumont és Philippeville között állította föl őket: 21,000-nyi gárdát, öt hadseregcsoportot Drouet d'Erlon, Reille, Vandamme, Gérard és Mouton vezérlete alatt, valamint a Grouchy parancsnoksága alatt álló lovastartalékból négy lovasosztályt. 14-ikén maga is Beaumontba érkezik, a csupán nála látott ügyességgel mind e csapatokat közvetlenül a határon Charleroival szemben összehatárolja és 15-ikén kora hajnalban megkezdí a hadműveleteket.

Wellington és Blücher, a kiknek tudomásuk volt arról, hogy ellenfelük szűkében van a katonaságnak, már csak emiatt is, de meg azért is, mert eddig még minden olyan híradás, a mely a császár közeledtét újságolta, hazugnak bizonyult, nem számítottak ilyen gyors támadásra. Mindkét hadsereg messze szétszórta a maga hadtesteit: az angolok azért, mert vezérük az egész területet fedezni akarta, a francia határ mentén fekvő Binchetől nyugat felé Oudenarde városkáig hosszan elnyúló területen oszlottak el, s hátsó vonaluk Brüsselen át, a hol a főhadiszállásuk s egy tartalékseregük feküdt, a tengerig nyúlt; a poroszok pedig élelmezésük szempontjából mintegy 15 mértföldnyi vonalat foglaltak el Binchetől és Charleroitól keletnek egészen Lüttichen túl; Namur volt a főhadiszállásuk, visszavonulási útjuk pedig a Rajnához vezetett. Binche volt tehát a két felállás csomópontja, s ettől jobb-

kéz felé, Charleroinál, a hol a brüsseli és a lüttichi út találkozik, ott akart Napoleon rajtuk áttörni. Úgy, miként első olasz hadjárata alkalmával sikerült Savonából a hegységen át előretörve a piemontiak és az osztrákok között keresztülhatolnia, úgy akarja most is a két sereget egymástól elvágni és Wellingtont és Blüchert külön-külön megverni, miként annakidején sikerült Collit és Beaulieut megvernie és egymástól széthajló visszavonulási útjaikra visszavetnie. Ha ezt a két legközelebb eső és legfontosabb ellenségét sikerült megvernie, akkor majd a pótkeretekből erősítéseket von magához, Rappal is egyesül, s úgy nyomul majd az oroszok és osztrákok ellen. Ez a terve. Június 15-ikén könnyűszerrel sikerül Charleroit megszállania, miután a poroszok elmulasztották a Sambre vonalát megerősíteni, és hadseregét most már két szárnyra és egy tartalékra tagolja. Neyt, a kihez a Reille és a d'Erlon-féle hadtesteket osztja be, bal-kéz felől előreküldi a brüsseli úton Gosselies felé; Grouchyt pedig, a kinek Vandammeot és Gérardot rendeli alá, jobbfelől Fleurus irányában meneszti előre, míg ő maga a gárdákat és Mouton hadtestét tartja meg magának, s ezekkel a legjobb belátása szerint hol itt, hol ott akar majd közbelépni. Miután a porosz elővédek Gosseliesnél megfutamodtak és Ney lovasai — átmenetileg — egészen Quatre-Bras vonaláig a Nivelles—Namur-i út mentén portyáztak, s miközben Grouchy, a kihez önmaga is csatlakozik, Gillyn át egészen Fleurusig nyomult előre, abban a hiedelemben van, hogy ellenfeleit sikerült így meglepetésszerűen megtámadnia s hogy ezzel az áttörést máris sikerrel végrehajtotta. Ebben azonban csalatkozott. Neki minden rendelkezésére álló haderejével

együtt még Fleurusön túl is a mondott úton tovább kellett volna nyomulnia, hogy a menekülők által az utolsó perczben figyelmessé tett poroszok csapatösszevonását megakadályozhassa, s hogy őket így elszigetelt s még készületlen állapotukban megverhesse. Mert Wellington, a ki azon a nézeten volt, hogy szövetséges társát nem fenyegeti komolyabb veszedelem, hiszen úgy érezte, hogy az ellenség főtámadása ő ellene (Wellington ellen) irányult, s így a francziáknak a poroszok ellen intézett támadását csupán látszatmanővernek vélte, 15-ikén elmulasztotta, hogy csapatait balfelől összevonja, s csupán úgy estefelé, a mikor Blücher küldöttje elég későn fölvilágosította a való tényállás felől, adta ki tartalékseregének a parancsot, hogy a következő nap kora hajnali óráiban menjen előre déli irányban. Így hát Napoleonnak e napon könnyen módjában lett volna a poroszokat egyedül és előkészületlenül szembekapnia és legyőznie. Ezt pedig elmulasztotta; bizonyára a fölvonulás tempójában előállott késedelmek és a csapatok fáradtsága volt az oka. De még másnap is módjában állana ez a támadás, ha csak kevéssé is sietne. Mert hiszen Blüchert annyira mégis csak meglepte a támadás, hogy az egyik távolabb fekvő hadteste, a Bülow-féle, 16-ikán még nem vehetne az ütközetben részt. Wellingtonnak arra az ígéretére, hogy — mindig abban a föltevésben, hogy a császár nem fogja egyúttal az ő arczélét is megtámadni — egész hadseregével segítségére fog szövetségesének sietni, a porosz vezér megmarad amellet a terve mellett, hogy Sombreffe táján szembe száll Napoleonnal.

Wellington pedig nem jött el. Mégis csak túlnagyot ígért. Hogy vajjon szándékosan tette-e ezt, nehogy

a poroszoknak elrontsa a harci kedvét az ütközetre, a melytől azt várta, hogy az ő helyzetén is könnyíteni fog s a melyben maga is minden erejével részt szándékszik venni, ez a kérdés máig sincs eldöntve. Szerencsére azonban Napoleon is csak a délutáni órákban érkezik meg. Az a meggyőződése volt-e ennek az oka, hogy két ellenfelét máris sikerült egymástól elvágnia, avagy talán újra valamely physikai depressió vett rajta erőt — tegnap is Charleroinál hirtelen elnyomta az álom — a mi a császárt meggátolta benne, miként már egyes régebbi hadjáratai folyamán, úgy most is, holott ezúttal egész léte első hadisike-rein fordult, hogy a napot már röviddel éjfél után kezdje meg? Vagy talán mindkét ok fennforgott? Elég az hozzá, hogy Napoleon június 16-ikán csak a késői reggeli órákban adta ki alvezéreinek parancsait. Neynek Quatre-Brasig kell előnyomulnia s ott készenlétben kell maradnia a Brüsszel felé való előretörésre, miközben hadseregének egyik része Wavre irányában megy földérítő útra; Grouchynak Sombreffeiben vagy Gemblouyban kell az ellenséget megtámadnia s onnan visszaűznie, a mely hadmozdulatát a császár maga Fleurus irányából a gárda segítségével szándékozik támogatni, hogy aztán innen nyomban Neyvel együtt Brüsszel felé és az angolok ellen fordulhasson. Napoleon annyira biztos benne, hogy a poroszokat, a kiknek zöméről úgy véli, hogy visszavonulóban van, rövidesen sikerül legyőznie, hogy a Mouton-féle hadtestet egyelőre ott hagyja Charleroi melletti állásaiban, mert később innen talán mindjárt egyenesen a brüsszeli útra akarja őket majd küldeni. A mikor aztán Fleurus-nél — közben delelőre emelkedett a nap — csupán Zieten hadtestét találja maga előtt, a mely előző nap

a Sambre vonalát kiürítette és Gilly vidékén harczban állott, azt most teljesen ártalmatlanná akarja tenni s Neyt azzal bizza meg, hogy a mit az ellenségből csak maga előtt talál, azt kergesse fel észak felé s aztán kerüljön kelet felé a poroszok hátába. Így aztán még két órákor is abban a hiedelemben van, hogy még mindig csak a poroszok utóvédeivel van dolga, holott Blüchernek időközben ideje került rá, hogy még két hadtestét fölvonja magához s közülök egyet Sombreffenél, egyet pedig Lignynél, Zieten támogatására, állíthasson föl. Végre észbekap Napolen s átlátja Blüchernek azt a szándékát, hogy tetemes erőkkel ütközetbe merészkedjék. Ez az új fordulat nem érinti éppen kellemetlenül. Mert ha most Neynek sikerült az angolok utóvédjét — ismét ez a végzetes tévedés! — visszavetnie s csapataival Quatre-Bras felől errefelé tart, akkor egészen bizonyos a francziák számára a diadal, a mely egykönnyen döntővé lehet az egész háború további folyamára. Megindult szavakkal — „Francziaország sorsa fekszik az ön kezében!” — könyörög a császár a Moszkva menti csata hőségnek, hogy ne törődjék többet az angolokkal, hanem csapatai javával haladéktalanul siessen már most jobbkéz felé. Sőt végül már azzal is megelégednék a császár, ha onnan csupán egyetlen egy hadtest is oldaltámadást intézne az ellenség ellen, s ezért Drouet d'Erlon tábornoknak, a kinek csapatai még nem kerültek tűzvonalba, megparancsolja, hogy hozzá siessen. Mennyire sajnálhatta most, hogy ezt a napot nem kezdette meg néhány órával korábban, s hogy Moutont, a ki csak négyórátájt kapta a parancsot, hogy Fleurus irányában nyomuljon előre, nem vonta már korábban magához! Mert Ney maga most már

nem tud az ütközetben résztvenni. Quatre-Brasnál komoly ellentállásra bukkant, a mely a folyton oda-dobott új meg új csapatok által — Wellington parancsolja azokat oda — óráról órára növekszik, úgy hogy már a délután folyamán védekezésre szorul és súlyos ütközetbe keveredik. Jobbra elkanyarodásról itt már szó sem lehet. De az a nézete, hogy csapatai közül sem nélkülözhet egyet sem s ezért, a császár parancsa ellenére, visszahívja d'Erlont, a ki Napoleon egyik segédtestjének szavára 18,000 emberével már igen megközelítette a poroszokat. Ez most hátrafordul s újra visszamenetel Quatre-Bras felé, a hol azonban máris késve érkezik meg ahhoz, hogy Ney balsorsát föltartóztathassa, miglen a Lignynél való közpelépése gyilkos hatással lett volna az ellenségre. Ha Blücher itt ennek ellenére is elvesztette az ütközetet, azt tisztára a maga hibájául kell felrónia. Mert ha már a várt támogatás reményében a poroszok fölállítása nem volt kedvező — St. Amandtól Lignyn át Sombrefeig s innen Tongrinneig — akkor az ütközetet annál is inkább védekező formában kellett volna folytatnia mindaddig, a míg szövetségese be nem érkezik, és védekező állásban kellett volna végkép maradnia, ha az egyáltalán nem érkezik be. Ez azonban nem felelt meg Blücher véralkatának s nem felelt meg Wellingtonba helyezett reményeinek. Miután több órahosszat folyt a harcz St. Amand, s különösen csökkönyösséggel Ligny birtokáért, miközben a poroszok sokkal nagyobb veszteségeket szenvedtek, semmint Napoleon gyakorlott öreg harczosai, az agg tábornagy a centrum tartalékaival előretörést kísértett meg a jobbszárnyon. A francziák kivédtek azt. E perczben azonban császárjuk máris észrevette a porosz centrum

gyöngülését. Áttöri azt és pedig úgy, hogy az összes gárdáit harczbaveti, s így megveri az ellenséget, a melynek lovassága fölmondja a szolgálatot, úgy hogy a poroszok futva menekülnek Lignyből egészen Bryeig visszafelé. Blücher az ütközet vége felé támadt zavarban sebesült lovával együtt elbukott; elveszettnek hiszik, s a visszavonulás irányítását Gneisenau kénytelen átvenni. Az 1. és 2. hadtest számára, a melyek a Ligny melletti ütközetben vettek részt, Tillyt, a főút tulsó felén, jelöli ki gyülekezőül. Itt szándékozott a hadseregrészeket rendbeszedni s ide akarta a másik két hadtestet fölvonni: a 3-ikat Thielmann parancsnoksága alatt, a mely kevés erőt fejthetett ki eddig, mert Sombreffenél túlerős ellenséges csapatok kötötték le, s így aztán apránként Gemblouxig vonult vissza, s a 4-iket Bülow parancsnoksága alatt, a melyet Ardenelle felé menesztettek. A menekülő csapatokat azonban nem sikerült Tillyben föltartóztatni. Wavre irányában tovább özönlöttek azok, úgy hogy a főhadszálláson lefolytatott megbeszélés nyomán, most már ezt a helységet jelölték ki gyülekezőhelyül. Az a körülmény, hogy még így is szilárdul kitartottak az angolokkal való együttműködés terve mellett, döntő hatással leendett a háború sorsára.

Napoleon most belátta, mennyire csalódott, a mikor azt hitte, hogy sikerült a poroszokat csapatösszevonásuk közepette meglepnie, s a mikor úgy gondolta, hogy hadműveleti vonalukon visszahúzódóban vannak. A 16-iki ütközet föltárta előtte az igazi helyzetet. Nos, hiszen elvégre azt megnyerte s futó ellenséget láthatott maga előtt; most már bizonynyal minden jóra fordult, s afelett sem lehetett kétsége, hogy Blücher visszafelé menetelt s talán valahol Namur

vidéken szándékozik újra felgyülekezni. Gemblouxból erős ellenséges hadtestet jelentenek — a Thielmann-féle volt az — s a Namur felé vivő úton két lovasdivízióval üldözés okából kiküldött Pajol tábornok számos menekülőre bukkan, a kik kelet felé futnak — valami 5000 szétszórt katonát számoltak meg — a mi már most végkép megerősíti a császárt abban a hiedelmében, hogy a poroszokkal sikerült ezúttal alaposan végeznie, s anélkül, hogy őt csak a legkevésbé is zavarhatnák, vagy pedig anélkül, hogy különösebben kellene sietnie, nyugodtan előnyomulhat Wellington ellen. Derék, a harc által kimerült csapatainak 17-ikén délelőtt pihenőt engedélyez s csak déltájban adja ki Grouchynak a parancsot, hogy 33,000 emberrel, t. i. Pajol és Exelman lovashadosztályaival, Vandamme és Gérard gyaloghadosztályával és Mouton egyik divíziójával Blücher hollétét kutassa ki s iparkodjék kideríteni, vajjon a poroszok már gyülekeznek-e, hogy Namurt kiürítették-e már, s hogy egyáltalában mi a porosz tábornok szándéka. „Mene-teljen“, így szólott az irányítás, „az összes önre bízott csapatokkal Gemblouxba. Derítse föl az ellenfél útját és jelentse nekem mozdulatait, hogy áttekinthessem terveit. Fontos megtudnunk, hogy Blücher és Wellington mit szándékoznak tenni, s hogy vajjon az-e a szándékuk, hogy hadseregeiket Brüsszel és (!) Lüttich védelmére egyesítsék s ütközetet kockáztassanak.“ Grouchynak továbbá az is a föladata, hogy Namurt, mihelyt azt a poroszok kiürítették, nyomban szállja meg, egyébként pedig maradjon szüntelen összeköttetésben a főhadiszállással, a melyet Quatre-Brasba helyeznek át. Ebből az tűnik ki, hogy Napoleon abban a biztos tudatban élt, hogy Blücher összes csapataival

visszahúzódott egészen Namurig, de hogy ennek daczára is — jól ismerte az öreget — könnyen kapható lesz rá, hogy már rövidesen, talán a Löwen felé vivő főúton, meginduljon az angolok irányában. Ebben az esetben Grouchnak Gemblouxn túl kellett vele találkoznia s itt addig kellett lekötnie, a míg Wellingtont megverhették. Mindez bizonynyal több időbe fog kerülni, mert azt Napoleon semmiképen sem hihette el, hogy a szertetépett porosz csapatokat — a hogy tényleg megtörtént — egyetlen egy nap leforgása alatt, menetelés közben sikerülhessen újra össze- és rendbeszedniök. És így semminő más gondolat nem is tudott benne erőrekapni, még az a legközelebb fekvő sem, hogy a Lignyből Brye felé visszavetett poroszok, a hatalmas lökésnek engedve, esetleg ugyan- ebben az irányban tovább északnak menetelhetnek és legkevéssbbé az a gondolat, hogy a poroszok, a kik halottakban, sebesültekben és eltűntekben több mint 20,000-nyi veszteséget szenvedtek, végső erőik teljes megfeszítésével mindjárt onnan a csatamezőről eliparkodnak szövetségesükhöz, nehogy az előtte álló súlyos harcokban azt is teljesen megsemmisülni hagyják, hanem hogy inkább maguk is iparkodjanak annak diadalát előmozdítani.

A mikor Grouchy kelet felé útnak eredt, a többi francia csapat, eléggé megkésve, útban volt Quatre-Bras felé, hogy ott Neyjel egyesülhessen és Wellington nyomába kerekedhessék, a ki a poroszok balsikerének hírére Genappeon át egészen Mont Saint Jeanig északnak hátrált s főhadiszállását Waterloonál üttötte föl. Itt bukkantak rá a francziák június 17-ikén harczra kész fölállításban. Annak pedig, hogy Wellington itt szilárdul megállott s úgy is maradt, s hogy

Napoleonnak az az aggodalma, hátha az angol vezér végül is elillan, nem bizonyult valónak, az oka abban rejlett, hogy Blücher Wavreből, a hol hadserege éjfél-tájt már nagyjából újrarendezetten megint készen állott, azt a megnyugtató üzenetet juttatta el hozzá, hogy ha másnap ütközetre kerülne a sor, akkor előbb két hadtesttel — Wellington nem is kért többet — később azonban összes többi haderőivel együtt támogatni fogja. A dolgok ilyen állásáról a francia császárnak természetesen sejtelve sem volt, mert hiszen máskülönben nem hagyta volna katonáit. — szüntelen attól az aggodalomtól hajtva, hátha Wellington újra megszökik előle — menetoszlopok szerint táborozni. És még másnap reggel sem ismerte a tényállást, a mikor odadöntött, hogy az angolokat meg fogja támadni és szétszórni, úgy mint tegnapelőtt a poroszokat. Grouchy beérkezett jelentéseiben ugyan szó esett róla, hogy a porosz csapatok közül csupán egy hadoszlop indult el kelet felé Perwezbe, s hogy viszont egy másik oszlop Wavre irányában hatolt előre; ez azonban csupán egy magános hadoszlop volt, a melynek a tábornagy ügyis a sarkában volt, a melylyel szemben meg is tudja a sarat állani s a melyet szüntelen foglalkoztatni szándékozik addig, a míg Napoleonnak sikerül Wellingtonnal végeznie, vagy pedig a melyet, mint 17-ikén este a császárnak írta, legalább is távol fog az angoloktól tartani tudni. S ha másnap reggel Grouchynak azt kell is jelentenie, hogy három porosz hadtest menetel „Brüsszel irányában“, s hogy azokkal egy negyedik (a Bülow-féléről van itt szó) is egyesült, „a mely Lüttichből jött“, hogy tehát valami hiba lehet a keleti irányban való porosz hátrálás dolga körül, de azért mégis

„positiv“ hírül azt jelentheti, hogy ez a tömeg a Wavretől keletre, a löweni út mentén tanyázik s hogy estére e tömeg és Wellington között szilárd alakulatban sikerülni fog elhelyezkednie. E hír birtokában Napoleon oly kevésbé fenyegetőnek ítélte a helyzetet, hogy június 18-ikán, szokásától eltérően, nem a korareggeli órákban kezdett ütközethez, hanem a csapatoknak — 73,000 embernek — az állásaikba való bevonulását csak kilencz órára rendelte el, a mely művelet aztán az esőtől teljesen fölázott talajon, egészen a déli órákig elhúzódott. Ha csak sejthette volna, hogy ugyanebben az időben a Bülow-féle hadtest ugyanazon az agyagos talajon és úttalan utakon kínlódott erre felé, mögötte pedig a lignyi ütközet megvert katonái, hogy a császár végzetét előkészítsék, a minél gyorsabban a sors keze talán még soha a föld hatalmasai közül senkire le nem csapott, hogy sietett volna ezzel az ütközettel és a győzelemmel!

Délelőtt 11 órakor Napoleon Caillouból, a hol az éjszakát töltötte, Plancenoit mellett ellovagol a brüsszeli úton a la belle alliancei birtoktelekig, a hol az út menedékesen völgyformára hajlik alá, hogy innen aztán mintegy 2000 lépéssel tovább, a la haye saintei major mögött felügessen arra a dombra, a mely itt keresztben vonul végig s a melynek északi szelíd lejtőjén Mont Saint Jean falva fekszik. Ezt a dombot kereste ki magának Wellington védekező fölállása számára. S megütközni is csak védekező állásban szándékozik; már csak a csapatainak kisebb száma miatt is, mert hiszen csupán 69,000 embere van és nem tudja, hogy ellenfele haderejének is egyharmada távol van. Wellington túlzott elővigyázatból 19,000 embert Hal felé

küldött ki, nehogy nyugat felől meg lehessen őt kerülni. A valóságban Napoleonnak csak 4000 főnyi lovassággal és tüzérséggel volt többje. Igaz, hogy legjobb csapatai ezek, s felettük már régóta parancsnokoskodik. Ezek a katonák — jól tudják, hogy igazán kiváltképen az ő ügyük az, a melyről itt most döntés esik — odaadással fognak küzdeni s a diadalt csak a végső kétségbeesés esetén fogják a kezükből kitépetni. A császár az úttól jobbra-balra egyformán elosztva három hadállásban sorakoztatta föl őket: az említett völgy szorulat déli szegélyén, Belle-Alliancenál két hadtestet és pedig balkézt egészen a nivellesmont- saint- jeani út vonaláig a Reille-félét, jobboldalt a Frichermont kastély közeléig a d'Erlons-félét; e csapatok Ney parancsnoksága alá tartoznak; mögöttük a második sorban két lovashadtestet (a Kellermann és a Milhaud félét) a szárnyakon, középtű pedig az út mentén első tartalékul a Mouton-féle hadtestből két gyalogos- és két lovashadosztályt; végül a harmadik vonalban a gárdát állította föl lovasságával együtt második tartalékul jobb- és balkéz felől a második vonal lovashadosztályai mögött. A rosommei major mellett egy magaslatról kutatja ki Napoleon ellenfelét. Annak fölállítását nem tudja egészen áttekinteni, hanem csak annyit, a mennyit Wellington az általa megszállva tartott földhullám első vonalába tolt előre; a többi sort Napoleon szeme elől épp annyira gondosan elrejtí a magaslat, mint a mennyire Wellingtont ez abba a kedvező helyzetbe fogja hozni, hogy egyes tartalékait fedetten és észrevétlenül tologathassa ütközet közben jobbra-balra s ott dobhassa harcba, a hol az ellenség lökése pillanatnyilag erősebb ellentállást követel. Erre a császár

végiglovagol csapatainak frontja előtt, hogy azokat tekintetével és szavával tüzelje, s hogy az angolnak, a ki a francia hadsereget át tudja tekinteni, megmutassa, hogy minő sors várakozik rá. Talán tudomása lehetett a császárnak arról, hogy Wellington csapatainak egy része megbízhatatlan elemekből állott, bárha vezérüknek ítélete kissé túlzottnak tűnik, a ki még csak pár hete „a leggyalázatosabb (infamous) seregnek” nevezte őket, „a melyet valaha is talpra állítottak”. Ámde azt is tudta a császár, hogy e csapatok, főként a skótok, Quatre-Brasnál nagyszerűen verekedtek. Csupán a szemle után, az ebédidő elmúltával ad jelet az ütközet megkezdésére. Mennyire hasznára volt a szövetségeseknek ez az időnyereség! Napoleon — a mennyire a 11 órakor kiadott ütközetparancsból kiderül — azt tervezte, hogy az ellenség középső tagjának fog nekitámadni, a melynek főereje az úttól nyugatra állott volt, aztán ezen az úton szándékozik Mont Saint Jeanig előrehatolni s ezzel az ellenséget szétforgácsolni; majd Brüsszelt szándékszik elfoglalni s Wellingtont egyidejűen úgy e várostól, mint a poroszoktól, nyugat felé visszaszorítani. (A brüsszelieknek szánt szózata, Laekenből (!) keltezetten, már készen kinyomva volt nála).

Hogy célját elérhesse, balszárnya útján, mielőtt még csapatait végkép fölállította volna, máris határozott támadással nekiment az ellenség által megszállott Hougomont-kastélynak, hogy Wellington figyelme ezzel ide terelődjék a középtag majdani eseményeiről; majd csak ezután, félkettőkor készül a főtámadásba fogni. A császárnak azonban már ez az első számítása sem vált be. Az ellenség valóságos fellegvárrá változtatta ezt a kastélyt és hallatlan hideg-

vérrel védtek ki ott minden egyes újabb támadást, míg végül már két elővédbeli francia divízió vérzik el rajta, anélkül, hogy a legkisebb sikert is elérhetné. S miután Hougomont szilárdul áll, anélkül, hogy Wellingtonnek jobbszárnyát a balszárny és a közép-tag rovására meg kellene erősítenie, a francziáknak a főtámadásukat teljesen érintetlen hadoszlopokkal szemben kell megvívniok. Ez azonban még nem elég; éppen a mikor ennek nekilátnának, egy elfogott levélből arról értesül a császár, hogy rövidesen a poroszokkal is meggyűlik a baja, hogy Bülow jobbszárnyán szándékozik őt megtámadni s ekkor mintegy azért, hogy minden kétségét eloszlassák, máris feltűnnek a kb. egy mérföldnyi távolságra eső Chapelle St. Lambertnél az idegen csapattömegek, a melyeknek egy arra kiküldött segédtiszt megállapítja porosz voltát. Olyan veszedelemmel állott itt hirtelenében közvetlen közletről szemközt, a melyre igazán nem számított; Bülow már néhány órán belül beavatkozhatik az ütközet menetébe. Nehogy nyílt szárnyat kelljen előtte föltárnia, a Mouton-féle első tartaléknak Plancenoittól északkelet felé kell a közeledő ellenféllel szemben fölállania. Ezek a csapatok — közel 10,000 harczos — természetesen súlyos hiányt jelentenek annál a lökésnél, a melylyel Wellingtont hanyatthomlok hátra akarja vetni. S ha még csak Bülowról magáról lett volna szó; hacsak Grouchynak sikerült volna a többi porosz hadtestet lekötnie! Mennyivel szívesebben venné, ha az most itt lenne mellette és Bülow legyűrésére küldhetné ki. „Ne késsen egy perczet sem, hanem iparkodjék megint felénk közeledni s velünk egyesülni, hogy Bülowt elpusztíthassa, a kit éppen frissen rajtakaphat“, ezt

iratja most Napoleon hadvezérének. De vajjon el fogja-e őt ez a híradás érni? Három vagy négy óra leforgása előtt semmiesetre sem. És ha, akkor is vajjon el fogja-e őt az ellenség engedni, a kit tudvalevően neki kell foglalkoztatnia? Hiábavaló reménykedés. Grouchy most Wavre mellett, ahová túlkésőn indult útnak, valóban ütközetben állott egy porosz hadtesttel (a Thielemann-félével), miközben két másik porosz hadtest Bülow nyomán útban volt Wellington felé s lassan bár, de annál biztosabban nyomult előre. Grouchy nem tudott fölszabadulni. Utóbb igen gyöngye kibúvóval iparkodott emiatt védekezni.

Ennyire pontosan azonban Napoleon még nem ismerte föl az őt fenyegető veszedelmet, a mikor máris elhatározta, hogy most már a legsürgősebben végez az előtte álló ellenféllel, mielőtt még jobbkéz felől az első ágyúlövés eldördülhetne. Most a d'Erlon-féle hadtest négy divisiója zárt oszlopban, lépcsős egymásutánban vonult fel; azok, a melyek legközelebb állottak az úttesthez, az ellenségnek La Haye Sainte mellett álló balközépső tagja ellen, a többiek jobbfelé Papelotte és La Haye irányában. Az előbbi majort, a mely az út mentén feküdt, rohammal foglalták el. De miután megtartani nem bírták, s miután a rákövetkező támadást is, a mely a magaslat ellen irányult, az ellenség visszaverte, a divisióknak, a melyeket ráadásul még az angol vértések is közre kaptak most, hátrálniuk kellett. Napoleon, a ki ezidétt a belle-alliancei major-nál tartózkodott, most azt próbálta meg, hogy az ellenfél jobbközép tagját nagyszabású lovasrohammal törje át. Milhaud vasasereze rárontott az angol állásokra, de alig van valamelyes sikere; rohamát megbénítja a völgyvonulat fellágyult földje; s ha sikerül is a ma-

gaslat tetején a tűzértséget elhallgattatnia, a mögött mégis hús carréállás várakozik a francia lovasokra s megállják a helyüket. Mert Wellington látta a veszély közeledtét és ezért megerősítette a középtagot, a mit annál könnyebben megtehetett, mert a balszárnny már kivédte a nekiszánt támadást, jobbról pedig Hougoumont még mindig kitűnően tartotta magát. Mielőtt Neynek, a ki ezt a hűbelebalázs rohamot megparancsolta, támogatásul sikerült volna a gyalogságot előremenesztenie, a derék vasasoknak máris hátrálniok kellett. Harminczhat lovasszázad erejű újabb, erősebb támadás következett most. Lovasokból valóságos tenger özönl el most ismételt támadások formájában a terepet, s borzalmas hullámokban tarajosodik az ellenséges zászlóaljok körül. Ezek közül jónéhányat elnyelnek a hullámok, másoknak szélei letöredeznek. A jobb-középen a hannoveraiak brigádjai és a német légió úgyszólván beszüntetheti a harczot, s a brit állásokban hatalmas űr tátong; hat óra tájt pedig már La Haye Saintet is elfoglalták a francziák, aztán Papelotteot és La Hayet, s a francia gyalogság oszlopai még mindig csak úgy özönlének föl a magaslaton: ha a császár, a ki tűzértsége ütközetvonaláig lovagolt volt előre, eddig érintetlen gyalogságát most beszorítja abba a tátongó űrbe, akkor a nap sikere könnyen feléje hajolhatnék. Napoleon azonban tartalékait már mind felhasználta, kivéve az öreg gárdát. Azt pedig még nem akarta koczkára vetni. És pedig azért nem, mert öt óratájt Bülow ütegei kezdetek megszólalni, a melyek Moutont egészen Plancenoitig szorították vissza. Ezt a helységet pedig minden áron tartaniok kellett a francziáknak, mert különben ellenfelük elvághatja visszavonulásuk útját, s akkor ennek katastrópha az el-

háríthatatlan következménye. Ezért tartotta Napoleon vissza az öreg gárdát abban az egyetlen perczen, a melylyel a döntést még a maga javára fordíthatta volna. Időközben sikerült Wellingtonnak a középtagot balszárnnyának néhány brigádjával megerősítenie, a mi persze csak azzal vált lehetségessé, hogy a porosz Zieten-hadtest már egészen közelért hozzájuk támogatásukra. „Elveszítjük a csatát“, ezt kiáltotta Müffling tábornok a feljük közeledő szövetségeseik felé, a mikor sietve elébük lovagolt, „ha a hadtest nem folytatja tovább menetét s nem fogja az angol hadsereget nyomban kíségeti“. S a porosz hadtest továbbmenetelt.

Időközben a fiatal gárda és az öregnek néhány zászlóalja azzal foglalkozott, hogy Blüchert, a ki a Bülow-féle csapatokkal Plancenoit-t végre visszafoglalta, onnan újra kiverjék. Ezt a feladatot este hétre elvégezték. Ezen sikere után Napoleon még egyszer egész sorkatonaságát fölvonultatja Wellington ellen. S ezúttal a még megmaradt 5000 gárdistáját is, egykét zászlóalj kivételével, fősorakoztatja, hogy segítsenek az angol centrum ellen intézendő utolsó lökésben. A végső kétségbeesés dictálhatta csak ezt a tétét, mert hiszen az ütközetet alapjában véve már a balsikerű lovastámadásokkal elveszítette s addig kellett volna visszahúzódnia, a míg a plancenoti hurok nyitva volt. Ebben az esetben persze nyilvánvaló vereséget szenvedett, már pedig, ha megverték, mit ért akkor már az ő hatalma? Ezért koczkáztatott meg mindent, a mi a menekülésnek csak egy szalmaszálát is jelenthette. „Vive l'Empereur!“ kiáltozással nyomultak elő seregének triáriusai, a kiket ő maga is egészen La Haye Sainteig kísért el. A midőn most Zieten

ágyúi tüzüket a francziák által elfoglalt két támasztópont: Smohain és Papelotte irányában kezdték okádni, a francia harczosokkal, hogy bátorságukat rendületlenül éberem tartsák, azt hitetik el, hogy ez az ágyútűz Grouchytól jön, a ki támogatni fogja az ő támadásukat. A gárdák rohama az ellenség középtagjában egészen annak utolsó vonaláig jut előre. Itt azonban biztos kézzel irányított tüzelés megtizedeli őket, s most már ők is elgyöngülnek és elhanyaglanak, hátrálniuk kell. E perczben pedig még a Zieten-féle gyalogság is ütközetbe lép, sikerül a rég kifáradt francziákat az elfoglalt helységekből újra kivernie, annál is inkább, mert a császár katonái között az a villámsebesen elterjedt hír, hogy újabb ellenséges erőkkel kerültek szembe, példátlan páni ijedelmet gerjesztett. Az ijedelem hamarosan elkapja a többi sort is s erre az egész tömeg rendetlen futásnak ered. A csúnyául lefogyott Wellington-féle hadsereg most már arra is gondolhat, hogy újra támadásba fogjon, a melyre a jelet az arczélük legelején álló vezér adja meg. Közben nyolcz óra lett. Már csak három karréra való gárda tart La Haye Sainte mellett össze, a hol a császár soraik közepette várta be ennek az utolsó rohamnak az eredményét; az ellenség már-már körülzárta őket, de hősieken védekeznek; végül mégis hátrálniuk kell egészen a belle-alliancei magaslatig.³³

Innen iparkodik most Napoleon a menekülő tömeget segédtestjei által megállítani; hiába. Mialatt az angol állások ellen irányult roham is megtorpant, jobbkéz felől még a harmadik porosz hadtest is megérkezett; s a francziák most még Plancenoit is újra elveszítik. Körülbelül félkilencz lehetett ekkor. Nem sokára már az úttesten sem lehet átmenni, mert a

poroszok golyói sűrűn pásztáznak felette, s a megvert hadsereg is attól nyugatra özönlik vad hajszában visszafelé. Napoleonnak most már a maga biztonságaról kell gondoskodnia, s miután Caillouban hagyott kocsiját már nem tudja elérni, lóháton megy Soult, Drouot és kis kísérete társaságában Genappeba; ezúttal gárdájának már csak egy egészen kis szakasza szolgáltatja a fedezetet. De a poroszok heves üldözése miatt itt sem képesek már megmaradni, s a császárnak, a kit máskor már a legrövidebb lovaglás után is fájdalmak leptek meg, kénytelen ezúttal hajnali öt óráig nyeregben maradni, a míg végül Charleroiban valamilyen járművet találnak, a mely Philippevillebe viszi. Már csak ott jut néhány órai pihenőhöz. Ezután parancsokat oszt ki a hadjáratban részt nem vett hadtestek számára, megszövegezi a Lignyre és Mont Saint Jeanre vonatkozó hadijelentéseket, a hogy ő a waterlooi csatát elnevezte, és Józsefnek Párisba levelet mond tollba, a melyből világosan ki lehet olvasnunk, hogy ez az ember élete utolsó lélekzetéig mindenkor reménykedni fog. Még nincs minden veszve, bizonyítgatja itt; ha csak sikerülne összes rendelkezésre álló erőit egyesítenie, akkor még mindig 150,000 katonája lenne, sőt, a nemzetőrségekkel és a pótkeretekkel együtt 300,000 embere is. Ha Grouchy nem fogták el, a mi lehetséges, mert eddig nem kapott felőle semmi hírt, akkor már itt is módjában állana 50,000 embert összegyűjtenie s azokkal az ellenséget föltartóztatnia addig, a míg Páris és Franciaország megteszik a kötelelességüket. Bátyja gondoskodjék arról, hogy a kamarák hozzá méltóan álljanak melléje. Levelét e sajátkezű szavaival fejezi be: „Bátorság, szilárdság!”

HATODIK FEJEZET.

Szent Ilona szigete.

Párisban a császárnak a hadsereghez való elutazta után aggodalmasan várakoztak a hírekre. S a mi fölöttébb jellemezte a helyzet nyomasztó voltát: az emberek a hadúr esetleges győzelmétől épp úgy féltek, mint az általa vezetett hadsereg vereségétől. Nemcsak azért, hogy ha diadalmasan kerül haza, újra a régi korlátozhatatlan uralkodóvá lesz és könnyen eldobhatja azokat a bilincseket, a melyeket mostanában önmaga rakott a kezére, hanem még inkább azért, mert a háború csak azután kezdődnék igazán és ki tudná megmondani, mikor ér véget. Hiszen a közvélemény már régóta tisztán látta, hogy minő kiáltó ellentét uralkodik a haza fegyveres dicsősége és a nemzet siralmas állapota között. S nem halavá nyodott-e el a napoleoni uralom utolsó éveiben még ez is föltűnő módon? Ám ekkor, június 18-ikán — abban a pillanatban, a mikor Mont Saint Jeannál megdőrdültek az ágyúk — megszólaltak az ütegek az Hôtel des Invalides előtt s az első új diadalt hirdették világgá: a Ligny melletti győzelmes ütközet napja volt ez. Úgy hát a Hadisten régi kegyelme még mindig éberem őröködik a francziák fölött. A ki ennek örülni tudott, az örült is. A forradalmárok voltak ezek

és Páris fölizgatott munkástömegei; és pedig azért örültek, mert most a Bourbonok és a legitimitás ügyvivői megalázódtak; örültek a bonapartisták, mert bálványuk aratott diadalt; és örült talán a kritikátlan egyéneknek az a tömege is, a mely könnyen megnyugodott egy-egy újabb francia győzelem büszke érzetében. A számolni tudó emberek persze teljes négy frankkal engedték az állami járadékkötvény kurzusát bukni. De a rákövetkező második estére már teljesen megváltozott a helyzet képe. Borzalmas vereségről szóló, ellenőrizhetetlen hírek keringtek a levegőben, s ezúttal az Invalidusok némák maradtak. 21-én már aligha lehetett többé kétséges: a hadsereg széjjelforgácsolódott, a császár fut. Sőt voltak olyan hírek is, mintha máris Párisba érkezett volna. Hogyan? tehát otthagytá volna a hadsereget, a helyett, hogy azt összegyűjtötte volna és segítségével iparkodott volna az ellenségnek Páris felé való előnyomulását megnehezíteni? Ez a föltevés kihozta az embereket a sodrúkból — de a járadékarfolyam két frankkal emelkedett.

Valóban, Napoleon június 21-én reggel óta az Elyséeben tartózkodott, a hol már régebben is lakott volt. Laonban kíséretének tisztjeivel együtt megfontolta a legszükségesebb rendszabályokat és a Párisba való utazás mellett döntött. Grouchyról az a sejtése volt, hogy hadifogságba került, s csak most kezdte a végzetes vasárnapi ütközet összes következményeit fölismerni. Az ütközet a francziáknak 30,000 emberükbe került. A többi mind szétfutott s csak nagy fáradsággal sikerült közülök pár ezret összeszedni. S milyen könnyen elkerülhette volna e sorsot, minő könnyen győzhetett volna másodízben is, ha a ligny-i

ütközet után minden habozás félretételével a poroszokat szüntelen figyelemmel tartja, őket pihenő nélkül tovább üldözi s csak azután vetette volna magát az angolokra, mint a hogy 1796-ban Olaszországban így cselekedett. Hiszen legveszedelmesebb ellenfelével végezett, a másik pedig, a ki az új formájú hadiművészettel tehetetlenül állott szemközt s erőit képtelen volt együtttartani, menthetlenül magára maradt volna, ha egyáltalában ki merészkedett volna állani az ütközetre s nem tartotta volna helyesebbnek, hogy egészen Antwerpenig hátráljon. És azután? Nem vált volna azután talán az is lehetségessé, hogy a politika lép a hadi események nyomdokaiba s szétrobbantja a szövetséges hatalmakat, mielőtt még egyáltalában győzelemre gondolhattak volna? „Nem ismerünk az egész históriában döntőbb jelentőségű ütközetet, mint a belle-allianceit“ — ezt írta június 22-én Gneisenau Hardenbergnek — „döntő volt az ügy magán a harctéren, mint utóbb erkölcsi kihatásaival. Ha elvesztettük volna, mivé vált volna az egész szövetség gyönyörűséges congressusi emlékeivel?“ De nem csupán az ellenségekre, magukra a francziákra is óriási hatással kellett a június 18-iki ütközet eredményének lennie. Ennyire rohamosan senki sem merte volna a vég eljöttét elképzelni. Csupán a ravasz és ármányos Fouché — Napoleon tisztán keresztüllátott rajta, de elejteni még sem merte — volt az, a ki szinte napra bemondotta Napoleon hátralévő idejét, a mikor márczius 20-ikán azt mondotta barátjának, Gaillardnak, hogy három hónap múlva nagyobb lesz a hatalma, mint ennek „a dühöngő örültnek“, s akkor is találóan jósolt, a mikor Pasquiernek május folyamán kijelentette: „A császár egy vagy két ütközetet

meg fog nyerni, a harmadikat el fogja veszíteni, s akkor a mi időnk elérkezett". Napoleon az ország belsejében olyan viharnek nézett eléje, a mely nagyon könnyen elsodorhatta, ha nem sikerül még az utolsó pillanatban úrrá lennie rajta. Ezért sietett Párisba, s ezért ül most együtt a fivéreivel és minisztereivel, hogy — bár véksőkig kimerülten és zavart fejvel — latolgassa a célravezető leghelyesebb eszközöket.

Mintha sikerült volna megelégnie. Miután megpróbálkozott vele, hogy védőerőinek helyzetét úgy fesse le, hogy az ne nyujtsa a teljes reménytelenség képét, erre a következtetésre jutott: hogy a hazát megmenthesse, ideiglenes dictaturára van szüksége; ezt ugyan önmaga is meg tudná magának szerezni, de sokkalta hasznosabb és nemzetibb is lenne (plus national), ha a kamara ajánlaná föl neki. Alig hozakodott azonban ezzel elő, máris azt kellett hallania egyik legodaadóbb hívétől, Regnault de Saint-Jean d'Angélytől, hogy a kamara aligha fogja őt ezek után arra hivatottnak tartani, hogy a hazát ő mentse meg, s hogy ezért a képviselők követelni fogják tőle, hogy leköszönésével hozzon a hazának áldozatot. A helyzet pedig valóban ez volt. A képviselői kamarában, a melynek tagjai reggel óta együtt voltak, példátlan izgalmat keltett a Fouché által titokban velük közlött az a híradás, hogy az Elyséeben a kamara fölosztásáról folyik a tárgyalás; s ezt az izgalmat Regnaultnak sem sikerült lecsillapítania. Davout azt ajánlotta, hogy a Törvényhozó Testület székhelyét helyezték át valamely más városba; Lucián nagyon melegen a mellett lett volna, hogy Napoleon ragadja magához a hatalmat, oszlassa föl a parlamentet és mondja ki az ostromállapotot, és már Napoleon is kezdett e gon-

dolat felé hajladozni: ekkor érkezett a híre, hogy a parlament kimondotta a permanentiát, minden kísérletet, a mely föloszlatására irányulna, felségárulásnak bélyegez, s a ki erre merészkednék, azt törvény elé állítja; fölszólítják a külügyek, a belügy, a hadügy és a rendőri ügyek minisztereit, hogy tüstént jelenjenek meg a képviselők színe előtt. Alulról jött államcsíny volt ez, a melylyel a fölülről várt félelmetes támadást akarták kivédeni. A nép képviselői — élükön Lafayettetel — föllázadtak Napoleon törvénye és akarata ellen, a kinek pedig a legújabb alkotmány értelmében megvolt a joga, hogy a kamarákat föloszlassa. Az ellenszegülésnek ez a sodra pedig oly erős volt, hogy rövidesen már a paireket is elragadta, a kik a képviselők határozatát magukévá tették. Mit lehessen ilyen helyzetben tenni? Napoleon még együtt ült a minisztereivel, a kiknek megtiltotta, hogy a lázadó képviselők hívásának eleget tegyenek; a mikor híre érkezett, hogy azok máris nekikészültek egy indítványnak, a melyben kereken követelik a császár trónfosztását, ha a megidézettek nem jelennek meg tüstént. Most végre engedett Napoleon. Persze csak akkor, a mikor Davout a kamarai határozat súlya alatt kijelentette, hogy a népképvisélet ellen való rendszabályokra a fegyveres erőt nem bocsáthatja a császár rendelkezésére. Napoleon — hogy megmentse annak a látszatát, mintha nem kényszer alatt cselekedett volna — maga küldte el a minisztereket és Luciánt a képviselőkhez meghatalmazottjaiképen, és pedig azzal az üzenettel, hogy Caulaincourtból, Carnotból és Fouchéból bizottságot alkotott, a melynek az lenne a föladata, hogy az ellenséggel tárgyalásokat kezdjen és a háborút befejezze, ha ez a haza becsületével és

függetlenségével nem összeférhetetlen; a császár számít a parlament hazafiasságára. A kamara azonban nem elégedett meg ennyivel. Azt üzenték vissza, hogy a hatalmak a császárt száműzték s így nem fognak vele tárgyalni; bizottsága ennél fogva teljesen felesleges; a parlamentnek magának kell alkudozásokba kezdenie. „Európa“, kiáltotta Lacoste képviselő, „csakis Napoleonnak üzenete meg a háborút. Köztünk és a béke között csakis egyetlen egy embert látok akadályul. Pusztuljon el (más jelentések szerint: „mondjon egy szót“) ez az ember, s akkor biztosítottuk a békét.“ Más képviselők a trónfosztással fenyegetőztek, ha a császár nem köszönné le. A mai napra azonban megelégedtek a képviselők azzal, hogy körükből öt biztost választottak, a kik öt pairrel és a miniszterekkel együtt fontolják meg az állam megmentésére szükséges rendszabályokat.

Így telt el június 21-ike. Másnapra a helyzet annyira kiélesedett, hogy most már Napoleon fivérei is azt tanácsolták neki, hogy mondjon le. A képviselők tudomásul vették egyrészt bizottmányuknak azt a határozatát, hogy a kamara egy küldöttségét megbízzák a szövetségesekkel való tárgyalások megkezdésével, másrészt a császárnak olyan tartalmú nyilatkozatát, hogy a mennyiben csakugyan az ő személye lenne a béke egyetlen akadály, ő kész bármely áldozatra. Csakhogy nem ez volt az, a mit tőle kívántak. Újra csak az a követelés viharzott fel, hogy a császár mondjon le forma szerint is; újra voltak egyesek, a kik az kívánták, hogy tegyék le a császárt egyszerűen a trónjáról, mint a hogy már a múlt évben is megtették. Végül elfogadták Duchesne képviselő indítványát, hogy az állam jóléte érdekében kérjék ki a császártól a

leköszönését. Ezúttal már csak egy órai haladékok engedtek neki, hogy elhatározását önként hajthassa végre. Erre aztán az egyik köztársasági érzelmű tábornok, Solignac, a ki már a directorium idején is népképviselő volt s a consulátus idején kegyvesztetté lett, néhány kollegájával együtt fölment az Elyséebe, hogy a császárral mintegy bizalmasan közölje azt a kérésüket, hogy méltóságáról való gyors leköszönésével előzze meg az erre való hivatalos fölszólítást; Napoleon pedig meg is ígérte ezt. Mihelyt azonban a képviselők eltávoztak, dühöngés fogta el és zilált arczvonásokkal és reszkető hangon fakadt ki keserűen ez ellen „a jakobinusokból, örültekből és dícsvágyókból álló banda“ ellen, a mely vele szemben mer kényszerrendszabályokat emlegetni. Most már azért sem fogja megtenni, a mit tőle kívánnak. Úgy látszott, mintha a haladó időtől még ki akarta volna uralkodásának végső perczeit is csikarni. A parkban s utóbb dolgozószobájában önmagával beszélve rohant most föl s alá hallatlan izgalomban. Nyilvánvalóan a jobbik belátása és a becsvágy között folyt le itt az irtózatos tusa. Még a legutóbbi éjjel folyamán is — Lafayette ezt utóbb nyíltan bevallotta — módjában lett volna a kamara legbefolyásosabb tagjait elfogatnia, a kamarát magát fölосzlatnia és a dictaturát kihirdettetnie. Ma már lekésett erről; hiányzott hozzá a lelki ereje. De vajjon ezzel igazán lehetetlenné vált volna minden ilyen irányú lépése? A párisi helyőrség eléggé számottevő volt, a gárda és a sorkatonaság pótkereteiből mintegy tízezer embere állott itt. Hozzájuk járultak a külvárosok forradalmi zászlóaljai; most újra „szövetkezetteknek“ hívták őket, úgy mint annakelőtte. Eddigelé ugyan csak körülbelül 3000-et látott el kö-

zülök fegyverekkel, de esetleg e szám ötszörösére is számíthatott soraikból. Ezek, csakúgy mint a csapatok, bizonyára követnék őt, ha a vagyonosok parlamentje ellen kellene fölvonulniok. Ezúttal persze aligha fogna a dolog oly símán lefolyni, mint akkoriban Brumaire idején s bizonynyal harczra is kerülne a sor a 20,000-nyi nemzetőrséggel, a mely, főként a középosztály tagjaiból kerülván ki, készen állott arra, hogy a kamarákat megvédelmezze. Már pedig ez polgárháborúra vezethet csupán, a melyből a legjobb esetben is csak mint párturalkodó kerülhetne ki, a kit olyan elemek támogatnának, s a ki tehát olyan elemektől való függésbe kerülne, a melyeknek számára már rég készen állott a szótárában a „canaille“ szó.³⁴ Az ez ellen irányuló mélységes idegenkedéséből pedig semmiképen nem bírt kibontakozni — teljesen el is tekintve mindenféle további megfontolásaitól, a melyek most csőstől rohanták meg az agyát.³⁵ Így hát mégis a leköszönésre szánta el magát. Június 22-ikén délután mondotta tollba ezt az okiratot, „fia, II. Napoleon javára“.

Vajjon a képviselők tekintetbe fogják-e ezt a záradékot venni? Egyelőre ugyan küldöttség útján fejezik ki a császárnak köszönetüket azért a nagylelkű áldozatért, a melyet a hazának hozott, de nyomban ki is nevezik Carnot-t, Fouchét és Grenier tábornokot, továbbá Căulaincourt és Quinette pairesket az ideiglenes kormány vezetőivé. Szinte másolata volt ez annak az öttagú directoriumnak, a melyet akkoriban tolt félre az útjából, a mikor föllendülőben volt a hatalom polczára, a melyről most végkép le kellett szállania. És nem hiányzott ezúttal az a közömbös közönség sem, a mely csakúgy mint akkor, most is távolról nézte a történendőket, anélkül, hogy valami mélyebben meg-

hatnák az események. Az egyik szemtanu jelenti: „Tökéletes nyugalom uralkodott a városban, a mely egy perczre sem borult fel. Kormányzattól kormányzathoz ide-oda dobáltatva a nép sem az iránt nem érzett hajlandóságot, a kit elvesztett, sem az iránt, a ki jönni fog. Nyugodtan aludt a nép, s csak arra várakozott, hogy ébredésekor mondják meg majd neki, hogy II. Napoleonnak vagy pedig XVIII. Lajosnak kell-e engedelmeskednie“. Csak éppen I. Napoleonnak nem. „Száznapos“ uralma végkép befejeződött.

Csakis a lakosság ama legalsóbbrendű rétegéből, főként a külvárosokból mutatkozott a következő napok során egy-egy csapat a palota előtt: hangos szóval követelték a császár dictaturáját és éltették őt. E megnyilatkozások okozták-e, vagy talán csak az a zavar, a melybe az immár lemondásra kényszerített imperátor pusztja jelenléte az ideiglenes kormányt tagadhatatlanul hozta (főként a mikor híre jött, hogy Grouchnak sikerült csapatait megmentenie, hogy Soult Laonnál összegyűjtötte a waterlooi maradékot, s hogy most csaknem 50,000 ember van útban Páris felé, a kik — ha tisztjeik egy részétől eltekintünk is — mindannyian bizonyára követni fogják vezérüket), elég az hozzá, hogy a kormány arra iparkodott Napoleont rábírní, hogy távozzék el a fővárosból. Davoutnak, a kit a császár a hűtlenné vált minisztereknek szóló szemrehányásokkal fogadott, végre sikerült ezt elérnie, még pedig úgy, hogy megbízatásának a legridegebb formák között tett eleget. Napoleon nem vonakodott. Június 25-ikén fölcserélte párisi palotáját a malmaisoni kéjlakkal, a hol Hortense exkirályné fogadta, a ki e kastélyt anyjától örökölte. Itt töltötte az ezután következő napokat; láthatólag elmerült

azoknak az időknek az emlékezetébe, a mikor ugyane helyiségekben még mint consul viláгурalmának terveit kovácsolgatta; egyúttal azt is forgatta az eszében, hogy Északamerikában fog letelepedni, miután Franciaország kiközösíti őt magából. De nem csupán neki szólt ez a kiközösítés, hanem annak is, a kinek javára a császár leköszönt. Mert hiszen az a 22-iki elhatározás, hogy a népképviselőt ideiglenes kormányzatot nevezett ki, a helyett, hogy régenstanácsot választott volna, máris elárulta a kamara szándékait. És ha végül az Alsóház bonapartistáinak másnapra annyi mégis sikerült, hogy a Házat rábírja, hogy II. Napoleonnak Franciaország császárául való elismerését kimondotta, azért egy lélekzettel azt is elfogadta, hogy emellett az ideiglenes kormány is maradjon meg „a szabadság és a nemzet nyugalmanak kezeseképen“. És ha aztán mindjárt el is indult a kamarák tagjai közül választott küldöttség a szövetségesek főhadiszállására, hogy ott Franciaország területi épségének és a fiatal Bonaparte uralmának az alapján békét kérjen tőlük, Fouché, az ötöstanács alattomos elnöke, a ki már régóta tárgyalásokat kezdett XVIII. Lajos egyik bizalmasával, úgyis tisztán látta, hogy a bukott császár fia nem számíthat egyetlen nagyhatalomnál sem, még Ausztriánál sem, elismeretetésre. És a kiküldöttek is jól tudták ezt. A mikor fölhivták a figyelmüket a szóban forgó parlamenti határozatra, azt felelték, hogy ezt mindenki egészen nyugodtan tréfának tekintheti, hogy a kezük egyáltalában nincs ebben az irányban megkötve, és hogy azt tehetnek e részben, a mit akarnak. Éppen ezért Fouché a kormány parancsait nem is téteti II. Napoleon, hanem csak a francia nép nevében közzé.

Az ellenség azonban, Blücher poroszai, jóval az angolok előtt, időközben mind közelebb kerültek s nemsokára már Malmaison is veszedelemben fog forogni. Ekkor, az utolsó perczen, június 29-ikén Napoleon arra szánja magát — éppen ekkor vonult el az ablaka alatt egy francia ezred „Vive l'Empereur!“ kiáltózással — hogy egyszerű tábornokként rendelkezésére bocsátja magát az ideiglenes kormánynak, csak azért, hogy a fővárost megmentse, s hogy az egymástól elvált ellenséget megverje, a hogy üzenete szólott. Fouché azonban a szinte gyerekesen hangzó üzenet közvetítőjének azt felelte, hogy Napoleon fölöttebb téved, ha a kormány tagjait annyira örülteknek gondolja, hogy indítványát el fogják fogadni. Csak annyit tanácsolhatnak neki, hogy iparkodjék minél előbb elutazni, mert senki többé nem felel a biztonságáért. S ebben nem is hazudott a miniszter. Hiszen jól tudjuk, hogy egy porosz különítmény egyenesen arra kapott parancsot, hogy Napoleont fogja el és lőjje főbe. Alig hogy a küldöncz visszatért Malmaisonba, a császár már is kiadta a parancsot az elutazásra. Ő már Párisban is készen állott erre az eshetőségre. Akkoriban Fouché ezt a tervét mindenféleképen lehetetlenné tette, talán azért, hogy Napoleon kiszolgáltatásával vásárolhassa meg az annyira óhajtott fegyverszünetet. Legalább Wellington ilyes ajánlatokról tett haza jelentést. A mikor azonban a szövetségesek a fegyverszünet megadását minden viszonyok között megtagadták, s miután a hazatérő csapatok a császárt esetleg könnyen hozhatták egy újabb kalanddal való megpróbálkozás kísértetébe, erre már Fouché is mindenképen azon volt, hogy Napoleon minél előbb utazzék el. Napoleon levetette a katonakabátját és Bertrand, Savary és

Becker tábornok kíséretében, a kit a kormány rendelt ki a volt császár kíséretjéül, polgári ruhában elutazott.

Útja a Tourson át a rocheforti kikötőváros felé vitte, a hol két francia naszád készen állott, hogy Amerikába vigye át, föltéve, hogy sikerül az angoloktól megmenekülnie, mert ezek a kért útlevelet könnyen érthető okokból megtagadták. Niortban a császárt egy huszárezred tisztjei fölismerték és könyörögtek neki, hogy álljon az élükre, térjen így vissza Párisba s vegye át az egész hadsereg fölött a parancsnokságot. Nem áll módunkban ellenőrizni, vajjon ez alkalommal, mint a császár egyik híve elbeszéli, valóban levélváltásba bocsátkozott-e Napoleon Clauzel és Lamarque tábornokokkal, a kik Bordeauxban és a Vendéében voltak a parancsnokok, s a mely levélváltásnak az lett volna a célja, hogy a párisi kormány ellen katonai fölkelést szítsanak. Bizonyos, hogy ezt a lehetetlen tervet nyomban el is ejtették. Másnap — július 3-ikán — Rochefortba érkeztek. Itt újabb késedelem származott abból a nehézségből, hogy miképen sikerülhessen az ott zárlatot teljesítő angol ágyúnaszád, a „Bellerophon“ mellett úgy elhaladniok, hogy hajójuk ne szenvedjen sérülést. 8-ikáig napról napra és részletesen átgondolta Napoleon kíséretével együtt, a melynek soraiban ekkor a fiatal Gourgaud tábornok, Las Cases gróf kamarás, Montholon gróf főhadsegéd, Lallemand tábornok és mások is ott voltak, hogy minő eszközökkel lehetne az angolokat tévedésbe ejteniök. Komolyan kivihető terveket szőnek. Egészen kis hajókon akarják titokban az Oczeánon átcsempészni. Ezt azonban nem fogadja el. A két naszád egyik kapitányának indítványa ellen, hogy t. i. az egyik hajó foglalkoztassa a „Bellerophont“ s ezzel

nyisson utat a másik vitorlásnak, Beckernek kellett fordulnia, a ki a császárt nem minden fáradtság nélkül végre arra bírja, hogy 9-ikén csolnakázzék át a közeli Isle d'Aixre s aztán szállásolja be magát a „Saale“ őrnaszádra. Itt keresi őt fel bátyja József, a kinek Bordeauxban már sikerült titokban egy amerikai hajón helyet biztosítania. Állítólag ezúttal figyelmébe ajánlotta a kínálkozó alkalmat, hogy majdan szerepét tovább játsz hassa. Közben azonban olyan hír jött a fővárosból, a mely minden további halogatásnak nyomban végét szakította. Július 8-ikán, a poroszok bevonulása után való napon, XVIII. Lajos Anglia védelme alatt és a többi uralkodó beleegyezésével visszatért Párisba, a hová két nap múlva azok is megérkeztek. Most már minden további késlekedés végzetessé válhatik Napoleonra. Most már egyenesen az angol hajó kapitányával, Maitlanddel akar érintkezésbe lépni, hogy ellenségei elől annál keressen menedéket. Ez az eszme már Párisban is foglalkoztatta; most tetté szándékozik érlelni. A mikor Maitland azt üzeni neki vissza, hogy kívánságára el fogják Angliába szállítani, s a mikor környezetének legtöbb tagja is, mindenekelőtt Gourgaud tábornok, erre beszél rá, végül elszánja magát, hogy követni fogja amaz athénei polgár példáját, a kit honfitársai száműztek és elítéltek, s a ki aztán a perzsáknál keresett és talált menedéket, a kik ellen véres harczokat vivott volt. Politikai pályafutását befejezte, írja Londonba az uralkodó herczegnek, s Themistoklesként megy Angliába, hogy a brit nép tűzhelyénél helyet foglaljon; a brit törvények védelme alá kíván helyezkedni. S ezzel július 15-ikén átszállott az ellenséges hajó fedélzetére.

Vajjon elfelejtette-e Napoleon, hogy Nagybritannia képviselője is jelen volt ott a bécsi congressuson, a mikor felette kimondták az ítéletet? Az a tenger-nagy, a kinek parancsnoksága alá a „Bellerophon“ tartozott, régóta ott hordta a zsebében a parancsot, a mely szerint Napoleont el kell fogatnia és Plymouthba kell szállíttatnia. Hát akkor vajjon mire számított? Mert hogy csakugyan számított valamire, abban aligha kételkedhetünk. Nos, kiküldöttei a Maitlanddel való második megbeszélésükről a kapitánynak azt a kijelentését hozták magukkal, hogy a császárral Angliában figyelmesen fognak bánni, mert Britannia olyan állam, a hol az uralkodó és miniszterei nem folytathatnak önkényes uralmat, s a hol a nép nagylelkűsége és szabadelvűsége még a fennségén is túltesz. Hát nyilván erre számított, a mikor önként kiszolgáltatta magát. Számítása azonban hibásnak bizonyult. Mihelyt a francia földet elhagyta, többé nem vendége, hanem foglya volt annak a nagyhatalomnak, a mely ellen mindenkor leggyilkosabb háborúit folytatta.

S minő állapotban hagyta hátra azt az országot, a melybe ellentállhatatlan és lebírhatlan uralomvágya kergette másodízben is vissza! A harctéren legyőzötten, ellenségeitől elárasztottan, a pártoktól, a melyeket megjelenése újra egymás ellen dühített, széjjel-szaggatva: ez volt Franciaország a waterlooi nap után. Alig hogy a veszített ütközet híre eljutott a Provenceba, a roaylista düh vad kitörése olyan öldöklést vitt végbe a marseillei, nimesi, avignoni, toulousi és touloni bonapartisták, köztársaságiak és protestánsok soraiban, a mely semmiben sem maradt a jakobinus rémuralom szörnyetei mögött. S miként az alsó rétegekben a csöcselék, úgy dühöngött a felső

rétegekben a camarilla minden és mindenki ellen, a ki a Korzikai csábitó szavának rabul esett. Proscriptió s lajstrom foglalta össze hívei nevét, s a ki nem tudott menekülni, azt kivégezték. Így múlt ki Labédoyère, a ki Grenoblenál ezredét a császár elé vitte, így Ney, a kit Waterloonál megkimélt a halál, még akkor is, a mikor kétségbeesésében önmaga kereste azt. S a család, a melynek tagjai Európa trónjait töltötték be, a míg annak jogara félemlítgette a világot, a ki most a plymouthi kikötőben kíváncsi naplopók isteni színjátékaul szerepelt, ez a család rövidesen szétszóródott a világ minden tájéka felé s hazátlanná vált, mint a minő akkor volt, a mikor huszonkét éve Ajaccioból menekülnie kellett.

A július 25-ikéről 26-ikára virradó éjjel a „Bellerophon“ nekivágott a tengernek s másnap reggel kikötött Anglia partjain, a hol a hajó szigorú őrizet alatt állott addig, a míg Londonból meg nem jön a fogoly további sorsát illető döntés. Londonban pedig a legszívesebben azt látták volna, ha a császár XVIII. Lajosnak került volna a keze közé, s ha ez aztán mint lázadót végeztette volna ki, mint a hogy ilyen értelemben írt még július 21-ikén is az angol miniszterelnök Castlereaghnak. Ez elől a sors elől azonban Napoleonnak sikerült megmenekülnie s most már — tetszett, nem tetszett — kénytelenségből is foglalkozniok kellett jövőendő sorsával. Harminczadikán közölték vele azt. Miután — így szólott a döntés — Angliának önmagával, valamint királyának szövetségeseivel szemben tartozó kötelességeit érinthetné, ha „Buonaparte tábornoknak“ még egyszer alkalma nyílnék Európa békéjét megzavarnia, ezért szükségesnek látszik, hogy személyes szabadságában korlátoztassék.

Ezért jövőendő tartózkodása helyéül Szent Ilona szigetét jelölték ki, a melynek éghajlata egészséges s a melynek magános fekvése módját ejti, hogy több engedékenységgel kezelhessék majd őt, mint a minőre kényszerülnének, ha bárhol másutt csak a legszükségesebb rendszabályokat is kellene vele szemben életbe léptetniök. Megengedik neki, hogy három tisztet, egy orvost és tizenkét szolgát vihessen oda magával, a kiknek azonban a brit kormány engedélye nélkül a szigetet nem szabad újra elhagyniok. Így szól az ítélet. Túlságosan meglepetésszerűen aligha érhetette Napoleont, mert hiszen Szent Ilona nevét már a congressusi tárgyalások alkalmával is, ha nem is hivatalosan, de magánbeszélgetések formájában emlegették, az Európából való eltávolíttatásra pedig annál is inkább el kellett készülnie, miután ez a veszelem már Elbán is fenyegette. Ha tehát most a vele szemben elkövetni szándékolt erőszak ellenében tiltakozással élt, s ha arra hivatkozott, hogy ő minden kényszer nélkül szállott angol hajóra s ezért Angliának vendége, de nem foglya, akkor ezzel nyilván csak egyet akarhatott elérni: azt, hogy ennek az országnak a közvéleményét a maga javára hangolja s olyan hatást tegyen rá, a mely, ha nem is most nyomban, de talán nem sok idő multán hatékonyná válhatnék és megoldozhatná bilincseit. Látni fogjuk, hogy ezután szüntelen ennek az eszmének él s annak értelmében cselekszik mindent. Persze hiába. Mert a dolgok mivolta mégsem állott ennyire egyszerűen és sorsát nem Anglia egymagában szabta meg. Ugyanebben az időben, 1815 augusztus 2-ikán a szövetségesek képviselői Párisban szerződést írtak alá, a mely Napoleont ama négy nagyhatalom foglyának jelentette ki, a melyek

annakidején az ellene szóló márczius 25-iki egyezményt elfogadták. Csupán őrzésének jogát és internálása helyének kiválasztását engedték át Angliának; a többi állam fönn tartotta magának a jogot, hogy bármikor megbízottakat küldhessenek Napoleon rendeltetése helyére, a kik ottlétéről szüntelen meggyőződést szerezhessenek.

Augusztus 7-ikén szállott Napoleon a „Northumberland“ nevű sorhajóra, a melynek Szent Ilonára kellett őt vinnie. Bertrand-t, Montholont és Las Casest választotta ki kísérőül, de azért Gourgaud tábornoknak is sikerült kieszközölnie, hogy az excsászárt elkísérhesse. A két első családját is magával vitte. Rajtuk kívül a „Bellerophon“ hajóorvosa, O'Meara is elkísérte őt. Úgy beszélnek a szemtanuk, hogy Savarytól, a kinek vele való utazását a brit kormány kimondottan megtiltotta, valamint kíséretének többi tagjaitól való búcsúja mélyen megrendítő volt. „Láthatja, Mylord“, így fordult Las Cases a parancsnokló tengernagyhoz, „ebben az esetben az itt maradottak sírnak.“ Három nap múlva, augusztus 10-ikén a „Northumberland“, a két ágyúnaszáddal együtt, a melyek a fegyveres kíséretet vették, elhagyta a La Manche-csatornát s Európa partjai örökre eltűntek a száműzött szeme elől.

Október 15-ikén tűnt fel a komor sziklás sziget a látóhatáron, majdnem meredeken a tenger felé aláereszkedő sziklafalaival. A sziget egyetlen kikötőjében, Jamestownban vetett a „Northumberland“ vas-macskát. A Napoleon számára kiszemelt longwoodi nyaraló, a mely kissé hűvösebb fekvésű fennsíkon épült, erre az időpontra még nem készült el egészen, s ezért időközben Balcombe kereskedő „Briars“ nevű

közeli villájában kapott szállást, a hol a háziakkal a legbarátságosabb viszonyban élt, gyerekeikkel eljátszogatott s nem egy tréfát szívesen eltűrt. Csak deczember hó folyamán költözött át Longwoodba. Ott a háztól egy kis távolságra kordont vontak, a melyen belül egészen szabadon mozoghatott; ha ezen túl akart menni, akkor mindenkor egy angol tisztnek kellett őt elkísérnie. Ezt az engedélyt azonban nyomban megvonták tőle, mihelyt hajó került a láthatárra; ilyen esetben aztán sem neki, sem kíséretéből bárkinek, nem volt szabad a bennlakókkal érintkezni. Minden levél, a mely Longwoodba volt címelve, vagy a melyet onnan írtak, csak a kormányzó kezén mehetett át. 1815-ben ilyet még nem neveztek volt ki ide, s így ideiglenesen annak a helyét az e vizeken állomásozó Cockburn tengernagy töltötte be. A mikor ez előtt Napoleon november folyamán tiltakozását jelentette be a mondott elővigyázati rendszabályok ellen „főudvarmestere“ Bertrand útján, s e tiltakozását azzal kapta vissza, hogy az admirális nem ismer Napoleon „császárt“, csupán Bounaparte „tábornokot“, akkor a fogolytelep és a hatóság között egész kis háborúság kezdődött, a mely még csak elkeseredettebbé vált, a mikor Hudson Lowe, az új kormányzó megérkezett, mert ez hivatalát a szükségesnél jóval több kicsinyeskedő pontoskodással kezdte ellátni. A császári címet ő sem engedélyezte, mert, miként mondotta, Anglia Napoleonnak császári rangját uralkodása idején soha, csupán elbai fogsága idején átmenetileg ismerte el; miután azonban Napoleon ezt az elbai szerződést megszegte, Angliát az most már semmiképen sem kötelezheti.³⁶ Lowe egy ízben Capri szigetét védelmezte — nem túlnagy szerencsével — a francziák ellenében, s a fölszabadító háborúk-

ban Blücher főhadiszállására volt beosztva. Ehelyütt nyilván nem sok hízogó véleményt hallhatott arról az emberről, a kit most az őrizetére biztak. Egyébként, mint kormányzó megtette a kötelességét, ha kelletnül és állig begombolkozva is; szótlan és furcsa ember volt, mindenkivel szemben bizalmatlan s szüntelen a tekintélyét féltette, de azért még sem volt az a rosszmájú ember, a minőnek őt Longwoodban hitték.

Longwoodban a császárt a legnagyobb földszintes házban, a mely valamikor majorság volt, szállásolták el úgy, a hogy. A házban eléggé barátságtalan háló- és fürdőszobáján kívül volt egy szalon, benne billiárd, a melyen a száműzött szívesen eljátszogatott, egy ebédlő, s egy szoba, a melyet, úgy mint néhai boldogabb időkben, a „topographiai cabinet“-nek neveztek el. A szomszédos melléképületekben lakott a két Las Cases, apa és fiú, a Montholon házaspár és Gourgaud tábornok; Berthier családjával egy kissé távolabb eső házba ment lakni.³⁷ A mennyire tehetségükben állott, fönntartották az udvari élet látszatát. Bertrand megtartotta udvarmesteri címét, Gourgaud — ha csak tréfából is — a főistállómesteri címet s ezzel az „udvari“ istálló négy kocsi- és négy hátszlován, valamint az egy kocsin való felügyeletet kapta, a melyben Napoleon esténként a két asszonynyal együtt kikocsizott, már tudniillik, ha egyáltalában elhagyta a házat, a mi gyakran hónapokig sem esett meg. Montholon gróf ügyelt a belső háztartásra, s ezért a főudvarmesteri cím járt ki neki. S azért ennek a kis udvartartásnak is megvolt a maga etikettje. Parancs nélkül, vagy anélkül, hogy előbb kihallgatásra ne jelentkezett volna, senki sem léphetett

be a császárhoz. Jelenlétében senki sem ülhetett le, a kit nem szólított föl erre és Bertrand néha órák-hosszat, a míg csak ki nem merült, álldogált. Az estebédhez a hölgyek estélyi öltözékekben, az urak teljes formaruhában jelentek meg, a császár maga a becsületrend nagykeresztjét hordta ilyenkor.

Eleinte Napoleon a délelőtti órákat ágyban töltötte, aztán egyedül reggelizett meg és 7 órakor ebédelt. Ennek az lett a következménye, hogy néha éjjel kelt föl az ágyából, hogy olvasson, vagy akár hogy fürdőt vegyen, a melynek tartamát, mindig abban a véleményben, hogy ez nagyon hasznára válik, mértéktelenül kinyújtotta. Csak utóbb szokott már egy kis rendszerességhez, s a mikor az orvosok több mozgást ajánlottak neki, kora reggel kelt föl és szolgálai, valamint napszámba fogadott kínai kulik segítségével eldolgoztatott kertjében. Kecskét és bármi más állatot, a mi oda betolakodott, irgalom nélkül lelőtt. Ilyenkor rendszerint kényelmes gyarmatosruhát öltött, a melyet délután a régóta megszokott formaruhájával vagy zöld vadásruhával cserélt föl. E ruháin idővel a viseltesség nyomai kezdettek mutatkozni, de azért még sem dobta el, nehogy angol szövetet kelljen hordania. Fölös idejében aztán részben emlékiratain dolgoztatott, a melyeket rendszerint Las Casesnek, Gourgaudnak vagy Montholonnak mondott tollba, néha hosszú órákon keresztül, anélkül, hogy elfáradt volna, részben billiárdozott vagy sakkozott, majd meg angol folyóiratokat lapozgatott, a mely nyelven csak most kezdett tanulni, vagy pedig az új könyveket olvasgatta, a melyeket számára küldözgettek. Esténként, ebéd után, még néha Voltaireből vagy Corneilleből, az Odysseiából vagy a bibliából maga is felolvasott s ilyenkor nem szolgált

éppen nagy épülésére, ha a résztvevő hölgyek egyikét vagy másikat egészen tiszteletlenül elfogta az álom.

Persze bizonynyal sokkal érdekesebb lehetett környezetére nézve, ha a legkülönbözőbb komoly életkérdések felől, emberek és események felől mondotta el a maga véleményét. E véleménye nem maradt mindig ugyanaz, gyakran hangulata szerint változtatgatta, de azért mégis mindenkor érdekes volt. Így pl. ha a túlvilági dolgokról kezdett hozzászólásokba bocsátkozni, a lélek eredete és halál utáni sorsa kérdését vetette föl. Ebben a kérdésben teljesen anyagelvi álláspontra helyezkedett. „Hol a csecsemő lelke? Hol az örült lelke?” kérdezte ilyenkor. „Ha szeget vernek a fejedtekbe, megörültök. Hát akkor hol a lélek? Kiséri a testet, együtt nő a gyerekkel és együtt omlik össze az aggastyánnal . . . Nem tudok egyáltalán rá eszmélni, hogy mi voltam születésem előtt. S vajjon mi lesz a lelkemből halálom után? A mi a testemet illeti, nos, abból karórépa vagy murok lesz . . . Aki egyszer meghalt, az alaposan halott . . . Mi a villamosság, galvanizmus, magnetizmus? Ebben fekszik a természet nagy titka. A galvanizmus csendben rejtetten dolgozik. Én a magam részéről azt hiszem, hogy az ember e fluidumoknak és a légkörnek terméke, hogy az agyvelő e fluidumokat felszívja, a miből az élet származik, s hogy a lélek e fluidumokból tevődik össze, a melyek a halál után visszatérnek a levegőégbe, a honnan aztán újabb agyvelők szívják föl azokat . . . Hiszen természetes: az istenben való hit kézenfekvő. Ki csinálta mindezt? Ez az a fátyol, a melyet föllebbenteni sem a lelkünknek, sem az értelmünknek nem adatott meg. A legegyszerűbb eszme az lenne, hogy imádjuk a napot, a mely mindent megtermékenyít. Ismétlem, az a hitem,

hogy az ember a nap által fölmelegített légkör terméke s hogy bizonyos idő multán ez a hatás megszűnik . . . Ha vallást kellene választanom, a napot imádnám, a mely mindent életre kelt; az a föld tulajdonképen való istene . . . Elvégre én is tudnék valamely vallásban hinni, de csak olyanban, a mely a világ kezdete óta léteznék; dehát akkor jön Sokrates, Plató, Mózes, Mahomet, s akkor aztán már nem hiszek semmiben. Mindezt emberek találták ki. Ahhoz, hogy vallásos legyek, túlsokat tudok a históriából és magam is túlsokat dolgoztam a vallások terén . . . Főként a Mahometét szeretem, mert sokkal kevésbbé nevetséges, mint a miénk; a törökök nem hiába bálványimádóknak neveznek bennünket. S aztán az is az előnye a szememben, hogy húsz (más alkalommal így mondotta: tíz) év alatt meghódította a fél világot, a mi a kereszténységnek csak három század multán sikerült . . . Egyáltalában nem vagyok róla meggyőződve, hogy Jézus valaha is élt e földön, s a keresztény vallásban csak akkor tudnék hinni, ha örökidők óta létezett volna.“ Egyébként pedig a catholicismust előnyben részesíti az anglikanismus felett stb. A mikor a hívő Gourgaud úgy nyilatkozott, hogy azért a császár majd mégis csak mint hívő fogja az életét befejezni, ez azt felelte, hogy az ember csak akkor válik hitbuzgóvá, ha a teste elerőtlenedik s ha már nem tud a fejével szabadon rendelkezni . . . A vallás szerinte mindenesetre szükséges valami, de csak azért, hogy az embereket társadalmilag megerősítse. S aztán számtalan beszélgetés során rátért az egyházra és az államra, s az utóbbinak legtökéletesebb berendezkedésére, miközben attól az alkotmányos fordulattól, a melyet legutóbb Francziaországban a magáévá tett volt, nem egy ízben nagyon is messzire elmaradt és

pedig nem mindenkor a nélkül, hogy ne közelítette volna meg az igazságot. „Talán helytelenül tettem, hogy kamarákat alakítottam“, mondotta; „azt hittem, hogy hasznomra lesznek s olyan eszközök birtokába fognak juttatni, a melyekhez, ha diktátorrá lettem volna, nem juthattam volna. Helytelenül tettem, hogy ezzel az alkotmányosdival drága időt pocsékoltam el, annál is helytelenebbül, mert hiszen eleve is az volt a szándékom, hogy nyomban szélnek eresztem őket, mihelyt győztem s mihelyt minden veszélyen kívül tudtam volna magamat (hors d'affaires) . . . Egyáltalán csak a divatnak engedtem, a mikor ezzel az alkotmányosdival foglalatosskodtam. Mert az ilyen tanácskozó testület a világ legrémesebb dolga. Az angol alkotmány t.i. éppen csakis Anglia számára jó . . . Tanácskozó testületeket tulajdonképen sohasem lenne szabad alapítani; ott az emberek, a kikre az ember számítana, nagyon is gyorsan változtatgatják nézetüket. O, Waterloo! Waterloo! . . . Minden Waterlootól függött . . . Azt hiszem, hogy Franciaország számára egyáltalában nem jó semmiféle alkotmányosdi; ez az ország tisztára monarchikus állam; a mi annyit is jelent: semmiféle tanácskozó testületet! semmiféle törvényhozó testületet! Ha az ember valamely országban forradalmat akar szítani, akkor csak képviselőházat kell egybehívnia, s máris megvan a két párt s máris itt a gyűlölködés és a szenvedélyesség.“

S minő figyelemmel hallgatták, a mikor fiatal éveiről és emelkedő életpályájáról mesélt. Persze nem mindenkor egészen a valóságnak megfelelően. Így pl. a mikor a lyoni pályatételre adott dolgozatáról dicsekedve azt mondja, hogy tényleg ötven aranyas díjat nyert vele. Franciaországban aratott hatalmas sikereit egyébként nemcsak a maga egyéniségének tulajdonítja. A

mikor egy ízben Voltaire „Mahometjét” olvasta föl s a prófétáról kezdett beszélgetni, azt mondotta, hogy az világhistóriai helyzetének előfeltételeit készen találta, s aztán így folytatta az excsászár: „Ugyanúgy áll ez a dolog, mint nálam. Én is készen találtam a császárság számára minden szükséges elemet. Az emberek megelégtették az anarchiát s meg akartak tőle szabadulni. Ha nem éppen én jöttem volna, akkor valószínűleg valaki más cselekedte volna meg ugyanezt; Franciaország minden esetben meghódította volna a világot. Ismétlem: egy ember csak egy ember. Eszközei mit sem érnek, ha a körülmények és a közhangulat (opinion) nem támogatják. A hangulat uralkodik mindenben.” S miután szívesen engedett szabad folyást szavainak, nem egyszer szót ejtett azokról az emberekről is, a kik néki szolgáltak, s a kikről nem mindenkor nyilatkozott a leghízelgőbb szavakkal, s ezer más különböző dologról is szót ejtett. Többek között a nőkről is általában s különösebben az övéiről, Josephine kedvességéről, fecsegő természetéről, tékozlásairól és hazudozásairól, Mária Lujza naivitásáról, hallgatagságáról és igazságszeretetéről, a kiről alkalomadtán azt is elmondotta, hogy Amsterdamban az életét mentette meg a császárné. S aztán nem minden tetszelgés nélkül megemlékezett úgy melleleg a maga kis kalandjairól is, a melyek közül a legutolsó még Lyonban játszódtott le. De azért nem túlságosan hálás az asszonyokkal szemben kedvességükért, mert kijelenti, hogy csak valamivel is mélyebb érzelmet legfőllebb csak egy nő, Josephine iránt táplált, azt is csak a maga fiatalabb éveiben; azt is mondja, hogy Franciaországban túlságosan nagy súlyt vetnek a női nemre (consideration); sohsem volna szabad őket a férfiakkal egyenlőrangú lényeknek

tekinteni s valójában nem is egyebek, mint gyermeket szülő“ gépek. Nevetségesnek találta, hogy a férfinak csak egy törvényes hitvest engedélyeznek. Más esetben megint kedvezőbben ítélt róluk. Helyes dolog a tanácsukat kikérni, mondotta, s ha még egyszer trónra kerülne, naponta két órát fordítana az okos nőkkel való társalgásra. És hogy ő még egyszer trónra kerülhet, az nem látszott előtte egyáltalában kizárt dolognak. Úgy képzelte, hogy körülbelül még harmincz évet fog élni s ezért a „karrierjét még nem tartotta lezártnak“.

Nem kevésbé foglalkoztatta a császárt Lowéval való tusakodása. Vele szemben néha teljesen igazságtalan méreg öntötte el. Egyszer pl. azzal fenyegette meg, hogy az első embert, a ki engedelme nélkül átlépi a küszöbét, agyonlövi, más esetben hóhéréának nevezte el, úgy hogy a kormányzó utóbb már nem is jelent meg ott személyesen, hanem csak a napos tiszt útján tétetett magának naponta arról jelentést, hogy Napoleon még megvan-e; a tisztek különben rendszert szintén nem látták a császárt személyesen. Napoleon ebben egészen tudatos rendszerrel járt el, a mely megváltásában való reménykedésén épült föl. Elmenekülni nem akart s azt sem akarta, hogy erőszakkal szabadítsák ki. Erre való alkalmat több ízben is ígértek neki; főként néhány Amerikába menekült híve remélte, hogy majd onnan sikerülni fog Szent Ilona-szigetét megtámadniok. Így pl. 1816 augusztusában egy Fournier nevű tengerésztiszt négy vitorlással akart ide áthajókézni, hogy a foglyot kiszabadítsa. Ez azonban egyáltalában nem volt Napoleon kedve szerint való. Úgy érezte, hogy az ilyesmi nem méltó őhozzá s a mellett túlságosan féltette is a maga biztonságát. „Nem lehetnék“, mondotta Montholonnak, „hat hóna-

pig sem Amerikában, anélkül, hogy gyilkosok meg ne támadnának, a kiket az Artois gróf kíséretében Franciaországba visszatért rojalistabizottság bérerne föl ellenem. Amerikábn csak vagy halál, vagy elfelejtkezés várna reám, tehát szívesebben itt maradok Szent Ilonán.“ „Halál vagy megfelejtkezés“ az egyiktől épp úgy félt, mint a másiktól. Ezzel azonban nem mondott ki semmiféle önmegadó hangulatot; nem, sőt inkább szüntelen bizakodással várta megszabadíttatását vagy a brit ellenzék győzelmétől, vagy pedig a Bourbonoknak Franciaországból való kikergettetésétől. A mikor Lowe röviddel ideérkezése után följánlotta, hogy újabb, kényelmesebb házat építtet számára, a mely két éven belül elkészülhet, azt felelte: „Ej, két éven belül miniszterválság van Angliában, vagy pedig új kormány Franciaországban s akkor én már nem vagyok itt“. E meggyőződésének tökéletesen meg is felelt kétrendbeli terve: egyrészt, hogy hangulatot terem magára iránt az angolok soraiban s másrészt, hogy újra megszerzi magának a francziáknál elvesztett bizalmat.

Az első úgy vélte elérhetni, ha sikerül a tory-minisztérium tisztviselőjét discreditálni s önmagát egy hallatlan zsarnokság áldozatául beállítania. Ezért kellett minden egyes hatósági rendeletet czélzataiban meggyanusítani és kihatásaiban túlozni. Azt a rendelkezést pl., a melylyel a fogolynak hosszabb kilovaglást csak egy angol tiszt kíséretében engedélyeztek, azzal az elhatározással viszonzta, hogy ilyen körülmények között teljesen lemond róla, s hogy ebből az egészségre származó káros következményeket a kormányzónak fogja terhére róni, a ki őt szabad mozgásában meggátolja, valamint a kormánynak, a mely őt ilyen gyilkos égőv alatt engedi elpusztulni. A mikor Lowe egy ízben

— nem túlságosan finom érzékkel — az élelmezés kérdését érintette, Napoleon széttörette ezüst asztali edényeinek egy részét, hogy azok eladási árából, mint ezt kijelentette, némi sajátjának nevezhető anyagi eszközök birtokába juthasson, vagyis, hogy kimutathassa, hogy a mai kormány fukarsága minő áldozatokra kényszeríti őt. „Nem maradt más számunkra“, írja már 1815. november 15-én Las Cases a naplójába, „mint erkölcsi fegyvereink. Hogy pedig azokat a leghatékonyabban kihasználhassuk, szükségessé vált, hogy egész magatartásunkat, érzelmeinket, sőt még nélkülözéseinket is egységes rendszerbe hozzuk: föltétlen szükségünk volt erre, ha Európa népeinek nagy részében élénk szánalmat akartunk magunk iránt kelteni, s ha azt akartuk, hogy az angol ellenzék el ne mulasztja a minisztériumot velünk szemben tanúsított bánásmódja miatt megtámadni“. Nélkülözésekről természetesen korántsem lehetett beszélni. Napoleon csaknem 500,000 frankot vitt magával aranyban és hitellevelekben, a mit a kormányzó elől eltitkolt; az pedig körülbelül 3—400,000 frankot költött évente a császári udvartartásra (ötvenöt személy), a mely kiadást az angol kormány kissé borsósnak talált.³⁸ A nagy ezüst asztali készletből is megtartottak egy tuczatnyi tálát és tányért Napoleon személyes használatára, mert a cserépholmin talált étel kellemetlen volt neki. Egészen pedig, miként a császár bizalmas körben bevallotta, egészen jól éltek.³⁹ Ennek a megállapításnak azonban nem volt szabad a külvilágba kerülnie; annak számára a császári udvartartás gyilkos éghajlat alatt élt, nyomorúságosan táplálkozott, azt az angol politika egy szívtelen pribékje sanyargatta és kínoztta, a ki teljesen élethűen játszotta a börtönőr

szerepét. Mindennek pedig gyorsan és minél nagyobb körzetben kellett nyilvánosságot szerezni. Úgy érték ezt el, hogy Napoleon vagy maga mondotta tollba a „Jó Remény fokáról kelt leveleket“, vagy pedig Las Cases-zal fogalmaztatta azokat, s e füzetben Lowe minden bűnét és védettjének minden szenvedését hosszú lajtsromba foglalták. E levelek aztán titokban Londonba kerültek és 1817 folyamán fordításban jelentek meg egy állítólagos angol műveként. A mű az éghajlatot úgy jellemezte, hogy ott forróság és hideg gyorsan váltakozik, bárha Napoleon egy ízben bizalmasan maga közölte környezetével, hogy ha már száműzetésben kell élnie, végül is Szent Ilona még mindig a legjobb hely: időjárása ugyan túlságosan egyforma és egészségtelen, de legalább a hőmérséklete enyhe és kellemes. A mi pedig az ott tartózkodást hatásaiban még gyilkosabbá teszi — így folytatták a kaplevelek — az a szabad mozgásnak és a társas életnek az a megszorítottsága, a melyet az új kormányzó rendelt el a fogolyra nézve; már pedig ez semmiesetre sem fogoly, mert hiszen önként helyezkedett Anglia védelme alá, holott módjában lett volna hadserege élére állani s a háborút tovább folytatni. „Téves képzelet, a melyek Napoleonban egy szabad, nagy és nagylelkű nemzetnek saját kormányára való befolyásáról éltek, okozták, hogy inkább az angol törvények védelmét kereste, semmint ipjáét vagy régi barátjáét (I. Sándorét).“ Ez a mondat ugyanannak a címnek szólt, a melyhez a zárómondat is intézve volt, a melyben igazán alig lehetne Napoleon stílusát föl nem ismernünk: „Az üldözés és az igazságtalanság színjátéka mindenkor föllázított. Ítéldék meg, mit érezhettem akkor, a mikor látnom kellett, hogy ilyen gyáva

módon kínoznak egy férfiút, a ki hatvan csatában győztes vezér, és egykor annyi nemzetnek és királynak parancsoló ura volt. Így szóltam e látványhoz magamban: Töviskoszorúddal, a melyet idegen hatalom és erőszak sajtolt a homlokodra, még többre becsüllek, mint azzal a sok koronával, a mely azelőtt ragyogott rajta!”

E segélykiáltás azonban hiábavalónak bizonyult. Mert már 1817 márcziusában, a mikor Holland lord a Felső Ház ellenzéki padsoraiból a Ház színe elé vitte Napoleon panaszeit, úgy a hogy azokat Monthon egy panaszirás keretében egybegyűjtötte volt, maga a Felső Ház a minisztérium pártjára kelt, sőt még Holland lord pártjának egyes kiválóbb tagjai is ellene szavaztak indítványának, a mely odaszólt, hogy a parlament foglalkozzék a Lowe-féle levelezéssel. Ezzel Napoleon ügye egyelőre lekerült Anglia napirendjéről s a „Kapról kelt levelek” hatástalanok maradtak. Mert ha a wighek föl is hozták érdekében, hogy Oroszországgal, Británia feltörekvő versenytársával szemben az európai szárazföldön csakis Franciaország és csakis Napoleonnal az élén tudna kellő erővel szembeszállani, mégis ezidétt már annyira belecsömörlöttek mindenfajta ellenségeskedésbe, hogy ezt az indítékot nem találták eléggé nyomós oknak arra, hogy a foglyot kiszabadítsák. Sőt inkább az történt, hogy a Liverpool-Castlereagh-kormány a szárazföldi hatalmakkal az aacheni kongresszuson megállapodást kötött „az Angliában keletkezett és Európa némely más részén is elterjedt hírek dolgában, a melyek azzal a férfúval való bánásmódra vonatkoznak, a kinek komor hírneve máig sem szűnt meg a világot izgalomban tartani“. Oroszország, Ausztria, Poroszország és Anglia képviselői egy 1818 november 31-ikén kelt jegyzőkönyvben kijelentik: „hogy az angol

kormánynak Hudson Lowe számára kiadott (szigorúbb) utasításai az alulírott hatalmak egyhangú beleegyezésével találkoztak“ és „hogy a fogolylyal való mindenfajta levélváltást, minden pénzküldeményt vagy másfajta közlést, a mely nem a kormányzó kezén jutna keresztül, a közbiztonság ellen való támadásnak tekintenek s aszerint fogják büntetni“.

Így tette semmivé az európai kontinens Angliával együtt — Oroszország szorosan Anglia oldalán — Napoleonnak minden abba vetett reményét, hogy a dolgok valamikor még az ő javára fordulhatnak. Önnönmagának e taktikájából eleddig még csak kellemetlenségei voltak. Mert azzal, hogy a longwoodi telepnek sikerült titokban Európával és Amerikával érintkezésbe jutnia, a mi persze Lowe előtt sem maradhatott végül titokban, csak arra készítették ezt, hogy elővigyázati rendszabályait megkettőztesse; s így, miként már 1816 novemberében, abba a kényszerhelyzetbe jutott, hogy Las Casest elfogassa és a szigetről eltávolíttassa, ugyanúgy kényszerült másfél év multán O'Mearával szemben is hasonló eljárásra. Lehetséges, hogy talán mind a kettő czélzatosan iparkodott eltávolíttatását elérni, hogy aztán apostolok módjára tudjanak a nagy száműzött érdekében dolgozni.⁴⁰ Azok között a megszorítások között, a melyeket a kormányzóval való csetepatéi során Napoleon önmaga vont magára, voltak olyanok is, a melyek egyenesen kárára voltak. Így pl. a mozgás hiánya. Megbetegedett. Miután pedig O'Meara eltávolítása után a Lowe által néki ajánlott orvosok segítségét nem fogadta el, Fesch egy Antommarchi nevű fiatal olasz chirurgust küldött neki, a ki Korzikáról való volt, s a ki 1819 szeptemberében érkezett Szent Ilonára. Első sorban az ő befolyásának kell betudnunk, hogy Napoleon

életmódján változtatott s arra bírta, hogy kertjében dolgozgasson, lóháton kirándulásokat tegyen s bizonyos fokig fegyverszünetet kössön a kormányzóval, a ki viszont a maga részéről is elkövetett mindent a helyzet javulására, a mennyiben a foglya számára kiutalt és őrség kísérete nélkül is hozzáférhető területet kibővítette. De hát mit is használt volna ezután még a perpatvar további folytatása? Anglia közvéleményét még sem bírták megnyerni, viszont Napoleon állapota, a melyet különben Antommarchi ép oly kevésbé ismert föl, mint akár O'Meara vagy más orvosok, időközben gyógyíthatatlanná vált és megváltoztatott életmódja ellenére is napról napra rosszabbodott. Atyjától öröklött bajának, a gyomorráknak jelei voltak azok, a melyek most szúró fájdalmakban és rosszullétekben mind gyakrabban és gyakrabban jelentkeztek.

1820 Szilveszter éjjelén volt az utolsó alkalom, hogy bizalmasan mesélgette régi emlékeit. Utána betegsége mind gyorsabb lefolyású lett. Ez a szüntelen nyugtalan vérű, mindenkor munkás ember bágyadtá és fáradttá lett, naphosszat nyugágyán feküdt és semmiféle foglalatосkodásban nem lelte már örömét, bár néha még rá-rákényszerítette magát és itt-ott tollba mondogatta emlékeit és rendezgette a papírjait. Már csak nagy rábeszéléssel lehetett rábírní, hogy olykor kimenjen a szabad levegőre. Szemmelláthatóan lesoványodott, miután semmiféle élelmet már nem bírt el a gyomra. Ütere, a mely soha 60 vagy 65-nél többet nem vert, most lázassá fokozódott. Napoleon most már nem elégedett meg Antommarchival, a ki néha kissé hanyagul kezelte, hanem a párisi klinikáról kért magának egy idősebb és tapasztaltabb orvost. Mielőtt még azonban kívánsága elérkezhett volna a szárazföldre,

megszűnt zaklatott élete. Április 15-ikén, miután dr. Arnott, egy angol felcser, a kit a császár végül mint kisegítő orvost magához engedett, legalább a helyzet fenyegető voltát felismerte, Napoleon Montholonnak tollba mondotta végrendelkezését, a melyben azt a négy vagy öt millió franknyi vagyonát, a melyet Malmaisonba való költözése előtt a Tuilléria-kincsből kivett és Lafitte párisi bankárnál helyezett el, valamint egyéb emléktárgyait is legbensőbb hívei között széosztogatta. E végrendelkezésében egyúttal arról is vallomást tett, a mit politikai alapelveiként köztudomásra akart hozni. Röviddel rá oly sűrűn fogta el a hányás ingere és oly veszedelmes tüneteket mutatott, hogy rohamos erővesztése is már közel fenyegető halálára vallott. Április 30-ikán addig teljesen tiszta öntudata időnként elborult; május 3-ikán végleg elvesztette. A rákövetkező második éjjelen megkezdődött a halálküzdelem s aznap este, 1821 május 5-ikén, tíz perczcel hat előtt kilehelte lelkét. A fölbonczolás után, a mire ő adta volt a parancsot, s a mely teljesen szétroncsolt gyomráról tanuskodott, holttestét bebalzsamozták s abba a formaruhába öltöztették, a melyet annakelőtte szokott volt hordani; Longwood közelében temették el. Szent Ilona szigetének ágyúi adták meg az utolsó búcsúszót a halott ellenfélnek és Britannia tisztjei elfogódott tisztelettel állották körül a friss sírt.

I. Napoleon historikusának ennél a pontnál, a mikor ennek a rendkívüli embernek a forrótüző szeme örökre lecsukódott, nem szabad még a tollat félretennie. Gazdag örökséggel kell még leszámolnia, a mely annál kevésbbé sem vonatkozhatik el a historikus megítélése elől, mert hiszen valósággal föllebbezést jelent

be az eljövendő korok emlékezetéhez. Mert hiszen csak a halállal való küzdelme szakíthatta félbe az elhunyt-nak érvényesüléseért való küzdelmét, s ezt pedig talán sehol nem folytatta több odaadással és fáradhatatlansággal, mint az Atlanti Oczeán kis szirtes szigetén. Az eddigiekből is tudjuk, minő nagy munkával iparkodott Anglia közvéleményében maga iránt hangulatot teremteni; a „Kapról kelt leveleket“ ezzel a szándékkal írták, s minden egyes angol látogatójával való beszélgetése csak ezt a czélt szolgálta. Ám azt is tudjuk, hogy még egy másik vasa is volt a tűzben: Franciaországban akarta, és pedig első sorban itt akarta, hogy visszanyerjék a benne való bizalmukat, ha a francia nép valamikor ledobná magáról a Bourbonok igáját. És e szándéka érdekében pihenés nélkül dolgozott, a mióta csak a lábát rátette a „Northumberland“ földézetére. Beszélgetései során unos-untalan lerajzolódik az aggodalom, hogy legutolsó balsikere miatt a história netalán nem fog róla kellő mértékben tudomást venni és talán az a nézete is kialakulhatott, hogy az utókor előtt való hírneve okából jobb lett volna, ha valahol a Moszkva partján, Drezdában, vagy Waterloonál esett volna el. Ilyen alkalmakkor aztán néha egészen nyíltan be tudta politikájának hibáit vallani, a melyek közé elsősorban a Sandomingói és a spanyolországi expedícióit sorolta és elmondogatta, hogy mennyivel helyesebben cselekedett volna, ha nem köti meg az 1813-iki fegyverszüneti szerződést, hanem engedékenyen viselkedik a prágai kongresszuson, vagy pedig ha elfogadta volna a châtilloni föltételeket . . . Írásaiban azonban minderről egy betűnek sem volt szabad állania; azokat már a hajón, majd Briarsban és Longwoodban a legnagyobb sietséggel mondogatta tollba, mintha csak

félne, hogy elmulaszt velök valamit. Emlékirataiban mindenekelőtt katonai tekintélyének kellett új ragyogásban föltámadnia. Ezért addig csiszolgatta és tisztítgatta a waterlooi sötét pontot, hogy végül tényleg már nem Napoleon volt az, a ki itt csatát veszített, hanem Grouchy, a ki — bár a császár a wavrei (!) úton a poroszok után menesztette — rossz hadműveleteivel a lignyi egész sikert hiábavalóvá tette. És hogy ez a siker sem válhatott még döntőbbé, s hogy Blücher két nap múlva már újra harczba szállhatott, annak sem volt éppenséggel Napoleon az oka, hanem egyesegyedül Ney, a ki 16-ikán, minden kapott parancsa ellenére, nem sietett elég gyorsan a császár oldalára. Csoda-e aztán, ha ilyen körülmények között a császár lángeszű tervei füstbe mentek? Így mondotta Napoleon tollba, tehát így írták le tisztjei. Ez volt Grouchy jutalma, a ki Amerikában azon törte a fejét, miképen szabadíthassa ki gazdáját a fogságból és ez volt a Neyé is, a kit, alighogy holttetemét a friss föld elborította, nem-sokára már az is elítélt, a kiért halált szenvedett.⁴¹ Az „1815-iki hadjárat“ kézirata épp oly titokban jutott Európába, mint a „Kapról kelt leveleké“, s ott 1818-ban nyomtatásban is megjelent. Szerzőjéül Gourgaud volt megnevezve, de hiszen minden sorából kirítt annak valódi szerzője. Nos, ez a munka megfelelt céljának, és pedig annyira, hogy még sok-sok évtized multán is tekintélyes történészek is vakon rábízták magukat a szentilonaszigeti rab csalóka meséire. Ámde egyéb háborús balsikereit is el kellett tüntetnie. Oroszországban pl., a mely ellen a háború „félreértésből“ keletkezett, így beszélte O'Mearának, éppen csak a túlkorán beütött hideg időjárás volt a hadsereg balszerencséjének az oka. Ötven évre visszamenően kiszámította az orosz

időjárási viszonyokat, s ebből a számításból kitűnt, hogy a legnagyobb hideg sohasem kezdődött el december 20-ikánál korábban, vagyis húsz nappal későbbben, mint 1812-ben történt. 18 réaumur fok mellett egyetlen egy éjjelen 30,000 ló pusztult el. Így nem tudták már sem a tüzéséget, sem a löszereket, sem az élelmiszereket a sereg után szállítani, az ellenséget sem bírták földeríteni, a mire aztán a csapatok összekeveredtek. A Moszkva menti csatát állítólag 90,000 emberrel nyerte meg az oroszok 250,000 katonájával szemben, az égő fővárosban belemerészkedett állítólag a lángok közepébe és megégette több helyütt a bőrét, a haját és a ruháját, stb. Mindezt szívesen hallgatták kísérői, föl is jegyeztették, s mindez nemsokára rá mint históriai tény került ki a világba.

Mellesleg még különböző más dolgokat is tollba mondogatott Napoleon: katonai pályájának kezdeteiről szóló elbeszélését, a Toulon ostromában való részét, az olasz hadjáratokban viselt szerepét, egyiptomi vállalkozását, 1800-iki háborúját, szóval a forradalom érdekében tett minden szolgálatát. De aztán csakis ezeket. Miért? Miért nem egyúttal austerlitz-i és jénai, fiedlandi és bajorországi ragyogó fegyvertényeit is? Vajjon halála volt-e az oka, hogy elbeszéléseinek fonala itt megszakadt? Nem, mert tudunk róla, hogy élete utolsó esztendejében hadtörténelmi munkákat írt Caesar, Turenne és Nagy Frigyes haditényeinek megítélésére, a melyek szintén ránk maradtak. Vajjon hát mi lehetett az ok, a mely meggátolta abban, hogy még többet és szebbet hagyjon magáról az utókorra? Igen egyszerű megfontolás volt ennek az oka, a mely különben már az Elbáról való menekülése idején foglalkoztatta: a Bourbonokat a forradalom segítségével

kellett megbuktatnia; nos, a forradalomnak pedig ő volt az embere, lássátok, hogyan küzdött ő annak érdekében, nála jobbat nem találhatnátok. Ezért azonban hát egy szó se essék arról a korszakáról, a melyben mint kényúr uralkodott Franciaországon, s ugyancsak egy szót se azokról a hódító hadjáratairól, a melyekkel viláгурalmát akarta megalapozni s a melyek egész Európát ellene lázították: csak szabadság és világbéke! ez volt mindezeknek az emlékezéseknek a czélzata. Persze ezenközben megeshetett olyasmi is, hogy pl. Montholonnak Napoleon és egy angol tiszt között lefolyt beszélgetéséről készült följegyzései közé besurrant egy olyan rész is, a hol Napoleon kijelenti, hogy minél kevesebb szabadságot szándékoznak a fejedelmek népeiknek adni, annál többet kell róla beszélniök, mert annak a vaspálczának, a melylyel az emberek uralkodni szokás, meg kell aranyozva lennie. Ilyes kiszólás azonban ritkán fordult elő. Egészben minde beszélgetéseken ez az egyetlen téma vonul végig: a Bourbonokat elfogják kergetni, mert csupán a nemesség és a papság királyságát képviselik, nem pedig a népet; a népnek magának nem szabad az uralmat magához ragadnia, ettől őrizze meg a népet a konventio szörnyű napjaira és a direktórium siralmas idejére való emlékezés; az egyetlen kivezető út tehát csakis a népies monarchia lehet. Hogy ezt aztán persze lehetőleg korlátozatlannak képzelte el magában, azt már a Gourgaudval közlött bizalmas megjegyzéseiből is tudjuk. A mikor az egy ízben pl. megjegyezte, hogy Kínában az uralkodót istenként tisztelik, Napoleon azt válaszolta, hogy ennek mindenütt így kellene lennie. „Monarchikus alkotmány mellett“, mondotta környezetének 1816 nyarán, „csakis az én dinasztíámban lelheti meg a nép valódi érdekei

számára a kezességet, mert hiszen dinasztiám a nép teremtménye.”

A mikor imígyen szólt, akkor még tele volt reménységgel a maga sorsa iránt. Öt évvel utóbb, két héttel a halála előtt, hasonlóan nyilatkozott, de most már csak fia érdekében. „A Bourbonok”, mondotta Montholonnak azzal, hogy szavait adja majd át a fiának, „a Bourbonok nem fogják magukat tarthatni. Ha meghaltam, mindenütt, még Angliában is visszahatás fog ébredni az én ügyem mellett. Mindenféle polgári zavarások után fiam trónusra fog kerülni. Franciaországban csak akkor lehet nagyot alkotni, ha az ember a tömegekre támaszkodik. Fiamnak az új eszmék emberének kell lennie s a mellé az ügy mellé kell állania, a melyet én vittem mindenütt diadalra; mindenütt azokat az eszméket kell végrehajtania, a melyek a hűbériség nyomait kiirthatják, a melyek az ember méltóságát biztosítják s a boldogságnak azokat a csiráit ébresztik, a melyek már évszázadok óta szunnyadoznak; a nagy emberközösséget kell abban részeltetnie, a mi eddig csupán keveseknek előjogokkal védett birtoka volt; Európát fölbonthatatlan szövetségi lánczolatba kell fűznie s a világnak eddig még műveletlen részeiben a kereszténység és a civilisatio áldásait kell elhintenie. Fiam minden egyes gondolatának ez legyen a végcélja, ez az az ügy, a melynek vértanujaképen én meghalok. Azon a gyűlöleten, a melylyel engem a zsarnokok üldöztek, mérje meg ügyemnek szent voltát.” Jó. De mit is akart azzal a „fölbonthatatlan szövetségi lánczolattal”? Megint ugyanaz a nemzetközi szövetkezés járt-e az eszében, a melynek megvalósítására már első uralma dején is törekedett? Most már aligha lehetett ez a lézete, s ezúttal valóban már nem is volt. Egy egész

világrész nemzeti erői szorították vissza Franciaországot a „Grand Empire“ politikájából saját népisége által pontosan körülírt határai közé. Ezek az erők pedig követelő szóval keresték a maguk jogainak elismertetését. S éppen ezért mondta azt is ez alkalommal: „Vannak olyan nemzeti óhajok, a melyeknek előbb vagy utóbb teljesülniök kell; ezt a czélt kell szilárdul követnünk“. S hogy ezt hogyan képzelte el, azt már egy ízben bizalmasan megmondotta Las Casesnak: „Európában bár elszórtan, harmincz millió francia, tizenöt millió spanyol, tizenöt millió olasz és harmincz millió német van. Minde népek mindegyikéből egyetlen nemzetteket (un seul et même corps de nation) szerettem volna csinálni“. Ezt ajánlotta — annak a hatalmas elvnek a nyomása alatt, a mely elv miatt elbukott volt — Franciaország jövőendő uralkodójának figyelmébe: a nemzeti rendszert úgy befelé, mint kifelé.

S miként művei és tollbamondásai arra voltak hivatva, hogy képét a tények durva valóságából eszményi világba tolják át, ugyane czélt iparkodott végső akaratával is elérni, szüntelen csak dinasztiajának Franciaországban való jövőendőjét tartván szeme előtt s az igazságot annál kevésbbé tartván tiszteletben. „Az a kívánságom“, szólott ez az írás, „hogy hamvaim a Szajna partján nyugodjanak, a francia nép sorai között, a melyet annyira szerettem.“ Majd: „Fiamnak azt ajánlom, hogy sohase felejtse el, hogy ő francziának született herczeg, s ezért sohase engedje magát ama három uralkodó eszközéül fölhasználtatni, a kik Európa népeit elnyomják. Sohase küzdjön Franciaország ellen, hazájának soha semmiképen ártania nem szabad, magáévá kell tennie az én jelszavamat: „Mindent a fran-

czia népért“. Sőt, nehogy a francia nép széles tömegei előtt szent érzések egyikét is megsértse — és talán végül felébredt lelki szükségletéből is kifolyóan — ő, a ki azelőtt hitetlen volt, papot hivatott a szigetre, a ki imádkozzék a koporsója fölött, s végrendeletébe e sorokat is iratta: „Az apostoli és római vallás kebelében halok meg, a melynek kebelében több mint ötven esztendővel ezelőtt születtem“. ⁴² Ha azonban netalán lettek légyen olyan francziák, a kik e vallásos lélek alapelveivel sehogy sem tudták volna Enghien hercegének kivégeztetését összeegyeztetni, nos azok tudják meg most ugyancsak a Szent Ilona szigetén kelt végrendeletéből, „hogy e kivégzést megkövetelte a francia nép biztonsága, érdeke és becsülete és pedig olyan időben, a mikor Artois grófja saját vallomása szerint hatvan orgyilkost szerződtetett Párisban ellenem“ ugyanaz az Artois gróf t. i., a ki rövidesen mint X. Károly fog a francia trónra lépni.

Ez volt a császár szellemi hagyatéka, a kinek becsvágya még sírja szélén is azt követelte, hogy önmagával meg legyen elégedve, s e czélja szolgálatában néha meg nem engedett eszközökhöz is nyúlt. És pedig bőséges sikerrel. A mikor XVIII. Lajos uralma a végét járta és az öccsée kezdődött meg, a mely miatt minden tisztességes francia ember csak szégyelhetette magát, s a mikor aztán csak újabb forradalom tudta elérni, hogy az esztelenség politikája helyébe az önző szatócspolitika szelleme léphessen: ebben a perczben a szentilonaszigeti vetés hirtelen dús virágba szökkent Franciaországnak gyűlölettől és elégedetlenségtől felszántott talaján. A nemzet legjobb költői dalokba foglalták az akkor még fiatal legendát, s a lelkeket egy nagyobb uralkodó dicsőséges korára való emlékezés úgy elfogta,

hogy még a historikus komoly hivatása is áldozatául esett a közhangulatnak. Mintha csak Napoleon saját rendelkezéseit követték volna, a mikor történetének megírására vállalkoztak. „Az a francia történész, a ki a császárság korát akarja majd megírni“, így mondotta egy ízben 1816 folyamán, és e szavai visszhangra táltak világszerte, „ha egyáltalában nekimerészkedik ennek a föladatnak, kénytelen lesz az én szerepemet alaposan aláhúzni. Az anarchia tűzokádó tölcserét én tömtem el és a zűrzavart én bogoztam ki. A forradalmat én tisztogattam meg a szennyétől, a népeket én nemesítettem meg s a királyokat én erősítettem meg. A szabad verseny lelkét én ébresztettem föl világszerte, minden érdemnek megadtam a jutalmát s a dicsőség elérhető határait messzire kiterjesztettem. Már pedig ez is csak valami. S vajjon melyik lehetne az a pont, a hol engem úgy támadhatnának meg, hogy a historia-író ne tudna megvédeni? Talán szándékaim miatt? Nos, itt a történetírásnak elég adat áll majd rendelkezésre, hogy engem fölmenthessen. Vagy talán kényúri voltom miatt? Itt pedig ki fogja mutatni, hogy a diktatúra szükséges intézkedés volt. Ha azt fogják mondani, hogy a szabadságnak akadálya voltam, akkor bebizonyítja majd, hogy a zabolátlanság, az anarchia és a rendetlenség még itt ólálkodtak az ajtóink előtt. Ha azzal vádolnak majd, hogy túlságosan szerettem a háborút, akkor ki fogja mutatni, hogy mindenkor én voltam az, a kit megtámadtak. Ha azt rójják majd föl nékem, hogy a világuralmat akartam magamnak megszerezni, akkor a viszonyokban gyökerező szükségképen fogja ezt vázolhatni s el fogja majd mondani, hogy ellenségeim maguk voltak azok, a kik engem lépésről lépésre idáig vittek. Vagy végül, talán becsvágyamban

fogják a bűnöst keresni? Nos, ebből tagadhatlanul nagy adagot találhatnak bennem, de csakis a legnemesebbik és legmagasztosabb fajtájából, a minőt csak valaha is ösmert a história, azt a becsvágyat, a mely oda törekszik, hogy végre a józan ész uralmát és az emberi tehetségek szabad érvényesülését tegye e földön lehetővé és állandóvá. S akkor majd a historikusnak csak sajnálnia lehet, hogy ez a becsvágyam teljesületlen maradt.“

Ez volt a történészek számára kiadott jelszó, s a halhatatlan tábornok ajkáról oly határozott hangon csendült föl a parancs, hogy halála után még évtizedek multán is vakul engedelmeskedtek neki. S eljött az ideje, 1840-ben történt, hogy holttestét diadalmenetben hozták Párisba s az Invalidusok főegyházában helyezték el; s ekkor történt az is, hogy Lajos Fülöp királynak az egyik minisztere a kamarában ezekkel a szavakkal emlékezett meg róla: „Császár és király volt, hazánk törvényes uralkodója; mint ilyen odakünn Saint-Denisben is nyugodhatnék. De őt több illeti meg, mint a királyok szokott temetkező helye“. Sőt elérkezett annak is az ideje, a mikor a szentilonaszigeti legenda magára a francia trónra is fölléphetett, s csak a mikor III. Napoleon uralma nem tudta azt teljesíteni, a mit gondos kézzel ápolt bonapartista hagyomány oly bőkezű ígérek formájában szórt a nép közé, akkor jutott a tudomány is újra jogai birtokába, ama joga birtokába, a mely szerint az Imperátor képéből az árnyékokat sem szabad kitörölnünk, ha el is ismeri azt a tudomány, hogy Napoleonnal az emberek egyik legnagyobbika szállott sirba.

Amaz intelmek között, a melyeket a longwoodi fogoly hagyott annak számára hátra, a kiről azt hitte,

hogy útját egyengeti s a kinek hamaros halálát nem sejtette, a következő intézkedést is találjuk: „Fiam tanulmányozza sokat a történelmet és gondolkozzék fölötte, mert az az egyetlen igazi bölcsélet“.

De bizonyára csak abban az esetben, ha önmaga is igazságon alapszik.

Jegyzetek.

¹ Schleiermacher már 1806 júniusában — még Palm és Jéna előtt — azt írta, hogy előbb vagy utóbb be kell következnie egy általános nagy harcznak, „a mely épp úgy érzületünk, vallásunk, lelki mivoltunk körül fog lezajlani, mint a hogy külső szabadságunk és anyagi javaink is ott fognak eldőlni, olyan harcznak, a melyet már nem az egyes királyok vívnak meg a maguk zsoldos seregével, hanem a melyben a népek egymással fognak küzködni királyukkal az oldalukon“.

² A spanyol papok által a háború céljaira írott egyik katechismus Napoleonnak az emberi természetén kívül egy ördögi természetet is tulajdonít; ugyane katechismus bármelyik francia legyilkolását Istennek tetsző dolog formájában, a háború abbahagyását pedig haláltérdemlő gyalázat formájában írja le.

³ Egy londoni középosztálybeli család életfenntartásának költségei a francia háborúk előtti 540 Lst.-ről e háborúk alatt 900-ra emelkedett, hogy aztán a békekötés után, a huszas években újból 750 Lst.-re essék. A zsellérmunkás családjának kiadásai 1792-től 1813-ig 27 Lst.-ről 48-ra fokozódtak, 1823-ban pedig újra 32-re rúgtak. Persze a gépek versenyétől szorongatott ipari munkásság budget-je még sokkal kedvezőtlenebbül festett: így pl. a takácsok bére 1795-től 1810-ig darabonként 39 shillingről 15-re esett vissza.

⁴ A francia iparnak Napoleon idején való megerősödése a legvilágosabban abból tűnik ki, hogy a nyersanyagok és félgyártmányok behozatala a forradalom előtti évektől a császárság utáni évekig terjedő időközben egyharmadával öregbedett, míg az ipari termékek behozatala a felére bukkott. L. Rocke, Die Kontinentalsperre und ihre Einwirkungen auf die französische Industrie, 40. o.

⁵ Az Angliába való gabonakivitelt csak 1811-ben tiltották be, a mire ott a gabonaárak túrheteretlen magasságra emelkedtek, hogy aztán már csak a rákövetkező esztendőben, Napoleon oroszországi balsikere után és a Balti-tenger vidékéről való fokozottabb behozatal következtében essenek újból tartósabban. Rose, *Napoleon's Studies*, 211. s k. l. közli a különböző évek búzaárait.

⁶ A válság súlyos voltáról, kapcsolatban a külföldi piacok megcsökkenett felvevőképességével, többek között jó képet ad a Németországba való selyemárú kivitelnek 1810-től 1811-ig 45 millió frankról 16 millió frankra való csökkenése. L. Darmstaedter kitűnő dolgozatát: „*Studien zur napoleonischen Wirtschaftspolitik*“. (*Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, II. 600.)

⁷ 1810 szeptemberében többek között ezt mondotta Metternichnek: „Bőven akadnak rokonaim, unokaöcsém, unoka-hugaim; mindezek azonban semmit sem érnek. Még azt se kellett volna tennem, hogy öcsémnek juttattam trónusokat. De hát hiába, az ember csak idővel lesz okosabbá. Nékem tulajdonképpen csak helytartókat és viczekirályokat lett volna szabad kineveznem“. (Metternich, *Nachgelassene Papiere*, II. 398.)

⁸ Ugyanez a levél az, a mely e kegyetlen szavakkal végződik: „Az államokat józan észszel és politikával, de nem elroncsolt mirigyekkel szokás kormányozni“.

⁹ Többek között pl. kijelentette, hogy Napoleon őt, csupán féltékenységből, a harsztéren állandóan olyan helyre állította, hogy minél könnyebben belepusztulhasson. (*Revue Hist.* XXXVII. 74.) Ne feledjük el azonban, hogy Bernadotte gascogne-i származású ember volt.

¹⁰ Föltehető, hogy Napoleon bizonyára sokkal könnyebb lélekkel engedte volna át Sziléziát Ausztriának, semhogy Illyriáról lemondott volna. Egy diplomatának, a ki azt tanácsolta neki, hogy Illyriát cserélje fel nyomban Galiczia fejében, ezt felelte: „Látom, hogy fogalma sincs e provinciák fontosságáról. Hiszen azt se látja, hogy mihelyt ezeket választom támasztópontul, abban a perczben egyik lábam Rómában, a másik pedig Konstantinápolyban van“. (Pasquier, *Mémoires*, II. 76.)

¹¹ „A czár kijelentette, hogy még ha Napoleonnak sikerülne is Pétervárig vagy Moszkváig jutnia, ő védekezni fog, vagyis helyesebben végkép ki akarja az ellenséget meríteni,

még pedig úgy, hogy szüntelen előbbre és előbbre engedi s így a folytonos menetelésbe megy tönkre, miután Napoleon, minden segítőforrásától távol, az ország elfoglalását sok ideig nem bírhatja ki¹². Castellane, Journal, 1812 május 16. V. ö. Vandal III. 430, kiadatlan híradások szerint ezt írja: „A csár a térképen Keletázsianak valamelyik pontjára bökött rá s ezt mondotta: „Ha Napoleon elszánta magát a háborúra, s ha a szerencse nem találna az igaz ügy pártjára állani, akkor el kell jönnie egészen eddig a pontig, hogy a békét megtalálja“. Ezt igazolja a csárnak Richelieuhöz, Déloroszország kormányzójához 1812 április 9-ikén intézett levele is, a melyben azt az utasítást adja néki, hogy: „ha — Isten őrizz — valamely végzetes esemény arra kényszerítene bennünket, hogy olyan messzire kelljen hátrálnunk, hogy az Ön kerületei is veszedelemben forognának“, hogy akkor kísérje az ország belsejébe a gondjaira bízott Nariskin grófnőt, a csár kedvesét. A levél Penzát, Moszkvától délkeletre, vagy pedig a volgamenti Szaratovot jelöli meg menedékhelyül.

¹² Még a pernyévé égett Moszkva falai közül írja haza az egyik tábornok: „Arról esik sok szó, hogy Indiába fogunk menni. Oly nagy a bizalmunk, hogy az ilyen vállalkozás sikerének lehetősége felől nem is vitatkozunk, legfőljebb csak arról esik szó, hogy vajjon hány hónap kellene az oda való fölvonulásra, s hogy vajjon Francziaországból mennyi ideig utaznék egy-egy levél, a míg ott elérne bennünket. Hozzászoktunk a császár csalhatatlanságához és terveinek sikeréhez“. (Castellane, Journal, 1812 október 5.)

¹³ Pasquier úgy tudja, hogy a hamis bankjegyek közül csak kevés példányt sikerült elsütni, s hogy viszont visszavonulásuk alkalmával egész nagy bálszámba égették el azokat. A titkos nyomdában, a mely a montrougei külvárosban volt, egyébként most is — mint már 1809-ben is — osztrák bankókat is hamisítottak.

¹⁴ Hogy a város kormányzója, Rosztopsin gróf rendelte el a gyujtogatást, mielőtt a várost elhagyta volna, azt az orosz történészek is elfogadott ténynek ismerik. Bizonyos legalább is annyi, hogy erre minden előkészületet alaposan megtett. Már augusztusi leveleiben is beszél róla, hogy a mennyiben az Isten nem kedvezne az oroszoknak, Moszkva a lángok martalékává leszen s ugyanezt lehetett már szeptember végén és

október elején a „Courrier de Londres“-ban is olvasni. A mikor aztán a gróf látta, hogy az oroszok mindinkább hátrálnak a város felé s hogy Moszkva megtarthatásának reménye mindinkább elhalaványul, terve tetté sűrűsödött benne. Már szeptember 11-ikén az összes vízipuskákat államvagyonnak jelentette ki s mint ilyeneket elvitette a városból, két nap múlva pedig a hadsereg parancsnokló tábornokainak kijelentette, hogy mihelyt a katonaság Moszkvát kardcsapás nélkül kiszolgáltatja az ellenségnek, akkor ő fölgyújtatja. 14-ikén reggel szabadon bocsáttatja a foglyokat, parancsot ad, hogy a hatósági raktárakban lévő pálinkáshordókat vigyék ki az utcára és törjék ott szét, azután pedig elhagyja a várost, a melyet az egyik közeli magaslatról e szavak kíséretében mutat meg még egyszer a fiának: „Köszönts Moszkvát utóljára, félóra múlva lángtenger lesz a helyén“. Ő maga aztán a város környékén lévő kastélyát gyújtja föl. Ha így a város fölgyújtásában való szerepe — a melyet ő maga a rákövetkező években egészen nyíltan bevallott, egy évtized múlva persze tagadásba vett — legalább is valószínűvé válik, majdnem kétségtelenné teszi aztán az a körülmény, hogy a francziák, a mikor a rájuk nézve annyira végzetes gyujtogatás tetteseit keresték, ezek sorában egész sor rendőrré is bukkantak, másrésről pedig kiderítették azt is, hogy egyes házak falépcsői olajjal voltak átitatva s azokat az utczával gyujtózsínór kötötte össze. Persze bizonyos az is, hogy e tényeken kívül a fékevesztett csőcselék rombolási dühe és rablóöszttöne, valamint a harácsoló katonák fegyelmetlensége és elővigyázatlansága is jórészen oka a katastropha elterjedésének. A nép hangulata is hozzájárult azonban. Voltak olyanok, a kik inkább pernyében akarták a házukat látni, semmint a francziák kezén, s a kereskedők jórésze inkább maga gyujtotta föl a portékáját, csakhogy ne váljék az ellenség hasznára. Így maga a tűz is a kereskedőnegyedből (Kitai Gorod) indult ki. Október 6-ikán ezt írta a czárné az anyjának: „Népünk elkezdette minden néki drága holmiját fölgyújtani, nehogy az az ellenség martalékává lehessen“. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a jelenséget sem, hogy a templomokat egytől egyig megkímélte a tűz. A francziák bizonyára nem gondolkoztak volna rajta, hogy ezeket fölgyujtsák-e vagy nem, annál inkább azonban az oroszok.

¹⁵ „Moszkva nem katonai, hanem politikai tényező“, mon-

- Koburg 215.
 Kolberg 73, 76.
 Konstantin 63, 123, 135.
 Konstantinápoly 84.
 Kopenhága 36.
 Korfu 196.
 Korzika 69, 86, 358, 369, 464.
 Kottbus 245.
 Kowno 100, 102, 104, 109.
 Köln 304.
 Königsberg 96, 98, 100, 168,
 176, 203, 224.
 Königstein 250, 252, 265.
 Königswartha 225.
 Kösen 281.
 Krakko 199.
 Krasznój 118, 122, 149, 150.
 Kreml 123, 129, 130, 131, 133,
 143.
 Krim 84.
 Krisztus 4, 8, 179.
 Krusemarck 177, 205.
 Kulm 258, 261.
 Kurakin herczeg 48, 60, 86.
 Kur Haff 175.
 Kutusow 124, 125, 129, 134,
 135, 137, 138, 140, 141, 142,
 143, 144, 145, 148, 149, 150,
 152, 153, 192, 205, 217.
 Küstrin 72, 248.
- L.
- Labédoyère 375, 376, 449, 486,
 487.
 Labouchère 31, 32.
 Lacépède 409.
 Lacoste 440.
 Laeken 428.
 Laffray 374, 375.
 Lafitte 466.
 Lagrange 65.
 Laharpe 305.
 La Haye 136, 430.
 La Haye Saint 430, 431, 432, 433.
 Lainé 301, 379.
 Lajos 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35.
 Lajos (XIV. és XV.) 40.
 Lajos (XVIII.) 320, 347, 348,
 352, 360, 364, 365, 368, 369,
 373, 379, 389, 393, 394, 402,
 412, 443, 444, 447, 449, 473.
 Lajos bajoz trónörökös 189.
 Lajos Fülöp 397, 475.
 Lallemand 446.
 La Manche csatorna 451.
 Lamarque 446.
 La Mure 374.
 Langeron 154, 312.
 Langres 306, 307, 310, 311,
 312, 316, 327.
 Landeshut 231.
 Lanjuinais 409.
 Laon 331, 436, 443.
 Laplace 66.
 La Rozière 313, 320, 329.
 Las Cases 446, 451, 453, 454,
 461, 462, 464, 472.
 Latour-Maubourg 280.
 Lauenburg 35, 196, 209.
 Lauriston 58, 61, 135, 218,
 244, 280.
 Lausitz 256.
 Lavalette 345.
 Lebrun 33.
 Lebzelter baró 8.
 Lecourb 415.
 Lefebvre 164, 351, 409.
 Lemberg 100.
 Lengyelország 6, 45, 46, 48, 49,
 57, 74, 77, 78, 80, 89, 103,

- 104, 105, 106, 116, 132, 186,
 189, 190, 193, 198, 200, 210,
 220, 224, 245, 275, 291, 361.
 Léon 484.
 Liebertkowitz 272.
 Liegnitz 229, 244, 249.
 Ligny 420, 421, 422, 424, 435,
 Lindenau 274, 276, 280.
 Lipcse 165, 217, 218, 219, 250,
 261, 264, 266, 267, 269, 270,
 274, 276, 277, 279, 488.
 Lissabon 16, 17, 38, 39, 55.
 Litvánia 93, 103, 105, 115, 122,
 166.
 Liverpool-Castlereagh 463.
 Livland 123.
 Livorno 361, 372.
 Lobau 142.
 Loire 317, 353, 354, 357, 484.
 Loison 164.
 London 21, 29, 31, 32, 86, 166,
 167, 196, 209.
 Longwood 452, 453, 466, 467.
 Losnica 154.
 Lotharingia 344, 407.
 Lowe 452, 459, 460, 462, 463,
 464.
 Löblau 253.
 Lössnig 278.
 Löwen 424.
 Löwenberg 250.
 Lublin 100.
 Lucca 336.
 Lucien 15, 396, 399, 409, 438, 439.
 Luckau 225, 245.
 Lusa 141.
 Lübeck 35, 68, 222.
 Luneville 202, 309.
 Lüttich 416, 423, 425.
 Lützen 217, 218, 228, 243.
 Lyon 25, 28, 326, 350, 378,
 382, 411, 458, 484.
 M.
 Maas 31, 34.
 Macdonald 99, 102, 114, 115,
 168, 175, 177, 191, 214, 219,
 244, 249, 257, 258, 259, 266,
 271, 272, 273, 279, 280, 282,
 305, 320, 321, 323, 329, 330,
 337, 338, 339, 341, 344, 351,
 352, 353, 354, 376.
 Mack 118.
 Madrid 12.
 Magdeburg 62, 94, 189, 206,
 217, 245, 248.
 Magyarország 292.
 Mahmud 83, 84.
 Mahomet 456, 458.
 Mainz 22, 188, 214, 215, 238,
 281, 282, 283, 303, 312, 336.
 Maison 350.
 Maitland 447, 448.
 Malcolm 486.
 Malmaison 445, 466.
 Malet 4, 160, 161, 169.
 Malo-Jaroslavec 141.
 Manchester 18.
 Mannheim 297.
 Manzanares 89.
 Marchand 486.
 Marciana 361.
 Marcolmi palota 234.
 Maret 58, 61, 85, 86, 133, 159,
 164, 177, 182, 197, 205, 230,
 235, 248, 249, 258, 274, 300,
 314, 315, 316, 336, 344, 351,
 356, 370, 381, 382, 397, 483.
 Marienburg 95.
 Mariotti 362, 368, 372,

- Markkleeberg 272, 273.
 Markranstaedt 218.
 Marmont 16, 125, 216, 217,
 218, 219, 244, 250, 253, 255,
 258, 259, 264, 269, 271, 272,
 274, 277, 280, 305, 312, 321,
 322, 329, 330, 331, 332, 338,
 339, 345, 346, 347, 350, 352,
 353, 374, 379, 390, 483.
 Marne 306, 307, 320, 327, 330,
 341.
 Marseillaise 300.
 Marseille 376.
 Mars mezeje 405.
 Martinique 44.
 Massena 14, 15, 16, 17, 33, 39,
 55, 57, 376, 409.
 Masson 486.
 Maxen 255.
 Mária Lujza 87, 197, 223, 346,
 348, 354, 355, 362, 389, 458,
 486, 487.
 Mária Pavlovna 95, 96.
 Meaux 330, 345.
 Mecheln 106.
 Mecklenburg 172.
 Mecklenburg-schwerini herczeg
 188.
 Meissen 266, 267.
 Memel 81, 175.
 Mercure de France 65.
 Merseburg 215.
 Merveldt 273, 275, 276, 293.
 Messina 38.
 Metternich 41, 50, 51, 52, 77,
 78, 79, 103, 120, 183, 184,
 193, 195, 197, 198, 199, 209,
 210, 211, 212, 213, 221, 231,
 232, 233, 234, 235, 237, 238,
 240, 241, 257, 270, 283, 285,
 293, 294, 295, 298, 299, 300,
 303, 305, 308, 309, 310, 311,
 313, 316, 318, 324, 325, 326,
 334, 335, 336, 343, 347, 354,
 356, 390, 391, 396, 478, 487.
 Méneval 361.
 Méry 326, 338.
 Michel 485.
 Milano 22, 166.
 Milhaud 427, 430.
 Miloradovics 145.
 Minkovo 138.
 Minszk 103, 110, 113, 115,
 148, 151, 159.
 Mio de Melito 392.
 Misogallo 286.
 Moding 144.
 Modlin 94, 95.
 Mohilev 110, 112, 113.
 Moldva 83, 117, 134.
 Molé gróf 178, 283, 395, 481.
 Mollien 42, 181, 182, 380, 381,
 481, 482.
 Molnik 250.
 Molodecsno 159, 162.
 Moncey 409.
 Monge 66, 409.
 Moniteur 32, 65, 379, 399, 483.
 Montbéliard 307.
 Montereau 321, 323, 325.
 Montesquieu 314.
 Montesquieu Anatole 390.
 Montholon 446, 451, 453, 454,
 459, 463, 466, 470, 471, 486.
 Montmartre 61, 346.
 Montmirail 320, 321, 322, 323,
 343.
 Montmorency-k 384.
 Mont Saint Jean 424, 426, 428,
 434, 435.

- Morea 84.
 Moreau 160, 251.
 Mormant 323.
 Mortematsok 384.
 Mortier 109, 140, 143, 255,
 305, 329, 330, 338, 339, 345,
 346, 347, 350, 409.
 Morvaország 198.
 Mosel 312, 330, 415.
 Moshaiszk 140, 143.
 Moszkva 103, 104, 110, 116,
 118, 119, 120, 121, 122, 123,
 124, 125, 127, 128, 129, 130,
 131, 132, 133, 134, 135, 136,
 137, 138, 139, 140, 143, 144,
 146, 147, 152, 156, 160, 165,
 167, 420, 467, 469, 478, 479,
 480, 481
 Moszkva folyó 124, 133, 136.
 Mounier 91.
 Mouton 117, 142, 164, 259, 416,
 417, 419, 420, 423, 427, 429,
 431.
 Mózes 456.
 Möckern 274.
 Murat 3, 5, 13, 38, 86, 99, 110,
 113, 116, 120, 126, 127, 138,
 140, 142, 147, 162, 168, 176,
 178, 196, 212, 244, 253, 255,
 266, 267, 270, 271, 286, 311,
 363, 413.
 Müffling 432.
 Mühlberg 266.
 München 189, 297.
 Münster 209.

 N.
 Nagybritannia 24, 32, 47, 166,
 167, 275, 310, 389, 448.
 Nagy Frigyes 469.
 Nagy Károly 4, 40, 43, 48, 88,
 291.
 Nagy Kert 252.
 Nagy Konstantin 291.
 Nagy Sándor (macedóniai) 88,
 93, 133.
 Namur 416, 417, 422, 423, 424,
 Nancy 306.
 Nangis 323.
 Napoleon (II.) 442, 444.
 Napoleon (III.) 475.
 Narbonne 84, 85, 86, 98, 107, 133,
 212, 213, 222, 236, 240, 242.
 Nariskin 479.
 Navarrai tartomány 14.
 Nápoly 5, 38, 41, 47, 89, 196,
 311, 363, 371, 413.
 Nápolyi király 177, 178.
 Neipperg 487.
 Nesselrode 192, 231, 234, 293
 319.
 Neumarkt 236.
 Ney 14, 63, 98, 104, 110, 120,
 126, 127, 145, 146, 147, 149,
 150, 155, 157, 217, 218, 220,
 225, 226, 227, 230, 244, 249,
 250, 259, 260, 261, 262, 263,
 267, 269, 271, 272, 274, 280,
 306, 321, 323, 340, 344, 351,
 352, 353, 355, 376, 409, 417,
 419, 420, 421, 424, 427, 431,
 449, 468, 486, 487.
 Németsalföld 29, 32, 59, 328.
 Németsország 6, 26, 41, 43, 48,
 56, 57, 64, 68, 72, 176, 180,
 187, 191, 192, 197, 203, 205,
 295, 320, 333, 478.
 Német szövetség 69.
 Néva 73, 135.
 Niort 446.

- Nivelles 417.
 Nyémen 63, 70, 72, 102, 104,
 108, 112, 121, 128, 142, 162,
 166, 168, 177.
 Noailles-ok 384.
 Nogent 315, 316, 321, 323, 338,
 Nollendorf 258,
 Normandia 289.
 Northumberland 451, 467.
 Norvégia 36, 81, 83, 136, 192,
 208, 209.
 Notre-Dame 9, 375.
 Nowo-Alexandria 100.
 Nowogrudok 110.
 Nürnberg 215.

O.

- Ocaña 13.
 Oczeán 43.
 Odeleben 269, 279.
 Odera 49, 56, 94, 199, 206,
 208, 224, 231.
 Oderamenti várak 74, 95, 201,
 217, 241, 280.
 Odysseia 454.
 Olaszország 25, 26, 35, 68,
 76, 187, 198, 223, 233, 335,
 363, 413, 437.
 Oláhország 83, 101.
 Oldenburg 35, 55, 56, 60, 61,
 62, 196, 207, 221
 Oldenburgi herczeg 61.
 Oldenburgi herczegség 56.
 Olszuvjev 320, 321.
 O'Meara 451, 464, 465, 468
 Oncken 481.
 Opočno 233.
 Orléans 353.
 Orosz-Lengyelország 105, 106,
 196.

- Oroszország 3, 37, 41, 43, 44,
 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51,
 52, 53, 54, 55, 57, 58, 60,
 61, 62, 63, 70, 71, 72, 73,
 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80,
 81, 82, 83, 84, 85, 91, 92,
 94, 95, 103, 104, 106, 117,
 122, 123, 136, 166, 167, 176,
 183, 190, 191, 192, 193, 194,
 195, 196, 197, 198, 199, 200,
 201, 204, 206, 208, 209, 210,
 211, 213, 216, 222, 224, 231,
 233, 236, 237, 241, 247, 265,
 292, 295, 308, 309, 310, 333,
 360, 369, 387, 388, 414, 463,
 464, 468.

- Orsa 112, 149, 150, 151, 152,
 Orthez 337.
 Osmjány 164.
 Osnabrück 35.
 Ostermann 257.
 Ottó 212.
 Ottó (nagykövet) 197.
 Oudenarde 416.
 Oudinot 63, 98, 110, 111, 115,
 121, 153, 154, 155, 157, 216,
 226, 228, 230, 245, 248, 256,
 259, 272, 273, 321, 323, 329,
 351, 376.
 Óporoszország 204.

Ö.

- Österreich 481.

P

- Pacca bíboros 10.
 Pahlen 114.
 Palm 477.
 Papelotte 430, 433.
 Parthe 271, 274, 276, 278.

- Partouneaux 156.
 Pasquier 161, 297, 437, 478,
 479, 482.
 Paulucci 175.
 Páris 4, 5, 7, 10, 12, 13, 14,
 15, 18, 30, 33, 35, 36, 41,
 44, 45, 49, 50, 51, 53, 55,
 59, 63, 64, 68, 72, 73, 78,
 79, 80, 81, 85, 86, 91, 93,
 99, 103, 105, 138, 160, 161,
 162, 164, 169, 177, 180, 189,
 190, 195, 199, 200, 201, 205,
 213, 214, 230, 283, 292, 293,
 302, 308, 309, 311, 312, 313,
 314, 317, 319, 320, 323, 326,
 330, 333, 338, 341, 343, 344,
 346, 347, 348, 349, 350, 352,
 353, 354, 355, 360, 361, 368,
 371, 378, 381, 382, 390, 394,
 405, 409, 414, 415, 434, 435,
 436, 438, 443, 445, 446, 447,
 450, 473, 475, 483, 485, 487.
 Párma 196, 354, 487.
 Pegau 217, 218.
 Peterswalde 255.
 Petit 357.
 Petrowskojei kastély 130.
 Peyrusse 360, 394, 481.
 Péter (Szent) 4, 9, 59, 180.
 Pétervár 45, 73, 111, 135, 136,
 139, 478.
 Père Violette 394.
 Pfaffendorf 278.
 Philippeville 416, 434.
 Phull 101.
 Piemont 196, 215, 399.
 Pillau 94.
 Pirenéusok 18, 27, 50, 67, 86,
 216, 237, 286, 294, 299.
 Pirna 250, 253, 255, 356, 482.
 Pithiviers 353.
 Pitt 3, 209.
 Pius (VII.) 5, 7, 8, 9, 10, 11,
 178, 179, 180, 181, 292.
 Plaeswitz 231.
 Plancenot 426, 429, 431, 432,
 433.
 Plancy 338, 339.
 Platow 100, 110, 144, 145,
 150, 156, 177.
 Plauen 206.
 Pleisse 217, 271, 273, 278.
 Plymouth 448.
 Po 413.
 Polozk 121, 123, 134.
 Pomeránia 37, 82, 85, 201, 208.
 Ponnyatovszky 93, 99, 126,
 244, 272, 280.
 Poroszország 3, 19, 47, 70,
 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78,
 79, 85, 93, 94, 98, 174, 175,
 189, 191, 192, 193, 198, 199,
 201, 204, 206, 207, 208, 209,
 211, 212, 213, 214, 221, 222,
 224, 232, 233, 241, 245, 265,
 292, 294, 310, 333, 336, 369,
 387, 388, 412, 463.
 Porosz-Szilézia 78.
 Porta 51.
 Portoferrajo 359, 360, 363,
 370, 387.
 Porto Longone 361.
 Portugália 13, 14, 15, 16, 27,
 33, 38, 39, 47, 60, 85.
 Posen 96, 177.
 Potsdam 200.
 Pozzo di Borgo 308, 319.
 Prága 220, 235, 236, 238, 239,
 240, 241, 242, 250, 257.
 Pradt abbé 106, 164, 360.

Preussen 481.
 Priesten 258.
 Pripjet 100, 115.
 Probsthaida 278, 279.
 Provence 174, 289, 365, 373, 448.
 Provins 323.
 Pruth 84.
 Publiciste 65.

Q.

Quatre-Bras 417, 419, 420, 421,
 424, 428.
 Quinette 442.
 Quirinális 5.

R.

Rabenau 255.
 Radetzky 222, 247, 303, 304, 305.
 Rahna 219, 220.
 Rajna 24, 32, 34, 63, 69, 89,
 182, 208, 222, 233, 265, 280,
 281, 282, 284, 285, 292, 293,
 294, 295, 299, 303, 304, 305,
 306, 307, 315, 318, 327, 330,
 334, 414, 416.
 Rajnai szövetségbeli csapatok
 16, 36, 63, 68, 69, 70, 74,
 86, 186, 187, 188, 189, 205.
 Rajnaszövetségi állam 68.
 Rajnavidek 25, 59.
 Ranke 176.
 Rapp 99, 121, 214, 415, 417.
 Rastneburg 99.
 Rathéry 360, 361.
 Rayneval 163.
 Razaszna 118.
 Regensburg 69, 206.
 Regensburgi püspökség 68.
 Regnauld de Saint Jean d'An-
 gély 438.

Revel 484.
 Reille 14, 416, 417, 427.
 Reichenbach 233, 238, 246.
 Reims 330, 332, 337, 338, 341.
 Renouard 302.
 Reynier 99, 114, 115, 148, 168,
 195, 199, 227, 245, 274, 276,
 277, 280.
 Réal 485.
 Rémusat asszony 66.
 Rhaetia 210.
 Rhône 415.
 Richelieu 479.
 Ried 265.
 Riga 94, 114, 137, 175.
 Rippach 217.
 Riviera 5, 179.
 Rochechouart 482.
 Rochefort 446.
 Rocke 477.
 Roger-Ducos 409.
 Rohan-ok 384.
 Rose 478.
 Rosenthal 278, 280.
 Rosstal 253.
 Rosztopesin 132, 137, 479.
 Róma 5, 6, 7, 8, 41, 59, 196,
 292, 293, 478.
 Római király 179.
 Rumburg 260.
 Rumjancov cancellár 63, 135,
 192.
 Rügen 37.

S.

Saale 215, 248, 260, 268, 275,
 281.
 Saale őrnaszád 447.
 Sacken 321, 322, 326.

- Saint-Aignan 293, 294, 295, 298, 301, 303.
 Saint Amand 421.
 Saint Antoine 174.
 Saint Cloud 215.
 Saint Denis 475, 486.
 Saint Cyr 111, 115, 121, 134, 148, 244, 248, 249, 250, 252, 255, 258, 259, 262, 267.
 Saint Dizier 307, 312, 330, 341, 343.
 Saint Lambert 429.
 Saint Marsan 205.
 Sainte Hélène 486.
 Salamanka 125, 167.
 Salm 35.
 Sambre 416, 417, 420.
 San Francisco 484.
 Savary 64, 66, 161, 230, 441, 451.
 Savona 5, 6, 9, 179, 417.
 Say (Jean Baptist) 24.
 Sándor czár 45, 48, 52, 54, 61, 72, 77, 81, 82, 83, 85, 92, 101, 103, 105, 117, 136, 167, 192, 198, 199, 204, 206, 210, 223, 228, 238, 245, 251, 273, 311, 317, 319, 324, 325, 334, 336, 338, 348, 352, 387, 390, 412, 462.
 Scharnhorst 3, 72, 73, 75, 77, 79, 175, 201, 206.
 Schelde 31, 34, 209.
 Schiller 65.
 Schkeuditz 270.
 Schleiermacher 477.
 Schlichter 486.
 Schönbrunn 5, 12, 46.
 Schönfeld 278.
 Schuwalow 356.
 Schwarzenberg (herceg) 45, 79, 80, 100, 115, 121, 134, 137, 148, 154, 168, 199, 210, 213, 214, 221, 247, 251, 252, 253, 254, 255, 261, 262, 267, 269, 270, 273, 278, 303, 305, 309, 312, 313, 317, 320, 321, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 333, 334, 338, 339, 340, 343, 347, 352, 353, 481, 483.
 Schweidnitz 229.
 Sebastiani 104, 280.
 Seeland 32.
 Seiffertshayn 273.
 Ségur 91, 115, 409, 481.
 Sheffield 18.
 Sémilly 331.
 Senfft 206.
 Sézanne 321, 483.
 Sieyès 36, 409.
 Sisteron 373, 374.
 Smohain 433.
 Soissons 330, 332.
 Sokrates 456.
 Solignac 441.
 Sornbrefte 418, 419, 420, 421, 422.
 Souham 353.
 Soult 14, 16, 286, 290, 337, 350, 409, 416, 434, 443.
 Spanyolország 3, 11, 12, 13, 15, 16, 26, 31, 34, 38, 39, 55, 59, 63, 65, 71, 76, 86, 92, 106, 122, 166, 172, 176, 186, 196, 216, 275, 291, 317, 333.
 Spree 220, 226.
 Stadion 3, 221, 222, 228, 232, 239, 241, 250.
 Staël 383.
 Stambul 84.

- Stein (báró) 136, 176, 192, 203,
 204, 206, 245, 280, 308, 312,
 319.
 Steinheil 101, 136.
 Stettin 72, 214, 248, 257.
 Stockholm 53, 81, 84.
 Stötteritz 278, 279.
 Stralsund 37.
 Straszburg 303.
 Strehla 253.
 Striegau 231.
 Striesen 253.
 Stürmer 486.
 Stuart Mária 65,
 Suchet 14, 286, 290, 350, 409,
 415.
 Surinam 44.
 Svájc 25, 35, 36, 59, 303,
 305, 307, 333.
 Svédország 37, 38, 52, 53, 81,
 82, 83, 208, 308.
 Szajna 307, 321, 323, 324, 329,
 330, 472, 484.
 Szajnai prefektus 161.
 Szarátov 479.
 Szászország 48, 70, 71, 191,
 205, 206, 207, 212, 214, 220,
 224, 231, 238, 259, 264, 275,
 310, 369, 387.
 Szász-weimari örökös herczeg-
 ség 95.
 Száva 36.
 Szembin 157, 159.
 Szentföld 59.
 Szent Ilona 356, 403, 435, 450,
 451, 459, 460, 462, 464, 466,
 473, 485, 486, 487, 488.
 Szentpétervár 46, 51, 53, 58,
 75, 110, 116, 127, 135.
 Szerbia 51, 78.
 Szeret-vonal 83.
 Szesszlavin 164.
 Szép Fülöp 5.
 Szigetvár 38, 43, 86, 196.
 Szilenki 144.
 Szilésia 48, 76, 79, 80, 198,
 200, 201, 204, 212, 224, 229,
 246, 251, 266, 323, 334, 338,
 478.
 Szilveszter 465.
 Szilveszternapi ukáz 55.
 Szlonim 148.
 Szmolenszk 103, 104, 113, 116,
 117, 118, 119, 120, 121, 122,
 123, 128, 132, 139, 140, 141,
 143, 146, 147, 148, 149, 160,
 161, 163, 166, 480.
 Szmorgon 162.
 Sztari-Borisszov 156.
 Sztugyenka 154, 155, 156, 158.
- T.
- Taicenzien 247, 269.
 Tajo 16.
 Talaveraí ütközet 12.
 Talleyrand 8, 13, 86, 165, 213,
 291, 316, 348, 352, 354, 368,
 369, 379, 387, 390.
 Tanácserdő (lipcsei) 271.
 Tarutino 134.
 Tatárország 84.
 Taucha 278.
 Taurogen 175, 176, 177.
 Tell Vilmos 65.
 Tengeri Alpok 373.
 Teplitz 255, 265, 266.
 Tesszini canton 35.
 Themistokles 447.
 Themse 209.
 Théâtre français 138, 366.

Thielmann 422, 423, 430.
 Thorn 94, 95, 96.
 Thouvenot 14.
 Thüringia 96.
 Tiberis 89.
 Tiflisz 133.
 Tilly 422.
 Tilsit 50, 53, 56, 99, 175, 196.
 Tirlemont 414.
 Tirol 3, 198, 210, 245.
 Toll 143.
 Tongrinne 421.
 Torcy 340.
 Torgau 206, 260, 261, 262.
 Torres vedras 16, 101.
 Tormassow 100, 115, 121, 124,
 134, 137, 217.
 Toszkána 196.
 Toulon 38, 469.
 Tours 446.
 Törökország 47, 51, 76, 77, 80,
 81, 83, 84.
 Törvényhozó Testület 183, 400,
 438.
 Trachenberg 238, 246.
 Trannes 312, 338.
 Trianon 21, 27, 41.
 Trieszt 20, 242, 286.
 Troyes 313, 314, 317, 320,
 324, 325, 326, 327, 333, 338,
 340, 344, 345, 350.
 Tuilériák 41, 174, 182, 380,
 381, 466, 484.
 Turenne 469.
 Typhus de Mayence 283.

U.

Ujházy 292.
 Undaunted 357.
 Ulm 68.

V.

Valencey 290.
 Valutina Gora 120.
 Vandal 479.
 Vandamme 99, 244, 250, 253
 255, 256, 257, 258, 259, 416,
 417, 423, 482.
 Varsó 48, 49, 50, 72, 93, 95,
 99, 100, 106, 107, 164, 168,
 195, 199, 203, 206, 207, 211,
 223, 224, 360.
 Varsói herczegség 45, 56, 60,
 61, 70, 96, 105, 107, 193,
 196, 198, 200, 201, 204, 206.
 Vauchamps 322.
 Velence 20, 242.
 Velikie Luki 139.
 Vendée 13, 365, 392, 415, 446.
 Versailles 353.
 Vesoul 343.
 Vignali abbé 487.
 Viktor marsal 128, 141, 143,
 147, 148, 152, 153, 154, 155,
 156, 157, 244, 250, 253, 255,
 259, 272, 273, 306, 321, 323.
 Vilja 108.
 Villeneuve sur Vannes 345.
 Vilna 86, 95, 98, 100, 102, 103,
 104, 105, 107, 108, 109, 110,
 133, 135, 151, 159, 162, 163,
 164, 168, 178.
 Visztula 73, 91, 94, 95, 96,
 100, 187, 192, 199, 200, 202,
 214.
 Visztulamenti várak 280.
 Vitebszk 112, 113, 115, 116,
 117, 163.
 Vitry 306, 312, 339, 341, 343.
 Vittoria 236, 237.

Vjaszma 140, 143, 144, 145,
150.
Vjesszelovo 154.
Volkmarsdorf 278.
Voltaire 454, 458, 487.

W.

Waal 32.
Wachau 272, 274.
Wagram 5, 70, 485.
Wahlstatt 256.
Walcheren 30.
Walewska 361, 362.
Walewski Alexander Flórián
484.
Wallenstein 164.
Wallis 35, 196, 399.
Wartenburg 266.
Washington 20, 167.
Waterloo 381, 424, 449, 457,
467, 488.
Wavre 419, 422, 425, 426, 430.
Weimar 95.
Weissenfels 215, 217, 276, 281.
Weissig 225.
Welisch 119.
Wellesley 12, 31.
Wellington 12, 14, 16, 19, 101,
125, 167, 236, 242, 286, 290,
304, 326, 337, 364, 387, 412,
414, 416, 417, 418, 421, 423,
424, 425, 426, 427, 428, 429,
430, 431, 432, 433, 445.

Wereja 132.

Wesel 335.

Weser 34.

Wessenberg 209, 344, 345.

Westfália 35, 47, 68, 71, 74
99, 188, 201.

Westfáliai Katalin 71.

Widderitsch 274.

Wileika 110.

Wiltshire 18.

Winzingerode 247, 328, 330,
343.

Wittgenstein 111, 115, 118, 121,
124, 134, 136, 137, 148, 149,
152, 153, 154, 155, 156, 157,
177, 217, 225, 226, 227, 229,
250, 252, 271, 323.

Wittemberga 245, 256, 259,
268.

Wolhynia 100.

Wolkowisk 100.

Wrangel 190.

Wrede 44, 162, 189, 244, 281,
282, 304, 306, 313, 338, 340.

Wurschen 232.

Wurzen 267.

Württemberg 68, 69, 188, 199.

Württembergi Eugén 255.

Würzburg 214, 264.

Y.

Yères 323.

Yonne 324.

Yorck 175, 176, 177, 187, 188,
189, 191, 199, 203, 225, 247,
266, 274, 281, 312, 320, 321,
322.

York 18.

Z.

Zieten 419, 420, 432, 433.

Zittau 248, 249, 250.

Zuckelhausen 278.

Zwenkau 217.

Zwittau 244.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Első fejezet: A delelőponton	1—90
Második fejezet: Moszkva	91—164
Harmadik fejezet: Lipcse	165—284
Negyedik fejezet: Elba	285—380
Ötödik fejezet: Waterloo	381—434
Hatodik fejezet: Szent Ilona szigete	435—476
Jegyzetek (a III. kötethez)	477—487
